

T. C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE
ÜNLÜLER

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ahmet BURAN

HAZIRLAYAN
Süleyman Kaan YALÇIN

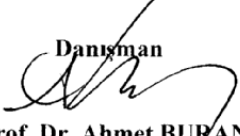
ELAZIĞ
2009

ONAY

T. C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNLÜLER

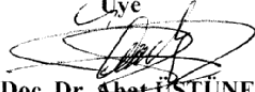
DOKTORA TEZİ

Bu tez 23 / 10 / 2009 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Prof. Dr. Ahmet BURAN

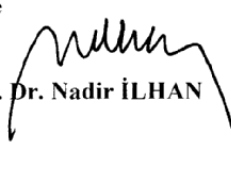
Üye

Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Üye

Doç. Dr. Alihan ÜSTÜNER

Üye

Yrd. Doç. Dr. Ercan ALKAYA

Üye

Yrd. Doç. Dr. Nadir İLHAN

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun . / . / 2009 tarih ve . sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Enstitü Müdürü

ÖZET

Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler

Doktora Tezi

Süleyman Kaan YALÇIN

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

ELAZIĞ-2009; Sayfa: XXII + 516

Dilin temeli sese dayanmaktadır; çünkü dil, yüzeysel yapıda öncelikle sesle var olabilen canlı bir varlıktır. Bu canlı varlık zaman içinde farklı nedenlere bağlı olarak ses, şekil, söz dizimi ve söz varlığı yönünden bazı değişimler ve gelişmeler yaşar. Türkçe de hem kendi gelişim çizgisi sürecinde ortaya çıkan iç etkenlerden hem de coğrafya değişikliği, din değişikliği, alfabe değişikliği gibi dil dışı etkenlerden dolayı söz varlığında, ses bilgisinde ve az da olsa gramer ve cümle yapısında bazı değişimlere uğramıştır. Tarihî süreç içerisindeki bu değişimler ve gelişmeler göz önüne alındığında dil içi ve dil dışı etkenlerden en fazla etkilenen unsur Türkçenin sesleri ve ses sistemi olmuştur.

Dilde meydana gelen ses bilgisel değişme ve gelişmelerin tespit edilmesi büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü bir dilin seslerinin niteliği ve niceliği bakımından tanımlanmasının, tarihî süreç içerisinde o dilin seslerinde meydana gelen değişimlerin ve ses olaylarının ortaya konularak ses ortaklıklarının ve farklılıklarının belirlenmesinin o dilin gelişmesine ve yayılmasına olumlu yönde etkileri vardır. Bu yönüyle Türkçede meydana gelen ses bilgisel değişimlerin ve gelişmelerin doğru bir şekilde ortaya konulması, Türkçenin eski devirleriyle günümüz Türkçesi arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların tespit edilmesinde, günümüzde farklı yazı dilleri hâlinde gelişmekte olan Türkçenin ortak bir ses ve yazı birlikteliğine ulaşmasında ve Türkçenin ses sisteminin nasıl bir yapıya sahip olduğunun belirlenmesinde etkin rol oynayarak Türkçenin gelişmesine olumlu yönde katkı sağlayacaktır.

Türkçede meydana gelen ses bilgisel değişmelerin ve gelişmelerin ortaya konulması maksadıyla yapılan bu çalışma, sadece ünlülerle sınırlandırılmış olup, Türkçenin çağdaş lehçelerindeki ünlülerini ve bu ünlülerde görülen ses olaylarını konu edinmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerindeki ünlülerin görünüşleri, ses özellikleri ve ses olayları bakımından karşılaştırılmalı olarak incelenmesinin hedeflendiğı bu çalışmada ünlüler açısından lehçelerin ve lehçe gruplarının birbiriyle olan yakınlıkları, kendi aralarındaki ses bilgisel bağları veya farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma üç bölüm halinde tasarlanmıştır. Bu bölümler sırasıyla Giriş, Türk Dili ve Lehçeleri, Ünlü Kavramı ve Türk Dilinin Ünlüleri, Çağdaş Türk Lehçelerindeki Ünlülerin Nitelikleri başlıklarından oluşan Birinci Bölüm; Ünlülerin Ses Bilgisi Görünüşleri ve Ünlülerle İlgili Ses Olaylarının yer aldığı İkinci Bölüm ile bu bölümlerden elde edilen bulgularla ilgili çıkarımların yer aldığı Sonuç başlığını taşıyan Üçüncü Bölümdür. Bu bölümlerden sonra ise eserde kullanılan kaynakların gösterildiğı Kaynaklar kısmı yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çağdaş Türk lehçeleri, ünlüler, ses olayları.

ABSTRACT

THE VOWELS IN THE CONTEMPORARY TURKIC DIALECTS

PH. D DISSERTATION

Süleyman Kaan YALÇIN

Fırat University

Institute of Social Sciences

Department of Turkish Language and Literature

ELAZIĞ-2009; Page: XXII + 516

Language is based on sounds, because language is a living thing that exists first of all with sounds at the surface structure. This living thing has changes and evolutions in terms of its sounds, forms, word order and vocabulary in the course of time due to various reasons. Turkish has also undergone some changes in its vocabulary, phonology and even some small changes in its grammar and sentence structure due to both the internal factors which have generated during its own development process and the external factors such as changing geography, religion and alphabet. If these changes and evolutions that happened in the course of time are taken into consideration, the ones that have been affected by the internal and the external factors most are the phonemes and phonemic system of Turkish.

Identifying the phonological changes in the language is very significant. Because defining a language in terms of the quality and the quantity of its sounds and identifying common and differing sounds by explaining the changes and evolutions that have happened in that language in the course of time have positive impacts on the development and the spread of that language. Paralell to this, a proper identification of the phonological changes in Turkish will have a positive contribution to the development Turkish by playing an efficient role in the identification of the similarities and differences between the old periods of Turkish and the contemporary Turkish, in reaching a phonological and writing consensus on Turkish which is evolving with

various writing systems today, and in ascertaining what kind of structure Turkish sound system has.

This study which is carried out to identify the phonological changes in Turkish is restricted with the vowels only, and deals with the vowels and the phonological cases that occur in these vowels of the contemporary Turkic dialects. In this study, which aims a comparative analysis of the vowels of the contemporary Turkic dialects in terms of their phonological characteristics, the similarities of the dialects in terms of vowels, the phonological links and differences between them are tried to be explicated.

This study is made of three parts. These parts are as respectively follow: the first part which Introduction, Turkish Language and Turkic Dialects, The Concept of Vowel and The Vowels in Turkish Language, The Phonological Characteristics of The Vowels in Turkic Dialects; the second part which includes the Phonological Appearances of The Vowels and the Phonological Cases in Vowels; and the conclusion part in which the findings that are obtained from the second part are given. The study also has a bibliography that presents the resources that are used in the study.

Key Words: Contemporary Turkic Dialects, vowels, phonological cases.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ONAY	I
ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
TABLolar LİSTESİ.....	XV
KISALTMALAR.....	XVII
KULLANILAN ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE İŞARETLER.....	XIX
ÖN SÖZ	XXI

BİRİNCİ BÖLÜM

1.GİRİŞ.....	1
1. 1. Türk Dili ve Lehçeleri	1
1. 2. Ünlü Kavramı ve Türk Dilinin Ünlüleri.....	5
1. 3. Çağdaş Türk Lehçelerindeki Ünlülerin Nitelikleri.....	18

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÜNLÜLERİN SES BİLGİSİ GÖRÜNÜMLERİ VE ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI	22
2.1. İlk Hece Ünlüleri	22
2. 1. 1. Artdamaksıl Ünlüler	22
2. 1. 1. 1. ā Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	22
2. 1. 1. 2. ā Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	25
2. 1. 1. 2. 1. Ünlü Kısılması.....	25
2. 1. 1. 2. 2. Öndamaksıllaşma	27
2. 1. 1. 2. 3. Yuvarlaklaşma	30
2. 1. 1. 2. 4. Daralma.....	33
2. 1. 1. 2. 5. Ünlü Düşmesi	37
2. 1. 1. 2. 6. Ünlü Türemesi	37
2. 1. 1. 2. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	38

2. 1. 1. 3. a Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	43
2. 1. 1. 4. a Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	45
2. 1. 1. 4. 1. Öndamaksıllaşma	48
2. 1. 1. 4. 2. Yuvarlaklaşma	53
2. 1. 1. 4. 3. Daralma	56
2. 1. 1. 4. 4. Ünlü Düşmesi	61
2. 1. 1. 4. 5. Ünlü Türemesi	62
2. 1. 1. 5. ı Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	65
2. 1. 1. 6. ı Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	67
2. 1. 1. 6. 1. Ünlü Kısılması	67
2. 1. 1. 6. 2. Öndamaksıllaşma	69
2. 1. 1. 6. 3. Yuvarlaklaşma	73
2. 1. 1. 6. 4. Genişleme	74
2. 1. 1. 6. 5. Ünlü Düşmesi	76
2. 1. 1. 6. 6. Ünlü Türemesi	76
2. 1. 1. 6. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	76
2. 1. 1. 7. ı Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	80
2. 1. 1. 8. ı Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	82
2. 1. 1. 8. 1. Öndamaksıllaşma	85
2. 1. 1. 8. 2. Yuvarlaklaşma	88
2. 1. 1. 8. 3. Genişleme	90
2. 1. 1. 8. 4. Ünlü Düşmesi	92
2. 1. 1. 8. 5. Ünlü Türemesi	93
2. 1. 1. 9. ö Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	96
2. 1. 1. 10. ö Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	98
2. 1. 1. 10. 1. Ünlü Kısılması	98
2. 1. 1. 10. 2. Öndamaksıllaşma	100
2. 1. 1. 10. 3. Düzleşme	103
2. 1. 1. 10. 4. Daralma	105
2. 1. 1. 10. 5. Ünlü Düşmesi	111
2. 1. 1. 10. 6. Ünlü Türemesi	111
2. 1. 1. 10. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	111
2. 1. 1. 11. o Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	115

2. 1. 1. 12. o Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	117
2. 1. 1. 12. 1. Öndamaksıllaşma.....	119
2. 1. 1. 12. 2. Düzleşme	120
2. 1. 1. 12. 3. Daralma.....	122
2. 1. 1. 12. 4. Ünlü Düşmesi	126
2. 1. 1. 12. 5. Ünlü Türemesi.....	127
2. 1. 1. 13. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	130
2. 1. 1. 14. û Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	132
2. 1. 1. 14. 1. Ünlü Kısılması.....	132
2. 1. 1. 14. 2. Öndamaksıllaşma.....	135
2. 1. 1. 14. 3. Düzleşme	136
2. 1. 1. 14. 4. Genişleme	138
2. 1. 1. 14. 5. Ünlü Düşmesi	140
2. 1. 1. 14. 6. Ünlü Türemesi.....	140
2. 1. 1. 14. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	140
2. 1. 1. 15. u Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	145
2. 1. 1. 16. u Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	147
2. 1. 1. 16. 1. Öndamaksıllaşma.....	150
2. 1. 1. 16. 2. Düzleşme	153
2. 1. 1. 16. 3. Genişleme	156
2. 1. 1. 16. 4. Ünlü Düşmesi	158
2. 1. 1. 16. 5. Ünlü Türemesi.....	159
2. 1. 2. Öndamaksıl Ünlüler.....	162
2. 1. 2. 1. ē Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	162
2. 1. 2. 2. ē Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	165
2. 1. 2. 2. 1. Ünlü Kısılması.....	165
2. 1. 2. 2. 2. Artdamaksıllaşma.....	167
2. 1. 2. 2. 3. Yuvarlaklaşma	169
2. 1. 2. 2. 4. Daralma.....	170
2. 1. 2. 2. 5. Ünlü Düşmesi	174
2. 1. 2. 2. 6. Ünlü Türemesi	174
2. 1. 2. 2. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	174
2. 1. 2. 3. e Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	178

2. 1. 2. 4. e Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	180
2. 1. 2. 4. 1. Artdamaksıllaşma	183
2. 1. 2. 4. 2. Yuvarlaklaşma	183
2. 1. 2. 4. 3. Daralma	186
2. 1. 2. 4. 4. Ünlü Düşmesi	189
2. 1. 2. 4. 5. Ünlü Türemesi	189
2. 1. 2. 5. ě Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	192
2. 1. 2. 6. ě Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	195
2. 1. 2. 6. 1. Ünlü Kısılması	195
2. 1. 2. 6. 2. Artdamaksıllaşma	197
2. 1. 2. 6. 3. Yuvarlaklaşma	199
2. 1. 2. 6. 4. Daralma	201
2. 1. 2. 6. 5. Genişleme	204
2. 1. 2. 6. 6. Ünlü Düşmesi	209
2. 1. 2. 6. 7. Ünlü Türemesi	209
2. 1. 2. 6. 8. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	210
2. 1. 2. 7. è Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	214
2. 1. 2. 8. è Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	216
2. 1. 2. 8. 1. Artdamaksıllaşma	217
2. 1. 2. 8. 2. Yuvarlaklaşma	218
2. 1. 2. 8. 3. Daralma	218
2. 1. 2. 8. 4. Genişleme	221
2. 1. 2. 8. 5. Ünlü Düşmesi	223
2. 1. 2. 8. 6. Ünlü Türemesi	223
2. 1. 2. 9. ĩ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	226
2. 1. 2. 10. ĩ Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	229
2. 1. 2. 10. 1. Ünlü Kısılması	229
2. 1. 2. 10. 2. Artdamaksıllaşma	231
2. 1. 2. 10. 3. Yuvarlaklaşma	234
2. 1. 2. 10. 4. Genişleme	235
2. 1. 2. 10. 5. Ünlü Düşmesi	235

2. 1. 2. 10. 6. Ünlü Türemesi.....	236
2. 1. 2. 10. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	236
2. 1. 2. 11. i Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	239
2. 1. 2. 12. i Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	241
2. 1. 2. 12. 1. Artdamaksıllaşma	244
2. 1. 2. 12. 2. Yuvarlaklaşma	246
2. 1. 2. 12. 3. Genişleme	247
2. 1. 2. 12. 4. Ünlü Düşmesi	248
2. 1. 2. 12. 5. Ünlü Türemesi.....	249
2. 1. 2. 13. ö Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	252
2. 1. 2. 14. ö Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	255
2. 1. 2. 14. 1. Ünlü Kısılması.....	255
2. 1. 2. 14. 2. Artdamaksıllaşma	257
2. 1. 2. 14. 3. Düzleşme	261
2. 1. 2. 14. 4. Daralma.....	264
2. 1. 2. 14. 5. Ünlü Düşmesi	268
2. 1. 2. 14. 6. Ünlü Türemesi.....	268
2. 1. 2. 14. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	268
2. 1. 2. 15. ı Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	272
2. 1. 2. 16. ı Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	274
2. 1. 2. 16. 1. Artdamaksıllaşma	277
2. 1. 2. 16. 2. Düzleşme	279
2. 1. 2. 16. 3. Daralma.....	281
2. 1. 2. 16. 4. Ünlü Düşmesi	284
2. 1. 2. 16. 5. Ünlü Türemesi.....	284
2. 1. 2. 17. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	287
2. 1. 2. 18. ü Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	289
2. 1. 2. 18. 1. Ünlü Kısılması.....	289
2. 1. 2. 18. 2. Artdamaksıllaşma	291
2. 1. 2. 18. 3. Düzleşme	293
2. 1. 2. 18. 4. Genişleme	295
2. 1. 2. 18. 5. Ünlü Düşmesi	297

2. 1. 2. 18. 6. Ünlü Türemesi.....	297
2. 1. 2. 18. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	297
2. 1. 2. 19. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	301
2. 1. 2. 20. ü Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	303
2. 1. 2. 20. 1. Artdamaksıllaşma	306
2. 1. 2. 20. 2. Düzleşme	308
2. 1. 2. 20. 3. Genişleme	311
2. 1. 2. 20. 4. Ünlü Düşmesi	312
2. 1. 2. 20. 5. Ünlü Türemesi.....	312
2. 2. İlk Hece Dışındaki Ünlüler.....	315
2. 2. 1. Artdamaksıl Ünlüler	315
2. 2. 1. 1. ā Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	315
2. 2. 1. 2. ā Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	317
2. 2. 1. 2. 1. Ünlü Kısılması.....	317
2. 2. 1. 2. 2. Öndamaksıllaşma	319
2. 2. 1. 2. 3. Yuvarlaklaşma	319
2. 2. 1. 2. 4. Daralma.....	320
2. 2. 1. 2. 5. Ünlü Düşmesi	320
2. 2. 1. 2. 6. Ünlü Türemesi	321
2. 2. 1. 2. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)	322
2. 2. 1. 3. a Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	325
2. 2. 1. 4. a Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	327
2. 2. 1. 4. 1. Öndamaksıllaşma	329
2. 2. 1. 4. 2. Yuvarlaklaşma	331
2. 2. 1. 4. 3. Daralma.....	334
2. 2. 1. 4. 4. Ünlü Düşmesi	337
2. 2. 1. 4. 5. Ünlü Türemesi	337
2. 2. 1. 5. ī Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	342
2. 2. 1. 6. ī Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	343
2. 2. 1. 6. 1. Ünlü Kısılması.....	343
2. 2. 1. 6. 2. Öndamaksıllaşma	345
2. 2. 1. 6. 3. Yuvarlaklaşma	345
2. 2. 1. 6. 4. Genişleme	345

2. 2. 1. 6. 5. Ünlü Düşmesi	345
2. 2. 1. 6. 6. Ünlü Türemesi	345
2. 2. 1. 7. ı Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	348
2. 2. 1. 8. ı Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	350
2. 2. 1. 8. 1. Öndamaksıllaşma	352
2. 2. 1. 8. 2. Yuvarlaklaşma.....	355
2. 2. 1. 8. 3. Genişleme	359
2. 2. 1. 8. 4. Ünlü Düşmesi	362
2. 2. 1. 8. 5. Ünlü Türemesi	364
2. 2. 1. 9. ö Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	369
2. 2. 1. 10. ö Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	369
2. 2. 1. 11. o Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	369
2. 2. 1. 12. o Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	371
2. 2. 1. 13. ū Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	371
2. 2. 1. 14. ū Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	373
2. 2. 1. 14. 1. Ünlü Kısılması.....	373
2. 2. 1. 14. 2. Öndamaksıllaşma.....	375
2. 2. 1. 14. 3. Düzleşme	375
2. 2. 1. 14. 4. Genişleme	377
2. 2. 1. 14. 5. Ünlü Düşmesi	377
2. 2. 1. 14. 6. Ünlü Türemesi.....	377
2. 2. 1. 15. u Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	380
2. 2. 1. 16. u Ünlüsü İle İlgili Ses Olayları	381
2. 2. 1. 16. 1. Öndamaksıllaşma.....	385
2. 2. 1. 16. 2. Düzleşme	386
2. 2. 1. 16. 3. Genişleme	393
2. 2. 1. 16. 4. Ünlü Düşmesi	398
2. 2. 1. 16. 5. Ünlü Türemesi.....	400
2. 2. 2. Öndamaksıl Ünlüler.....	404
2. 2. 2. 1. ē Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	404
2. 2. 2. 2. ē Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları	404
2. 2. 2. 3. e Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	404
2. 2. 2. 4. e Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları	406

2. 2. 2. 4. 1. Artdamaksıllaşma.....	409
2. 2. 2. 4. 2. Yuvarlaklaşma.....	411
2. 2. 2. 4. 3. Daralma.....	412
2. 2. 2. 4. 4. Ünlü Düşmesi	413
2. 2. 2. 4. 5. Ünlü Türemesi	414
2. 2. 2. 5. ě Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	418
2. 2. 2. 6. ě Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları.....	418
2. 2. 2. 7. è Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	418
2. 2. 2. 8. è Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları	418
2. 2. 2. 9. ĩ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	418
2. 2. 2. 10. ĩ Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları.....	418
2. 2. 2. 11. i Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	419
2. 2. 2. 12. i Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları	421
2. 2. 2. 12. 1. Artdamaksıllaşma.....	424
2. 2. 2. 12. 2. Yuvarlaklaşma	427
2. 2. 2. 12. 3. Genişleme	430
2. 2. 2. 12. 4. Ünlü Düşmesi	433
2. 2. 2. 12. 5. Ünlü Türemesi.....	434
2. 2. 2. 13. õ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	439
2. 2. 2. 14. õ Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları.....	439
2. 2. 2. 15. ö Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü	439
2. 2. 2. 16. ö Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları	439
2. 2. 2. 17. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	440
2. 2. 2. 18. ü Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları	440
2. 2. 2. 19. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü.....	441
2. 2. 2. 20. ü Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları	442
2. 2. 2. 20. 1. Artdamaksıllaşma	445
2. 2. 2. 20. 2. Düzleşme	447
2. 2. 2. 20. 3. Genişleme	452
2. 2. 2. 20. 4. Ünlü Düşmesi	454
2. 2. 2. 20. 5. Ünlü Türemesi	456

2. 3. Ünlülerde Görülen Diğer Ses Olayları	460
2. 3. 1. Ünlü Birleşmesi (Çarpışması).....	460
2. 3. 2. Normal Süreli Ünlülerin Kısılması.....	462
2. 3. 3. Ses Gruplarının Ünlüleşmesi.....	462
2. 3. 3. 1. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan İkincil Uzun Ünlüler	463
2. 3. 3. 1. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları	464
2. 3. 3. 1. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları	472
2. 3. 3. 2. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Ünlü İkizleşmeleri	
(Diftonglar)	478
2. 3. 3. 2. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları	478
2. 3. 3. 2. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları	481
2. 3. 3. 3. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Normal Süreli Ünlüler	
.....	485
2. 3. 3. 3. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları	485
2. 3. 3. 3. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları.	488

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SONUÇ	493
KAYNAKLAR	503
ÖZ GEÇMİŞ.....	516

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: İlk Hecedeki ā Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	41
Tablo 2: İlk Hecedeki ā Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	42
Tablo 3: İlk Hecedeki a Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	63
Tablo 4: İlk Hecedeki a Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	64
Tablo 5: İlk Hecedeki ī Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	78
Tablo 6: İlk Hecedeki ī Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	79
Tablo 7: İlk Hecedeki ı Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	94
Tablo 8: İlk Hecedeki ı Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	95
Tablo 9: İlk Hecedeki ō Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	113
Tablo 10: İlk Hecedeki ō Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	114
Tablo 11: İlk Hecedeki o Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	128
Tablo 12: İlk Hecedeki o Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	129
Tablo 13: İlk Hecedeki ū Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	143
Tablo 14: İlk Hecedeki ū Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	144
Tablo 15: İlk Hecedeki u Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	160
Tablo 16: İlk Hecedeki u Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	161
Tablo 17: İlk Hecedeki ē Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	176
Tablo 18: İlk Hecedeki ē Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	177
Tablo 19: İlk Hecedeki e Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	190
Tablo 20: İlk Hecedeki e Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	191
Tablo 21: İlk Hecedeki ě Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	212
Tablo 22: İlk Hecedeki ě Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	213
Tablo 23: İlk Hecedeki é Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	224
Tablo 24: İlk Hecedeki é Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	225
Tablo 25: İlk Hecedeki ĭ Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	237
Tablo 26: İlk Hecedeki ĭ Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	238
Tablo 27: İlk Hecedeki i Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	250
Tablo 28: İlk Hecedeki i Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	251
Tablo 29: İlk Hecedeki ð Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	270

Tablo 30: İlk Hecedeki õ Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	271
Tablo 31: İlk Hecedeki ö Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	285
Tablo 32: İlk Hecedeki ö Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	286
Tablo 33: İlk Hecedeki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	299
Tablo 34: İlk Hecedeki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	300
Tablo 35: İlk Hecedeki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	313
Tablo 36: İlk Hecedeki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	314
Tablo 37: İlk Hece Dışındaki ā Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri.....	323
Tablo 38: İlk Hece Dışındaki ā Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	324
Tablo 39: İlk Hece Dışındaki ā Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	340
Tablo 40: İlk Hece Dışındaki a Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	341
Tablo 41: İlk Hece Dışındaki ī Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	346
Tablo 42: İlk Hece Dışındaki ī Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	347
Tablo 43: İlk Hece Dışındaki ı Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	367
Tablo 44: İlk Hece Dışındaki ı Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları.....	368
Tablo 45: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	378
Tablo 46: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	379
Tablo 47: İlk Hece Dışındaki u Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	402
Tablo 48: İlk Hece Dışındaki u Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	403
Tablo 49: İlk Hece Dışındaki e Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	416
Tablo 50: İlk Hece Dışındaki e Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	417
Tablo 51: İlk Hece Dışındaki i Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	437
Tablo 52: İlk Hece Dışındaki i Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	438
Tablo 53: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri	458
Tablo 54: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları	459

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

AH.	: Atabetü'l Hakayık
DLT.	: Divanü Lûgat-it Türk
KB.	: Kutadgu Bilig
KTLS.	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
LÇTO.	: Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî
Tar. S.	: Tarama Sözlüğü
TDBUÜ.	: Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler
TS.	: Türkçe Sözlük

2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları

AK.	: Ana Kıpçakça
Alt.	: Altay Türkçesi
AO.	: Ana Oğuzca
Ar.	: Arapça
AT.	: Ana Türkçe
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
E. Bulg.	: Eski Bulgar Türkçesi
ET.	: Eski Türkçe
ETT.	: Eski Türkiye Türkçesi
Far.	: Farsça
Gag.	: Gagauz Türkçesi
Hks.	: Hakas Türkçesi
Hrz.	: Harezm Türkçesi
Kar.	: Karaim Türkçesi
Kır. Tat.	: Kırım Tatar Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi

Kkp.	: Karakalpak Türkçesi
Kmk.	: Kumuk Türkçesi
Kök.	: Köktürk Türkçesi
Kpç.	: Kıpçak Türkçesi
Krç-Blk.	: Karaçay-Balkar Türkçesi
Krh.	: Karahanlı Türkçesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Nog.	: Nogay Türkçesi
OT.	: Orta Türkçe
Özb.	: Özbek Türkçesi
Rus.	: Rusça
T. Bulg.	: Tuna Bulgar Türkçesi
Tat.	: Tatar Türkçesi
Trkm.	: Türkmen Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
Tuv.	: Tuva Türkçesi
Uyg.	: Uygur Türkçesi
V. Bulg.	: Volga Bulgar Türkçesi
Y. Uyg.	: Yeni Uygur Türkçesi
Yak.	: Yakut Türkçesi

3. Diğer Kısaltmalar

bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
K.	: konsonant
s.	: sayfa
V.	: vokal
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

KULLANILAN ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE İŞARETLER

1. ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ

ÜNLÜLER

ă	Özbek Türkçesinde a ~ o arası bir ses
ā	Uzun a
á	Gagauz Türkçesinde a~ı arası bir ses
ē	Uzun e
è	Kapalı è
ē̄	Uzun kapalı è
ě	Tatar ve Başkurt Türkçelerinde kısa i
ī	Uzun ı
ĩ	Kısa ı
ī̄	Uzun i
ĩ̄	Kısa i
ō	Uzun o
ö	Tatar ve Başkurt Türkçelerinde redükte olmuş u
ó	Karaim ve Kırım Tatar Türkçelerinde görülen yarı artdamaksıl o
ō̄	Uzun ö
ō̄̄	Tatar ve Başkurt Türkçelerinde redükte olmuş ü
ū	Uzun u
ú	Karaim ve Kırım Tatar Türkçelerinde görülen yarı artdamaksıl u
ū̄	Uzun ü

ÜNSÜZLER

ɖ	Dişler arası sızıcı d
ɡ	Öndamak g'si
ɡ̊	Artdamak g'si
ɸ	Sızıcı artdamak h'si
k	Öndamak k'si
k̊	Artdamak k'si
ñ	Nazal n
ɲ	Palatal n, ny
ʃ	Çuvaş Türkçesinde peltek s
ts	Karaim Haliç Diyalektinde ts (< ç)
v	Diş dudak v'si
w	Çift dudak v'si
z	Başkurt Türkçesinde dişler arası sızıcı z
s	Başkurt Türkçesinde dişler arası sızıcı s
ʂ	Artdamaksıl ünlülerin yanında kullanılan s

2. İŞARETLER

*	Muhtemelen en eski şekli gösterir
v'	Tuva Türkçesinde faringallik (gırtlaksılık) gösterir
<	Bu şekle gider
>	Bu şekilden gelir
~	Benzerlik, denklik işareti (alternasyon)

ÖN SÖZ

Bir dilin en kolay ve en fazla değişkenlik gösteren yanı o dilin sesleridir; çünkü bir dilin temelini oluşturan ve başlangıçta yazılı olmayan sesler, asıl şeklini zaman içinde almaktadır. Türkçenin sesleri de tarihî gelişim süreci içerisinde onu konuşan toplumun yaşamış ve benimsemiş olduğu coğrafyaya, tarihe, kültüre, dine vb. etkenlere göre şekillenmiştir.

Bugün kırkı aşkın lehçe içerisinde doğal veya yapay yollarla oluşturulmuş olan yirmiden fazla yazı dilinde kullanım alanı bulan Türk dilinin bu kadar fazla yazı diline sahip bir görüntü sergilemesinin en önemli nedeni ses bilgisinde görülen çeşitli değişme ve gelişmelerdir. Bu değişme ve gelişmeler dilin ses sisteminin önemli bir parçasını oluşturan ünlülerde yoğun olarak görülmektedir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki ünlüler ile ilgili olarak çeşitli çalışmalarda birçok bilgiye rastlanılmaktadır; ancak bu bilgiler genellikle dağınık ve Türkçenin sadece belirli lehçelerini veya lehçe gruplarını esas almak kaydıyla verilmiş bilgilerdir. Yani mevcut çalışmalarda Türkçenin çağdaş lehçelerindeki ünlüler bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmemiştir. Bu yüzden çalışmanın amacı çağdaş Türk lehçelerindeki ünlüleri bütün yönleriyle bir bütün olarak ele alıp incelemektir.

Çağdaş Türk lehçelerindeki ünlülerin konu edildiği bu çalışmada, Ana Türkçeyi, Eski Türkçeyi ve bazen de bazı tarihî devirleri esas almak kaydıyla, çağdaş Türk lehçelerindeki ünlülerin görünümünün, ses özelliklerinin ve ses olaylarının karşılaştırılmalı olarak incelenmesi hedeflenmiştir.

İnceleme sırasında esas alınan sözcüklerin en eski tarihî biçimleri Ana veya Eski Türkçeyi kapsayarak Çuvaş Türkçesi dışındaki Türk lehçelerine kaynaklık ettiği düşünülen ve r/l dili karşısında z/ş yönünde gelişim gösteren ortak veya genel Türkçe olarak da adlandırılan biçimlere dayandırılmıştır. Ana Türkçe için daha çok Talat Tekin'in "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" adlı eseri esas alınmıştır. Eski Türkçe için ise Köktürk ve Uygur dönemi eserlerindeki söz varlığı örnek kabul edilmiş olup bu dönemin söz varlığını yansıtan eser ve sözlükler ele alınmıştır. Çalışmada çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığı ise bu lehçelerin yazı dillerine ait olan sözlüklerden ve bu lehçelerle ilgili yapılmış olan gramer çalışmalarından tespit edilmiştir.

Çalışmada ele alınan sözcükler Oğuz, Kıpçak, Karluk, Kuzey-doğu grubu Türk lehçeleri ile Çuvaş ve Yakut Türkçelerinin yazı dillerinde kullanılan sözcükler olup bu sözcüklerde yer alan ünlülerin çağdaş Türk lehçeleri açısından görünüşleri, ses değişimleri ve ses olayları Ana ve Eski Türkçe başta olmak üzere Türk dilinin çeşitli tarihî dönemleri ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu yönüyle çalışma, çağdaş Türk lehçelerinde tespit edilen ünlülerin benzeşen ve ayrışan yanlarını ortaya koyduğu gibi, bu ünlülerin Türk dilinin tarihî gelişim süreci içerisinde uğramış oldukları değişme ve gelişmeleri de göstermektedir.

Müstakil veya lehçe gruplarında yer alan toplamda 21 ayrı lehçenin ve kıyaslama açısından kullanılan 10 ayrı tarihî dönemin ele alındığı bu çalışmada eş zamanlı, art zamanlı ve karşılaştırmalı yöntemler bir arada kullanılmıştır.

Bu çalışmada bana fikir ve kaynak bakımından yardımcı olan değerli hocalarım, Yrd. Doç. Dr. Ercan ALKAYA'ya, Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER'e, Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM'e, Yrd. Doç. Dr. Nadir İLHAN'a, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN'a, Yrd. Doç. Dr. Çimen ÖZÇAM'a, Yrd. Doç. Dr. Finer Güner DİLEK'e; ayrıca çalışma boyunca ilgi ve desteğini gördüğüm arkadaşlarım Arş. Gör. Murat ŞENGÜL'e, Arş. Gör. İrfan EMRE'ye, Arş. Gör. Yalın Kılıç TÜREL'e, Arş. Gör. Hakan AKÇA'ya, Öğr. Gör. Mehmet ÖZEREN'e, Uzm. Ali ILGIN'a, Veysel KARACA'ya, Ercan AFACAN'a, Yavuz TANYERİ'ne; yetişmemde büyük emek ve destekleri olan anne ve babam ile çalışma boyunca göstermiş oldukları sabır ve vermiş oldukları destekle her zaman yanımda olan eşim Ferahnaz YALÇIN ve kızım Güntülü YALÇIN'a teşekkür ediyorum.

Ayrıca bu çalışmanın konusunu belirleyerek Türkçeyi dönemleri ve lehçeleriyle daha iyi tanımamı sağlayan, bana dil bilincini ve çalışma azmini aşılayarak çalışma boyunca benden yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet BURAN'a teşekkürü bir borç bilirim.

Süleyman Kaan YALÇIN

Elazığ-2009

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1. 1. Türk Dili ve Lehçeleri

13. yy.'dan itibaren tek yazı dili halindeki kullanımından sıyrılarak çeşitli lehçelere ayrılmış olan Türk dilindeki lehçeleşme sürecinin temelleri daha çok Orta Türkçeden itibaren başlatılıyor olsa da aslen lehçeleşme olayı Ana Bulgarca ve Ana Türkçe dönemlerinde şekillenmeye başlamıştır. Çünkü bu dönemler Çuvaş ve Yakut Türkçelerinin ve hatta sonradan bulunarak bu dönemlerden daha önce Türkçeden ayrıldığı söylenen Halaç Türkçesinin temellerinin atıldığı dönemlerdir. Ayrıca Eski Türkçe döneminde de A. Von Gabain ve birçok bilim adamı bu dönem metinlerini özellikle de Uygur dönemi metinlerini n ve y ağzı olmak üzere iki ana ağız grubuna ayırmışlardır. Ayrıca Gabain, Brahmi yazısıyla yazılmış metinlerin de ayrı bir ağız grubunu temsil ettiğini vurgulayarak bu ağzın özelliklerini dokuz madde halinde belirtmektedir¹ (Ercilasun, 2005: 276-277; Ercilasun, 2007a: 222-223). A. N. Kononov da Köktürk kitabelerindeki bazı ses ve yapı bilgisi farklılıklarından yola çıkarak Kültigin yazıtının Aşina boyunun lehçesinde; Tonyukuk yazıtının ise Aşide boyunun lehçesinde yazıldığını iddia etmektedir (Amanjolov, 2006: 52). İ. A. Batmanov da Yenisey Yazıtlarındaki duruma göre müstakil bir ş ağzı tespit etmiştir (Buran, 2008a: 313). Bunların dışında Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lûgati't Türk'te işaret etmiş olduğu farklı ağız özellikleri de lehçeleşme temayülünü ortaya koyan unsurlar olmuştur² (Heyet, 2008: 69-70; Ercilasun, 2007a: 223-224).

Çeşitli lehçeleşme temayüllerine bağlı olarak Türk dili 12 ve 13. yüzyıldan itibaren Kuzey-doğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki ana kola ayrılmıştır. Türkçenin gerçekte Kuzey-doğu ve Batı olmak üzere iki yazı dili ve bu yazı dillerinin devamı olarak doğal şekillerle var olan birkaç lehçesi olmasına rağmen 20. yy.'da Rusların "böl-parçala-yönet" anlayışı içinde ağız veya konuşma dili özelliği taşıyan birçok Türk boyunun dillerini sun'î şekillerde yazı dili haline getirmesiyle oluşturulmuş olan 20'den fazla yazı dili mevcuttur (Ercilasun, 1997: 57; Yalçın, 2008a: 662). Bu doğal ve yapay

¹ Gabain'in Brahmi yazılı metinlerden yola çıkarak tespit etmiş olduğu ağzın özellikleri için bk. Ahmet Bican Ercilasun (2005) "**Türk Dili Tarihi**". Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 277.

² Kaşgarlı'nın işaret ettiği farklı ağzların kullanım durumu için bk. Cevat Heyet (2008) "**Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri**". Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 69-70.

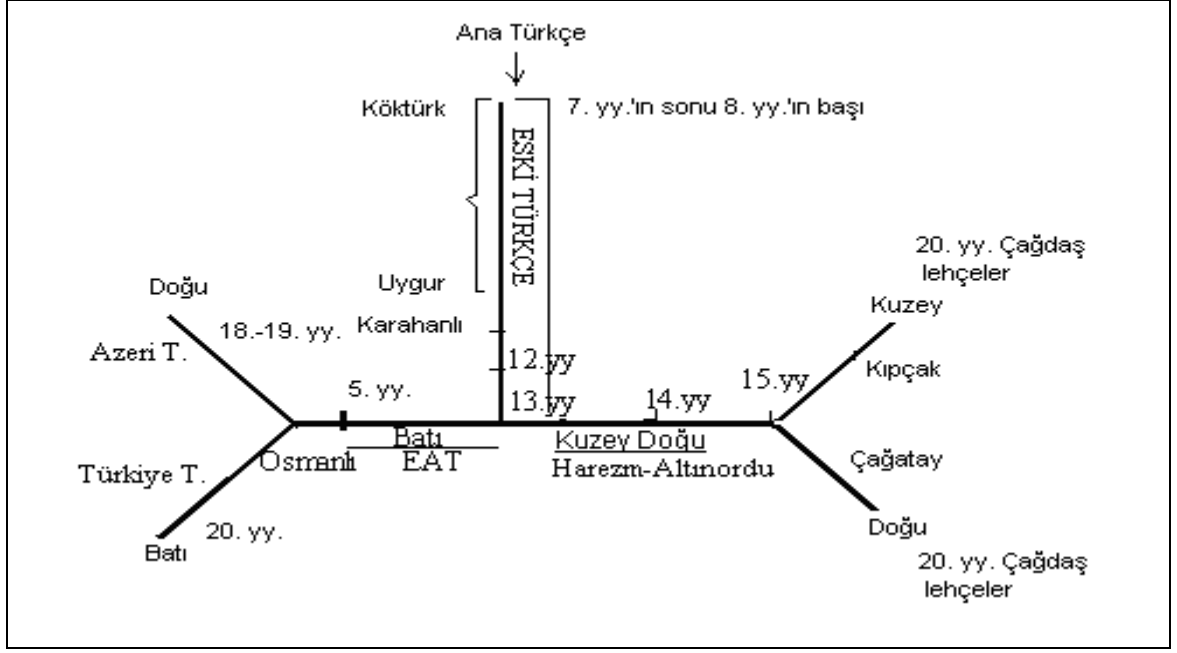
yollarla oluşmuş olan lehçeler ve bu lehçelerin dâhil edildikleri lehçe gruplarıyla ilgili olarak şunlar söylenilebilir:

Kuzey-doğu Türkçesi: 13 ve 15. yüzyıllarda Eski Türkçenin yeni bir devamı gibi yaşamış ve eski ile yeni arasında geçiş görevi üstlenen bir devirdir. 15. yüzyılda bu yazı dili kendi içinde Kuzey ve Doğu Türkçeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kuzey koluna Kıpçak, Doğu koluna Çağatay Türkçesi denilmiştir. Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri yakın zamana kadar kullanılmış ve daha sonra yerlerini çağdaş lehçelere bırakmışlardır. Çağatay Türkçesi yerini Doğu grubu veya Karluk grubu Türk lehçeleri denilen Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerine; Kıpçak Türkçesi ise Kıpçak grubu Türk lehçeleri denilen Tatar, Kırım-Tatar, Kazak, Kırgız, Nogay, Karaim, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Başkurt ve Kumuk lehçelerine yerini bırakmıştır. Kuzey grubu Türk lehçeleri içerisinde sayılan Kırgız Türkçesi bünyesindeki bazı ses değişmelerinden ve ileri derecede yuvarlaklaşma niteliği taşıdığından bazı çalışmalarda bu grubun dışında tutulmuş ve daha çok Altay Türkçesi ile benzerliği kurulmuştur; ancak eldeki çalışmada Kırgız Türkçesi birçok araştırmacının da kabulü doğrultusunda Kuzey grubu Türk lehçeleri içerisinde sayılmıştır (Öner, 1998: XXIII; Alkaya, 2007: 19).

Batı Türkçesi: 12. asrın ikinci yarısı ile 13. asrın ilk yarısında teşekküle başlayan ve 13. asrın ikinci yarısından itibaren de metinlerini günümüze kadar takip edebildiğimiz ve özünü Oğuz şivesinin teşkil ettiği bir dönemdir. Bu yazı dili Türkçenin en verimli olarak kullanıldığı yazı dilidir.

Batı veya Oğuz Türkçesinin ilk dönemi Eski Türkiye Türkçesidir. Batı Türkçesi 17. ve 18. yüzyıldan itibaren kendi içinde Doğu ve Batı olmak üzere iki yazı diline ayrılır. Bunlardan doğu koluna Azerbaycan Türkçesi, batı koluna ise 20. yüzyıla kadar Osmanlı Türkçesi; sonra da Türkiye Türkçesi adı verilmiştir. Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi dışında Türkmen ve Gagauz Türkçeleri de bulunmaktadır (Buran ve Alkaya, 2007: 38-39; Alkaya, 2007: 18-19; Caferoğlu, 1984: 51-52-53; Ergin, 1997a: 15-16; Demir ve Yılmaz, 2003: 63-85; Tekin ve Ölmez, 1999: 14-15-16; Gülensoy, 2000: 59-67; Korkmaz, 2003: LXXIV-CIV; Bozkurt, 2002: 59-62; Korkmaz, 1995: 686-708).

Türk dilinin tarihî gelişim çizgisine bağlı olarak Kuzey-doğu ve Batı alanında gelişen çağdaş lehçelerin dağılımı şu şekilde gösterilebilir:

(Buran ve Alkaya, 2007: 39)

Bu lehçelerin ve bu lehçeleri ihtiva eden lehçe gruplarının dışında lehçe tasniflerinde Sibiryaya veya Altay alanı, Güney Sibiryaya veya Kuzeydoğu sahası olarak adlandırılan ve Altay, Hakas, Tuva Türkçelerini bünyesinde barındırarak eldeki çalışmada Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri olarak gösterilen bir lehçe grubu daha vardır (Eker, 2006: 106).

Bu iki ana koldan türeyen üç ayrı lehçe grubu ile (Oğuz, Kıpçak ve Karluk grupları) Türk dilinin Sibiryaya kısmını oluşturarak Altay-Hakas-Tuva Türkçelerini bünyesinde barındıran Kuzeydoğu grubu dışında Türkçeden çok eski devirlerde ayrılmış olan ve Türkçenin uzak lehçeleri konumunda değerlendirilen lehçelerin modern uzantıları olan Çuvaş ve Yakut Türkçeleri de çağdaş Türk lehçeleri arasında değerlendirilmektedir.

Türkçenin uzak lehçeleri arasında sayılan Çuvaş Türkçesi, aslen Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgar Türklerinin oluşturduğu Ana Bulgar Türkçesine dayanmaktadır; ancak Türkologlar Çuvaş Türkçesinin Türk lehçeleri arasındaki yerini belirleme ve Çuvaş Türkçesinin bir Türk lehçesi olduğunu ispatlama noktasında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

1828 yılında Klaproth ve 1841 yılında da Schott, Çuvaş Türkçesinin Türklere ait bir dil olduğunu belirtmişlerdir; ancak W. Radloff Çuvaş Türkçesinin Türkçeleşmiş bir

Fin-Ugor dili olduğunu savunmuş ve aşama aşama Türkçeleştiğini iddia etmiştir. Ayrıca Radloff'tan başka bu görüşü Levesque ve Castren de paylaşmışlardır. N. Poppe, Ramstedt, Gomboch Zoltan ve Nemeth gibi dilciler ise Çuvaş Türkçesinin Türkçe ile Moğolca arasında köprü vazifesi yapan üçüncü bir dil olduğunu savunmuşlardır. R. R. Arat ile A. F. Karamanlıoğlu da Çuvaş Türkçesini Ana Türkçe döneminde Yakut Türkçesi ile birlikte Türkçeden ayrılan bir lehçe olarak tanımlamışlardır. Fakat Çuvaş Türkçesinin özellikle biçimbilgisel ve söz varlığı açısından Ana Türkçeden daha eski olduğuna dair bir temayül de vardır (Ceylan, 1997: 5-7; Ersoy, 2007: 1289). Sonuç itibarıyla Çuvaş Türkçesinin Eski Türkçe ve diğer Türk lehçeleri ile mevcut söz varlığı esas alındığında farklı ses değişimlerine sahip olduğu görülse de temel söz varlığı esas alındığında bu değişim oranının azaldığı ve Fin-Ugor veya Moğol dillerinden uzaklaşarak Türkçeye yaklaştığı görülmektedir (Ersoy, 2007: 1289).

Türk dilinin Çuvaş Türkçesi ile beraber ikinci uzak lehçesini oluşturan Yakut Türkçesi, bünyesinde bulundurduğu Moğolca ve Tunguzca unsurlar nedeniyle Türk lehçeleri arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu yönüyle de Türk lehçe tasniflerinde hemen her zaman ayrı bir lehçe olarak nitelendirilmektedir.³

R. R. Arat, Yakut Türkçesinin Ana Türkçe döneminde Çuvaş Türkçesi ile beraber ayrıldığını savunmuş; Tahsin Banguoğlu ise Huncanın Kuzey Hun lehçesine dayandığını iddia etmiştir. N. Poppe ise Yakut Türkçesinin Türk dil ailesinin Kuzey grubuna girdiğini belirterek muhtemelen 14. yy.'da Türk dillerinin bir grubundan şimdiki Tuva Türkçesine dayanan bir koldan ayrıldığını belirtir. Benzing Yakut Türkçesini Dolganca ile birlikte Kuzey Sibiry grubuna dâhil etmiştir. Menges ise Kuzeydoğu, Doğu Sibiry veya Yakut grubu olarak ele almıştır (Kirişcioğlu, 2007: 1231; Killi, 1996: 25-26).

Yakut Türkçesi bünyesinde barındırdığı birçok Moğolca ve Rusça sözcükten dolayı menşei bakımından dilcileri şüpheye düşürmüştür. W. Radloff, tıpkı Çuvaş Türkçesinde olduğu gibi Yakut Türkçesinin de sonradan Türkçeleştiğini savunmuş ve yapmış olduğu lehçe tasnifinde Yakut Türkçesine yer vermemiştir; ancak Korş, Yakut Türkçesine Çuvaş ve Tarançi gibi lehçelerle yakınlığı olmayan diğer Türk lehçeleriyle birlikte “Karışık Grup” başlığı altında yer vermiştir. Nemeth ise ön sesteki y’lerin s’ye değişmesi durumunu göz önüne alarak ayrı bir lehçe olarak ele almıştır. Samoyloviç de

³Bu hususla ilgili olarak bk. Talat Tekin, (2005) “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi” **Makaleler 3 (Çağdaş Türk Dilleri)** Ankara. Grafiker Yayınları. s. 361-386.

(d) grubu adı altında söz içi d'lerin durumuna bağılı olarak Tuva ve Hakas Türkçeleri ile aynı grupta değerlendirmiştir (Killi, 1996: 25).

Yakut Türkçesi çok eski zamanlardan beri uğradığı değişikliklerden dolayı Ana Türkçeden uzaklaşma oranı yüksek olan bir lehçedir. Bu yüzden lehçe tasniflerinin çoğunda ve eldeki çalışmada ayrı bir lehçe olarak değerlendirilmiştir; ancak birçok dilcinin de belirttiğı üzere Kuzeydoğu grubu olarak adlandırılan Altay, Hakas ve Tuva Türkçeleriyle de büyük oranda benzerlikler taşımaktadır.

1. 2. Ünlü Kavramı ve Türk Dilinin Ünlüleri

İnsanın anlamlandırdığı, şekillendirerek bir kimlik kazandırdığı ses; ciğerlerden gelen havanın ses yolunun herhangi bir noktasındaki boğumlanması ile oluşan ve yayılarak kulakla algılanan titreşim (Korkmaz, 1992: 128) şeklinde tanımlanmaktadır. Ses, bu tanımlamanın çok üzerinde özel bir mahiyete sahiptir; çünkü sadece belirli maddelerden yansıyan bir titreşim dalgası değil, aynı zamanda insanların bireysel anlamda kendilerini, toplumsal anlamda da kendileri için bir gereklilik olan iletişim kavramını gerçekleştirmeleri için kurmuş oldukları dil birliklerinin (ses > hece-sözcük-cümle) en küçük unsurunu oluşturarak hem iletişimin hem de dolayısıyla bireysel ve toplumsal anlamda var olmanın temelini oluşturmaktadır. Bu yönüyle sesler, insanların duygu ve düşünce dünyalarını olgunlaştıran, onların dış dünyayı yorumlayarak içselleştirmelerini sağlayan ve onlara dil-düşünce ilişkisini kurma fırsatı vererek; Weisgerber'in de dediğı gibi “dünyayı söze dönüştürmelerine” (Kayaalp, 1998: 69) yardımcı olarak farklı yaşam alanları sunan değerli varlıklardır. Coşkun da (2008: 20) “Ses, insan hayatının her aşamasında etkili olup, varlıkları adlandırmada, onların karakterini yansıtmada ve insanlar arasında iletişim kurulmasında en üst derecede görev yapar” diyerek bu değerli varlıkların insan hayatına ne denli nüfuz ettiğini vurgulamaktadır.

İnsanla iç içe olan ve insanla şekillenen ses kavramıyla ilgili çalışmalar insanlığın çok eski zamanlarına dayanmaktadır. Bu konuda bilinen ilk çalışma, MÖ 6. yy.'da Saunaka'nın Sanskritçe kaleme aldığı “Rig-Veda Pratisakhya” adlı dini eserdir. Sonraki dönemlerde de Mısırlıların ve Yunanların çalışmaları bilinmektedir. MÖ 6. yy.'da Pythagoros, Antik çağda Hipokrates sesin akustik ve psikolojik yönüyle; MÖ 384-322 yıllarında Aristo ise dildeki seslerin sınıflandırılmasıyla (sesliler, yarı sesliler, sessizler) ilgili bilgiler vermektedirler. Bu konudaki ilk sistematik çalışma ise Romalı

doktor Galen'e aittir. Avrupa'da Orta çağda her alanda olduğu gibi bu alanda da duran çalışmalar, Rönesans ile hız kazanmıştır. Bu konu sadece Mısırlı veya Yunanlı bilginlerin değil, aynı zamanda Türk ve Arap bilginlerin de üzerinde çalıştıkları bir konudur. Türk dünyasında Kaşgarlı Mahmut Araplar arasında da Sibeveyhi gibi bilginler bu işe öncülük etmişlerdir (Coşkun, 2008: 22-23; Aksan, 2000: 17-19).

18. yy.'dan sonra ise ses ve ses bilgisi ile ilgili çalışmalar özellikle psikoloji, sosyoloji, matematik, fizik, felsefe gibi farklı disiplinlerle ilişkilendirilerek çalışılmıştır. 19. yy.'dan itibaren de bu işin temsilciliğini Saussure, Sapir, Humboldt, Chomsky, Blomfield, Leibniz gibi birçok bilim adamı üstlenmiştir.

Ses kavramının bugünkü anlamını kazanması insanoğlunun fizyolojik yapısı sayesinde mümkün olmaktadır; çünkü ham sesin işlenerek konuşma sesi haline gelmesi ses üretim organları vasıtasıyla gerçekleşen fizyolojik bir süreçle bağlıdır. Ağız ve burun yoluyla çıkan ses, ham sestir. Buna seda denir (Gülensoy, 2000: 308). Ses ise sedanın işlenmiş şeklidir. Sadece işlenen sesin anlam sahibi olabileceği “dil en küçük parçası, dilin malzemesi olan ses alelâde ses, ses kelimesinin umumî mânâsıyla seda karşılığı olan ses demek değildir. Tabiatı canlı cansız varlıkların çıkardıkları çeşitli sesler, seda ve gürültüler vardır. Dildeki ses seda ve gürültüden başka bir şeydir. Dil sesinde de gerçi seda vardır. Fakat bu seda gelişmiş güzel bir seda, ham ve basit bir seda değil; kalıptan çıkmış, işlenmiş bir sedadır. Yani her sedada dildeki mânâsıyla bir ses yoktur; fakat her dil sesinde bir seda vardır. Dildeki ses şekilli bir sedadır” (Ergin, 1997: 30) ifadeleriyle de vurgulanmıştır.

Sesbirim (anlam ayırt edici) olma niteliği taşıyarak dış dünyadaki canlı, cansız varlıkları, duygu, düşünce, hayal ve fikirlerin adlandırıcısı olan sözcüklerin birebir oluşturucusu konumunda olan sesler, insanların fizyolojik özelliklerine bağlı olarak farklı şekillerde oluşmaktadır. Genel itibarıyla sesler, akciğerden gelen havanın ses oluşturucu organlar arasında ilerlerken ses tellerine kadarki bölümde herhangi bir engele çarpmasına veya çarpmamasına bağlı olarak ünlü veya ünsüz olarak ikiye ayrılmaktadır. Akciğerden gelen hava akımı herhangi bir engele çarpmadan yol alırsa çıkan sesin niteliği ünlü, tam tersi istikamette çarparak ilerlerse çıkan sesin niteliği ünsüz olmaktadır.

Yeryüzündeki bütün dillerde ünlü/ünsüz sesler belirli niteliklere göre sınıflandırılmaktadır. Bu çalışmada konu ünlülerle sınırlandırıldığından sadece dünya

dillerindeki ünlülerin sınıflandırılması üzerinde durulacaktır. Dünya dillerindeki var olan ünlüler çeşitlerine göre 4 grupta sınıflandırılmıştır:

1. Ağız Ünlüsü: Açık ve berrak bir şekilde boğumlanan ünlülerdir.

2. Geniz Ünlüsü: Geniz yolu açıkken boğumlanan ünlüdür. Türk dilinde ağızlar dışarıda tutulursa bu kategoride şekillenen ünlü yoktur. Türkçenin bütün ünlüleri ağız ünlüsüdür.

3. Kayan Ünlü (Diftong): Ünlünün işlevini yerine getiren çift ünlüdür (au), (ao), (eu), (eo) gibi. Örneğin, maus (fare), you (sen, siz).

4. Yarı Ünlü: Ünlüyle ünsüz sınırı arasında bulunan seslerdir. Bu sesler, söyleyiş ve akustik açıdan ünlü, işlev açısından ise ünsüz niteliği taşırlar (y, w, ğ, h) (Aksan, 2000: 24-31; Korkmaz, 1992: 71).

Türkçenin ünlüleri ağız ünlüleridir; çünkü Türkçenin ünlüleri söyleyiş ve akustik açıdan bulanık olmayan, berrak, net ve açık ünlülerdir. Bazı bilim adamları Türkçede kayan ünlü ve yarı ünlü bulunduğunu da iddia etmektedirler. Örneğin, Necip Üçok; “Firavun”, “hayvan”, “hayret” gibi yabancı kaynaklı sözcüklerde bu seslerin varlığını belirttikten sonra “ayran”, “beygir”, “avlamak”, “yavru”, “avrat”, sözcüklerinin “ay” ve “av” gibi birleşmelerine kayan ünlü gözüyle bakmaktadır. Ömer Demircan da “say”, “bay”, “av”, “şey”, “bey”, “köy”, “öyle”, “şöyle” gibi sözcüklerde kayan ünlünün olduğunu kabul etmektedir. Nevin Selen de konuşma dilinde ğ sesinin yitirilmesinden oluşan örneklerde (ağıt, ağız vb.) kayan ünlü olduğunu belirtmektedir (Aksan, 2000: 31).

Yarı ünlü yukarıda bahsedilen kayan ünlülerde temel sese eşlik eden seslerdir. Türkçede sadece y sesi yarı ünlü niteliğinde kabul edilmektedir (Aksan, 2000: 31); ancak yukarıda verilen örneklerde y yarı ünlüsünün dışında v, ğ, h sesleri de yarı ünlü niteliği taşımaktadır.

Ünlüler, bir dilin melodili sesleri, dolayısıyla da estetiği olarak kabul edilmektedir. Bir dilin estetiği, o dilin ünlülerinin çokluğu ve çeşitliliği ile doğru orantılıdır. Dünya dillerine bakıldığında belli başlı dillerde 3-5 ünlü bulunduğu görülür. Türkçe ise ünlüler bakımından çok zengin ve dolayısıyla da diğer dillere göre daha estetik bir dil konumundadır (Coşkun, 2008: 39-40; Aksan, 2000: 39). Bu doğrultuda Türkçe, kullanım açısından hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde en az 8 ünlüye sahiptir. Bunun yanında Ana Türkçede varlığı tasarlanan ve çeşitli tarihî dönemlerde ve çağdaş lehçelerde kapalı e ünlüsü dışarıda tutulursa yukarıda belirtilen 8

nlnn bir de uzun karşılıkları mevcuttur. Yani Türkçe eskiden itibaren 16 ünlüye sahip ve ünlü varlığı bakımından çok zengin ve aynı zamanda da akıcılığı ve estetiği olan bir dildir. Günümüzde Fransızcada nl sayısı e, , o ve a nazal ünlüleriyle birlikte 15, İngilizcede 11, ince 6, İspanyolcada 5, İtalyancada 7, Farsçada 6, Almandada açık uzun e de dâhil olmak üzere 15'tir; ancak Türkçede bu sayı uzun, kısa ünlüler, kapalı  ve ğ'nin oluşturduğu ikincil ünlülerle birlikte toplamda 21'dir. Bu durum Türkçenin nl varlığı bakımından Batı dillerinde en fazla ünlü varlığına sahip olan dillerdeki ünlü sayısından bile 6 fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

Türkçedeki nller yeri geldiğinde tonlama, vurgu gibi görevleri de üstlenerek duygu ve düşünce aktarımını da şekillendirmekte ve kolaylaştırmaktadır. Bunun dışında ünlüler dil içerisinde damaksıllık ve dudaksıllık diye Türkçeye has iki ayrı uyumun gelişme noktasında da belirleyicidirler. Ünlülerin bünyesinde bulunan bütün bu özellikler dilin temelinin geniş anlamda sese, dar anlamda da ünlülere dayandığını ve dilin yzeyssel yapıda öncelikle sesle var olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada Türkçenin nllerinin tarih gelişim içerisinde nasıl bir yapıya sahip olduğu ve bu süreç içerisinde ne gibi benzerlikler ve farklılıklar oluşturacak biçimde şekillendiğine değinilecek olursa şunlar söylenilebilir:

Ortak Türkçenin ses sistemi kurulurken kapalı // sesinin bu sistemde yer alıp alamayacağı meselesi uzun süre tartışılmıştır. Bazı dilciler uzun ve normal süreli 16 ünlünün yanında e ile i arasında bir ses olarak kabul edilen kapalı 'nin uzun ve normal şekillerinin Türkçenin 18. nlsn oluşturduğunu savunurken bazı dilciler de buna karşı çıkmışlardır.

Ana Türkçe ve Eski Türkçenin normal süreli ünlü sayısı ile, kapalı 'nin Türkçenin 9. normal süreli ünlüsü olup olmadığı konusunda iki ayrı görüş ilk kez Radloff ve Thomsen tarafından ortaya atılmıştır. Radloff, Ana Türkçe için sadece geniş e'yi kabul eder ve kapalı 'yi, e'den i'ye bir gelişme yolu olarak görür. Thomsen de Orhun Yazıtları'ndaki beş, yer gibi sözcüklerin yazılışındaki ilk hecede görülen ünlü işaretlerinin bazen yazılıp bazen yazılmamasının e/i arasında kapalı 'yi işaret ettiğini söyler ve kapalı 'yi kabul eder.

Karl Foy da Thomsen'e destek verir ve kapalı 'ye Azerbaycan Türkçesinden rnekler verir. Foy'dan sonra Grönbech, Polivanov, Nemeth, Rsnen, Minorsky, Doerfer, Eckmann, Ligeti gibi birçok dilci de farklı dönem ve lehçelerden örnekler

vererek kapalı ê'yi aslî bir fonem olarak kabul ederler. Ahmet Cevat Emre ise kapalı ê'yi kabul eder; ancak kökeni ile ilgili olarak kapalı ê'yi (ie) ikiz ünlüsüne bağlar.

Kapalı ê'ye Radloff'tan sonra karşı çıkan dilci Reşit Rahmeti Arat olmuştur. Arat e'nin yazılışındaki ikiliğin diğer ünlüler için de olduğunu belirterek ê'yi reddeder. Ayrıca Bazin de (1998: 16–17) ê'yi kabul etmemekte ve e/i arası bir ses olan ê'nin aslî bir ses olmadığını ve e/i arasında yaşanan bu durumun a-ı, o-u, ö-ü sesleri arasında da yaşanabileceğini; ayrıca ê'nin Türkçenin ünlü sistematığına dair belirtmiş olduğu damaklık, dudaklık ve açıklık ilişkilerine uymadığını belirterek ê'yi reddeder.

N. Poppe, Türkçe ve Moğolcada biri açık diğeri kapalı olmak üzere iki türlü e sesi bulunduğunu ifade ederek, her iki dil alanında da açık e'li sözcüklerin oranının çok daha fazla olduğunu belirtmiştir. Buna göre Poppe, aslî olduğu düşünülmeye gereken e'den ê'nin çeşitli yollarla geliştiğini, örneğin, ön ses durumundaki y'nin e'nin niteliğini değiştirmiş olduğunu tasarlamıştır (Kılıç, 1997: 56).

Şçerbak, Azerbaycan Türkçesindeki ê'nin Ana Türkçe ē'den geliştiğini savunmuş ve Azerbaycan Türkçesinde görüşüne uymayan bazı örneklerin ise çeşitli lehçe tiplerinin karışmasının sonucunda oluştuğunu iddia etmiştir (Kılıç, 1997: 56).

Tekin de kapalı ê'nin normal süreli e'ye zıt olmadığını; ayrıca uzun kapalı ê ünlüsünden ayrı uzun e ünlüsünün de varlığının çok zor iddia edileceğini öne sürerek ê'yi reddeder ve onun bir sesbirim (fonem) değil bir altsesbirim (alafon) olduğunu öne sürer (Yılmaz, 2007: 520–526).

Tekin'in ê'yi bir altsesbirim saymış olması doğrudur; çünkü sesbirim anlam ayırt edici özelliğe sahip konuşma sesi, altsesbirim ise anlam ayırt edici özelliği olmayan genellikle tamamlayıcı olan seslerdir (Eker, 2007: 182). Bazı dilciler ise Tekin'in aksine kapalı ê'nin anlam ayırt edici bazı örneklerini vererek, özellikle bazı ağızlarda bu sesin Türkçenin 9. ünlüsü gibi görev yaptığını belirtirler (Erdem ve Gül, 2006: 142–143); ancak sınırlı sayıda örnekte anlam ayırt edici özelliğe sahip olan ê'nin belki de yüzlerce e'ye denk gelen ve anlam ayırt etmeyen örnekleri vardır. Zaten sesbirim sayılmanın nicelik ölçüsünün tartışmalı olduğu ve bir veya birkaç sözcükte anlam ayırt eden bir sesin sesbirim olup olmaması da net değildir (Eker, 2007: 183). Bu yüzden ê sesbirimden çok bir altsesbirimdir.

Tıpkı kapalı ē gibi ünlü uzunluklarının varlığı ve yokluğu ile aslî olup olmadığı da tartışmalı bir konudur. Bu konuyla ilgili olarak da şunlar söylenilebilir:

Türk dil ve lehçelerindeki aslî uzun ünlülerin varlığı ilk kez 19. yy.'ın ortalarında Otto Böhtling'in "Über die Sprache der Jakuten" (St.Petersburg, 1851) başlıklı eserinde Yakut Türkçesindeki uzun ve ikiz ünlüleri Tatar (Mişer) ağzına ait dil malzemesiyle karşılaştırması sonucu ortaya çıkmıştır. Böhtling, Tekin'e göre bu kıyaslamada uzun ünlülerin denkleğinde tam başarılı olamamasına rağmen Yakut Türkçesindeki ikiz ünlülerin Nijniy Novgorod Tatar ağzındaki uzun ünlülere denk gelmesinde başarılı olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak da küöl > kül (göl), tüörd > dört, die- > tî- (demek) sözcüklerini vermiştir. Ayrıca bu çalışmasında ikiz ünlülerin uzun ünlülerden geliştiğini yani Yakut Türkçesinde uo, üö ve ie ikiz ünlülerinin uzun ö, õ ve ē'den geliştiğini de Batı dillerindeki denklilere dayanarak sezdirmiştir. Macar bilgin Budenz de Hive Özbekçesinde aslî uzunlukların olduğunu savunur ve kân, ât, bôr, bôri, tûz sözcüklerini örnek verir. Böhtling ve Budenz'den sonra Radloff da aslî uzun ünlüler sorununa değinir ve Ana Türkçede aslî uzunluğun olmadığını ve ortaya çıkan bütün uzun ünlülerin iki ünlü arasında kalan ünsüzün kaybolması sonucu ünlülerin birleşip kaynaşmasından ortaya çıktığını savunur. Bunu ispat etmek için de bazı sözcüklerin köklerinin bilinenden farklı olduğunu ortaya atar. Örneğin, Türkçe ât (ad) sözcüğünün ayt-'tan üs (nesil, soy) sözünün ulus'tan geldiğini savunur. Ona göre ayt- > ât, ulus > uus > üs olmuştur; ancak bu görüş Karl Foy ve Poppe tarafından çürütülmüştür. Karl Foy ise Orhun Yazıtlarında at (ad) ile t (at) ve aç (aç) ile ç- (açmak) sözcüklerinin yazımında farklı olarak ünlü kullanılıp kullanılmaması hususuna ilk kez dikkat çekmiş ve bu yazılış farkının uzun ünlülere işaret ettiğini belirtmiştir (TDBUÜ: 1-7). Orhun Yazıtlarındaki yazılışla ilgili olarak Osman Nedim Tuna (1988: 218), Karl Foy'a katılarak at ve az sözcüklerinin yazılışını örnek vermiştir. Radloff ise bu ön ses ünlü işaretinin uzunluğu değil, anlam karışıklığı olabilecek yerlerde (Türk begler Türk atın ıttı.) karmaşayı önlemek için kullanılmıştır (TDBUÜ: 1-9) diyerek onların fikirlerine muhalefet eder; yani imlâdaki ayrımın uzun ünlüleri değil, eş sesli sözcüklerin yol açacağı anlam farklılığını ayırt etmek için yapıldığını savunur.

Grönbech de uzun ünlülerle veya ikiz ünlülerle kullanılan (p, ç, t, k) ünsüzlerinin tonlulara b, c, d, g/ğ'ye dönüştüğünü Osmanlı Türkçesi ile Yakut Türkçesini karşılaştırarak verir. Bu karşılaştırmada,

Yakut Türkçesi Osmanlı Türkçesi

ūt > süd

būt > bud

kiese > gece gibi örnekler yer alır.

Nemeth, Türkçedeki uzun ünlüleri vurgunun etkisiyle oluşan ikizleşmeye dayandırır. Nemeth'e göre Ana Türkçede son hecede yükselen vurgu vardır ve bu vurgudan dolayı ünlü uzun söylenerek ikizleşir ve uzun ünlüyü doğurur. Ramstedt de Çuvaş Türkçesindeki uzun ünlülerin kaynağını vurguya dayandırmıştır. Poppe de uzun ünlülerin çıkış sorunu üzerinde durmadan ön ve Ana Türkçede ünlü uzunluklarının mevcut olduğunu savunur ve ön ve Ana Türkçede a/e/ı/i/o/ö/u/ü ile birlikte bunların uzun şekillerinin de olduğunu belirtir (TDBUÜ: 15-18).

Ana Türkçedeki uzun ünlüleri Türkmen Türkçesi ile kıyaslayarak ortaya süren dilci ise Rus Türkolog Ye. D. Polivanov'dur. Polivanov, sadece Türkmen Türkçesine ait örneklerle değil bunun dışında uzun ünlülerin Karaçay ve Kuzey Özbek ağızlarından biri ile İrancalaşmamış (yani ünlü uyumunu koruyan) Özbek ağızlarından İkan kışlağı ağızı ve Kuzey Kumuk lehçesi ile ilgili örnekler de vererek hem bu lehçe ağızlarında hem de Ana Türkçede uzun ünlü olduğu tezini ispatlar (TDBUÜ: 18--21).

Ana Türkçedeki uzunlukla ilgili Räsänen de Yakut Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında yaptığı karşılaştırma sonucunda (e) sesinin dışında kalan yedi ünlünün kısa ve uzun şekillerini tespit ettiğini ve bunların Ana Türkçedeki uzun ünlülere denk geldiğini belirtir (TDBUÜ: 22--23). Ayrıca Räsänen Türkçedeki aslî ünlü uzunluklarının Ana Altay dilinde de mevcut olduğunu ve bu uzunlukların Moğolcada kısaldığını vurgular (TDBUÜ: 244).

Ligeti de Ana Türkçede normal süreli ünlüler yanında onların uzun şekillerinin de olduğu fikrini destekler ve kanıt olarak bu belirtilerin Yakut, Türkmen, Tatar, Kırgız gibi lehçelerde ve onların ağızlarında saklanmış olmasını, Oğuz grubu lehçelerinde (t ve ç) ünsüzlerinin aslî uzun ünlüden sonra tonlulara (d ve c)'ye dönüşmesini ve ön seste ortaya çıkan v/y türemesi ile Dîvânü Lûgat'it Türk'teki (ﺩ, ﺯ, ﻱ) işaretlerinin kullanılmış olmasını gösterir (TDBUÜ: 25).

Pelliot da Moğolca öber/dabusun/toğusun gibi geniş şekillere bakarak Türkçe öz/toz/tuz sözcüklerinin daha eski iki heceli şekillerin büzülmesi ve meydana gelen uzun ünlülerin zamanla kısılması sonucu ortaya çıktığını savunur. Örnek olarak da

öwaz > ōz > öz, towuz > tōz > toz, dawuz/tawuz > tūz sözcüklerinin gelişimini verir (TDBUÜ: 26-27).

Zeynep Korkmaz, Batı Anadolu ağızlarındaki kullanımı Yakut, Türkmen ve Özbek Türkçesi ile karşılaştırırken Ahmet Cevat Emre de Dîvânü Lûgat'it Türk'teki imlâya dayalı uzun ünlülerin örneklerini Yakut Türkçesiyle kıyaslar. İshakov, Orhun Türkçesi ile Orta Türkçede uzun ünlülerin olduğunu gösterir. Palmbah da Tuva dilindeki ünlü uzunluklarının Ana Türkçedeki aslî uzunluklara denk geldiğini belirtirken (TDBUÜ: 29–30); Şçerbak, Ana Türkçede ünlü ve ünsüz doruklu heceler olduğunu ve ünlü doruklu hece üzerindeki vurgunun ünlüyü uzattığını savunur (át > āt > ād) (TDBUÜ: 33–34). Sovyet Türkologlarından Bişiyev ise Türkçedeki aslî uzun ünlülerin ay/ey/iy gibi alçalan ikiz ünlülerin büzülmesi sonucu ortaya çıktığını belirtir ve örnek olarak da “ bayr > bār, tıynç > dīnç, beyr- > bēr- bu sözcükleri verir; ancak Şçerbak, Türkçede hece sonunda (yr) gibi bir ünsüz grubunun bulunmadığını söyleyerek bu tezi çürütür (TDBUÜ: 234).

Türkçedeki uzun ünlülerle ilgili olarak araştırmacılar temelde iki ana sonuca ulaşmışlardır. Bu sonuçlardan ilki, Ana Türkçe döneminde özellikle kök hecelerde uzun ünlülerin aslen var olduğunun kabulü, diğer sonuç ise Türkçede aslî ünlü uzunluğunun olmadığıdır (Korkmaz, 1995: 443–444).

Uzun ünlülerin varlığını kabul edenler Türk dilinin birçok lehçesinde tespit edilen uzunlukları Ana Türkçe veya uzunluğu koruduğu iddia edilen Yakut, Çuvaş, Türkmen Türkçeleri gibi lehçelerle karşılaştırarak bu ünlü uzunluklarının doğruluğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Zaman içerisinde birçok dilci uzun ünlülerin ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli sebepler ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Radloff, Grönbech, Pelliot uzunlukların hece kaynaşması sonucu oluştuğunu savunmuşlardır. Radloff daha sonraki yazılarında uzun ünlülerin yazıda gösterilip gösterilmemesi hususundaki karışıklıktan kaynaklandığı düşüncesine tepki göstererek uzun ünlülerin anlam farklılığını göstermek amacıyla bilinçli olarak ortaya çıkarıldığını ve aslen var olmadığını belirtmiştir. Karl Foy, Osman Nedim Tuna, Ligeti ve Ahmet Cevat Emre de uzun ünlülerin varlığını imlâdaki farklı ünlü işaretlerinin kullanılmasına dayandırdıklarından dolayı kısa ve uzun kullanımların ayırımına dikkat çekmişlerdir.

Nemeth ve Ramsted uzun ünlülerin vurgunun etkisiyle oluştuğunu savunurlar. Şçerbak ise uzun ünlüleri vurgu ve tonlamayla ilgili olarak hece doruğu meselesine dayandırmıştır. Polivanov, Räsänen, İshakov, Palmbah ve Zeynep Korkmaz da farklı

lehçe ve ağızların ünlü uzunluğunu Ana Türkçe, Yakut, Çuvaş ve Türkmen Türkçeleri gibi lehçelerle karşılaştırmışlardır. Talat Tekin ve Cahit Başdaş da kendilerinden önce yapılan çalışmaları da göz önünde bulundurarak ünlü uzunluklarını Türkçenin tarihî dönemlerine, lehçelerine ve bazı ağızlarına göre değerlendirmiş ve diğer araştırmacılar gibi bu uzunlukların kısaldıkları zaman bazı seslik izler bıraktığını belirtmişlerdir.

Yapılan bu çalışmalarda birincil uzun ünlülerin birçok lehçe ve ağızda yaşadığı; bazı lehçelerde tamamen korunduğu ve bazılarında ise normal süreli ünlülere dönüştüğü görülür. Aslî uzun ünlülerin Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde sistemli olarak korundukları, diğer lehçelerde ise düzenli olarak korunamayıp, çoğunlukla kısaldıkları görülür (TDBUÜ: 35; Başdaş, 2007: 90).

Aslî uzun ünlülerin kısaldığı birçok lehçe, dil ve ağızlarda düzensiz de olsa bunların kalıntılarına rastlanır. Bu ağızlar ve lehçeler, Nijniy Novgorod Tatar (Mişer) ağızı, Koybal ve Karagasça (Koybal, Karagas, Soyon, Salbin ve Kandov Tatar ağızları), Tura, Kurdak, Tümen ve Tobol Tatar lehçeleri, Özbek Türkçesi, (Hive, Buhara lehçeleri, Türkmenceleşmiş Harezm ağızları, Kongrat ve Kattagan lehçeleri), Doğu Türkçesi ya da Yeni Uygur Türkçesi (Kaşgar, Turfan vb. ağızlar), Kırgız Türkçesi, Balkar Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi (Kaşgay, Aynallu vb. ağızları), Gagauz Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve ağızlarıdır (TDBUÜ: 35).

Uzunlukları koruyamayan ünlülerin birçok lehçede hiçbir seslik iz bırakmadan kısaldığı ve aslî normal süreli ünlülerle karıştıkları hâlde aynı ünlülerin bazı dil ve lehçelerde çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bıraktığı görülür. Bu seslik izler; ünlü ikizleşmesi, tonlulaşma, öndamaksıllaşma, ünlü ve ünsüz türemeleri, genişleme ve artdamaksıllaşmadır (TDBUÜ: 170; Başdaş 2007: 98; Yalçın, 2008b).

Bu tartışmalar doğrultusunda Türkçedeki ünlülerin nitelikleri göz önüne alınarak Ortak Türkçenin ünlü düzeniyle ilgili şöyle bir sınıflandırma yapılabilir:

1. Boğumlanma Yerlerine Göre Ünlüler

Art Ünlüler: /a/, /ā/, /ı/, /ĩ/, /o/, /ō/, /u/, /ū/

Ön Ünlüler: /e /, /ē/, /i/, /ĩ/, /ö/, /ō/, /ü/, /ū/

2. Açıklık-Kapalılık Derecelerine Göre Ünlüler

Geniş Ünlüler: /a/, /ā/, /o/, /ō/, /e /, /ē/, /ö/, /ō/

Dar Ünlüler: /ı/, /i/, /u/, /ū/, /i/, /ĩ/, /ü/, /ũ/

3. Dudakların Durumuna Göre Ünlüler

Düz Ünlüler: /a/, /ā/, /ı/, /i/, /e /, /ē/, /i/, /ĩ/

Yuvarlak Ünlüler: /o/, /ō/, /u/, /ū/, /ö/, /ō/, /ü/, /ũ/

4. Boğumlanma Süresine Göre Ünlüler

Kısa Ünlüler: Türkçede aslî olarak kısa ünlü bulunmamaktadır. Fakat Hakas ve Çuvaş Türkçesinde ikincil şekilde ortaya çıkmış olan kısa ünlülere rastlanmaktadır.

Normal Süreli Ünlüler: /a/, /ı/, /o/, /u/, /e /, /i/, /ö/, /ü/

Uzun Ünlüler: /ā/, /i/, /ō/, /ū/, /ē/, /ĩ/, /ō/, /ũ/

Ortak Türkçenin ünlü sisteminde yer alan 16 ünlü nitelik ve nicelikleri göz önünde tutularak toplu bir şekilde şöyle gösterilebilir:

	KISA				UZUN			
	Ön ünlüler		Art ünlüler		Ön ünlüler		Art ünlüler	
	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş
Düz	/i/	/e/	/ı/	/a/	/ĩ/	/ē/	/i/	/ā/
Yuvarlak	/ü/	/ö/	/u/	/o/	/ũ/	/ō/	/ū/	/ō/

SSSR İlimler Akademisi, Dil Enstitüsü tarafından yayımlanan *Sravnitel'no İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov* adlı eserde Çağdaş Türk lehçelerinin ünlü sisteminin şartlı ve göreceli olarak şu tiplere ayrılabilceği belirtilmiştir:

1. Birincil uzun ünlüler (diftinglar ve polidiftinglar dâhil) ile nispeten normal ünlü karşıtlığı temelindeki sistemler - Oğuz tipi.

2. İkincil uzun ünlüler nispeten normal ünlülerin karşıtlığına dayanan sistemler - Altay tipi.

3. Nispeten uzun ve kısa ünlülerin karşıtlığı temelindeki sistemler - Kıpçak tipi.

4. Uzun (İkincil), faringial ve normal ünlü karşıtlığı temelindeki sistemler - Tuva (Karagas) tipi (Tenişev vd., 1984: 8-9; Killi, 1996: 86-88).

Türkmen, Saha, Halaç, Özbek Türkçesinin Oğuz özelliği gösteren ağızları ve daha az derecede Azerbaycan, Türkiye ve Gagauz Türkçeleri ile kısmen Çuvaş Türkçesinin dâhil olduğu Oğuz tipinde nicelik açısından ikili bir karşıtlık bulunurken Tuva-Karagas tipi ünlü sisteminde uzun ve normal ünlü yanında gırtlaksız ünlülerin varlığıyla üçlü bir karşıtlık ortaya çıkmıştır. Altay, Hakas, Şor ile Kırgız Türkçesinin dâhil olduğu Altay tipi ünlü sistemi ise, daha karışık bir görünüş arz etmektedir.

Ortak Türkçede aslî olarak var olduğu kabul edilen 16 ünlünün ilk hecede bulunabilme durumları şöyledir:

/a/, /ā/, /ı/, /ī/, /o/, /ō/, /u/, /ū/

/e/, /ē/, /i/, /ī/, /ö/, /ō/, /ü/, /ū/

Ortak Türkçede aslî olarak ilk hece dışında bulunabilen ünlüler ise şunlardır:

/a/, /ā/, /ı/, /ī/, /ū/, /u/, /e/, /i/, /ü/

Ortak Türkçede ilk hece dışında geniş-yuvarlak ünlü kurulmamıştır; ancak Kırgız, Altay ve Yakut Türkçesi gibi kimi lehçelerde ikincil bir şekilde ilk hece dışında /o/, /ō/, /ö/, /ō/ ünlülerine rastlanılmaktadır.

Ortak Türkçedeki bu ünlü varlığının dışında bu çalışmada genel temayülde her ne kadar Ortak Türkçenin ünlü sistemi dışında tutulmuş olsa da hem Ana Türkçede uzun ünlülü olarak varlığı tasarlanan hem de Türk dilindeki bazı dönem ve lehçelerde özellikle de çağdaş lehçelerden Azerbaycan Türkçesinde varlığını baskın bir şekilde hissettiren kapalı ē sesinin uzun ve normal şekilleri de ele alınmıştır. Varlığı tartışma konusu olan; ancak çeşitli şekillerde kullanımı görülen kapalı ē sesinin bu çalışmada yer alan söz varlığı doğrultusunda ilk hecede uzun ve normal şekliyle görüldüğü; ilk hece dışında ise görülmediği tespit edilmiştir.

Çağdaş Türk lehçelerinde bulunup Ortak Türkçeden farklılık arz eden ünlülerle ilgili olarak ise şunlar söylenilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde: Bu gruptaki lehçelerde yer alan ünlüler genellikle Ortak Türkçe ile uyuşmaktadır. Fakat Gagauz Türkçesinde görülen ve Ortak Türkçede karşılığı olmayan /á/ ünlüsü Ortak Türkçeden farklılaşan bir ünlüdür. Bu ünlü artdamaksıl, dar, düz bir ünlüdür. a~ı arası söylenir. Bu ses 14. ve 17. yüzyıllarda Bulgarcanın etkisiyle Gagauz Türkçesine girmiştir. Türkçe sözcüklerde fiil çekim eklerinde (duyárım, konacák) ve ek-kök benzeşmesiyle kelime kök ve gövdesinde orta hece ünlüsü olarak (sızlá-ár, oyná-árız) yer alan bu ses, Rusçadan veya Fransızcadan Gagauz Türkçesine geçmiş bazı ödünç kelimelerde hem başta hem de ortada kullanılır (ákzamen, áksfoz, poátık). Özkan bu sesin şimdiki zaman çekiminde -ıyor ekinin y düşmesiyle -ıor, arkasından geniş zaman ekiyle benzeşerek -ıar olduğunu ve sonunda da -ár şeklini almış olabileceğini belirtmektedir (Özkan, 1996: 42).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde: Bu gruptaki lehçelerde görülen ünlüler de genellikle Ortak Türkçe ile uyuşmaktadır. Fakat Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görülen bazı ünlüler Ortak Türkçeden farklılık arz etmektedir. Örneğin, ě ünlüsü kapalı e sesine yaklaşan orta açıklıkta bir ön damak ünlüsüdür. Bu ünlü i ünlüsünün biraz daha açık hâli olduğundan “açık i” olarak da adlandırılmıştır (Öner, 2008: 239). Tatar Türkçesinde ı ünlüsünün öndamaksıl dengi olarak gösterilen bu ses ı sesinden dilin öne doğru hareket etmesi ve arka rezonatörün genişlemesiyle ayrılır (Öner, 1998: 3). Bu ünlünün dışında Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görülen bir başka ünlü de ö ünlüsüdür. Bu ünlü yuvarlak, orta yükseklikte, yarı dar, art sıralı bir ünlüdür. ı ünlüsünden yuvarlaklığı ve dilin daha geriye çekilmesiyle ayrılır. Dudaklar u’ya göre biraz daha uzar ve normal süreli o’ya göre daha dar ve kapalı olarak telaffuz edilir (Eker, 1998: 131; Öner, 2008: 243). Ayrıca yine Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görülen ǫ ünlüsü normal süreli ö ünlüsüne göre daha kapalı ve dar olarak telaffuz edilen bir ünlüdür (Öner, 2008: 243). Ayrıca Kırım Tatar ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde görülen yarı artdamaksıl ó ünlüsü ile yine Kırım Tatar Türkçesinde görülen yarı artdamaksıl ú ünlüleri bu grupta Ortak Türkçeden farklılık arz eden ünlülerdir.

Karlık Grubu Türk Lehçelerinde: Bu gruptaki lehçelerde görülen ünlüler de Özbek Türkçesinde görülen bir ünlü dışında tamamen Ortak Türkçe ile uyuşmaktadır. Özbek Türkçesinde geniş, çok açık ve yuvarlak bir a olan â ünlüsü Ortak Türkçeden

farklılık göstermektedir. Bu ünlü Özbek Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran karakteristik bir ünlüdür. Ayrıca söylenişte o'ya yakın bir ses çıkar. Gerek Türkçe gerekse yabancı dillerden alınan kelimelerdeki uzun ā'lar bu yuvarlak şekliyle söylenir. Ayrıca Özbek Türkçesinde görülen bu ünlü diğer ünlülere göre biraz daha uzundur. Örneğin, bâş, binâ, bâr (var) (Coşkun, 2000: 2-5; Buran ve Alkaya, 2007: 157).

Kuzey-doğu Grubu Türk Lehçelerinde: Bu gruptaki lehçelerde görülen ünlüler de Hakas ve Tuva Türkçelerinde görülen farklı birkaç ünlü dışında tamamen Ortak Türkçe ile uyushmaktadır. Hakas Türkçesinde i ünlüsünün görünümüne bağlı olarak ortaya çıkan kısa ı ünlüsü ile Tuva Türkçesindeki farıngal (gırtlaksı) ünlüler⁴ bu grupta Ortak Türkçeden farklılaşan ünlülerdir. Tuva Türkçesinde ikincil bir şekilde oluşmuş olan uzun ünlüler ile normal süreli ünlüler dışında a', ı', o', u', e', i', ö', ü' olmak üzere sekiz gırtlaksı ünlü bulunmaktadır. Bu ünlüler genellikle Türkçe sözcüklerin ilk hecelerinde bulunurlar. Sözcük ek aldığıında ise bazı istisna durumlar dışında gırtlaksılık ortadan kalkar ve normal süreli ünlüler devreye girer.

Çuvaş Türkçesinde: Çuvaş Türkçesinde Ortak Türkçeden farklılık gösteren ünlüler kısa ı ile kısa i ünlüsüdür.

Yakut Türkçesinde: Bu lehçede Ortak Türkçeden farklılık gösteren herhangi bir ünlü tespit edilememiştir.

⁴ Gırtlaksıl ünlüler daha çok benzer ses yapısına ve yazılışa sahip olan sesteş sözcüklerdeki anlam ayrımını sağlamak amacıyla kullanılmaktadır at (ad) / a't (at); o't (ot) / ot (ateş) gibi. Bu kullanımın Türkçedeki asıl ayrımı bir sözcükteki ünlünün uzun diğer sözcükteki ünlünün ise normal süreli oluşuyla sağlanmaktadır; fakat Tuva Türkçesinde birincil uzun ünlüler normal süreli ünlülere dönüştüğü için uzun ve normal süreli karşıtlarıyla yazılan ancak farklı anlamlara gelen sözcüklerdeki anlam ayrımı gırtlaksıl ünlülerle sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yüzden Tuva Türkçesindeki gırtlaksıl ünlüler, kanaatimizce aslı bir durum sergilemekten uzak ikincil bir şekilde oluşmuş olan ünlülerdir. Ayrıca bu gırtlaksıl ünlülerin ikincil bir şekilde ortaya çıkmış olduğu düşündüren bir başka husus da Arıkoğlu, (2007: 1153-1154) tarafından belirtilen gırtlaksıl ünlülerin gırtlaksılık özelliklerini daha önce yanlarında bulunmuş olan, fakat daha sonra ortadan kalkan ğ ünsüzünden almış olma ihtimalidir. Öyle ki, Tuva Türkçesinde ça's (yağmur) ile Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerindeki yağış (yağmur) arasında bir bağ olduğu tahmin edilebilir. Yine Tuva Türkçesinde a't (at) ile Moğolca aġt (iğdiş edilmiş at) arasında etimolojik bir bağ kurulabilir. Bu durum Altay, Kırgız, Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde akta; Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde ahta; Türkmen Türkçesinde aġta (iğdiş) ile de ilgilidir. Fakat ğ ünsüzü ile ilişkilendirilemeyecek yapılarda da gırtlaksıl ünlülerin görölüyor olması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

1. 3. Çağdaş Türk Lehçelerindeki Ünlülerin Nitelikleri

Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki ünlülerin ses bilgisi özelliklerine ve ses sistemindeki kullanım yerlerine değinilecek olursa şunlar söylenilebilir:

1. /ā/: ā ünlüsü arka damakta teşekkül eden, geniş, düz ve uzun bir ünlüdür. Bu ünlü Türkçe sözcüklerde genellikle ilk hecede nadiren de ilk hece dışında bulunmaktadır.

2. /a/: a ünlüsü arka damakta teşekkül eden, geniş, düz ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

3. /ā/: ā ünlüsü arka damakta teşekkül eden, düz-geniş a ile geniş-yuvarlak o arasında bir ses değerine sahip normal uzunlukta bir ünlüdür. Sadece Özbek Türkçesinde görülen bu ünlü, Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunmaktadır.

4. /á/: á ünlüsü arka damakta teşekkül eden, düz-geniş a ile düz-dar ı arasında şekillenen normal uzunlukta bir ünlüdür. Sadece Gagauz Türkçesinde görülen bu ünlü Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

5. /ī/: ī ünlüsü arka damakta teşekkül eden, dar, düz ve uzun bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde genellikle ilk hecede nadiren de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

6. /ı/: ı ünlüsü arka damakta teşekkül eden, dar, düz ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

7. /ĩ/: ĩ ünlüsü arka damakta teşekkül eden, düz-dar ve kısa süreli bir ünlüdür. Sadece Hakas ve Çuvaş Türkçelerinde görülen bu ünlü Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

8. /ō/: ō ünlüsü arka damakta teşekkül eden, geniş, yuvarlak ve uzun bir ünlüdür. Bu ünlü Türkçe sözcüklerde ilk hecede aslı bir şekilde bulunurken ilk hece dışında bazı ses olaylarına bağlı olarak ikincil bir şekilde bulunabilmektedir.

9. /o/: o ünlüsü arka damakta teşekkül eden, geniş, yuvarlak ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Bu ünlü Türkçe sözcüklerde ilk hecede aslî bir şekilde bulunurken ilk hece dışında bazı ses olaylarına bağlı olarak ikincil bir şekilde bulunabilmektedir.

10. /ö/: ö ünlüsü arka damakta teşekkül eden, yuvarlak, yarı-dar ve normal süreli bir ünlüdür. Sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde görülen bu ünlü ı ünlüsünden yuvarlaklığı ve dilin daha geriye çekilmesiyle ayrılır. Dudaklar u'ya göre biraz daha uzar ve normal süreli o'ya göre daha dar ve kapalı olarak telaffuz edilir (Eker, 1998: 131; Öner, 2008: 243). Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

11. /ó/: ó ünlüsü yarı artdamaksıl, normal süreli bir ünlüdür. Sadece Karaim ve Kırım Tatar Türkçelerinde görülen bu ünlü Türkçe sözcüklerde sadece ilk hecede bulunabilmektedir.

12. /ü/: ü ünlüsü arka damakta teşekkül eden, dar, yuvarlak ve uzun bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde genellikle ilk hecede bulunan bu ünlü Türk dilinin çağdaş lehçelerinde ikincil bir şekilde ilk hece dışında da bulunmaktadır.

13. /u/: u ünlüsü arka damakta teşekkül eden, dar, yuvarlak ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

14. /ú/: ú ünlüsü yarı artdamaksıl, normal süreli bir ünlüdür. Sadece Kırım Tatar Türkçesinde görülen bu ünlü Türkçe sözcüklerde sadece ilk hecede bulunabilmektedir.

15. /ē/: ē ünlüsü ön damakta teşekkül eden, geniş, düz ve uzun bir ünlüdür. Aslî olarak Türkçe sözcüklerin sadece ilk hecelerinde görülen bu ünlü nadiren ikincil bir şekilde ilk hece dışında da bulunmaktadır.

16. /e/: e ünlüsü ön damakta teşekkül eden, geniş, düz ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

17. /ě/: ě ünlüsü ön damakta teşekkül eden, kapalı è sesine yaklaşan orta açıklıkta bir ünlüdür. Bu ünlü i ünlüsünün biraz daha açık hâli olduğundan “açık i” olarak da adlandırılmıştır (Öner, 2008: 239). Tatar Türkçesinde ı ünlüsünün öndamaksıl dengi olarak gösterilen bu ses ı sesinden dilin öne doğru hareket etmesi ve arka rezonatörün genişlemesiyle ayrılır (Öner, 1998: 3). Sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde görülen bu ünlü Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

18. /ē/: ē ünlüsü ön damakta teşekkül eden, yarı-geniş, düz ve uzun bir ünlüdür. Ana Türkçe döneminde Türkçe sözcüklerin sadece ilk hecelerinde varlığı tasarlanan bu ünlü Türk dilinin birkaç tarihî döneminde nadiren ē olarak görülen; ancak çağdaş Türk lehçelerinde birebir ē olarak kullanımı görülmeyen bir ünlüdür. Fakat bu ünlü çağdaş Türk lehçelerinde uzunluğunun korunduğu durumlarda çoğunlukla ī ünlüsüne; uzunluğun korunmadığı kısalma durumlarında ise i ve e ünlülerine değişmektedir.

19. /ê/: ê ünlüsü ön damakta teşekkül eden, yarı-geniş, düz ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Azerbaycan Türkçesinde varlık gösteren bu ünlü Türkçe sözcüklerin sadece ilk hecelerinde bulunabilmektedir.

20. /ĩ/: ĩ ünlüsü ön damakta teşekkül eden, dar, düz ve uzun bir ünlüdür. Bu ünlü Türkçe sözcüklerde ilk hecede aslî bir şekilde bulunurken ilk hece dışında bazı ses olaylarına bağlı olarak ikincil bir şekilde bulunabilmektedir.

21. /i/: i ünlüsü ön damakta teşekkül eden, dar, düz ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

22. /ĩ/: ĩ ünlüsü ön damakta teşekkül eden, düz-dar ve kısa süreli bir ünlüdür. Sadece Çuvaş Türkçesinde görülen bu ünlü Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

23. /õ/: õ ünlüsü ön damakta teşekkül eden, geniş, yuvarlak ve uzun bir ünlüdür.

Bu ünlü Türkçe sözcüklerde ilk hecede aslî bir şekilde bulunurken ilk hece dışında bazı ses olaylarına bağlı olarak ikincil bir şekilde bulunabilmektedir.

24. /ö/: o ünlüsü arka damakta teşekkül eden, geniş, yuvarlak ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Bu ünlü Türkçe sözcüklerde ilk hecede aslî bir şekilde bulunurken ilk hece dışında bazı ses olaylarına bağlı olarak ikincil bir şekilde bulunabilmektedir.

25. /ǖ/: ǖ ünlüsü ön damakta teşekkül eden, õ ünlüsüne göre daha kapalı ve dar olarak telaffuz edilen normal süreli bir ünlüdür. Sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde görülen bu ünlü Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

26. /ũ/: ũ ünlüsü ön damakta teşekkül eden, dar, yuvarlak ve uzun bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde aslî olarak sadece ilk hecede bulunurken ikincil bir şekilde ilk hece dışında da görülmektedir.

27. /ü/: ü ünlüsü ön damakta teşekkül eden, dar, yuvarlak ve normal uzunlukta bir ünlüdür. Türkçe sözcüklerde hem ilk hecede hem de ilk hece dışında bulunabilmektedir.

Ayrıca yukarıda sıralanmış olan ünlülerin dışında çağdaş Türk lehçelerinin ünlü varlığı içerisinde sayılması gereken bir başka husus da Tuva Türkçesinde Türkçe sözcüklerin ilk hecelerinde görülen sekiz gırtlaksız ünlüdür (a', ı', o', u', e', i', ö', ü').

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÜNLÜLERİN SES BİLGİSİ GÖRÜNÜMLERİ VE ÜNLÜLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

2. 1. İlk Hece Ünlüleri

2. 1. 1. Artdamaksıl Ünlüler

2. 1. 1. 1. ā Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Ana Türkçede uzun olduğu düşünülen bu ünlü daha sonraki dönemlerde genellikle kısalmıştır AT. hāz > Kök. āz/az, Uyg. āz/az, Krh. āz/az/as, Hrz. az, Çağ. az, Kpç. az/as, ETT. āz/az (az); AT. āt > Kök. āt; Uyg. āt; Krh. āt/at; Hrz. at; Çağ. at; Kpç. ad/ağ/at; ETT. ād/ad (ad, isim); AT. kāpak > Uyg. kapak, Krh. kapak, Hrz. kapak, Çağ. kapak, Kpç. kapak, ETT. kapak (göz kapağı) (TDBUÜ: 172-173; Clauson, 1972: 583; Tuna, 1988: 218-247; Tekin, 2003: 238-239; Hamilton, 1998: 138-139; Caferoğlu, 1993: 16-19-110; DLT: 14-57; Arat, 2006: V; KB: 32; LÇTO: 226; Ata, 1998: 24-38; Karasoy, 1998: 353-359; Toparlı vd., 2003: 2-19-126; Korkmaz, 1995: 448-449; Dilçin, 1991: 584-589; Atsız ve Türkmen, 2004: 96; Turan, 1993: 44). Bazı dönemlerde ise az sayıda sözcükte korunmuştur Köktürkçede āç (aç), āç- (acıkmak), āz (az), āt (ad), sāb (söz); Eski Bulgar Türkçesinde tāy (çevre), āl (sahte); Volga Bulgar Türkçesinde cāl (yıl), hān (kan); Uygur Türkçesinde āt (ad), bārs (pars); Karahanlı Türkçesinde⁵ āt (ad), āç (aç), āç- (acıkmak), āz (az), kān (kan); Kıpçak Türkçesinde āy (ay), yā (yay); Eski Türkiye Türkçesinde⁶ āç (aç), ād (isim), āk/āğ (ak, bayaz), āğ- (yükselmek), āz (az), āy

⁵ Kaşgarlı, Dîvânü Lûgati't Türk'te uzun ünlülerden "ā"nın imlâdaki gösteriliş şeklini çift elif (II) ile vermiştir "aat (isim), aaç (aç), aal (hile), aaa (az)" (Atalay, 2006: 78-79-80-81). Ercilasun (2005: 350) da Kaşgarlı'nın kayıtlarından yola çıkarak bu dönemden sonra kısaltmaların başladığına dikkat çekmektedir. Ayrıca Bozkurt (2002: 149), Dîvânü Lûgati't Türk'teki ünlülerin uzun veya kısa kullanımları arasında anlam ayrımının olduğunu vurgulamıştır.

⁶ Bu dönemdeki uzun ünlülerin varlığına öncelikle Zeynep Korkmaz işaret etmektedir. Korkmaz, uzun ünlüleri en iyi koruyan lehçe olan Türkmen Türkçesi ile aynı etnik gruptan gelen diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinin ve ağızlarının sadece kısa ünlülü bir grup olarak görülmesinin bilimin mantığına aykırı olduğu düşüncesiyle hem Türkmen Türkçesinin hem de diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinin dayanak noktası olan Eski Türkiye Türkçesinde imlânın ele verdiği birçok ünlü uzunluğunu kanıtlamıştır (Korkmaz, 1995: 443-458). Bu dönemdeki uzunlukları imlâya dayalı olarak ortaya koyan bir başka eser de Zikri Turan'ın "Eski Anadolu Türkçesi'nde Ünlü Uzunlukları" adlı çalışmasıdır. Turan, bu çalışmada yazılışlarıyla uzunluğa işaret eden sözcüklerin farklı imlâlarına dair istatistiksel bilgiler

(ay, kamer), k̄ān (kan), tāg (dağ), yā/yāy (yay) (TDBUÜ: 90-92-100-120–122; Ercilasun, 2005: 215; Ceylan, 1997: 148-151; Eker, 1998: 45–46). Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise “ā” ünlüsünün korunduğu herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

İlk hecedeki ā ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısılma dışında ē’ye değişerek öndamaksıllaşmış; o ve u’ya değişerek yuvarlaklaşmış; u ve ı’ya değişerek daralmıştır⁷. ā ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 1. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ā ünlüsü bu grupta bazı istisnalar dışında uzunluk bakımından Türkmen Türkçesinde düzenli bir şekilde korunmuştur; birkaç örnek dışında Gagauz Türkçesi de dâhil olmak üzere gruptaki diğer lehçelerde tamamen kısılmıştır. ā ünlüsü yazı dillerinde olmasa da Azerbaycan Türkçesinin çeşitli ağızları (Karabağ, Nuça, Kuba, Kaşgay ve Aynallu vb.) ile Türkiye Türkçesinin özellikle Batı-Anadolu ağızlarında korunmaktadır gāl- (kalmak), gān-dır- (kandırmak) (TDBUÜ: 57-61; Choi, 1992: 77-86). Bu ünlü Azerbaycan Türkçesinde o’ya, Türkmen Türkçesinde de ö’ye değişerek yuvarlaklaşmıştır. Gagauz ve Türkiye Türkçesinde e’ye, Türkmen Türkçesinde de uzunluğunu korumak kaydıyla ē ünlüsüne veya ö ünlüsüne dönüşerek öndamaksıllaşmıştır. Gagauz Türkçesinde ise tespit edilen bir örnekte á ünlüsüne değişerek daralmıştır. ā ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; gruptaki bütün lehçelerde kimi örneklerde ikiz ünlü oluşturmuştur.

2. 1. 1. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ā ünlüsü bu grupta Kırgız ve Balkar Türkçelerindeki bazı istisnalar dışında tamamen kısalarak a ünlüsüne değişmiştir. Bu ünlü Karaçay-Balkar, Kırgız, Kumuk ve Nogay Türkçeleri dışında Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan diğer bütün lehçelerde e ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır. Sadece Karaçay-Balkar

vermektedir. Ayrıca bu dönemde ve sonrasında özellikle Oğuz Türkçesinin Türkmen Türkçesi dışında gelişen kollarında uzun ünlülerin kısılma temayülünün gittikçe arttığı ve kısılmanın hâkim olduğu görülmektedir.

⁷ ā ünlüsünün Türk dilinin tarihî dönemlerinde uğramış olduğu bu ses değişimleri çağdaş Türk lehçelerindeki ses değişimleriyle ortaklık gösterdiğinden bu kısımda örneklendirilmemiş; ancak çağdaş Türk lehçelerindeki ilgili ses olayı başlığı altında tarihî dönemlerdeki bu ses değişimlerine örnekleriyle birlikte yer verilmiştir. Çalışmanın tamamında da ünlülerin tarihî dönemlerdeki ses değişimleri sadece çağdaş Türk lehçeleriyle ortaklık göstermediği takdirde görünüm kısmında örneklendirilmiş (uzun ünlülerin kısılma durumları hariç); ortaklık gösterenler ise çağdaş Türk lehçelerindeki ilgili ses olayı başlığı altında örneklendirilmiştir.

Türkçesinde u ünlüsüne dönüşerek daralmış ve yuvarlaklaşmıştır. ā ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir. Ayrıca bu ünlü Kırgız Türkçesi hariç gruptaki bütün lehçelerde bazı örneklerde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 1. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ā ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak a ünlüsüne değişmiştir; ancak ā'nın hem Özbek Türkçesinin āt, ād (ad, isim), āz (az), dāl (söğüt), sāzan (sazan balığı) hem de Yeni Uygur Türkçesinin āt (isim), āz (az), tāş (taş) birçok ağzında yaşadığı görülmektedir (TDBUÜ: 51–54). ā ünlüsü Özbek Türkçesinde ā, Yeni Uygur Türkçesinde o ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmıştır. Bunun dışında Özbek Türkçesinde e'ye Yeni Uygur Türkçesinde ise è ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinde è ünlüsüne değişerek daralmıştır. ā ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; Özbek Türkçesinde kimi örneklerde ikiz ünlü oluşturmuştur.

2. 1. 1. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ā ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında kısalarak a ünlüsüne değişmiştir. Tuva Türkçesinde ise bazı örneklerde gırtlaksıl ünlü olarak nitelendirilen a' ünlüsüne dönüşmüştür AT. āş > Tuv. a's-çem (yemek, yiyecek) (TDBUÜ: 172; Killi, 1996: 137). ā ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ā ünlüsü bu lehçede bazen kısalarak a ünlüsüne dönüşmüştür. Fakat çoğunlukla u nadiren de ü ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Bunun dışında u/ü ünlüleri ile birlikte ı/ĩ ünlülerine değişerek daralmıştır. Ayrıca ü ünlüsüne dönüşerek de öndamaksıllaşmıştır. Bu ünlü Çuvaş Türkçesinde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ā ünlüsü bu lehçede bazen korunmuş bazen de kısalarak a ünlüsüne değişmiştir; ancak bazen uzunluğunu koruyarak ī ünlüsüne bazen de kısalarak ı ünlüsüne değişip

daralmıştır. Ayrıca bu ünlü Yakut Türkçesinde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken bazı örneklerde ikiz ünlü oluşturmuştur.

2. 1. 1. 2. ā Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 1. 2. 1. Ünlü Kısılması

Ünlü kısılması, boğumlanma süresi normal olan bir ünlünün süresinden daha uzun olan yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlüler olarak tanımlanan (Korkmaz, 1992: 156) uzun ünlülerin normal uzunluktaki ünlülere dönüşmesi olayıdır. Bu ses olayı hem Türk dilinin tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde bazı istisnalar dışında neredeyse sistematik bir şekilde görüldüğünden Türk dilinin ses bilgisi eğilimlerinden birini de oluşturmaktadır.

2. 1. 1. 2. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ā ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazı istisnalar dışında sistemli olarak korunurken; birkaç örnek dışında Gagauz Türkçesi de dâhil olmak üzere gruptaki bütün lehçelerde kısalmıştır.

AT. hāz > Az. az; Gag. āz; TT. az; Trkm. āz (az); AT. āç > Az. ac; Gag. āç; TT. aç; Trkm. āç (aç, karnı tok olmayan); AT. āl > Az. al-da-t-; Gag. al-da-t-; TT. al-da-t-; Trkm. āl (hile); AT. kārğa(n) > Az. ğarğa; Gag. gārğa/gárğa; TT. karga; Trkm. ğarğa (karga); AT. hārı > Az. arı; Gag. ārı; TT. arı; Trkm. arı (arı) (TDBUÜ: 171-173; Choi, 1992: 87-88-95-97; KTLS, 1991: 4-5-14-15-24-25-38-39-440-441; Gaydarci vd., 1973: 22-28-40-106).

2. 1. 1. 2. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ā ünlüsü bu grupta Kırgız ve Balkar Türkçelerindeki bazı istisnalar AT yā > Kırg. yāy (yay), AT yāt > Kırg. cāt (yad, düşman), AT. lāçın > Kırg. ilāçın (yad, düşman), AT. ārı- (temiz olmak) > Kırg. ārçı- (temizlemek); AT. hārı > Kırg. ārı (arı); AT. āz > Blk. āz (az), AT. āt > Blk. āt (ad) (TDBUÜ: 171; Eker, 1998: 62; Bozkurt, 2002: 495; Başdaş ve Kutlu, 2004: 19; Tekin ve Ölmez, 1999: 95–96; Alimova, 2007: 31–35; KTLS, 1991: 24) dışında kısalmıştır.

AT. hāz > Bşk. az, ez; Kar. az; Krç-Blk. az (Blk. āz); Kkp. az; Kzk. az; Kırg. az; Kmk. az; Nog. az; Kır. Tat. az; Tat. az, ez (az); AT. āzuḡ > Bşk. azıḡ; Kar. azıḡ/azıḡ; Krç-Blk. azıḡ; Kkp. azıḡ; Kzk. azıḡ; Kırg. azıḡ; Kmk. azıḡ; Nog. azıḡ; Kır. Tat. azıḡ; Tat. azıḡ (azıḡ, yiyecek); AT. bā-ḡ-la- > Bşk. beyle-; Kar. bayla-/baḡla-; Krç-Blk. bayla-; Kkp. bayla-; Kzk. bayla-; Kırg. baylō-; Kmk. bayla-; Nog. bayla-; Kır. Tat. baḡla-; Tat. beyle- (baḡlamak) (TDBUÜ: 172-173; KTLS, 1991: 38-39-40-41-44-45; Baskakov vd., 1974: 46-50-98; Tavkul, 2000: 105-106-115; Baskakov, 1958: 22-24-78; Bammatov, 1969: 30-31-59; Baskakov, 1963: 27-28-66; Üseinov, 2005: 11-12-34; Eker, 1998: 62-66-67-89; Yudahin, 1998: 72-74-102).

2. 1. 1. 2. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ā ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak a'ya değişmiştir.

AT. ārıḡ > Öz. arıḡ (ark); AT. bālıḡ > Öz. balıḡ (balık); AT. āç > Y. Uyg. aç (aç); AT. hāçıḡ > Y. Uyg. aççık (acı) (TDBUÜ: 171-172; KTLS, 1991: 3-5-49).

2. 1. 1. 2. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Hakas Türkçesinde ilk hecedeki çā+çax (yay) (Killi, 1996: 119) sözcüğü dışında Altay, Hakas ve Tuva lehçelerinin içinde bulunduğu bu grupta ā ünlüsünün genellikle kısalarak yerini normal karşılığına bıraktığı görülür.

AT. hāz > Alt. as; Hks. as; Tuv. as (az); AT. āş > Alt. aş; Hks. as; Tuv. as (aş, yemek); AT. āç > Alt. aç; Hks. as; Tuv. aş (aç, karnı tok olmayan); AT. āla > Alt. ala; Hks. ala; Tuv. ala (ala, alaca) (TDBUÜ: 171-172-173; Killi, 1996: 121-122-123-137; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 20-23-29-30; Arıkoğlu, 2005: 34-52; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 3-7).

2. 1. 1. 2. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ā ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle normal süreli a gibi u, ı, ĩ ünlüleriyle gösterilmektedir AT. āsıḡ > Çuv. usı (fayda); AT. āla > Çuv. ula (alaca); AT.

ās > Çuv. yus (kakım); AT. ātim > Çuv. utīm (adım), AT. k̄ān > Çuv. yun (kan); AT. āç- > Çuv. vıś- (acıkmak); AT. āriğ > Çuv. ırī (temiz); AT. āñ > Çuv. ĩñ (akıl, hafıza) (Ceylan, 1997: 148–149-150; TDBUÜ: 100-171-172-173; Bayram, 2007: 252-253). Bu görünümün dışında Çuvaş Türkçesinde ā ünlüsünün normal süreli karşılığı olan a’ya kısaldığı da görülmektedir.

AT. āt > Çuv. yat (ad, isim); AT. āş > Çuv. aş (aş, yemek); AT. āş- > Çuv. aş- (aşmak, suyu yürüyerek geçmek); AT. bākır- > Çuv. ahır- (bağırmaq) (TDBUÜ: 171-172; Bayram, 2007: 41; Ceylan, 1997: 149-155).

2. 1. 1. 2. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde uzun ā’lar tek heceli sözcüklerde korunmuş, çok heceli sözcüklerde de normal süreli karşılığı olan a’ya değişmiştir.

AT. āt > Yak. āt (isim); AT. āş- > Yak. ās- (aşmak, geçmek); AT. āş > Yak. aş (aş, yemek); AT. bākā > Yak. bağa (kurbağa) (Killi, 1996: 122–125-137; TDBUÜ: 172-173).

2. 1. 1. 2. 2. Öndamaksıllaşma

Öndamaksıllaşma, bazı ünsüzlerin etkisiyle kelimeye türlü hecelerde artdamaksıl olan ünlülerin öndamaksıl duruma geçmesi (Korkmaz, 1992: 160) olayı olarak tanımlanmaktadır. Ancak Türk dilinde yaygın bir şekilde görülen bu ses olayının öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisi dışında başka nedenleri de bulunmaktadır. Bu nedenlerden bazıları ilk veya ikinci hecede bulunan öndamaksıl ünlülerin benzeştirici özellikleri veya birincil uzun ünlülerin kısalmakla bıraktıkları öndamaksıllaştırıcı etkidir. Birincil uzun ünlülerin kısalmakla bıraktığı bu etkiye bazen ünlünün uzunluğunu yitirmediği durumlarda da rastlanmaktadır.

2. 1. 1. 2. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ā > ē

Uzun ā ünlüsü Türkmen Türkçesinde birkaç örnekte uzunluğunu yitirmeden “t” ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisiyle ē ünlüsüne değişmiştir.

AT. āt- > Trkm. ēt- (adım atmak); AT. ātım > Trkm. ēdim/ādım (adım); AT. tāt- > Trkm. dēn- (reddetmek, inkâr etmek) (TDBUÜ: 172–174; Choi, 1992: 92).

Bu değişim Eski Bulgar Türkçesinde bir örnekte de görülmektedir AT. bāka > E. Bulg. bēka (bağa, kurbağa) (TDBUÜ: 120; Bozkurt, 2002: 40).

ā > e

Uzun ā ünlüsü Gagauz ve Türkiye Türkçesinde birkaç örnekte hem kısalarak hem de “y” ünsüzünün etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşıp normal süreli e ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. yāşıl > Gag. eşil, TT. > yeşil (yeşil); AT. yāl > Gag. ele, TT. yele (yele) (TDBUÜ: 153–154; Choi, 1992: 95; Gaydarci vd., 1973: 175-181).

ā > ö

Uzun ā ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazı sözcüklerde dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle yuvarlaklaşmış ve kısılırken de öndamaksıllaşarak normal süreli ö ünlüsüne dönüşmüştür.

OT. sāp > Trkm. sōp (sap), AT. sāb > sava- > savaş- > Trkm. söveş-⁸ (savaşmak) (TDBUÜ: 102; Choi, 1992: 108–109; Clauson, 1972: 793).

2. 1. 1. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ā > e

Uzun ā ünlüsü bu grupta özellikle Tatar ve Başkurt Türkçeleri başta olmak üzere birçok lehçede kısılırken öndamaksıllaşarak normal süreli e ünlüsüne değişmiştir.

AT. bā-ğ-la- > Bşk., Tat. beyle- (bağlamak); AT. hāz > Bşk., Tat. az, e_z (az); AT. āl > āl-da- > Kar. yelda- (aldatmak); AT. ārığ > Nog. erüw (temiz); AT. hārı > Kkp. herre (arı, bal böceği); AT. qārı > Kzk. keri (yaşlı) (KTLS, 1991: 38-39-44-45-

⁸ Clauson (1972: 793), savaş- sözcüğünü AT’de söz anlamına gelen sāb > sāv sözcüğüne dayandırmış ve bu sözcüğün zamanla psikolojik bir duruma bağlı olarak anlam genişlemesine uğradığını ve eylem durumunda “küfürleşmek” anlamı kazandığını belirterek savaş- sözcüğünün AT. sāb’dan geldiğini savunmuştur.

974; Baskakov vd., 1974: 269; Baskakov, 1958: 713; TDBUÜ: 171-172-173; Eker, 1998: 66-81-85)

2. 1. 1. 2. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ā > e

Uzun ā ünlüsü Özbek Türkçesinde kısalırken öndamaksıllaşıp normal süreli e ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. hāçığ > Öz. eççık (acı), AT. hārı > Öz. eri (arı), AT. ālta- > Öz. eldet- (aldatmak) (Tuna, 1988: 252; TDBUÜ: 171-172; KTLS, 1991: 3–15–25-691).

ā > é

Uzun ā ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde normal süreli a'dan başka genellikle é biçiminde görülmektedir.⁹

AT. āğır > Y. Uyg. éğir (ağır); AT. āgıl > Y. Uyg. égil (ağıl); AT. bālık > Y. Uyg. bēlik (balık); AT. ārık > Y. Uyg. ērik (ark); ET. sārīg > Y. Uyg. sērik (sarı) (TDBUÜ: 171-172; Kaşgarlı, 1992: 12- 21- 22; Yazıcı Ersoy, 2007: 365; KTLS, 1991: 757).

2. 1. 1. 2. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ā ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

⁹ S. M. Kaşgarlı (1992: 12), bu değişimin Yeni Uygur Türkçesinin tarihî seyri içerisinde a ve e seslerinin zayıflaması sonucu ortaya çıkmış olabileceğini belirtmektedir (Yazıcı Ersoy, 2007: 365; Kaşgarlı, 1992: 21–22); ancak Türkçenin diğer çağdaş lehçelerinde de sıkça görülen bu öndamaksıllaşma hadisesinin nedeni Uygur Türkçesinin tarihî seyri içerisindeki konumundan çok uzun ünlülerin kısalması sırasında ortaya çıkan öndamaksıllaştırıcı etkiye veya birden fazla heceli sözcüklerin ikinci hecelerinde yer alan aslî i ile bu lehçede ı sesi gelişmediği için yerine kullanılan (ı >) i sesinin ilk hecedeki sesi kendisine benzetme etkisine bağlıdır.

2. 1. 1. 2. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ā > ü

Çuvaş Türkçesinde ā ünlüsü kısılrken önseste y türetmektedir. Çuvaş Türkçesinde ā ünlüsü genellikle u ünlüsüne değişmektedir; ancak önseste türeyen y ünsüzünün etkisiyle bu ses öndamaksillaşarak ü'ye döner.

AT. hāçı- > Çuv. yüş- (acımak, ekşimek); AT. hāçığ > Çuv. yüşĭ (acı) (Ceylan, 1997: 149; TDBUÜ: 172; Bayram, 2007: 90).

2. 1. 1. 2. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ā ünlüsünün öndamaksillaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 2. 3. Yuvarlaklaşma

Yuvarlaklaşma, kelimedede ön ve iç ses durumundaki düz ünlülerin çeşitli sebeplerle yuvarlak sıraya geçmesi (Korkmaz, 1992: 162) olayı olarak tanımlanmaktadır. Bu ses olayı genellikle dudak ünsüzlerinin veya yuvarlak ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak gelişmektedir. Ayrıca g/ğ > w değişimi gibi dudak ünsüzlerine değişmelerin ileri aşamasında da ünlüleşme görüldüğü için bu tip ses değişimleri de yuvarlaklaşmanın bir sebebi olmaktadır.

2. 1. 1. 2. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ā > o

Azerbaycan Türkçesinde bazı sözcüklerde dudak ünsüzlerinin etkisiyle veya ikinci hecede yer alan yuvarlak ünlülerin benzeştirici etkisiyle ilk hecedeki ā'nın yuvarlaklaşarak o'ya dönüştüğü görülür.

AT. k̄āgun > Az. govun (kavun), AT. āb > (av >) Az. ov (av) (TDBUÜ: 173; Choi, 1992: 105; KTLS, 1991: 34–454).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. bārs > T. Bulg. Boris (kaplan, pars); AT. bāğ > Krh. boğ-la-n-

(bağlanmak); AT. ātağ > Kıp. atov/atuv/otuv (ada); AT. k̄āğun > Kıp. k̄ovun/ħuvun (kavun) (TDBUÜ: 92-172-173; DLT: 15; Tekin, 1987: 57; Toparlı vd., 2003: 16-155).

ā > ö

Uzun ā ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazı sözcüklerde dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşmış ve kısılırken de öndamaksıllaşarak normal süreli ö ünlüsüne değişmiştir.

OT. s̄āp > Trkm. s̄öp (sap), AT. s̄āb > sava- > savaş- > Trkm. s̄öveş- (savaşmak) (TDBUÜ: 102; Choi, 1992: 108–109; Clauson, 1972: 793).

2. 1. 1. 2. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ā > u

Uzun ā ünlüsünün bu grupta genellikle kısaltmaya veya öndamaksıllaşmaya uğradığı görülürken Karaçay-Balkar Türkçesinde dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp u'ya dönüştüğü de görülmektedir.

AT. āb > Krç-Blk. uw (av), AT. k̄āğun > Krç-Blk. ħuvan ~ ħavun (kavun) (TDBUÜ: 171-173; Eker, 1998: 103; Tavkul, 2000: 222-420).

ā > u değişimine bazı tarihî dönemlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, Karahanlı Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte nedeni tam olarak ortaya konulamayan bir ā > u değişiminin olduğu görülür AT. tālak > Krh. talak/sulak (dalak) (TDBUÜ: 174; DLT: 111). Ayrıca Kıpçak Türkçesinde de dudak ünsüzünün etkisiyle veya g/ğ sesinin w'ye dönüşmesi sonucu g/ğ sesinden önceki ünlülerin yuvarlaklaşmasına bağlı olarak görülür AT. āb > Kıp. av/uv (av); AT. k̄āğun > Kıp. k̄ovun/ħuvun (kavun); AT. ārīg > Kıp. arīg/arav/arı/arık/arov/aru/uru (temiz); AT. āğu > Kıp. ağu/ağı/avu/uvu (zehir) (TDBUÜ: 171-173; Toparlı vd., 2003: 4- 11-16-155).

2. 1. 1. 2. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{a} > \text{ä}$

Uzun $\bar{a}$ ünlüsü genellikle Özbek Türkçesinde normal süreli ä 'ya dönüşmüştür. Bu değişimin sebepleri ile ilgili olarak farklı görüşler öne sürülmüştür.¹⁰

AT. $\bar{a}z > \text{Öz. } \text{ä}z$ (az), AT. $\bar{a}t > \text{Öz. } \text{ät}$ (ad, isim), AT. $\bar{a}\check{c} > \text{Öz. } \text{ä}\check{c}$ (aç, karnı aç olan), AT. $\bar{a}\check{s} > \text{Öz. } \text{ä}\check{s}$ (aş, yemek) (TDBUÜ: 171-172; KTLS, 1991: 5-39).

$\bar{a} > o$

Uzun $\bar{a}$ ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde normal süreli a dışında o biçiminde de görülmektedir. Bu değişimde ikinci hecede yer alan u ünlüsünün benzeştirici etkisi söz konusudur (Yazıcı Ersoy, 2007: 365-366; Kaşgarlı, 1992: 21-22).

AT. $\bar{a}zu\check{x} > \text{Y. Uyg. } ozu\check{x}$ (azık); AT. $\bar{k}\bar{a}g\bar{u}n > \text{Y. Uyg. } \text{ko}g\bar{u}n$ (kavun) (TDBUÜ: 172-173; Kaşgarlı, 1992: 22).

2. 1. 1. 2. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta $\bar{a}$ ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

¹⁰ Ramstedt, Çuvaş Türkçesinde de görülen bu durumu $\bar{a} > u$ veya $\bar{a} > \text{ı}$ değişiminin bir ara aşaması olarak ($\bar{a}/a > \text{ä}$) görmüş ve farklı vurgulamalara bağlı olarak ortaya çıktığını savunmuştur. Bu görüş, İtkonen ve Serebrenikov tarafından da desteklenmiştir. İtkonen, Çuvaş Türkçesindeki bu durumun Tatar, Başkurt ve Özbek Türkçelerinde de görüldüğünü ve bu durumun Volga Bulgar Türkçesinde de paralel görünüşlerinin olduğunu savunur. Serebrenikov ise İtkonen'den farklı olarak AT. $\bar{a}/a$ ünlüsünde görülen bu dudaksıllaşmayı kabul etmekle birlikte Özbek Türkçesinde görülen dudaksıllaşmanın Çuvaş, Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki gibi Türkçe bir gelişim çizgisi izlemediğini; Özbek Türkçesindeki dudaksıllaşmanın tamamen Farsçanın etkisiyle meydana çıktığını savunmaktadır. Ceylan ise $\bar{a}/a$ ünlüsünde görülen bu dudaksıllaşmanın Türk dillerine yabancı bir durum olduğunu ve bunun komşu dillerin etkisinden kaynaklanabileceğini öne sürerek Çuvaş Türkçesindeki dudaksıllaşmayı Fin-Ugor dillerine; Özbek Türkçesindeki dudaksıllaşmayı da Farsçanın etkisine bağlamaktadır (Ceylan, 1997: 144-145). Kanaatimizce de bu değişim Türk dillerine komşu dillerden girmiş bir hadisedir; çünkü bu değişimle paralellik gösterdiği söylenen Tuna ve Volga Bulgar Türkçelerine bakıldığında ilgili değişimlerin daha çok dudak ünsüzlerinden veya dudaksıl ünlülerin benzeştirici etkisinden kaynaklandığı görülmektedir. Ayrıca Tuna ve Volga Bulgar Türkçeleri dışındaki diğer tarihî dönemlerde de $\bar{a}$ ünlüsünde görülen yuvarlaklaşma olayının sebepleri genellikle dudak ünsüzlerinden kaynaklanmaktadır. Özbek Türkçesinde ise bu değişimin dudak ünsüzlerini veya dudaksıl ünlüleri barındırmayan sözcüklerde görülüyor olması bu lehçedeki yuvarlaklaşma olayının Türkçedeki yuvarlaklaşma nedenlerinden uzaklaştığını ve yabancı kaynaklı olduğunu ortaya koymaktadır.

2. 1. 1. 2. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ā > u

Uzun ā'lar Çuvaş Türkçesinde genel olarak kısalarak u'ya değişirler. Bu durum Çuvaş Türkçesinde normal süreli a için de böyledir.¹¹

AT. āsīg > Çuv. usī (fayda); AT. āla > Çuv. ula (alaca); AT. ās > Çuv. yus (kakım); AT. ātım > Çuv. utīm (adım), AT. k̄ān > Çuv. yun (kan) (Ceylan, 1997: 148–149; TDBUÜ: 100-171-173; Bayram, 2007: 252-253).

ā > ü

Çuvaş Türkçesinde uzun ā ünlüsü kısılırken önseste y türetmektedir. Çuvaş Türkçesinde ā'nın gösterimi genelde u iledir; ancak önseste türeyen y ünsüzünün etkisiyle bu ses öndamaksillaşarak ü'ye döner.

AT. hāçı- > Çuv. yūs- (acımak, ekşimek); AT. hāçīg > Çuv. yüsī (acı) (Ceylan, 1997: 149; TDBUÜ: 172; Bayram, 2007: 90).

2. 1. 1. 2. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ā ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 1. 2. 4. Daralma

Daralma, daraltıcı etkiye sahip olan bazı ünsüzlerin yanlarındaki geniş ünlüleri daraltması olayıdır (Korkmaz, 1992: 159). Bu ses olayı tanımdan da anlaşıldığı üzere daha çok daraltıcı etkiye sahip olan ünsüzlerin etkisiyle gelişmekle birlikte bu etkinin

¹¹ Bu değişimi Polivanov ve Biyişev aralarında bazı farklılıklar olmasına rağmen temelde ünlü uzunluğuna dayandırmışlardır; ancak Rasanen, Benzing ve Adamoviç de ünlü uzunluklarının a'nın Çuvaş Türkçesinde farklı görünümlere neden olamayacağı görüşündedirler. Ceylan da Türk dillerine yabancı olan a ünlüsündeki yuvarlaklaşma hadisesinin kısa a için de geçerli olduğundan yola çıkarak bu yuvarlaklaşmanın ünlü uzunluğu ile ilgili olmadığını öne sürmüş ve bunun komşu dillerin etkisi ile olabileceğini savunmuştur. Özellikle Serebrenikov'un Türkçenin Çeremişçeyi etkilediği konusunda İtkonen'den ayrılarak öne sürdüğü Özbek Türkçesindeki a > ā değişiminin Farsça kaynaklı olduğunu savunması Ceylan'ın a sesi ile ilgili olarak görülen bu yuvarlaklaşmanın temelini Fin-Ugor dillerine dayandırmasına sebep olmuştur (Ceylan, 1997: 144–145). Çuvaş Türkçesindeki bu yuvarlaklaşma hadisesi de ā > ā değişiminde bahsedilen Türkçedeki genel yuvarlaklaşma sebeplerine dayanmayan bir gelişim gösterdiği için kanaatimizce Türkçenin kendi özellikleri doğrultusunda ortaya çıkmış bir unsur olarak değil; Türkçeye komşu dillerden girmiş bir unsur olarak görülmelidir.

dışında ilk veya ilk hece dışındaki dar ünlülerin benzeştirici etkisiyle de ortaya çıkmaktadır.

2. 1. 1. 2. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Gagauz Türkçesinde bir örnekte tespit edilen $\bar{a} > \acute{a}$ değişimi AT. $\bar{k}\bar{a}r\bar{g}a(n) > \text{Gag. } \bar{g}\bar{a}r\bar{g}a/\acute{g}\bar{a}r\bar{g}a$ (karga) (TDBUÜ: 173; Choi, 1992: 95; Gaydarci vd., 1973: 106) dışında $\bar{a}$ ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 2. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{a} > u$

$\bar{a}$ ünlüsünün bu grupta genellikle kısaltmaya veya öndamaksıllaşmaya uğradığı görülürken Karaçay-Balkar Türkçesinde dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp u'ya dönüştüğü de görülür.

AT. $\bar{a}b > \text{Krç-Blk. } uw$ (av), AT. $\bar{k}\bar{a}g\bar{u}n > \text{Krç-Blk. } \bar{h}uvan \sim \bar{h}avun$ (kavun) (TDBUÜ: 171-173; Eker, 1998: 103; Tavkul, 2000: 222-420).

2. 1. 1. 2. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{a} > \acute{e}$

$\bar{a}$ ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde a'ya dönüşmesi yanında genellikle daralarak ve öndamaksıllaşarak $\acute{e}$ olmuştur.

AT. $\bar{a}g\bar{ı}r > \text{Y. Uyg. } \acute{e}g\bar{ı}r$ (ağır); AT. $\bar{a}g\bar{ı}l > \text{Y. Uyg. } \acute{e}g\bar{ı}l$ (ağıl); AT. $\bar{b}\bar{a}l\bar{ı}k > \text{Y. Uyg. } \acute{b}\bar{e}l\bar{ı}k$ (balık); AT. $\bar{a}r\bar{ı}k > \text{Y. Uyg. } \acute{e}r\bar{ı}k$ (ark); ET. $\bar{s}\bar{a}r\bar{ı}g > \text{Y. Uyg. } \acute{s}\bar{e}r\bar{ı}k$ (sarı) (TDBUÜ: 171-172; Kaşgarlı, 1992: 12- 21- 22; Yazıcı Ersoy, 2007: 365; KTLS, 1991: 757).

2. 1. 1. 2. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta $\bar{a}$ ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 2. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

ā > u

Uzun ā'lar Çuvaş Türkçesinde genel olarak kısalıp dar-yuvarlak u'ya değişirler. Bu durum Çuvaş Türkçesinde normal süreli a için de böyledir.

AT. āsiġ > Çuv. usĭ (fayda); AT. āla > Çuv. ula (alaca); AT. ās > Çuv. yus (kakım); AT. ātım > Çuv. utĭm (adım), AT. kĕn > Çuv. yun (kan) (Ceylan, 1997: 148–149; TDBUÜ: 100-171-173; Bayram, 2007: 252-253).

ā > ı/vı

Uzun ā ünlüsü Çuvaş Türkçesinde u dışında ı'ya veya önseste v türemesiyle vı'ya da değişmektedir. Bu değişimde Çuvaş Türkçesi için öncelikli olan u gösterimidir; çünkü ā'dan gelişerek u olan ses bazı durumlarda birincil u ünlüsü gibi işlem görerek ı ünlüsüne değişmiştir (Ceylan, 1997: 145). ā > ı gelişiminin sebebi birçok araştırmacı tarafından farklı nedenlere bağlanmıştır.¹²

AT. āç- > Çuv. vıs- (acıkmak); AT. ārıġ > Çuv. ırĭ (temiz) (Ceylan, 1997: 148–150; TDBUÜ: 171-172).

ā > ı değişimi Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte de görülmektedir AT. tamar > Uyg. tamır/tımır (damar) (TDBUÜ: 173; Caferoğlu, 1993: 146).

¹² Radloff, Çuvaş Türkçesinin bir Fin-Ugor dili olup aşama aşama Türkçeleştiği görüşünde olduğu için bu değişimin önce ā (a) > ı sonra da a > u aşamalarını tamamlayarak geliştiğini düşünmüştür. Gombocz Zoltan da bu değişimi bir ağız özelliği olarak yorumlamıştır. Grønbech ise ā ünlüsündeki bu değişimin kendisini izleyen hecelerdeki ünlü ve ünsüzlere bağlamaktadır. Yine Ramstedt de bu değişimin kendisinden sonraki l, l', r, r', y gibi ünsüzlerin etkisinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ayrıca Ligeti de hem Yakut hem de Çuvaş Türkçesinde görülen bu durumun uzun ünlülerle olan ilgisinin tam anlamıyla kanıtlanamayacağını öne sürmüştür (Ceylan, 1997: 143–144). Kanaatimizce Çuvaş Türkçesinde öncelikli olarak u gösterimi esas olduğundan Çuvaş Türkçesindeki ā > ı değişimi ā > u değişiminin ileri bir aşaması olarak görülmelidir. Öyle ki, u ünlüsünün ı'ya düzleştiği bu duruma hem Çuvaş Türkçesindeki u'nun görünümünde hem de Çuvaş Türkçesi ile düzleşme hususunda benzerlik gösteren Başkurt ve Tatar Türkçelerinde sıkça rastlanmaktadır.

ā > ĩ

ā ünlüsü Çuvaş Türkçesinde u ve ı dışında tespit edilen bir sözcükte kısa ĩ ünlüsüne de değişmektedir. Bu değişim de tıpkı ā > ı/vı değişiminde izah edilen nedenlerden kaynaklanmaktadır.

AT. āñ > Çuv. ĩñ (akıl, hafıza) (Ceylan, 1997: 148; TDBUÜ: 90).

ā > ü

Çuvaş Türkçesinde ā ünlüsü kısılarırken önseste y türetmektir. Çuvaş Türkçesinde ā genelde dar-yuvarlak u'ya dönüşür; ancak önseste türeyen y ünsüzünün etkisiyle bu ses öndamaksıllaşarak dar-yuvarlak ü'ye döner.

AT. hāçı- > Çuv. yüş- (acımak, ekşimek); AT. hāçığ > Çuv. yüşĭ (acı) (Ceylan, 1997: 149; TDBUÜ: 172; Bayram, 2007: 90).

2. 1. 1. 2. 4. 6. Yakut Türkçesinde

ā > ı

Yakut Türkçesinde uzun ā'lar bazen kısılıp daralarak ı'ya değişmektedir.

AT. tāmar > Yak. tımr (damar); AT. āzuḡ > Yak. ıhıḡ (azık); AT. āy > Yak. ıy (ay), AT. hār- > Yak. ĩr-/ır- (yorulmak); ET. tāñ > Yak. tıñ (sabah, şafak) (TDBUÜ: 102-172-174; Killi, 1996: 123–129–133- 141-146).

ā > ĩ

Yakut Türkçesinde uzun ā'lar bazen uzunluğunu yitirmeden daralarak ĩ'ya değişmektedir.

AT. yār > Yak. sĭr (yar, uçurum), AT. hār- > Yak. ĩr-/ır- (yorulmak) (TDBUÜ: 172-175; Killi, 1996: 129).

2. 1. 1. 2. 5. Ünlü Düşmesi

Türlü etkiler altında kelimelerin ön, iç ve son seslerinde bulunan bazı ünlülerin düşmesi (Korkmaz, 1992: 159) olarak tanımlanan ünlü düşmesi dildeki diğer ses olayları gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak meydana gelmektedir. Türkçenin genel yapısı göz önüne alındığında ön sesteki ünlü düşmelerinin vurgusuzluktan veya açık hece durumunda olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Ayrıca bazı ünlülerin, özellikle de ı ünlüsünün, zayıflığı sebebiyle veya bazı lehçelerin özelliklerine bağlı olarak ünlü düşmesi olayının meydana geldiği görülmektedir. Örneğin, Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan bazı lehçelerde r ve l seslerinin önünde bulunan u ünlüsünün düşürülmesi gibi. Ön seste ünlü düşmesi iç ve son sesteki ünlü düşmesine göre daha az görülen bir ses olayıdır.

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ā ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 2. 6. Ünlü Türemesi

Ünlü türemesi, ses özelliklerine veya birbirleri ile birleşme şartlarına bağlı bazı sebeplerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi durumudur (Korkmaz, 1992: 160).

Türkçenin genel yapısı göz önüne alındığında ünlü türemelerinin ön seste genellikle alıntı sözcüklerin Türkçenin yapısına uymayan ünsüzlerle (özellikle r ve l ünsüzleriyle) başlamasından kaynaklandığı görülmektedir Far. rende > Kır. Tat. erende (rende); Ar. rısk > Krç-Blk. ırışhı (rıskı); Ar. layık > Kkp. ılayık (layık) (Yüksel, 2005: 95; Tavkul, 2000: 11; Uygur, 2001: 32). Ayrıca yine Türkçenin yapısıyla ilgili bir başka sebep de Türkçede ünsüz çiftlerinin söz başında bulunmamasıdır. Bu yüzden çift ünsüzle başlayan alınma sözcüklerde ön seste ünlü türemesi görülmektedir Rus. stol > Bşk., Tat. östel (masa, sofa) (Ganiyev vd., 1997: 468; Tokatlı, 1994: 38).

Türkçede söz başında görülen türeme özellikle konuşma dilinde çokça görülmektedir. Yazı dili ise bu hususta konuşma dili kadar bol örnek vermez. Birçok dilci konuşma dilinin bu doğal reaksiyonunu savunmakta ve bu tür bir türemeyi desteklemektedir. Hatta bunun yazı diline de aksettirilmesini savunmaktadır. Bu dilcilerden biri de S. Mirzabekov'dur. Mirzabekov, "Kazak Dilinin Ses Sistemi" adlı kitabında bu hususa değinerek lay, laj, las, rang, radio vs. sözcüklerinden önce (ı), legen, lep, ret, reniş vs. sözcüklerinden önce (i), Rüstem ve röl sözcüklerinden önce (ü)

ile rux, ruw, Roza sözcüklerinden önce de (u) seslerinin türetilmesi gerektiğini ve yazıya da böyle geçirilmeleri gerektiğini savunur (Koç ve Doğan, 2004: 108–109); ancak her yazı dilinin kendine mahsus kuralları vardır ve o yazı dili onu konuşan insanların belirlenmiş olduğu kurallar çerçevesinde gelişme göstermektedir. Bu yüzden özellikle konuşma dilinde görülen her şeyin yazı diline yansıtılması o dilin işleyişi açısından çok fazla da doğru değildir. İlk hecede daha çok alınma sözcüklerde görülen bu ses olayına yapılan inceleme doğrultusunda Türk dilinin tarihî dönemlerindeki Türkçe sözcüklerin ilk hecelerinde rastlanmadığı görülmektedir. Fakat nadiren de olsa Türk dilinin çağdaş lehçelerinde Türkçe sözcüklerin ilk hecelerinde ünlü türemesi olayına rastlanmaktadır.

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ā ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 2. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

İkiz ünlü (diftong), aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlüdür (Korkmaz, 1992: 85). Türkçede aslî olarak ikiz ünlü yoktur. İkiz ünlüler ses düşmeleri veya değişimleri sonucunda ikincil bir şekilde oluşurlar. Fakat bu da tam bir ikiz ünlü değildir ve Türkçede bu yolla ortaya çıkan ikiz ünlüler müstakil sesbirimler oluşturmazlar (Ergin, 1997a: 64–65; Tokatlı, 1994: 28; Özkan, 1996: 55–56). Ünlü ikizleşmesi daha çok yalın ya da ekler ile genişletilmiş sözcüklerin iç seslerinde ünlüler arasında bulunan y, v, ğ ünsüzlerinin eriyip kaybolması sonucunda bu ünsüzlerin her iki tarafında bulunan ünlülerin ayrı hecelere ait olsalar da yan yana gelme ve aynı nefes baskısı altında birleşmesi olayıdır (Korkmaz, 1992: 160). Bazı bilim adamları yukarıda belirtilen ünsüz düşmeleri sonucunda yan yana gelerek aynı nefes baskısı altında birleşen ünlü durumunun dışında iç veya son seste bulunan ünlü yanında y, v, ğ gibi yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüz türemelerini de ikiz ünlü saymaktadırlar. Ligeti ve Tekin’in birincil uzun ünlülerin ikizleşerek ünlüsünü ünlülere yakın olan ünsüzlere bıraktığı görüşünü savunmaları bu duruma örnek teşkil etmektedir (Tekin, 2003: 308–309). Bu çalışmada da hem ünsüz düşmesi sonucu bir araya gelen ünlüler hem de ünlü yanında meydana gelen yarı ünlü niteliğindeki ünsüz türemeleri ikiz ünlü olarak sayılmaktadır. Ünlü ikizleşmesi olayı Türkçede yukarıda sayılan nedenler arasından daha çok uzun ünlülerin ikizleşmesi veya ikizleşen uzun ünlüden birinin yerine yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüzlerden birinin geçmesiyle oluşmaktadır.

2. 1. 1. 2. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde Türkmen Türkçesinde daha yaygın bir şekilde görülen ünlü ikizleşmesi olayı bu gruptaki diğer lehçelerde de serpintiler hâlinde görülmektedir. Bu grupta ā ünlüsü “ay” şeklinde ikizleşmektedir.

AT. sâ- > Az. say-; Gag. say-; TT. say-; Trkm. sây- (saymak); AT. yā > AT. sâ- > Az. yay; Gag. yay; TT. yay; Trkm. yāy (yay) (TDBUÜ: 174-175; KTLS, 1991: 752-976; Gaydarci vd., 1973: 209-392).

ā ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayına Türk dilinin tarihî dönemlerinde de rastlanılmaktadır AT. sâ- > Uyg. say-; Çağ. say-la-; Kpç. sa-/say-; ETT. say- (saymak); AT. yā > Uyg. yay/yai; Çağ. ya/yay; Kpç. ya/yay/ye/yaa; ETT. yay (yay) (TDBUÜ: 174-175; Caferoğlu, 1993: 131; Karasoy, 1998: 601-679; Toparlı vd., 2003: 229-305; Atsız ve Türkmen, 2004: 111-126).

2. 1. 1. 2. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisindeki bazı lehçelerde tespit edilen bir örnekte ā ünlüsünün “ey, ay veya uv” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. yā > Bşk. yeye; Kar. yay/yaya; Krç-Blk. caya; Kkp. cay; Kzk. juva; Kmk. caya; Nog. yay; Kır. Tat. yay; Tat. ceye (yay) (TDBUÜ: 175; KTLS, 1991: 976-977; Eker, 1998: 282; Üseinov, 2005: 349).

2. 1. 1. 2. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ā ünlüsü “āy” şeklinde ikizleşmektedir.

AT. yā > Özb. yāy (yay) (TDBUÜ: 175; KTLS, 1991: 977).

2. 1. 1. 2. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ā ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır.

2. 1. 1. 2. 7. 5. uvaş Türkçesinde

Bu lehçede ā ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır.

2. 1. 1. 2. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde tespit edilen bir örnekten ā ünlüsünün “ie” şeklinde ikizleştiği görülürken; bir örnekten de “aa” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. yāl > siel (yele) (yele); AT. yā > Yak. saa (yay) (TDBUÜ: 42-175; Vasiliev, 1995: 299).

Tablo 1: İlk Hecedeki ā Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	a, u, ı, vı, ĭ, ü	6.Yak.	ā, a, ı, ĭ
Az.	a, o	Bşk.	a, e	Özb.	a, ā, e	Alt.	a				
Gag.	ā, a, e, á	Kar.	a, e	Y.Uyg.	a, o, è	Hks.	ā, a				
TT.	a, e	Krç- Blk	ā, a, u			Tuv.	a, a'				
Trkm.	ā, a, ē, ö	Kkp.	a, e								
		Kzk.	a, e								
		Kırg.	ā, a								
		Kmk.	a								
		Nog.	a, e								
		Kır. Tat.	a								
		Tat.	a, e								

Tablo 2: İlk Hecedeki ā Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Diğt.
Oğuz	Az.	+		-			+	-		-	-	+
	Gag.	+		+			-	+		-	-	+
	TT.	+		+			-	-		-	-	+
	Trkm.	+		+			+	-		-	-	+
Kıpçak	Bşk.	+		+			-	-		-	-	+
	Kar.	+		+			-	-		-	-	+
	Krç.Blk	+		-			+	+		-	-	+
	Kkp.	+		+			-	-		-	-	+
	Kzk.	+		+			-	-		-	-	+
	Kırg.	+		-			-	+		-	-	-
	Kmk.	+		-			-	-		-	-	+
	Nog.	+		+			-	-		-	-	+
	Kır.Tat.	+		-			-	-		-	-	+
	Tat.	+		+			-	-		-	-	+
Karluk	Özb.	+		+			+	-		-	-	+
	Y.Uyg.	+		+			+	+		-	-	-
K.Doğ.	Alt.	+		-			-	-		-	-	-
	Hks.	+		-			-	-		-	-	-
	Tuv.	+		-			-	-		-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+		+			+	+		-	-	-
Yakut	Yak.	+		-			-	+		-	-	+

2. 1. 1. 3. a Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Baskakov a ünlüsünün Türkçenin başlangıçtaki temel sesbirimlerinden biri olduğunu ve Türkçedeki ünlülerin bir kısmının bu ünlüden geliştiğini belirtmektedir (Baskakov, 2006: 17–18). Her ne kadar Baskakov uzun ünlüleri reddederek Ana Türkçedeki a'nın tek kaynak olduğunu savunsa da Türkçede a ünlüsünün tek kaynağı Ana Türkçedeki a değildir. Çünkü a ünlüsünün Ana Türkçedeki a'dan başka uzun ā'dan gelişen bir kaynağı daha vardır. Öyle ki, hem tarihî dönemlerde hem de çağdaş lehçelerde genellikle Ana Türkçedeki ā ünlüsünün kimi zaman doğrudan kimi zaman da seslik izler bırakarak kısaldığı ve normal süreli karşılığı olan a ünlüsü ile karıştığı görülür “tāğ > dağ (dağ); tāş > taş (taş)”.

a ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli a hem de uzun ā'dan gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürkçede kağan (Kağan), at (at), balık (şehir); bār > bar (var), āş > aş (aş), yāş > yaş (yaş) (Alyılmaz, 2005: 104–185; TDBUÜ: 172–175). Uygur Türkçesinde al- (almak), anta (öyle, o şekilde); hāz > az (az), k̄ān > kan (kan), bār > bar (var) (Nadelyaev, 1969: 71–83–416–417; TDBUÜ: 171–173). Karahanlı Türkçesinde at (at), at- (atmak), alp (yiğit, kahraman); bār > bar (var), āriğ > arığ (temiz), bāy > bay (zengin) (DLT: 150; KB: 538). Harezmi Türkçesinde alma (elma), at (at), al- (almak); āş- > aş- (aşmak, geçmek), āş > aş (yemek, aş), āriğ > arığ (temiz) (Ata, 1998: 7-19–20-25; TDBUÜ: 171–172). Kıpçak Türkçesinde baş (baş), altı (altı), bas-/baş- (basmak); āzuḡ > azık (yiyecek), āç- > açığ- (acıkmak) (Toparlı vd., 2003: 8-24; Eker, 1998: 88-89). Eski Türkiye Türkçesinde baş (baş), at (at), altı (altı); āt > ad (ad), āç- > ac- (acıkmak), āğ- > ağ- (çıkma, yükselmek) (Tekin ve Ölmez, 1999: 48; Dilçin, 1991: 583–584; Yıldız, 2008: 324-331-338; TDBUÜ: 171–172). Çağatay Türkçesinde ayak (ayak), ata (ata); āç > aç (aç), āç- > aç- (acıkmak), āğız > ağız (ağız), āriğ > arığ (temiz) (Karasoy, 1998: 340–341-354-357; Eckmann, 2005: 225; TDBUÜ: 171–172).

a ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur; ancak bunun dışında Tuna Bulgar, Uygur ve Çağatay Türkçelerinde o'ya, Kıpçak Türkçesinde o ve u'ya, Karahanlı Türkçesinde de o/u/ö ve ü'ye değişerek yuvarlaklaşmıştır. u'ya ve ü'ye değiştiği bu durumlar ile Karahanlı Türkçesinde ı'ya değişerek daralmış ve Uygur Türkçesinde e'ye, Karahanlı Türkçesinde de e/ö ve ü'ye dönüşerek de

öndamaksıllaşmıştır. a ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 1. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur; ancak az sayıda örnekte Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde o/u ünlülerine; Gagauz Türkçesinde de o ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Gruptaki bütün lehçelerde bazen ı'ya; Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde bazen i'ye ve Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde de nadiren ê'ye dönüşerek daralmıştır. Ayrıca Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde i'ye değiştiği durumlar ile Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde ê'ye dönüştüğü durumlarda da öndamaksıllaşmıştır. Bu ünlü gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur; ancak Başkurt, Karakalpak, Kazak, Kumuk ve Tatar Türkçelerinde kısmen e'ye Başkurt, Karaim, Karaçay-Balkar Türkçelerinde de sınırlı sayıda örnekte i'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Gruptaki bütün lehçelerde nadiren ı'ya, Kırgız Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde bazen u'ya ve Başkurt, Karaim, Karaçay-Balkar Türkçelerinde de az sayıda örnekte i'ye dönüşerek daralmıştır. Grupta Kırgız Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde bazen u'ya; Başkurt, Karaçay-Balkar, Kazak, Nogay ve Tatar Türkçeleri dışındaki tüm lehçelerde de bazen o'ya değiştiği durumlarda da yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca bu ünlü Kazak Türkçesi dışarıda tutulursa gruptaki bütün lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısmen korunmuştur. Çoğunlukla Özbek Türkçesinde â, Yeni Uygur Türkçesinde o ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmış veya Özbek Türkçesinde e, Yeni Uygur Türkçesinde ê ünlülerine değişerek öndamaksıllaşmıştır. Aynı zamanda Yeni Uygur Türkçesinde ê ünlüsüne dönüştüğü durumlarda daralmıştır. Bu ünlü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur; ancak Tuva Türkçesinde bazen ı ünlüsüne değişerek daralmıştır. Ayrıca Tuva Türkçesinde bazı örneklerde düzensiz bir şekilde a ünlüsünün gırtlaksız a' ünlüsüne değiştiği de görülür ET. aq- > Tuv. a'q- (akmak); ET. at > Tuv. a't (at); ET. baş > Tuv. ba's (baş); ET. altı > Tuv. a'ldı (altı) (Gabain, 2003: 259-262-266-309; Killi, 1996: 136-137-144). Bu ünlü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

a ünlüsü bu lehçede çoğunlukla u; daha az olmak kaydıyla da ı, i ünlüleriyle gösterilmiştir. Bu yönüyle u/ü ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmış ve ü ünlüsüne değişerek de öndamaksıllaşmıştır. Aynı zamanda u/ü ünlüleri ile birlikte ı/i ünlülerine dönüşerek de daralmıştır. Ayrıca kısa i ünlüsüne değişerek normal uzunluğundan daha da kısa bir uzunluğa gelişmiştir. a ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 3. 6. Yakut Türkçesinde

a ünlüsü bu lehçede çoğunlukla korunmuştur; ancak bazen ı ünlüsüne değişerek daralmış ve o ünlüsüne değişerek de yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca a ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 4. a Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

a ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce a ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa a ünlüsünün Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur.

ET. baş > Az. baş; Gag. baş; TT. baş; Trkm. baş (baş); ET. bar- > Az. var-; Gag. var-; TT. var-; Trkm. bar- (varmak); ET. bas- > Az. bas-; Gag. bas-; TT. bas-; Trkm. bas- (basmak); ET. at > Az. at; Gag. at; TT. at; Trkm. at (at) (Gabain, 2003: 262-266;

Choi, 1992: 100-101; KTLS, 1991: 32-33-52-53-938; Gaydarci vd., 1973: 56-73-75-103).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur.

ET. baş > Bşk. baş; Kar. bas; Krç-Blk. baş; Kkp. bas; Kzk. bas; Kırg. baş; Kmk. baş; Nog. bas; Kır. Tat. baş; Tat. baş (baş); ET. bas- > Bşk. baş-; Kar. bas-; Krç-Blk. bas-; Kkp. bas-; Kzk. bas-; Kırg. bas-; Kmk. bas-; Nog. bas-; Kır. Tat. bas-; Tat. bas- (basmak); ET. at > Bşk. at; Kar. at; Krç-Blk. at; Kkp. at; Kzk. at; Kırg. at; Kmk. at; Nog. at; Kır. Tat. at; Tat. at (at); ET. aç- > Bşk. as-; Kar. aç-; Krç-Blk. aç-; Kkp. aş-; Kzk. aş-; Kırg. aç-; Kmk. aç-; Nog. aş-; Kır. Tat. at; Tat. aç- (açmak) (Gabain, 2003: 258-262-266; KTLS, 1991: 4-5-32-33-52-53; Baskakov vd., 1974: 82-88-104; Tavkul, 2000: 68-93-111; Baskakov, 1958: 57-65-86-87; Bammatov, 1969: 50-54-63-65; Baskakov, 1963: 52-54-71-73; Üseinov, 2005: 28-31-39-40; Yudahin, 1998: 5-56-93-94).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü Özbek Türkçesinde genellikle a/o arası bir ses olan â'ya veya e'ye dönüşmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde ise Özbek Türkçesindeki kadar yaygın olmasa da a ünlüsü o sesine veya kapalı ê sesine dönüşmektedir. Fakat her iki çağdaş lehçede de a ünlüsünün kısmen korunduğu görülür. Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesine göre a'yı daha fazla korumaktadır.

ET. aç- > Y. Uyg. aç- (açmak); ET. ak- > Y. Uyg. ak- (akmak); ET. at > Y. Uyg. at (at); ET. baş > Y. Uyg. baş (baş) (Gabain, 2003: 258-259-262-266; Necip, 1995: 3-7-19-31; KTLS, 1991: 5-10-33-53).

ET. kamuş > Özb. kemiş (kemiş); *yakîn > ET. yakın > Özb. yakın (yakın); ET. kalıñ > kalın (başlık); ET. katıg > Özb. kattık (katı, sert) (TDBUÜ: 119; Gabain, 2003: 277-278-307; Clauson, 1972: 622; KTLS, 1991: 429-431-451-957).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

a ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde de genellikle korunmaktadır.

ET. saç- > Alt. çaç-; Hks. sas-; Tuv. çaş- (saçmak); ET. bas- (basmak) > Alt. bas-; Hks. pas-; Tuv. bas-kı-la- (birbirinin üzerine basmak); ET. kaz- > Alt. kas-; Hks. has-; Tuv. kaz- (kazmak) (Gabain, 2003: 266-279-292; Killi, 1996: 142-143-146; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 35-68-100; Arıkoğlu, 2005: 156-350-414; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 11-21-66).

Çuvaş Türkçesinde

a ünlüsü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak çoğunlukla u'ya daha az olmak kaydıyla da ı/ĩ'ya değişmiştir.

ET. kara > Çuv. hura (kara); ET. baş > Çuv. puś (baş); ET. aç- > Çuv. uś- (açmak); ET. at > ut (at); ET. adağ > Çuv. ura (ayak); ET. kemiş > Çuv. hīmīl (bitkinin sapı < kemiş); ET. kap- > Çuv. hıp- (kapmak) (Ceylan, 1997: 154; Gabain, 2003: 258-262-266-277-278; Ersoy, 2007: 1290).

Yakut Türkçesinde

a ünlüsü Yakut Türkçesinde çoğunlukla korunmuştur.

ET. at > Yak. at (at); ET. bas- > Yak. bas- (kuyudan su çekmek < basmak); ET. kap- > Yak. hap- (kapmak); ET. kaz- > Yak. has- (kazmak); ET. tart- > Yak. tart- (tartmak, çekmek); ET. aç- > as- (açmak) (Gabain, 2003: 262-266-277-279-297; Killi, 1996: 137-144; Kirişcioğlu, 2007: 1232).

a ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde de genellikle korunmuştur ET. bas- > E. Bulg. bas-; Kök. bas-; Uyg. bas-; Krh. bas-; Hr. bas-; Çağ. bas-; Kpç. bas-/baş-; ETT. bas- (basmak); ET. baş > Kök. baş; Uyg. baş; Krh. baş; V. Bulg. baş; Hr. baş; Çağ. baş; Kpç. baş; ETT. baş; (baş); ET. at > Kök. at; Uyg. at; Krh. at; Hr. at; Çağ. at; Kpç. at; ETT. at (at) (Gabain, 2003: 266; Ceylan, 1997: 152-154; Tekin, 2003: 238-239-

240; Kaya, 1994: 389-405; Caferoğlu, 1993: 23; DLT: 12-17; Arat, 2006; VIII; KB: 60; Ata, 1998: 25-49-50; Eckmann, 2005: 225; Karasoy, 1998: 367; Toparlı vd., 2003: 15-24; Dilçin, 1991: 590; Yıldız, 2008: 331-338).

2. 1. 1. 4. 1. Öndamaksıllaşma

2. 1. 1. 4. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a > e

a ünlüsü bu grupta Azerbaycan Türkçesi dışındaki lehçelerde bazen öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle öndamaksıllaşarak e'ye değişir.

ET. yana > Trkm. yene (yine); ET. yañı > Gag. eni; TT. yeni (yeni) (Gabain, 2003: 308; Choi, 1992: 108; KTLS, 1991: 984-985-991; Gaydarci vd., 1973: 177).

a > e değişimi Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde tespit edilen örneklerde daha çok öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak veya nadiren de tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü görülmektedir ET. aymanç > Uyg. eymanç (çekingenlik, utanç, korku); ET. yalwı > Uyg. yelvi; Krh. yalwı/yelwi (sihir); ET. adır- > Krh. uğur-/eğir-/ödür-/öçür/ üdür- (ayırmaq); ET. amrıl- > Krh. amrul-/emrül- (sakinleşmek); ET. adın > Krh. adın/ağın/edin (başka, yabancı); ET. tapla- > Krh. tapla-ş-/teple-ş- (tasvip etmek, seçmek) (Gabain, 2003: 258-260-263-297; Caferoğlu, 1993: 19-190; DLT: 5-6-8-113-143).

a > é

a ünlüsü bu grupta yer alan Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerinde bazı sözcüklerde öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle é'ye dönüşür. Bu değişim Gagauz Türkçesinde sadece bir örnekte tespit edilebilmiştir.

ET. yana > Az. yène; Gag. gène (yine); ET. yañı > Az. yèni (yeni) (Gabain, 2003: 308; Choi, 1992: 108; KTLS, 1991: 990; Gaydarci vd., 1973: 110-177).

a > i

a ünlüsü Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte daraltıcı ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle daralıp öndamaksıllaşarak i'ye değişir.

ET. yaşu- > Az. ışığ (ışık, aydınlık) (Gabain, 2003: 309; Choi, 1992: 109; KTLS, 1991: 360).

2. 1. 1. 4. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a > e

a ünlüsü bu grupta özellikle Tatar ve Başkurt Türkçeleri başta olmak üzere birçok lehçede öndamaksıllaşmaya uğrayarak e'ye dönüşmüştür. Bu değişimin sebepleri Eker (1998: 90) tarafından üç ana başlık altında toplanmıştır:

1. Öndamaksıllaştırıcı Ünsüzlerin Etkisine Bağlı Oluşanlar

Sözcüklerin ön, iç veya son seslerinde bulunan öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin art ünlüleri öndamaksıllaştırdığı görülür.

AT. saçra- > Bşk. sesre-; Tat. çeçre- (sıçramak); ET. saç- > Bşk. ses-; Kzk. şeş- ~ şaş-; Tat. çeç- (saçmak); ET. saç > Bşk. ses; Tat. çeç (saç); ET. yana > Bşk. yene; Kkp. cene; Kzk. jene~jana; Kmk. gene; Tat. yane (yine) (Gabain, 2003: 292-308; Choi, 1992: 109; Eker, 1998: 93-94; Koç ve Doğan, 2004: 66; Bammatov, 1969: 96).

2. Ses Olaylarına Bağlı Oluşanlar

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde zarf fill eki -p ile biten art ünlülü fiil kök veya gövdesine, ön ünlülü kel- yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılan birleşik fiillerde /l-ıp/ düşmesi sonucu a sesinin öndamaksıllaştığı görülür.

AK. alıp + kel- > Kzk., Nog., Kkp. alıp + kel- > ekel- (alıp getirmek, getirmek); AK. alıp + ket- > Kzk., Nog., Kkp. alıp + ket- > eket- (alıp getmek, götürmek); AK. alıp + ber- > Kzk., Nog. alıp + ber- > eper- (alıp vermek) (Eker, 1998: 95; Koç ve Doğan, 2004: 65-66; Öner, 1998: 13).

Ses gruplarının büzülmesiyle ortaya çıkan ikincil uzun ünlülerin kısılrken öndamaksıllaştığı görülür.

ET. a aru > Kzk. eri¹³ (uzakta, ötede); ET. sı ar > Kzk. seri (bir taraf, bir bölüm, çift şeyin teki) (Gabain, 2003: 293; Nadelyaev vd., 1969: 46; Eker, 1998: 96; Alkaya, 2007: 105; Koç ve Doğan, 2004: 66).

Birleşik sözcüklerde ünlü uyumu sonucunda ya da gerileyici veya ilerleyici benzeşme sonucunda a sesinin öndamaksıllaştığı görülür.

AK. belbaw > Kzk., Kkp. belbew (ku ak, bel ba ı, kemer) (Eker, 1998: 96; Koç ve Doğan, 2004: 67; Baskakov, 1958: 98).

Aynı  ekilde Kazak Türkçesinde diğer birleşik sözcüklerde de ta  + erte  > te erte  (sabahleyin, erken saatlarda); ata + eke > eke (baba); apa + eke > epke (abla) görülmektedir (Eker, 1998: 96; Koç ve Doğan, 2004: 65).

3. Sebebi Tam Olarak Tespit Edilemeyen  ndamaksılla malar

AK. ana > Tat. ene; B k. ene ~ ana (i te); ET. ana > Tat. eni; Kzk., Kkp. yene ~ ana (anne); ET. ata > Tat. eti ~ ata (ata, baba); ET. ta ı > Tat. de i ~ da ı; B k. de i ~ ta ı (dahi)¹⁴; ET. ba ır > B k. be ir; Tat. be ir (yürek, gönül; karaciğer, karın, dost, akraba) (Gabain, 2003: 260-262-266-296;  ner, 1998: 13; Eker, 1998: 97-98).

a > i

 ndamaksılla tırıcı ünsüzlerin etkisiyle a ünlüsü i'ye d n  r. Ayrıca Başkurt ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde birkaç örnekte tam olarak bilinmeyen nedenlerden ötürü a > i değişiminin olduğu da görülür. Bu değişim a > ı değişiminin daha ileri bir aşaması durumundadır.

¹³ a aru/i aru/inaru edatının  ndamaksılla masında arı s zc  n n an-garu > anaru > anarı >  arı > arı > eri gelişiminin veya antitetik beri'nin etkisinin olabileceği düşünülmektedir (kr . Tat. erle-birle 'ötede beride') (Clauson, 1972: 190; Eker, 1998: 96; Alkaya, 2007: 105).

¹⁴ Eker, ata ve ta ı sözcüklerinde görülen  ndamaksılla maları sebepsiz  ndamaksılla malar olarak nitelendirmiştir; ancak bu sözcüklerde görülen  ndamaksılla ma olayı t ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisinden kaynaklanmaktadır.

ET. ata > Kar. itta ~ ata (ata, baba); ET. ana > Bşk. ine (anne); AK. bayığı > Krç-Blk. biyağı (eski, geçmiş); ET. taya k > Krç-Blk. tiyak ~ taya k ~ tıyak (dayak, destek); ET. tayan- > Krç-Blk. tiyan- ~ tayan- (dayanmak); ET. tayanç (sırdaş) > Krç-Blk. tiyanç ~ tayanç (arkalık, dayanak); ET. yaña k > Krç-Blk. ziyak (yanak) (Nadelyaev vd., 1969: 233; Gabain, 2003: 260-262-298; Eker, 1998: 97-102-103; Tavkul, 2000: 124-386-387; Bozkurt, 2002: 594; Yılmaz, 2002: 51).

2. 1. 1. 4. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a > e

Özbek Türkçesinde öndamaksılaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle a ünlüsünün öndamaksılaşılarak e ünlüsüne değiştiği görülür.

ET. yaşur- > Özb. yeşir- (gizlemek); ET. yapırğak > Özb. yeprâk (yaprak); ET. çal- > Özb. çel- (vurmak, saz çalmak) (Gabain, 2003: 271-308-309; KTLS, 1991: 115-737-966).

a > é

a ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde öndamaksılaştırıcı ünsüzlerin etkisine; birden fazla heceli sözcüklerin ikinci hecelerinde yer alan aslî i'ye veya bu lehçede ı sesi gelişmediği için yerine kullanılan (ı >) i sesinin ilk hecedeki sesi kendisine benzetme etkisine bağlı olarak öndamaksılaşıp é ünlüsüne değişmektedir.

ET. kâlîñ > Y. Uyg. kêlin (kalın); ET. katıg > Y. Uyg. kêtik (katık); ET. tarıg > Y. Uyg. têrik (darı, ekin); ET. bağır > bêgir (bağır, ciğer) (Kaşgarlı, 1992: 21; Bozkurt, 2002: 401; Clauson, 1972: 622).

Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinde a ünlüsü ile oluşan kapalı tek heceli sözcükler, ek alarak (özellikle i'li ekler alınca) açık hece durumuna geçince hece ünlüsü a, é'ye dönüşür. Örneğin, baş > bêşi (başı), nan > nêni (ekmeği), al > êliš (alış), yaz- > yêziş- (yazış-) (KTLS, 1991: 1110; Öztürk, 1994: 9; Bozkurt, 2002: 401; Gülensoy, 2000: 155; Tekin ve Ölmez, 1999: 139).

2. 1. 1. 4. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta a ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 4. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

a > ü

Çuvaş Türkçesinde a ünlüsü genelde u'ya dönüşmektedir; ancak öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin veya ikinci hecedeki öndamaksıl ünlülerin etkisiyle ya da daha başka nedenlerden ötürü bu ses öndamaksıllaşarak ü'ye döner.

ET. saç > Çuv. śśś (saç); AT. ĩġla- > ET. ağla- > Çuv. ühle- (ağlamak); ET. barmaġ > Çuv. pürne (parmak) (Ceylan, 1997: 155; TDBUÜ: 175; Ergin, 1997a: 83; Bayram, 2007: 171-213-257).

Bu değişime Karahanlı Türkçesinde de bir örnekte d > ğ değişimine bağlı olarak ortaya çıkan öndamaksıllaşmanın (a > e) ve sonra da tam olarak bilinmeyen nedenlerden dolayı ortaya çıkan yuvarlaklaşmanın etkisiyle rastlanmaktadır ET. adır- > Krh. uğur-/eğir-/ödür-/öçür/üdür- (ayırmaq) (Gabain, 2003: 258; DLT: 6).

a > ĩ

Çuvaş Türkçesinde ilk hecedeki a ünlüsünün tespit edilen bir örnekte daralıp öndamaksılkaşarak kısa ĩ ünlüsüne değiştiği görülmektedir.

ET. baġır > pĭver (karaciġer) (Gabain, 2003: 266; Ceylan, 1997: 154).

2. 1. 1. 4. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede a ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 4. 2. Yuvarlaklaşma

2. 1. 1. 4. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a > o

a ünlüsü Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde bazı sözcüklerde ikinci hecedeki yuvarlak ünlülerin veya dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşıp o'ya değişir. Gagauz Türkçesinde ise bu değişime bir örnekte rastlanmaktadır.

ET. tağıgu > Az. toyuğ; Trkm. tovuk (tavuk); ET. kawış- > Az. govuş-; Trkm. govuş- (kavuşmak); ET. yabız (kötü) > Trkm. yovuz (güçlü); ET. yağı > Trkm. yov (düşman); ET. baba > Gag. boba (baba) (Choi, 1992: 106-107; Gabain, 2003: 266-278-296-307; KTLS, 1991: 456-858; Gaydarci vd., 1973: 88-257-461; Özkan, 1996: 62; Tekin vd., 1995: 707).

a > o değişimi Türk dilinin çeşitli tarihi dönemlerinde de görülmektedir. Örneğin, ET. Bayan > T. Bulg. Boyan (kişi adı); ET. Bağatur > T. Bulg. Boğatur (kişi adı); ET. kawıt- > Uyg. kowıt- (çarpışmak); ET. kağur- > Krh. kowur-/kuğur-/kuwur- (kavurmak); ET. yalrı-r- > Krh. yalrat-/yalrıt-/yolrat-/yolrıt- (parlatmak); ET. yarsı- > Krh. yarsı-/yorla- (nefret etmek, tiksindirmek); ET. aş-uk- > Çağ. aşuk-/oşuk- (acele etmek); ET. asru > Çağ. osru (çok fazla); ET. tağıku/takıgu > Kıp. toğu k/tavoğ/tavuk/tağuk/dağuk/tafuk (tavuk); ET. kağur- > Kıp. kavur-/kovur- (kavurmak) (Gabain, 2003: 262-278-296-308-309; Caferoğlu, 1993: 107; DLT: 55-143-146; Tekin, 1987: 50-51; Ercilasun, 2005: 212; Bozkurt, 2002: 190; LÇTO: 14-34; Toparlı vd., 2003: 132-266).

a > u

a ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazı sözcüklerde ikinci hecedeki yuvarlak ünlülerin veya dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşıp u'ya değişir.

ET. yabaş > Trkm. yuvaş (yavaş); ET. yawğan > Trkm. yuvan (yavan) (Gabain, 2003: 307; Choi, 1992: 107; KTLS, 1991: 858-976; Gaydarci vd., 1973: 207-208).

a > u değişimi Karahanlı Türkçesinde de görülmektedir ET. tawra- > Krh. tawra/tuwra- (acele etmek); ET. tançu > Krh. tançu/tunçu (parça); ET. yantur- > Krh. yandra-/yundur- (döndürmek); ET. kağur- > Krh. kowur-/kuğur-/kuwur- (kavurmak); ET. adır- > Krh. uğur-/eğir-/ödür-/öçür/ üdür- (ayırarak) (Gabain, 2003: 258-296-297-308; Caferoğlu, 1993: 107; DLT: 6-55-113-115-144).

2. 1. 1. 4. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a > (o >) u

Genellikle dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisine bağlı olarak görülmektedir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sebebi tam olarak tespit edilemeyen yuvarlaklaşma örnekleri de bulunmaktadır. Ayrıca bu değişimde bazı örneklerde önce a > o değişiminin olduğu ve u'ya gelişen durumların da buradan geliştiği düşünülmelidir.

ET. tawar > Kmk., Kar., Nog., Krç-Blk. tuwar; Kır. Tat. tuvar (mal, mülk, darar); ET. tawış > Kar. tuwuş, Kırg. dobuş (ses, gürültü); ET. yabız > Kar. yowuz ~ yuwuz (kötü); ET. yabaş > Nog., Kar. yuwas; Tat. yuwaş; Krç-Blk. çuwaş; Kzk. juwas (yavaş); AK. ataman (erkek) > Kmk. odaman (çobanbaşı); Kır. Tat. odaman (erkek); Tat. utaman (erkek); ET. baltu > Kar. balta ~ bolta (balta); ET. salķım > Kkp. solķım (salķım); OT. ağut ~ awut / AK. owuç < *aduç > Kzk., Kkp., Nog. uwı¹⁵; Kar., Kmk., Krç-Blk., uwuç (avuç) (Gabain, 2003: 266-297; TDBUÜ: 94; KTLS, 1991: 34-35-764; Eker, 1998: 103-104-105-106; Baskakov vd., 1974: 83-252-542-543-573; Baskakov, 1963: 363-379-444; Üseinov, 2005: 181-267; Koç ve Doğan, 2004: 69; Tavkul, 2000: 160-410-421; Bammatov, 1969: 321-330; Yılmaz, 2002: 51; Yüksel, 2005: 87; Doerfer, 1995: 185; Yudahin, 1998: 310; Nadelyaev vd., 1969: 483; Baskakov, 1958: 581).

2. 1. 1. 4. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a > ă

a ünlüsü genellikle Özbek Türkçesinde ă'ya değişmiştir. Bu değişimin sebepleri ile ilgili olarak farklı görüşler öne sürülmüştür¹⁶.

¹⁵ Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçelerinde bu sözcüğün uwış şeklindeki gelişmesi beklenirken uwıs oluşunu Clauson (1972: 44), olağan dışı ses gelişmelerine bağlamaktadır (Eker, 1998: 104).

¹⁶ Bu hususla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. 2. 1. 1. 2. 3. 3. maddesindeki ā > ă değişimi.

ET. açuk > Özb. âçık (açık); ET. kazguk > Özb. kâzık (kazık); ET. kaşuk > Özb. kâşık (kaşık); ET. çaruk > Özb. çârık (çarık) (Gabain, 2003: 258-279; Caferoğlu, 1993: 40-113; KTLS, 1991: 4-116-450-460).

a > o

a ünlüsü genellikle Yeni Uygur Türkçesinde de o'ya değişmiştir. Özbek Türkçesindeki a > â değişimiyle ilgili olarak ortaya konulan farklı görüşler bu değişim için de geçerlidir.

ET. açuk > Y. Uyg. oçuk (açık); ET. kazguk > Y. Uyg. kozuk (kazık); ET. kaşuk > Y. Uyg. koşuk (kaşık); ET. çaruk > Y. Uyg. çoruk (çarık) (Gabain, 2003: 258-279; Caferoğlu, 1993: 40-113; KTLS, 1991: 5-117-451-461; Kaşgarlı, 1992: 21-22; Necip, 1995: 86-245-247-293).

2. 1. 1. 4. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta a ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 4. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

a > u

a ünlüsü Çuvaş Türkçesinde çoğunlukla u'ya değişir. Bu durum Çuvaş Türkçesinde uzun ā için de böyledir¹⁷.

ET. kara > Çuv. hura (kara); ET. baş > Çuv. puś (baş); ET. aç- > Çuv. uś- (açmak); ET. at > ut (at); ET. adağ > Çuv. ura (ayak) (Ceylan, 1997: 154; Gabain, 2003: 258-262-266-278; Ersoy, 2007: 1290).

¹⁷ Bu hususla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. 2. 1. 1. 2. 3. 5. maddesindeki ā > u değişimi.

a > ü

Çuvaş Türkçesinde a ünlüsü genelde dar-yuvarlak u biçiminde görülür; ancak öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin veya ikinci hecedeki öndamaksıl ünlülerin etkisiyle ya da daha başka nedenlerden ötürü bu ses öndamaksıllaşarak ü'ye döner.

ET. saç > Çuv. şüs (saç); AT. ĭgla- > ET. ağla- > Çuv. ühle- (ağlamak); ET. barmağ > Çuv. pürne (parmak) (Ceylan, 1997: 155; TDBUÜ: 175; Ergin, 1997a: 83; Bayram, 2007: 171-213-257).

2. 1. 1. 4. 2. 6. Yakut Türkçesinde

a > o

Yakut Türkçesinde bir örnekte a'nın yuvarlaklaşarak o'ya dönüştüğü görülür.

ET. art- > Yak. ort- (artmak, çoğalmak) (Gabain, 2003: 261; Kirişcioğlu, 2007: 1232; Vasiliev, 1995: 16).

2. 1. 1. 4. 3. Daralma

2. 1. 1. 4. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a > u

a ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazı sözcüklerde ikinci hecedeki yuvarlak ünlülerin veya dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak dar-yuvarlak bir ses olan u'ya değişir.

ET. yabaş > Trkm. yuvaş (yavaş); ET. yawğan > Trkm. yuvan (yavan) (Gabain, 2003: 297-307; Choi, 1992: 106-107; KTLS, 1991: 858-977).

a > é

a ünlüsü Azerbaycan ve Gagauz Türkçelerindeki bazı sözcüklerde öndamaksıllaştırıcı ve daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle öndamaksıllaşarak ve daralarak é'ye değişir.

ET. yana > Az. yène; Gag. gêne (yine); ET. yañı > Az. yèni (yeni) (Gabain, 2003: 308; Choi, 1992: 108; KTLS, 1991: 984-990; Gaydarci vd., 1973: 110).

a > ı

a ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinde bazı sözcüklerde daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle daralarak ı'ya dönüşür.

ET. taş > Az. dış; Gag. dış; TT. dış (dış); ET. yaşı- > TT. ışık; Trkm. ışık (ışık, aydınlık); AT. saçra- > Az. sıçra-; TT. sıçra-; Trkm. sıçra- (sıçramak) (Gabain, 2003: 297-309; Choi, 1992: 109; KTLS, 1991: 170-360-361-770-771; Tekin vd., 1995: 574; Gaydarci vd., 1973: 172).

Bu değişime Karahanlı ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde de rastlanmaktadır. Eski Türkçe döneminde daraltıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak a ~ ı'nın nöbetleşe kullanıldığı bir sözcükte görülürken ET. alpağut/yalpağut ~ yılpağut (cesur, savaşçı) Karahanlı Türkçesinde nadir olarak ikinci hecedeki dar ünlünün veya daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle görülür ET. yalıñ/yalañ > Krh. yalınçğa/yılınçğa (yalın, sade); ET. alımğa > Krh. ılımğa (prens kâtibi) (Gabain, 2003: 260-308; Eker, 1998: 99; DLT: 7-143; Mansuroğlu, 1998: 137).

a > i

a ünlüsü Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte daraltıcı ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle daralıp öndamaksıllaşarak i'ye değişir.

ET. yaşı- > Az. işığ (ışık, aydınlık) (Gabain, 2003: 309; Choi, 1992: 109; KTLS, 1991: 360).

2. 1. 1. 4. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a > i

Öndamaksıllaştırıcı ve daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle a sesinin i'ye dönüştüğü görülür. Ayrıca Başkurt ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde birkaç örnekte sebebi tam olarak tespit edilemeyen a > i değişimine de rastlanmaktadır. Kanaatimizce bu değişim a > ı değişiminin daha ileri bir aşamasıdır.

ET. ata > Kar. itta ~ ata (ata, baba); ET. ana > Bşk. ine (anne); AK. bayağı > Krç-Blk. biyağı (eski, geçmiş); ET. tayağ > Krç-Blk. tiyağ ~ tayağ ~ tiyağ (dayak, destek); ET. tayan- > Krç-Blk. tiyan- ~ tayan- (dayanmak); ET. tayanç (sırdaş) > Krç-Blk. tiyanç ~ tayanç (arkalık, dayanak); ET. yañağ > Krç-Blk. ziyak (yanak) (Nadelyaev vd., 1969: 233; Gabain, 2003: 260-262-298; Tavkul, 2000: 124-386-387; Bozkurt, 2002: 594; Yılmaz, 2002: 51; Eker, 1998: 97-102-103).

a > ı

a > ı değişimi bazen Kıpçak grubu Türk lehçelerinde daraltıcı ünsüzlerin komşuluğunda veya ikinci hecedeki dar ünlülerin etkisiyle görülür. Bu değişime ET. döneminden itibaren rastlanmaktadır (alpagut~yalpagut~yılpagut) (Eker, 1998: 99; Ergin, 1998: 83; Gabain, 2003: 260). Ayrıca Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu değişimin bazen herhangi bir sebebe bağlı olmadan da gerçekleştiği görülür.

ET. taş > Bşk. tış; Kar. tıs; Krç-Blk. tış; Kkp. tıs; Kzk. tıs; Kırg. tış; Kmk. tış; Nog. tıs; Kır. Tat. tış; Tat. tış (dış); ET. tayağ (dayak, destek) > Krç-Blk. tiyağ ~ tayağ ~ tiyağ (sopa, baston, destek); Kzk. tiyanak (dayanak); ET. yaltır- > Kmk. yırtıla-; Kar. yıltra-/yaltıra-; Kzk. jıltıra- (parlamak); AK. andız > Krç-Blk. ındız ~ andız (dağlık yerlerde yetişen bir bitki); ET. tawış > Kzk., Kkp. dıbıs (ses, gürültü) (Gabain, 2003: 297-298-308; KTLS, 1991: 170-171-692-693-764-765; Baskakov vd., 1974: 265-559; Tavkul, 2000: 386-397; Baskakov, 1958: 184-670; Bammатов, 1969: 160-326; Baskakov, 1963: 376; Üseinov, 2005: 272; Eker, 1998: 99-100-101-102; Bozkurt, 2002: 594; Yılmaz, 2002: 51; Koç ve Doğan, 2004: 75; Baykara, 1998: 17; Yudahin, 1998: 734).

a > (o >) u

Genellikle dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisine bağlı olarak a ünlüsünün dar-yuvarlak u ünlüsüne değiştiği görülmektedir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sebebi tam olarak tespit edilemeyen bazı yuvarlaklaşma örnekleri de bulunmaktadır. Ayrıca bu değişimde bazı örneklerde önce a > o değişiminin olduğu ve u'ya gelişen durumların da buradan geliştiği düşünülmelidir.

ET. tawar > Kmk., Kar., Nog., Krç-Blk. tuwar; Kır. Tat. tuvar (mal, mülk, davar); ET. tawış > Kar. tuwuş (ses, gürültü); ET. yabız > Kar. yowuz ~ yuwuz (kötü); ET. yabaş > Nog., Kar. yuwas; Tat. yuwaş; Krç-Blk. çuwaş; Kzk. juwas (yavaş); AK. ataman (erkek) > Tat. utaman (erkek); OT. ağut ~ awut / AK. owuç < *aduç > Kzk., Kkp., Nog. uwıs; Kar., Kmk., Krç-Blk., uwuç (avuç) (TDBUÜ: 94; Gabain, 2003: 297-307; Eker, 1998: 103-104-105; KTLS, 1991: 34; Baskakov vd., 1974: 252-542-543-573; Baskakov, 1963: 363-379-444; Üseinov, 2005: 267; Tavkul, 2000: 160-410-421; Koç ve Doğan, 2004: 69; Bammatov, 1969: 321-330; Yılmaz, 2002: 51; Yüksel, 2005: 87; Doerfer, 1995: 185).

2. 1. 1. 4. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a > ê

a ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisi ve birden fazla heceli sözcüklerin ikinci hecelerinde yer alan aslî i veya bu lehçede ı sesi gelişmediği için yerine kullanılan (ı >) i sesinin ilk hecedeki sesi kendisine benzetme etkisiyle öndamaksıllaşarak ve daralarak ê ünlüsüne değişmektedir.

ET. ƙalıñ > Y. Uyg. kêlin (kalın); ET. ƙatıĝ > Y. Uyg. kêtik (katık); ET. tarıĝ > Y. Uyg. têrik (darı, ekin); ET. baĝır > Y. Uyg. bêgir (bağır, ciğer) (Kaşgarlı, 1992: 21; Bozkurt, 2002: 401; Clauson, 1972: 622). Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinde a ünlüsü ile teşkil edilmiş kapalı tek heceli sözcükler, ek alarak (özellikle i'li ekler alınca) açık hece durumuna geçince de hece ünlüsü a, ê'ye dönüşür. Örneğin, baş > bêşi (başı), al > êliš (alış), yaz- > yêziş- (yazış) (KTLS, 1991: 1110; Öztürk, 1994: 9; Bozkurt, 2002: 401; Gülensoy, 2000: 155; Tekin ve Ölmez, 1999: 139).

2. 1. 1. 4. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

a > ı

Bu grupta sadece Tuva Türkçesinde a ünlüsünün bazı sözcüklerde daralarak ı'ya geliştiği görülür. Bu değişimde daraltıcı ünsüzlerin etkisi veya ilk hece dışındaki dar ünlünün benzeştirici etkisi söz konusudur.

ET. tap- > Tuv. tiv- (bulmak, kazanmak); ET. alın > Tuv. ılın (Gabain, 2003: 277-297; Killi, 1996: 141-145; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 67-107).

2. 1. 1. 4. 3. 5. uvaş Türkçesinde

a > u

a ünlüsü Çuvaş Türkçesinde çoğunlukla dar-yuvarlak bir ses olan u'ya değişir. Uzun  kısmında bu değişimin sebebiyle ilgili olarak yapılan aklamalar a'nın u'ya değişimi için de geçerlidir.

ET. ara > Çuv. hura (kara); ET. baş > Çuv. puş (baş); ET. a- > Çuv. uş- (açmak); ET. at > ut (at); ET. ada > Çuv. ura (ayak) (Ceylan, 1997: 154; Gabain, 2003: 258-262-266-278; Ersoy, 2007: 1290).

a > ı

a ünlüsü tıpkı uzun 'da olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde u dışında tespit edilen bir örnekten normal süreli ı'ya da deđiřmektedir¹⁸.

ET. ap- > Çuv. hıp- (kapmak) (Ceylan, 1997: 154; Gabain, 2003: 277).

a > 

a ünlüsü tıpkı uzun 'da olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde u ve ı dışında tespit edilen bir örnekten kısa 'ya da değişmektedir. Bu değişim de tıpkı a > ı değişiminde olduğu gibi  > ı/vı değişiminde izah edilen nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

ET. amış > Çuv. hım (bitkinin sapı < kamış) (Ceylan, 1997: 154; Gabain, 2003: 277).

¹⁸ Bu hususla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. 2. 1. 1. 2. 4. 5. maddesindeki  > ı/vı,  >  değişimleri.

a > ü

Çuvaş Türkçesinde a ünlüsü genelde u biçiminde görülmektedir; ancak öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin veya ikinci hecedeki öndamaksıl ünlülerin etkisiyle ya da daha başka nedenlerden ötürü bu ses öndamaksıllaşarak ü'ye döner.

ET. saç > Çuv. şüs (saç); AT. īgla- > ET. ağla- > Çuv. ühle- (ağlamak); ET. barmaḡ > Çuv. pürne (parmak) (Ceylan, 1997: 155; TDBUÜ: 175; Ergin, 1997a: 83; Bayram, 2007: 171-213-257).

a > ĭ

Çuvaş Türkçesinde ilk hecedeki a ünlüsünün tespit edilen bir örnekte daralıp öndamaksıllaşarak kısa ĭ ünlüsüne değiştiği görülmektedir.

ET. baḡır > pĭver (karaciğer) (Gabain, 2003: 266; Ceylan, 1997: 154).

2. 1. 1. 4. 3. 6. Yakut Türkçesinde

a > ı

a ünlüsü Yakut Türkçesinde daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle bazen daralarak ı'ya dönüşür.

ET. yat- > Tuv. ııt- (yatmak); ET. saç- > Yak. ıs- (saçmak); OT. ıamçı > Yak. kımn'ı (kamçı) (Gabain, 2003: 292; Killi, 1996: 147; Kirişcioğlu, 2007: 1232).

2. 1. 1. 4. 4. Ünlü Düşmesi

a ünlüsünün Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Kazak Türkçesinde öncelikle daralarak zayıf bir ünlü olan ı ünlüsüne dönüştürüldüğü sonra da düşürüldüğü bir örnek dışında ET. alaçu/alaçık > Kzk. (ılaşık >) laşık (küçük, eski ev) (Caferoğlu, 1993: 7; Koç ve Doğan, 2004: 116) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan a ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 4. 5. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede a ünlüsünün türediğı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 3: İlk Hecedeki a Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	u, ı, ı̇, ü, ı̇	6.Yak.	a, ı, o
Az.	a, o, u, è, ı, ı̇	Bşk.	a, e, ı, ı̇, u	Özb.	a, â, e	Alt.	a				
Gag.	a, o, è, e, ı	Kar.	a, ı̇, ı̇, u, o	Y.Uyg.	a, o, è	Hks.	a				
TT.	a, ı̇, e, ı̇	Krç-Blk	a, ı̇, ı̇, u			Tuv.	a, a', ı̇				
Trkm.	a, o, u, e, ı̇	Kkp.	a, e, ı̇, o, u								
		Kzk.	a, e, ı̇, u								
		Kırg.	a, ı̇, o								
		Kmk.	a, e, ı̇, u, o								
		Nog.	a, ı̇, u								
		Kır. Tat.	a, ı̇, u, o								
		Tat.	a, e, ı̇, u								

Tablo 4: İlk Hecedeki a Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-	+			+	+		-	-	
	Gag.	-	-	+			+	+		-	-	
	TT.	-	-	+			-	+		-	-	
	Trkm.	-	-	+			+	+		-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-	+			+	+		-	-	
	Kar.	-	-	+			+	+		-	-	
	Krç.Blk	-	-	+			+	+		-	-	
	Kkp.	-	-	+			+	+		-	-	
	Kzk.	-	-	+			+	+		+	-	
	Kırg.	-	-	-			+	+		-	-	
	Kmk.	-	-	+			+	+		-	-	
	Nog.	-	-	-			+	+		-	-	
	Kır.Tat.	-	-	+			+	+		-	-	
	Tat.	-	-	+			+	+		-	-	
Karluk	Özb.	-	-	+			+	-		-	-	
	Y.Uyg.	-	-	+			+	+		-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-	-			-	-		-	-	
	Hks.	-	-	-			-	+		-	-	
	Tuv.	-	-	-			-	-		-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-	-			+	+		-	-	
Yakut	Yak.	-	-	-			+	+		-	-	

2. 1. 1. 5. ĩ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ĩ ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısalmıştır AT. k̄iz > Kök. k̄iz; Uyg. kız; Krh. k̄iz/k̄iz; Hrız. kız; Çağ. kız; Kpç. kız; ETT. kız (kız); AT. k̄in > E. Bulg. k̄in; Kök. k̄in; Uyg. k̄in/k̄ıyn/k̄in; Krh. k̄ina- (kınamak); Hrız. k̄in; Çağ. k̄ina-; Kpç. k̄in; ETT. k̄ina- (ceza, işkence) (TDBUÜ: 104-176; Gabain, 2003: 280; Ceylan, 1997: 164; Nadelyaev vd., 1969: 449; Caferoğlu, 1993: 116-118; DLT: 66; KB: 254; Ata, 1997: 346; Ata, 1998: 240; Karasoy, 1998: 505-506; Toparlı vd., 2003: 144-146; Dilçin, 1991: 622; Yıldız, 2008: 438). Bazı dönemlerde ise az sayıda sözcükte korunmuştur Köktürkçede k̄iz (kız); Uygur Türkçesinde ĩ (bitki), k̄iz (kız); Eski Bulgar Türkçesinde k̄in (işkence); Karahanlı Türkçesinde ĩd- (göndermek), s̄i- (kırmak), t̄in (tembel), t̄in- (dinlenmek); Kıpçak Türkçesinde k̄ig (gübre); Eski Türkiye Türkçesinde ĩrah (uzak)¹⁹, ĩl (il, memleket), ȳi- (yemek)²⁰ (TDBUÜ: 92-103-144; Nadelyaev vd., 1969: 449; Ceylan, 1997: 164; Eker, 1998: 46; Korkmaz, 1995: 451-453). Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise ĩ ünlüsünün varlığını gösterecek herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır. Eski Türkiye Türkçesinde verilen örneklerle ilgili dipnotlardaki açıklanan hususlar göz önüne alındığında bu dönemde ĩ ünlüsünün aslen bulunmadığı görülmektedir.

İlk hecedeki ĩ ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısılma dışında a ünlüsüne değişerek genişlemiş ve i/ĩ ünlülerine değişerek de öndamaksıllaşmıştır. Bu ünlünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

2. 1. 1. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü bu grupta bazı istisnalar dışında uzunluk bakımından Türkmen Türkçesinde düzenli bir şekilde korunmuştur; gruptaki diğer lehçelerde de genellikle ĩ ünlüsüne değişmiştir. Yazı dilinde olmasa da Türkiye Türkçesinin çeşitli ağızlarında özellikle de Batı-Anadolu ağızlarında ḡiz (kız) (TDBUÜ: 61; Erdem, 2003: 82) ĩ

¹⁹ Korkmaz'ın ĩrah (uzak) olarak verdiği bu sözcük Talat Tekin tarafından ırāk/yırāk (uzak) (TDBUÜ: 119) şekliyle ikinci hecesinde uzun ā tasarlanarak verilmiştir.

²⁰ ĩl (il, memleket), ȳi- (yemek) örnekleri AT.'de ĩl ve ȳi- (TDBUÜ: 181-182) şeklinde tasarlanmıştır. Burada uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlerden biri olan artdamaksıllaşmanın etkisi görülmektedir (Yalçın, 2008b).

ünlüsünün korunduğu görülmektedir. Bunun dışında uzunluğunu korumak kaydıyla Gagauz ve Türkmen Türkçelerinde bazen ĩ'ye ve gruptaki bütün lehçelerde de nadiren i ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır. Yine uzunluğunu korumak kaydıyla az sayıda örnekte Türkmen Türkçesinde ā'ya ve bu grupta Gagauz Türkçesi dışında kalan bütün lehçelerde a'ya değişerek genişlemiştir. Türkmen Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde de kimi örneklerde u ünlüsüne dönüşerek yuvarlaklaşmıştır. ĩ ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü bu grupta genellikle kısalarak ı ünlüsüne değişmiştir. Bunun dışında Kırgız Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde nadiren a ünlüsüne; Başkurt ve Tatar Türkçelerinde de bazen ě ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Başkurt ve Tatar Türkçeleri dışındaki bu grupta yer alan bütün lehçelerde kimi örneklerde i ünlüsüne; Başkurt ve Tatar Türkçelerinde de ě ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca Karaim, Kumuk ve Kırım Tatar Türkçelerinde sınırlı sayıda örnekte u ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. ĩ ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Kırım Tatar Türkçelerinde ikizleşmiştir.

2. 1. 1. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısmen de olsa kısalarak ı ünlüsüne değişmiştir; ancak Özbek Türkçesinin bazı ağızlarında uzun ĩ'nin yaşadığı görülmektedir kĭn (kın), kĭz (kız) (TDBUÜ: 52). Bunun dışında hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde genellikle i'ye; Özbek Türkçesinde de bazen ü'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Kimi örneklerde Yeni Uygur Türkçesinde u'ya ve Özbek Türkçesinde ü ünlüsüne dönüşerek yuvarlaklaşmıştır. Yine Yeni Uygur Türkçesinde bazen a ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Ayrıca ĩ ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısalarak ı ünlüsüne değişmiştir. Bunun dışında Altay Türkçesinde bazen i'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Altay ve Hakas Türkçelerinde de kimi örneklerde a ünlüsüne dönüşerek genişlemiştir. ĩ ünlüsü bu

grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; Altay Türkçesinde ikiz ünlü oluşturmuştur.

2. 1. 1. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

ī ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle kısalarak ĭ'ye değişip öndamaksıllaşmıştır; nadiren de ĭ ve ı'ya dönüşerek kısalmıştır. Ayrıca bazen a ünlüsüne değişerek genişlemiş ve u ünlüsüne değişerek de yuvarlaklaşmıştır. ī ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 5. 6. Yakut Türkçesinde

ī ünlüsü Yakut Türkçesinde çoğunlukla korunmuştur; ancak ünsüz ile başlayan açık hece durumunda kısalarak ı'ya veya öndamaksıllaşarak ĭ'ye değişmiştir. ī ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 6. ī Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 1. 6. 1. Ünlü Kısılması

2. 1. 1. 6. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ī ünlüsü Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken; Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde genellikle kısalmıştır.

AT. kīz > Az. ğız; Gag. kız; TT. kız; Trkm. ğīz (kız); AT. kīmıl > Az. ğımıl-da; Gag. kımıl-da; TT. kımıl-da; Trkm. ğīmıl-da- (hareket); AT. sī- > Az. sin-; Gag. sınık (kırık); TT. sın-; Trkm. sīn- (kırmak) (TDBUÜ: 176; Choi, 1992: 114-115; Tekin vd., 1995: 259-268-575; KTLS, 1991: 474-475-484-485; Gaydarci vd., 1973: 305-308; Özkan, 1996: 254).

2. 1. 1. 6. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta daha çok kısalarak ı ünlüsüne değişmiştir.

AT. tın- > Bşk. tın-; Kar. tın-; Krç-Blk. tın-; Kkp. tın-; Kzk. tın-; Kırg. tın-; Kmk. tın-; Nog. tın-; Tat. tın- (dinmek, durmak, nefes almak); AT. sī- > Bşk. hın-; Kar. sın-; Krç-Blk. sın-; Kkp. sın-; Kzk. sın-; Kırg. sın-; Kmk. sın-; Nog. sın-; Kır. Tat. sın-; Tat. sın- (kırmak); AT. īgla- > Bşk. yıla-; Kar. yıla-/ıla-; Krç-Blk. cıla-; Kkp. cıla-; Kzk. jıla-; Kırg. ıyla-; Kmk. yıla-; Nog. yıla-; Kır. Tat. ağla-; Tat. cıla- (ağlamak); AT. īr > Bşk. yır; Kar. yır; Krç-Blk. cır; Kkp. cır; Kzk. jır; Kırg. ır; Kmk. yır; Nog. yır; Kır. Tat. yır; Tat. cır (şarkı, türkü, şiir) (TDBUÜ: 175-176; KTLS, 1991: 8-9-174-175-476-477-814-815; Baskakov vd., 1974: 264-267-492-557; Tavkul, 2000: 150-342-396; Baskakov, 1958: 274-277-603-667; Bammatorov, 1969: 159-160-294-325; Baskakov, 1963: 128-129-321-374; Üseinov, 2005: 9-92-234; Aksu ve Işık, 1997: 201; Eker, 1998: 82-110; Yudahin, 1998: 356-362-650-731)

2. 1. 1. 6. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak ı'ya değişmiştir²¹.

AT. kīn > Özb., Y. Uyg. kın (kın); AT. kīz > Özb., Y. Uyg. kız (kız) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 475-485).

2. 1. 1. 6. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısalarak ı'ya değişmektedir.

AT. īs/īş > Alt. ış; Hks. ıs; Tuv. ış (is, duman, koku); AT. sīn- > Alt. sın-; Hks. sın-; Tuv. sıy- (kırmak); AT. kīn > Alt. kın; Hks. hın; Tuv. hın (kın) (TDBUÜ: 176;

²¹ Hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesi alfabelerinde aslen ı ünlüsü yoktur ve i ünlüsüyle beraber aynı harfle gösterilmektedir. Bunun sebebi de (ı) vokalinin gelişmemiş olmasıdır; ancak Özbek Türkçesinde sadece h, k ve ğ ünsüzlerinin; Yeni Uygur Türkçesinde ise sadece k ve ğ ünsüzlerinin yanında kullanıldığında ı ünlüsünün varlığı hissedilir (KTLS, 1991: 1073-1109; Kaşgarlı, 1992: 13; Öztürk, 1994: 5; Buran ve Alkaya, 2007: 158-197; Gülensoy, 2000: 154-155-156). Bu yüzden çalışmamızda Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri alfabesinde gösterilmeyen ı sesini ilgili yerlerde kullanmayı uygun bulduk.

Killi, 1996: 195-196; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 88-154; Arıkoğlu, 2005: 171-206-425; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 51-57-93).

2. 1. 1. 6. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin *ī* ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle kısalarak *ĩ* ve *i*'ye nadiren de *ĩ* ve *i*'ya dönüşmüştür.

AT. *sīš-* > Çuv. *şıś-* (şışmek); AT. *çīpġan* > Çuv. *şıban* (çıban); AT. *sīķır-* > Çuv. *şıĥır-* (ıslık çalmak); AT. *ķīz* > Çuv. *hır* (kız); AT. *ķīn* > Çuv. *yīñ* (kın); AT. *tīn* > Çuv. *çīm* (nefes) (TDBUÜ: 176; Ceylan, 1997: 165-166).

2. 1. 1. 6. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ī ünlüsü Yakut Türkçesinde çoğunlukla korunmuştur; ancak ünsüz ile başlayan açık hece durumunda *i*'ya değiştiği de görülür.

AT. *ī-/īd-* > Yak. *īt-* (göndermek); AT. *īs/īš* > Yak. *īs* (duman); AT. *ķīn* > Yak. *ķīn* (kın); AT. *ķīz* > Yak. *ķīz* (kız); AT. *ķīçı-* > Yak. *ķihıy-* (kaşımak) (TDBUÜ: 175-176; Killi, 1996: 194-195-196).

2. 1. 1. 6. 2. Öndamaksıllaşma

2. 1. 1. 6. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ī* > *i

ī ünlüsünün hem kısalarak hem de öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşıp *i*'ye dönüştüğü görülür. Bu durum Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerine göre Türkmen Türkçesinde daha az görülmektedir.

AT. *īt* > Az. *it*; TT. *it-*; Trkm. *it-* (it, köpek); AT. *sīš-* > Az. *şış-*; Gag. *şış-*; TT. *şış-* (şışmek); AT. *sīš* > Az. *şış*; Gag. *şış*; TT. *şış* (şış, yumru); AT. *sīl-* (silmek) > Az. *sil-*; Gag. *sil-*; TT. *sil-*; Trkm. *sīl-* (süpürmek); AT. *çī* > Az. *çiy*; TT. *çiy*; Trkm. *çīg*

(nem) (TDBUÜ: 176; Choi, 1992: 114-117-118; KTLS, 1991: 136-408-409-826; Tekin vd., 1995: 119-386-575; Gaydarci vd., 1973: 417-569-570).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. $\bar{i} > \text{Uyg. it; Hrız. it; Çağ. it; Kpç. it; ETT. it (it, köpek); AT. sış > Kök. sış/siş; Krh. sış/sış/siş; Hrız. şış; Çağ. şışug (şışik); Kpç. sış/siş; ETT. şış- (şışmek) (şış, yumru); AT. tîn- > Hrız. tiñ-; Kpç. tın/tın-/din-; ETT. diñ- (dinmek, durmak, dinlenmek) (TDBUÜ: 176; Gabain, 2003: 293; DLT: 103; Caferoğlu, 1993: 67; Ata, 1998: 190-389-427; Karasoy, 1998: 485; LÇTO: 205; Toparlı vd., 2003: 116-253-274; Dilçin, 1991: 600-616; İlhan, 1998: 442; Ceylan, 1997: 164).$

$\bar{i} > \bar{i}$

$\bar{i}$ ünlüsü Türkmen ve Gagauz Türkçelerinde tespit edilen sınırlı sayıda örnekte uzunluğunu yitirmeden öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşıp $\bar{i}$ 'ye dönüşür.

AT. $sış- > \text{Trkm. } \bar{c}ış- \text{ (şışmek); AT. sış > Trkm. } \bar{c}ış \text{ (şış, yumru); AT. } \bar{c}i > \text{Gag. } \bar{c}i \text{ (nem) (TDBUÜ: 176; Choi, 1992: 114-117; KTLS, 1991: 137-827; Tekin vd., 1995: 123; ; Gaydarci vd., 1973: 542).}$

Bu değişime Volga Bulgar Türkçesinde de rastlanmaktadır. Örneğin, $*\bar{k}ir > \text{V. Bulg. } \bar{h}ir \text{ (kız), } *\bar{k}ırkūn > \text{V. Bulg. } \bar{h}ırhūm \text{ (cariye) (TDBUÜ: 122).}$

2. 1. 1. 6. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{i} > \bar{i}$

Bu gruptaki Başkurt ve Tatar Türkçesi dışındaki lehçelerde uzun $\bar{i}$ ünlüsü hem kısalarak hem de öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşıp $\bar{i}$ 'ye değişir.

AT. sīṣ > Kar. sisik/şışik; Krç-Blk. şış; Kkp. isik; Kzk. isik; Kırg. şışık; Kmk. şışık; Nog. sisik; Kır. Tat. şışık (şış, yumru); AT. īt > Kar. it/yit; Krç-Blk. it; Kkp. iyt; Kzk. iyt; Kırg. it; Kmk. it; Nog. iyt; Kır. Tat. it (it, köpek); AT. bīt > Kar. bit; Krç-Blk. bit; Kkp. iyt; Kzk. biyt; Kırg. bit; Kmk. bit; Nog. biyt; Kır. Tat. bit (bit) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 408-827; Baskakov vd., 1974: 123-209-476; Tavkul, 2000: 123-230-366; Baskakov, 1958: 106-292-300; Bammatov, 1969: 78-154-369; Baskakov, 1963: 80-118-298; Üseinov, 2005: 46-85-324; Eker, 1998: 70-76; Aksu ve Işık, 1997: 25; Yudahin, 1998: 123-373-690).

ī > ě

Bu grupta Başkurt ve Tatar Türkçelerinde uzun ī ünlüsü hem kısalarak hem de öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle öndamaksıllaşp ě'ye değişir.

AT. sīṣ > Bşk. šěš; Tat. šěš (şış, yumru); AT. īt > Bşk. ět; Tat. ět (it, köpek); AT. bīt > Bşk. bět; Tat. bět (bit) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 408-409-826-827; Eker, 1998: 70-76).

2. 1. 1. 6. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ī > i

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde uzun ī ünlüsü kısılırken öndamaksıllaşarak i'ye dönüşür.

AT. īt > Özb. it, Y. Uyg. it, išt (it); AT. īgla- > Özb. yiğle-, Y. Uyg. jigli- (ağlamak); AT. çīpın > Y. Uyg. çivin (sinek); AT. sīn- > Özb. sin- (kırmak) (TDBUÜ: 175-176; KTLS, 1991: 9-409-477-783).

ī > ü

Bu değişim Özbek Türkçesinde sadece bir örnekte tespit edilmiştir. Bu dönüşümde uzun ī ünlüsünün kısılırken öndamaksıllaşması yanında ikinci hecedeki yuvarlak ünlünün benzeştirici etkisi de görülmektedir.

AT. sīruḡ > Özb. süruḡ (sırık) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 774).

2. 1. 1. 6. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ī > i

Bu grupta sadece Altay Türkçesinde uzun ī ünlüsü kısalarırken öndamaksıllaşarak i'ye değişir.

AT. ī-/īd- > Alt. iy-; Hks. ıı-; Tuv. ıt-/ıdar- (göndermek); AT. īt > Alt. iyt; Tuv. ıt (it, köpek) (TDBUÜ: 175-176; Killi, 1996: 194-200; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 90-91; Arıkoğlu, 2005: 208; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 56-58).

2. 1. 1. 6. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ī > ĭ

Ana Türkçenin ī ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle kısalarak kısa ĭ'ye değişmiştir. Bu değişim Çuvaş Türkçesinde ı ünlüsünün genel gösterimi ile ilgili olduğu kadar birincil uzun ünlülerin kısalarırken bıraktığı öndamaksıllaşma etkisi ile de ilgilidir. Bu dönüşümde bazen ön seste “y” ilişkisi de görülür.

AT. kīz > Çuv. ħĭr (kız); AT. kīn > Çuv. yĭnĭ (kın); AT. tīn > Çuv. ħĭm (nefes) (TDBUÜ: 176; Ceylan, 1997: 166).

2. 1. 1. 6. 2. 6. Yakut Türkçesinde

ī > i

ī ünlüsü Yakut Türkçesinde ünsüz ile başlayan açık hece durumunda kısalarak ve öndamaksıllaşarak i'ye gelişir.

AT. sīkır- > Yak. isīr- (ışık çalmak) (TDBUÜ: 176; Killi, 1996: 195).

2. 1. 1. 6. 3. Yuvarlaklaşma

2. 1. 1. 6. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ī > u

Bu gruptaki bazı lehçelerde dudak ünsüzlerinin etkisiyle uzun ī ünlüsü yuvarlaklaşarak u sesine değişir.

AT. çīp > Az. çubuğ; Gag. çıbık/çubuk; TT. çubuk (ince, yumuşak dal) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 138; Choi, 1992: 125; Gaydarci vd., 1973: 552-554).

2. 1. 1. 6. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ī > u

Bu gruptaki bazı lehçelerde dudak ünsüzlerinin etkisiyle ī ünlüsünün yuvarlaklaşarak u sesine dönüştüğü görülür.

AT. çīp > Kar. çıbıh/çıbuḥ/tsubuk/tsıbuk/tsıbık; Kmk. çubuk; Kır. Tat. çubuk (ince, yumuşak dal) (TDBUÜ: 176; Baskakov vd., 1974: 632; Bammatov, 1969: 360; Üseinov, 2005: 307).

2. 1. 1. 6. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ī > u

Bu değişim Yeni Uygur Türkçesinde sadece bir örnekte tespit edilebilmiştir.

AT. sīn- > Y. Uyg. sun- (kırmak) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 477).

ī > ü

Bu değişime Özbek Türkçesinde sadece bir örnekte rastlanılmaktadır.

AT. sīruk > Özb. süruk (sırık) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 774).

2. 1. 1. 6. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ī ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 6. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ī > u

Çuvaş Türkçesinde ī ünlüsü kısalıp ı/ı'ya dönüştükten sonra normal süreli ı'nın Çuvaş Türkçesindeki durumuna bağlı olarak ön seste y ilişmesiyle birlikte u'ya değişmektedir.

AT. īr > Çuv. yurĭ (şarkı, türkü) (TDBUÜ: 176; Ceylan, 1997: 165).

2. 1. 1. 6. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ī ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 6. 4. Genişleme

2. 1. 1. 6. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ī > a

Gagauz Türkçesi dışındaki Oğuz grubu Türk lehçelerinde uzun ī ünlüsünün kısalırken genişleyerek a ünlüsüne dönüştüğü görülür.

AT. īğla- > Az. ağla-; TT. ağla-; Trkm. āğla- (ağlamak); AT. ī > Az. ağac; TT. ağaç; Trkm. ağaç (ağaç) (TDBUÜ: 175; Tekin vd., 1995: 22-24; KTLS, 1991: 8-9).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ī > Hrz. yığaç/ağaç; Çağ. ağac; Kpç. ağaç/ağas; ETT. ağaç (ağaç); AT. īğla- > Kpç. ığla-/ıla-/yığla-/yıyla-/ağla-/yağla-/yokla-; ETT. āğla-/ağla- (ağlamak) (TDBUÜ: 175; Ata, 1998: 482; LÇTO: 15; Toparlı vd., 2003: 3-101; Dilçin, 1991: 584; Korkmaz, 1995: 448; Karahan, 1994: 324).

2. 1. 1. 6. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ī > a

ī ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bazen kısalırken genişleyerek a ünlüsüne değişir.

AT. ī > Bşk. ağas; Kar. ağaç/ağats; Krç-Blk. ağaç; Kkp. ağas; Kzk. ağas; Kmk. ağaç; Nog. ağas; Kır. Tat. ağaç; Tat. ağaç (ağaç) (TDBUÜ: 175; KTLS, 1991: 8-9;

Baskakov vd., 1974: 43; Tavkul, 2000: 71; Baskakov, 1958: 18; Bammatov, 1969: 28; Baskakov, 1963: 25; Üseinov, 2005: 8; Eker, 1998: 88).

2. 1. 1. 6. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ī > a

Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte uzun ī ünlüsü kısalarırken genişleyerek a ünlüsüne dönüşür.

AT. ī > Y. Uyg. yağaç (ağaç) (TDBUÜ: 175; KTLS, 1991: 9).

2. 1. 1. 6. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ī > a

Altay ve Hakas Türkçelerinde de uzun ī ünlüsünün bazen kısalarırken genişleyerek a ünlüsüne değiştiği görülür. Tuva Türkçesinde ise ī > a değişimi bulunmamaktadır “Tuv. ıyaş (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 58)”. Bu duruma sadece “ağaç” sözcüğünde rastlanılmakta “ağlamak” sözcüğünde ise rastlanılmamaktadır. AT. īğla- > Alt. ıyla-; Hks. ılğa-; Tuv. ığla- (ağlamak) (TDBUÜ: 175; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 88; Arıkoğlu, 2005: 204; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 56).

AT. ī > Alt. ağaş; Hks. ağas (ağaç) (TDBUÜ: 175; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 21; Arıkoğlu, 2005: 30).

2. 1. 1. 6. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

ī > a

Çuvaş Türkçesinde uzun ī ünlüsü bazen kısalarırken genişleyerek a’ya veya ve ön seste y ilişkisiyle birlikte ya’ya dönüşmektedir.

AT. ī-/īd- > Çuv. yar- (göndermek); AT. tīd- > Çuv. çar- (durdurmak, engellemek) (TDBUÜ: 104-175; Ceylan, 1997: 166).

2. 1. 1. 6. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ī ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 1. 6. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ī ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 6. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ī ünlüsünün türediği herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 1. 6. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

2. 1. 1. 6. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ī ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır.

2. 1. 1. 6. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ī ünlüsünün “iy” şeklinde ikizleştiği görülürken; Karakalpak, Kazak ve Nogay Türkçelerinde ī ünlüsünün “iy” şeklinde ikizleştiği de görülür.

AT. kıtır- > Kzk. kıyır-; Kırg. kıyır- (haykırmak); AT. kımıl > Kzk. kıymıl; Kırg. kıymıl (hareket); AT. it > Kkp. iyt; Kzk. iyt; Nog. iyt (it, köpek); AT. bit > Kkp. iyt; Kzk. biyt; Nog. biyt (bit) (TDBUÜ: 127-176; KTLS, 1991: 408; Baskakov, 1958: 106-292; Baskakov, 1963: 80-118; Eker, 1998: 76).

ī ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte de görülmektedir AT. kīn > Uyg. kın/kıyn/kīn (ceza, işkence) (TDBUÜ: 176; Caferoğlu, 1993: 116).

2. 1. 1. 6. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ī ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır.

2. 1. 1. 6. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Altay Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ĩ ünlüsünün “iy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. ĩt > Alt. iyt (it, köpek) (TDBUÜ: 176; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 91; Killi, 1996: 200).

2. 1. 1. 6. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ĩ ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneği bulunmamaktadır.

2. 1. 1. 6. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ĩ ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanılmamaktadır.

Tablo 5: İlk Hecedeki ĩ Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ĩ, ı, ĩ, a, u	6.Yak.	ĩ, ı, ĩ
Az.	ı, ı, a, u	Bşk.	ı, ě, a	Özb.	ı, ı, ü	Alt.	ı, ı, a				
Gag.	ĩ, ı, ı, u	Kar.	ı, ı, a, u	Y.Uyg.	ı, ı, a, u	Hks.	ı, a				
TT.	ı, ı, a, u	Krç- Blk	ı, ı, a			Tuv.	ı				
Trkm.	ĩ, ĩ, ı, ā, a	Kkp.	ı, ı, a								
		Kzk.	ı, ı, a								
		Kırg.	ı, ı								
		Kmk.	ı, ı, a, u								
		Nog.	ı, ı, a								
		Kır. Tat.	ı, ı, a, u								
		Tat.	ı, ě, a								

Tablo 6: İlk Hecedeki ĩ Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Diğ.
Oğuz	Az.	+		+			+		+	-	-	-
	Gag.	+		+			+		-	-	-	-
	TT.	+		+			+		+	-	-	-
	Trkm.	-		+			-		+	-	-	-
Kıpçak	Bşk.	+		+			-		+	-	-	-
	Kar.	+		+			+		+	-	-	-
	Krç.Blk	+		+			-		+	-	-	-
	Kkp.	+		+			-		+	-	-	+
	Kzk.	+		+			-		+	-	-	+
	Kırg.	+		+			-		-	-	-	+
	Kmk.	+		+			+		+	-	-	-
	Nog.	+		+			-		+	-	-	+
	Kır.Tat.	+		+			+		+	-	-	-
	Tat.	+		+			-		+	-	-	-
Karluk	Özb.	+		+			+		-	-	-	-
	Y.Uyg.	+		+			+		+	-	-	-
K.Doğ.	Alt.	+		+			-		+	-	-	+
	Hks.	+		-			-		+	-	-	-
	Tuv.	+		-			-		-	-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+		+			+		+	-	-	-
Yakut	Yak.	+		+			-		-	-	-	-

2. 1. 1. 7. ı Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Türkçede ı ünlüsünün tek kaynağı Ana Türkçedeki ı değildir. Çünkü ı ünlüsünün Ana Türkçedeki ı'dan başka uzun ī'dan gelişen bir kaynağı daha vardır. Öyle ki, hem tarihî dönemlerde hem de çağdaş lehçelerde genellikle Ana Türkçedeki ī ünlüsünün normal süreli karşılığı olan ı ünlüsü ile karıştığı görülür “ķīz > kız (kız); ķīş > kış (kış)”.

ı ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli ı hem de uzun ī'dan gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürkçede ısır- (ısırmak), ıgar (değerli, sevgili, kıymetli), ılga (vadi, ırmak kenarı), ırak (uzak), kış (kış), kırk (kırk); ī > ı (ağaç), ī-/īd- > it-/ıd-/yıd-/ıd- (göndermek), īt > it/it (köpek), sī- > sı- (kırmak) (TDBUÜ: 175; Tekin, 2003: 244-245-247-252; Gabain, 2003: 273-276). Uygur Türkçesinde ısığ (halat, ip), ısır- (ısırmak), ırak (uzak), kış (kış); ķīn > kın (ceza), ķīz > kız (kız), īt > it/it (köpek) (Caferoğlu, 1993: 58-116-117-118). Karahanlı Türkçesinde ısır- (ısırmak), yırak (uzak), kış (kış), kır (açık yer); ķīr > kır (kır rengi), ķīz > kız (kız), īt > it (köpek), ķīn > kın (kın), sī- > sı- (kırmak) (DLT: 48-58-66-67-103-117). Harezmi Türkçesinde ısır- (ısırmak), ırak/yırak (uzak), kış (kış), kırk (kırk); ķīz > kız (kız), ī-/īd- > ıd- (göndermek), ķīn > kın (kın), sī- > sın- (kırılmak) (Ata, 1998: 177-178-239-240-372). Kıpçak Türkçesinde ısır- (ısırmak), ırak/yırak/ırak (uzak), kış (kış), kırk (kırk); ķīz > kız (kız), ī-/īd- > ı-/ıy-/ıd-/ıy- (göndermek), ķīn > kın (kın), sī- > sın- (kırılmak) (Toparlı vd., 2003: 101-102-144-145-146-235). Eski Türkiye Türkçesinde ısır- (ısırmak), ırak/ırak/ırak (uzak), kıl- (yapmak, etmek), kırk/kırk (kırk); ķīz > kız (kız), sī- > sı(n)- (kırılmak) (Dilçin, 1991: 612-621-622-634; Yıldız, 2008: 406-433-437-438-481). Çağatay Türkçesinde de ısır- (ısırmak), ırak/yırak (uzak), kıl- (yapmak, etmek); ķīz > kız (kız), sī- > sın- (kırılmak) (Karasoy, 1998: 469-501-506-606-681; Eckmann, 2005: 238-248).

ı ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur; ancak bunun dışında bazen i ve e ünlülerine değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca kimi örneklerde a ve e ünlülerine değişerek genişlemiş ve u ünlüsüne değişerek de yuvarlaklaşmıştır. ı ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 1. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında korunmuştur; ancak gruptaki lehçelerin tamamında bazen i ünlüsüne dönüşerek öndamaksıllaşmıştır. Azerbaycan Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte u ünlüsüne dönüşerek yuvarlaklaşmış ve Gagauz Türkçesinde de nadiren a ünlüsüne dönüşerek genişlemiştir. ı ünlüsü bu grupta ilk hecede türeme olayına uğramazken; grupta sadece Gagauz Türkçesinde düşmektedir.

2. 1. 1. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında korunmuştur; ancak gruptaki lehçelerin tamamında bazen i ünlüsüne; Başkurt ve Karaim Türkçelerinde ise e ünlüsüne dönüşerek öndamaksıllaşmıştır. Kimi örneklerde Başkurt, Karaim ve Tatar Türkçelerinde a ünlüsüne, Başkurt ve Karaim Türkçelerinde ise e ünlüsüne dönüşerek genişlemiştir. Ayrıca bazı örneklerde Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ö'ya ve Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Nogay Türkçelerinde de u ünlüsüne dönüşerek yuvarlaklaşmıştır. ı ünlüsü bu gruptaki Karakalpak, Kazak, Nogay Türkçelerinde düşme; Başkurt Türkçesinde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 1. 1. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısmen korunmuştur; ancak her iki çağdaş lehçede de çoğunlukla i ünlüsüne dönüşerek öndamaksıllaşmış; daha az sayıda örnekte ise u ünlüsüne dönüşerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinde a ünlüsüne dönüşerek genişlemiştir. ı ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında korunmuştur; ancak sadece Altay Türkçesinde bazı örneklerde u ünlüsüne dönüşerek yuvarlaklaşmıştır. Tuva Türkçesinde ise bazen gırtlaksıl ı' ünlüsüne değişmiştir ET. kızar- > Tuv. kı'zar- (kızarmak); ET. kısga > Tuv. kı'sğa (kısa) (Gabain, 2003: 280; Killi, 1996: 100-201). ı ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

ı ünlüsü Çuvaş Türkçesinde genellikle ĭ/i ünlülerine değişerek öndamaksıllaşmıştır. Daha çok Tatar Türkçesinden girmiş olan ödünçleme sözcüklerde ise nadiren kısa ĭ ünlüsüne dönüşerek kısalmıştır. Ayrıca ı ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 7. 6. Yakut Türkçesinde

ı ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Ayrıca ı ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 8. ı Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

ı ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce ı ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa ı ünlüsünün Karluk grubu Türk lehçelerinde nadiren, Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ise genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

*kılıç > Az. gılinc; Gag. kılıç; TT. kılıç; Trkm. gılıç/gılınç (kılıç); ET. kış > Az. gış; Gag. kış; TT. kış; Trkm. gış (kış); ET. kıl > Az. gıl; Gag. kıl; TT. kıl; Trkm. gıl (kıl); ET. tırnaç > Az. dırnağ; Gag. tırnaç; TT. tırnak; Trkm. dırnaç (tırnak); OT. kısrak > Az. gısrak; Gag. kısrak; TT. kısrak; Trkm. gısrak (kısrak) (TDBUÜ: 119; Gabain, 2003: 280-299; DLT: 1972: 67; KTLS, 1991: 474-475-480-481-890-891; Choi, 1992: 121-122-244; Gaydarci vd., 1973: 307-314-483).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur.

ET. kış > Bşk. kış; Kar. kış; Krç-Blk. kış; Kkp. kış; Kzk. kış; Kırg. kış; Kmk. kış; Nog. kış; Kır. Tat. kış; Tat. kış (kış); ET. kıl > Bşk. kıl; Kar. kıl; Krç-Blk. kıl; Kkp. kıl; Kzk. kıl; Kırg. kıl; Kmk. kıl; Nog. kıl; Kır. Tat. kıl; Tat. kıl (kıl); ET. tırnak > Bşk. tırnak; Kar. tırnak; Krç-Blk. tırnak; Kkp. tırnak; Kzk. tırnak; Kırg. tırnak; Kmk. tırnak; Nog. tırnak; Kır. Tat. tırnak; Tat. tırnak (tırnak); ET. kılık > Bşk. kılık; Kar. kılık; Krç-Blk. kılık; Kkp. kılık; Kzk. kılık; Kırg. kılık; Kmk. kılık; Nog. kılık; Kır. Tat. kılık; Tat. kılık (huy) (Gabain, 2003: 280-299; KTLS, 1991: 474-475-480-481-754-755-890-891; Baskakov vd., 1974: 382-385-558; Tavkul, 2000: 257-258-262-397; Baskakov, 1958: 425-427-431-669; Bammatov, 1969: 212-213-217-325; Baskakov, 1963: 199-200-202-375; Üseinov, 2005: 134-137-272; Yudahin, 1998: 449-452-462-733).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle öndamaksıl karşılığı olan i'ye değişmektedir. Hatta bu lehçelerin alfabelerinde ı sesi gösterilmemektedir; ancak Özbek Türkçesinde sadece ħ, k ve ğ ünsüzlerinin; Yeni Uygur Türkçesinde ise sadece k ve ğ ünsüzlerinin yanında kullanıldığında ı ünlüsünün varlığı hissedilir (KTLS, 1991: 1073-1109; Kaşgarlı, 1992: 13; Öztürk, 1994: 5; Buran ve Alkaya, 2007: 158-197; Gülensoy, 2000: 154-155-156). Bu grupta ı ünlüsü sadece varlığının hissedildiği yerlerde korunmaktadır.

*kılıç > Özb. kılıç; Y. Uyg. kılıç (kılıç); ET. kış > Özb. kış; Y. Uyg. kış (kış); ET. kıl > Özb. kıl; Y. Uyg. kıl (kıl); ET. kırk > Özb. kırk/kırık; Y. Uyg. kırık (kırk) (TDBUÜ: 119; Gabain, 2003: 280; Necip, 1995: 234-236-238; KTLS, 1991: 475-477-481).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ı ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde de genellikle korunmuştur.

ET. ıçğın- > Alt. ıçkın-; Hks. ışhın-; Tuv. ıışkın- (kurtulmak); ET. kızıl > Alt. kızıl; Hks. hızıl; Tuv. kızıl (kızıl); ET. kış > Alt. kış; Hks. hıs; Tuv. kış (kış); ET. kıl > Alt. kıl; Hks. hıl; Tuv. hıl (kıl); ET. yılkı > Alt. cılkı; Hks. çılğı; Tuv. çılğı (at sürüsü); ET. kızar- > Alt. kızar-; Hks. hızar-; Tuv. kızar- (kızarmak) (Orkun, 1987: 807; Gabain, 2003: 280-281-310; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 24-51-58-68; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 87-107-110-111; Arıkoğlu, 2005: 93-170-176-180-181-208; Killi, 1996: 199-200-201-202-203).

Çuvaş Türkçesinde

ı ünlüsü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak genellikle ĭ/i ünlülerine değişmiştir.

ET. kış > Çuv. ħıl (kış), ET. kıl > Çuv. ħılĭh (kıl), ET. kıdığ > Çuv. ħırĭ (kıy1, sınır); OT. kır > Çuv. hir (kır, bozkır) (Gabain, 2003: 280-281; Ceylan, 1997: 167; DLT: 66).

Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan ı ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur.

ET. kış > Yak. kıs (kış), ET. kıl > Yak. kıl (kıl), ET. yılkı > Yak. sılğı (yılkı, at sürüsü), ET. kızıl > Yak. kıhıl (kızıl, kırmızı), ET. kızar- > Yak. kıtar- (kızarmak) (Gabain, 2003: 280-281-310; Killi, 1996: 201-202-203).

ı ünlüsünün korunduğu bu görünüm Türk dilinin tarihî dönemlerinde de mevcuttur. Örneğin, *kılıç > Kök. kılıç; Uyg. kılıç; Krh. kılıç; Hr. kılıç; Çağ. kılıç; Kpç. kılıç/kılınç/kılıç; ETT. kılıç (kılıç); ET. kış > Kök. kış; Uyg. kış; Krh. kış; Hr. kış;

Çağ. kış; Kpç. kış; ETT. kış (kış); ET. kırk > Kök. kırk; Uyg. kırk; Krh. kırk; Hrzs. kırk; Çağ. kırk; Kpç. kırk; ETT. kırh (kırk) (TDBUÜ: 119; Tekin, 2003: 247; Caferoğlu, 1993: 116-117; DLT: 65-66-67; Ata, 1998: 238-239-240; Karasoy, 1998: 505-506; LÇTO: 245; Toparlı vd., 2003: 143-145-146; Dilçin, 1991: 621-622; Özkan, 2000: 950).

2. 1. 1. 8. 1. Öndamaksıllaşma

2. 1. 1. 8. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı > i

İlk hecede bulunan ı ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında korunmasına rağmen öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin komşuluğunda bazen öndamaksıllaşıp i'ye dönüşür. Hatta Azerbaycan Türkçesinde ön seste ı ile başlayan sözcük bulunmamaktadır. Bu durum ya “yı” ses grubu ile başlayan sözcüklerdeki ön ses y'nin düşmeden önce ı ünlüsünü öndamaksıllaştırmasına ya da ı ünlüsünün zayıf karakterde bir ünlü oluşundan dolayı öndamaksıllaşarak i ünlüsüne değişmesine dayanmaktadır.

ET. inan- > Az. inan-; Gag. inan-; TT. inan-; Trkm. inan- (inanmak); AT. ırāk/yırāk > Az. irag; Gag. yırak; TT. ırak; Trkm. yırāk (uzak); AT. tıl > Az. dil; Gag. dil; TT. dil; Trkm. dil (dil); AT. bış- > Az. biş-; Gag. piş-; TT. piş-; Trkm. biş- (pişmek); ET. yıl > Az. il; Gag. yıl; TT. yıl; Trkm. yıl (yıl, sene) (TDBUÜ, 1995: 119; Tekin, 2003: 259; Gabain, 2003: 273; KTLS, 1991: 172-173-388-389-708-709-988-989; Choi, 1992: 122-123-124-125; Gaydarci vd., 1973: 145-203-221-222-369).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. yıpar > Krh. yıpar/yıpar; Kpç. yıpar/ıbar/ıpar/ıpar (koku); ET. inan- > Kök. inançlıg (inançlı); Çağ. inan-; Kpç. inan-/inan-; ETT. inan- (inanmak); AT. tıl > Kök. tıl/til; Uyg. tıl/til; Krh. tıl/til; Hrzs. til; Çağ. til; Kpç. til/dil; ETT. dil (dil) (Tekin, 2003: 254-259; Orkun, 1987: 808; Caferoğlu, 1993: 155; Gabain, 2003: 273; DLT: 120-151; KB: 446; Karasoy, 1998: 480-643; Ata, 1998: 425; Toparlı vd., 2003: 101-275-321; Yıldız, 2008: 365-414).

2. 1. 1. 8. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı > i

İlk hecede bulunan ı ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle veya ı ünlüsünün zayıflığından dolayı i ünlüsüne değişmiştir.

ET. inan- > Bşk. inan-/ışan-; Kar. inan-/inan-; Krç-Blk. ısan-/iynan-; Kkp. inan-/isen-/nan-; Kzk. nan-/sen-; Kırg. inan-/ışen-; Kmk. inan-; Nog. inan-; Kır. Tat. ısan-; Tat. inan-/ışan- (inanmak); AT. tıl > Bşk. til; Kar. til; Krç-Blk. til; Kkp. til; Kzk. til; Kırg. til; Kmk. til; Nog. til; Kır. Tat. til; Tat. til (dil) (Gabain, 2003: 273; Choi, 1992: 124; KTLS, 1991: 172-173-388-389; Baskakov vd., 1974: 201-528; Tavkul, 2000: 226-232-398; Baskakov, 1958: 296-640; Bammatov, 1969: 150-331; Baskakov, 1963: 351-426; Üseinov, 2005: 89-262; Eker, 1998: 112; Yudahin, 1998: 353-372-737).

ı > e

Başkurt ve Karaim lehçelerinde çok az örnekte ı sesinin genişleyip öndamaksıllaşarak e'ye dönüştüğü görülür.

AK. çıpçık > Bşk. sepsək (serçe); AK. tıgım > Kar. tegim (dilim, lokma, tıkım) (Eker, 1992: 116; KTLS, 1991: 762).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde çok nadir rastlanan bu değişim Ermeni Kıpçakçasında çokça görülmektedir ET. yığın > EK. yeğin (yığın, topluluk); ET. yıl > EK. yël (yıl); ET. yırt- > EK. yert- (yırtmak) (Eker, 1992: 116). Ayrıca Tuna Bulgar Türkçesinde s > ş değişimiyle ortaya çıkan ş sesinin ve Karahanlı Türkçesinde de y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak da ı sesinin öndamaksıllaşarak e sesine dönüştüğü görülür ET. sığır > T. Bul. şęor (sığır); ET. yığ- > Krh. yuwul-/yewül- (yığmak, bir araya getirmek, olgunlaştırmak) (Ercilasun, 2005: 212; Gabain, 2003: 310; DLT: 151).

2. 1. 1. 8. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı > i

ı ünlüsü Türkçede zayıf karakterli bir ünlü olduğundan dolayı çoğunlukla düşme veya değişme hadiselerine maruz kalmaktadır. Bu grupta da çoğunlukla öndamaksıl karşılığı olan i sesine gelişmektedir.

ET. yıl > Özb. yil; Y. Uyg. yıl/jıl (yıl, sene); ET. yırt- > Özb. yirt-; Y. Uyg. yirt-/jirt- (yırtmak); *ırāk/yırāk > Özb. yirāk; Y. Uyg. yirāk/jirāk (uzak); ET. yılığ > Özb. ilık; Y. Uyg. illık (ılık) (TDBUÜ: 119; Tekin, 2003: 259; Gabain, 2003: 310-311; KTLS, 1991: 357-989-991; Necip, 1995: 175-468-469).

2. 1. 1. 8. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ı ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilmemiştir.

2. 1. 1. 8. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ı > ĭ

ı ünlüsü Çuvaş Türkçesinde genellikle kısa ĭ ünlüsüne değişmektedir.

ET. kış > Çuv. ħĭl (kış), ET. kıl > Çuv. ħĭlĭh (kıl), ET. kıdığ > Çuv. ħĭrĭ (kıyı, sınır); (Gabain, 2003: 280-281; Ceylan, 1997: 167).

ı > i

ı ünlüsü Çuvaş Türkçesinde kısa ĭ ünlüsü yanında normal süreli i ünlüsüne de değişmektedir.

OT. kır > Çuv. hir (kır, bozkır) (DLT: 66; Ceylan, 1997: 167).

2. 1. 1. 8. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ı ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 8. 2. Yuvarlaklaşma

2. 1. 1. 8. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

İlk hecede bulunan ı ünlüsü Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak u sesine değişmiştir.

AO. birağ- > Az. burağ- (bırakmak) (Choi, 1992: 125).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. kıl- > Kpç. kıl-/kul- (yapmak, etmek); ET. içgın- > Hrz. uçgun-; ETT. uçkun-/uçhun- (kaybolmak, kurtulmak); ET. yığ- > Krh. yuwul-/yewül- (yığmak, bir araya getirmek, olgunlaştırmak) (Orkun, 1987: 807; Gabain, 2003: 280-310; DLT: 151; Ata, 1998: 177; Toparlı vd., 2003: 143; Dilçin, 1991: 642-643).

2. 1. 1. 8. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

Bu gruptaki bazı lehçelerde dudak ünsüzlerinin etkisiyle ı ünlüsünün yuvarlaklaşarak u ünlüsüne dönüştüğü görülmektedir.

AK. yımşak > Krç-Blk. cumuşak; Kkp. cumsak; Kzk. jumsak; Kırg. cumşak; Nog. yumsak (yumuşak); AK. sılur > Kkp. sulur; Kzk. sulu; Kırg. sulū (güzel) (KTLS, 1991: 296-998; Pröhle, 1991: 24; Baskakov, 1958: 261; Baskakov, 1963: 448; Eker, 1992: 114; Yudahin, 1998: 232-688).

ı > o

ı ünlüsü Karaim Türkçesinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak o'ya dönüşmektedir.

AK. tılmaç > Kar. tolmaç~talmaç (tercüman) (Eker, 1992: 114-115).

ı >  

ı  nl s  Başkurt ve Tatar Türkçelerinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak  'ya değişmektedir.

AK. yımşak > Bşk. y mşak; Tat. y mşak (yumuşak); (KTLS, 1991: 296-297-998-999; Eker, 1992: 114).

2. 1. 1. 8. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

 zbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde tespit edilen bir sözcükte dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisine bağlı olarak ı sesinin u'ya dönüştüğü görülür.

*bıltır > bıldıır >  zb. bultur; Y. Uyg. bultur (geçen yıl) (DLT: 20; KTLS, 1991: 67; Necip, 1995: 52).

2. 1. 1. 8. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

Altay Türkçesinde bir örnekte tespit edilen bu değişim, g > w > u değişimine bağlı olarak meydana gelen ilk hece dışındaki ı > u değişiminin ilk hecedeki ı'yı etkileyip yuvarlaklaştırmasıyla gerçekleşmektedir.

ET. kıdığ > Alt. kıyu (kıyı, sınır) (Gabain, 2003: 281; Killi, 1996: 201; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 127).

2. 1. 1. 8. 2. 5.  uvaş Türkçesinde

Bu lehçede ı ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 8. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ı ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 8. 3. Genişleme

Genişleme kelime içindeki dar sıradan ünlülerin çeşitli sebeplerle boğumlanma özellikleri bakımından geniş ünlülere dönüşmesidir (Korkmaz, 1992: 160). Türk dilinde yaygın bir şekilde görülen bu ses olayının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Genişleme olayı genellikle ilk veya ikinci hecede bulunan geniş ünlülerin benzeştirici özelliklerine veya birincil uzun ünlülerin kısalmışken bıraktıkları genişletici etkiye bağlı olarak meydana gelmektedir.

2. 1. 1. 8. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı > a

Gagauz Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ı ünlüsünün genişleyerek a'ya dönüştüğü görülmektedir.

*tılmaç > Gag. talmaç (tercüman) (KTLS, 1991: 874-875; TS: 530; Eker, 1992: 114-115; Gaydarci vd., 1973: 457).

ı > a değişimine Karahanlı Türkçesi döneminde sözcüğün ikinci veya sonraki hecesindeki a sesinin benzeştirici etkisine bağlı olarak rastlanmaktadır ET. ırāk/yırāk > Krh. yara- (uzaklaşmak); ET. sırıçka > Krh. sarıçga (cam, sırça) (Gabain, 2003: 273-293; DLT: 103-145).

2. 1. 1. 8. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı > o

ı ünlüsü Karaim Türkçesinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak o'ya değişmektedir.

AK. tılmaç > Kar. tolmaç~talmaç (tercüman) (Eker, 1992: 114-115).

ı > ö

ı ünlüsü Başkurt ve Tatar Türkçelerinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak o ile u arası bir ses olan ö'ya dönüşmektedir.

AK. yımşak > Bşk. yömşak; Tat. yömşak (yumuşak); (KTLS, 1991: 296-297-998-999; Eker, 1992: 114).

ı > a

Karaim ve Tatar Türkçelerinde ı sesinin tespit edilen bir sözcükte ikinci hecedeki geniş ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak genişleyip a'ya değiştiği görülür.

AK. tılmaç > Kar. tolmaç~talmaç²²; Tat. tılmaç~talmaç (tercüman) (KTLS, 1991: 874-875; Eker, 1992: 114-115).

ı > e

Başkurt ve Karaim lehçelerinde çok az sözcükte ı sesinin genişleyip öndamaksillaşarak e'ye dönüştüğü görülür. ı sesinin ön-geniş e ünlüsüne değişmesi Kıpçak grubu Türk lehçelerinde çok nadir rastlanan bir değişimdir; ancak bu değişim tarihî dönemlerden Ermeni Kıpçakçasında çokça görülmektedir ET. yığın > EK. yeğin (yığın, topluluk); ET. yıl > EK. yël (yıl); ET. yırt- > EK. yert- (yırtmak) (Eker, 1992: 116).

AK. çıpçık > Bşk. sepsëk (serçe); AK. tıgım > Kar. tegim (dilim, lokma, tıkım) (Eker, 1992: 116; KTLS, 1991: 762).

2. 1. 1. 8. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı > a

Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ikinci hecedeki geniş a ünlüsünün etkisine bağlı olarak ilk hecedeki ı ünlüsünün genişleyerek a'ya dönüştüğü görülür.

²² Eker (1992: 115), bu sözcükte görülen ı > a değişimini yine bu gruptaki lehçelerde aynı sözcükte görülen ı > o değişiminin bir ara merhalesi olarak yorumlamaktadır; yani tılmaç > talmaç > tolmaç gelişimini tasarlamaktadır. Ayrıca Eker, talmaç sözcüğünün ilk hecesindeki a'nın o'dan gelişebileceğini de söylemektedir. Bunun dışında talmaç~tolmaç şekillerinin Rusçadan yeniden ödünçleme (reborrowing) (krş. Rus. tolmaç) olabileceğini de düşünmekte; ancak Codex Cumanicus'ta görülen yuvarlaklaşmanın bu ihtimali zayıflattığını belirtmektedir.

ET. sıçkan > Y. Uyg. çaşkan (sıçan, fare) (Gabain, 2003: 293; KTLS, 1991: 771; Necip, 1995: 72).

2. 1. 1. 8. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ı ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 8. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede yer alan lehçelerde ı ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 1. 1. 8. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede yer alan lehçelerde ı ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 8. 4. Ünlü Düşmesi

2. 1. 1. 8. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Gagauz Türkçesinde ilk hecedeki ı ünlüsün zayıflığı nedeniyle düşürülmektedir.

AO. birağ- > Gag. brā- (bırakmak); OT. kırağı > Gag. kırā (kırağı); *ışılak > Gag. şılak; *ışıklı > şılı (ışıklı) (DLT: 166; Choi, 1992: 125-383; Özkan, 1996: 63–64).

İlk hecede ı ünlüsünde görülen düşme olayına Türk dilinin tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır ET. ısıtma > ETT. sıtma (ısıtma); *kılīç > Kpç. kılıç/kılınç/kılıç (kılıç) (TDBUÜ: 119; Caferoğlu, 1993: 58; Özkan, 2000: 106; Toparlı vd., 2003: 143).

2. 1. 1. 8. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu içerisinde birbiri ile büyük benzerlikler taşıyan ve “kos-” alt grubu olarak adlandırılan Kazak, Karakalpak ve Nogay lehçelerindeki (Tekin, 2005b: 383)

bazı örneklerde ilk hecede bulunan ı ünlüsünün zayıflığı nedeniyle düşürüldüğü görülmektedir.

ET. inan- > Kkp. inan-/nan-; Kzk. nan- (inanmak); AK. ısan- > Kzk. sen-; Nog. sen- (inanmak, güvenmek); *ısırğa > Kkp. sırğa (küpe) (Gabain, 2003: 273; Baskakov, 1958: 296; Eker, 1998: 117; Öner, 1998: 13-24; Koç ve Doğan, 2004: 117; Uygur, 2001: 4-31).

2. 1. 1. 8. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan ı ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 8. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan ı ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 8. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ilk hecede yer alan ı ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 8. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ilk hecede yer alan ı ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 1. 8. 5. Ünlü Türemesi

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde görülen bir örnek dışında AT. çī > Bşk. ısıķ (nem, yaşlık, çiy) (TDBUÜ: 176; Eker, 1998: 202) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ı ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 7: İlk Hecedeki ı Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı, ı, i	6.Yak.	ı
Az.	ı, i, u	Bşk.	ı, i, e, ö	Özb.	ı, i, u	Alt.	ı, u				
Gag.	ı, i, a	Kar.	ı, i, a, e	Y.Uyg.	ı, i, a, u	Hks.	ı				
TT.	ı, i	Krç-Blk	ı, i, u			Tuv.	ı, i'				
Trkm.	ı, i	Kkp.	ı, i, u								
		Kzk.	ı, i, u								
		Kırg.	ı, i, u								
		Kmk.	ı, i								
		Nog.	ı, i, u								
		Kır. Tat.	ı, i								
		Tat.	ı, i, ö, a								

Tablo 8: İlk Hecedeki ı Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-	+			+		-	-	-	
	Gag.	-	+	+			-		+	+	-	
	TT.	-	-	+			-		-	-	-	
	Trkm.	-	-	+			-		-	-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-	+			+		+	-	+	
	Kar.	-	-	+			-		+	-	-	
	Krç.Blk	-	-	+			+		-	-	-	
	Kkp.	-	-	+			+		-	+	-	
	Kzk.	-	-	+			+		-	+	-	
	Kırg.	-	-	+			+		-	-	-	
	Kmk.	-	-	+			-		-	-	-	
	Nog.	-	-	+			+		-	+	-	
	Kır.Tat.	-	-	+			-		-	-	-	
	Tat.	-	-	+			+		+	-	-	
Karluk	Özb.	-	-	+			+		-	-	-	
	Y.Uyg.	-	-	+			+		+	-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-	-			+		-	-	-	
	Hks.	-	-	-			-		-	-	-	
	Tuv.	-	-	-			-		-	-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-	+			-		-	-	-	
Yakut	Yak.	-	-	-			-		-	-	-	

2. 1. 1. 9.   ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

   nl s  Türk dilinin tarih  dönemlerinde genellikle k salma olarak AT. y k > Kök. y k/yok; Uyg. y k/yok; Krh. y k/yok; Hr. yok;  a . yok; Kp . yok/yoh; ETT. y k/y h/yok/yoh (yok); AT. y l > K k. yol; Uyg. y l/yol; Krh. yol; Hr. yol;  a . yol; Kp . yol; ETT. y l/yol (yol) (TDBUÜ: 92-109-178; Tekin, 2003: 260; Caferoğlu, 1993: 196; DLT: 153; KB: 550-551; Ata, 1998: 488; Toparlı ve Argun ah, 2008: 272; Karasoy, 1998: 682-683; Toparlı vd., 2003: 326; Korkmaz, 1995: 454; Dilçin, 1991: 652; Yıldız, 2008: 526). Bazı dönemlerde ise az sayıda sözcükte korunduğu görülmektedir K kt rk de y k (yok); Uygur Türkçesinde b   (bo ), k   (zerre),  n (on), k l (kol); Eski Bulgar Türkçesinde tür (a ); Karahanlı Türkçesinde b r ( arap), b   (bo ), b y (boy, kavim); Kıpçak Türkçesinde s gan (soğan), t tak (dudak), b   (bo ), b y (boy); Eski Türkiye Türkçesinde  l- (olmak),  n (on), k l (kol), s r- (soru sormak), y l (yol) (TDBUÜ: 92-107-117-119-121; Ceylan, 1997: 175; Eker, 1998: 46). Harezmi ve  a atay Türkçelerinde ise “ ” ünlüsünün kullanımına rastlanılmamıştır.

 lk hecedeki    nl s  Türk dilinin tarih  dönemlerinde k salma dışında  /a, ı ve i ünlülerine de i erek d zle mi ;  ,  , i ünlülerine de i erek  ndamaks lla m  ;  /u,  , ı ve i ünlülerine de i erek de daralmıştır. Bu kısımda  /a değişimi dışında yer alan de i meler   ünlüsünün  a da  lehçelerdeki de i meleriyle benzerlik gösterdiğinden   ünlüsü ile ilgili ses olayları k sımında  rneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece   >  /a değişimine ait örneklere yer verilecektir AT.   n > V. Bulg. w n/wan; Kp . on/van (on); AT. b  l- > V. Bulg. bal- (olmak) (TDBUÜ: 177; Tekin, 1987: 21; Ercilasun, 2005: 213-214; Toparlı vd., 2003: 205).   ünlüsünün  a da  Türk lehçelerindeki görünümü ise  u şekildedir:

2. 1. 1. 9. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

   nl s  Türkmen Türkçesinde kısalarak o’ya d n  t   bir ak istisna örnek dışında sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuştur. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise genellikle k salma olarak; ancak hem Azerbaycan   k >     ( ok), t l- > d lu (TDBUÜ: 59) hem de Türkiye Türkçesinin y k (yok), sıra- (sormak),  l- (olmak),  n (on), b   (bo ) (TDBUÜ: 61–62;

Erdem, 2003: 82) çeşitli ağızlarında ̄ ünlüsüne rastlanılmaktadır. Bunun dışında gruptaki tüm lehçelerde bazen u ünlüsüne ve Türkiye Türkçesinde de bazen ü ünlüsüne değişerek daralmıştır. Azerbaycan Türkçesinde bazen e'ye değişerek düzleşmiş ve bu değişimle birlikte kimi örneklerde Türkmen Türkçesinde ö'ye, Türkiye Türkçesinde ise ü ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca ̄ ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamıştır.

2. 1. 1. 9. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

̄ ünlüsü bu grupta daha çok kısalma temayülü içerisinde olmakla beraber sadece Balkar ve Kırgız Türkçelerinde görülen birkaç sözcükte korunmuştur; ancak Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde sınırlı sayıda örnekte i'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Kimi örneklerde ise grupta yer alan lehçelerin tümünde u'ya; Başkurt, Karaim, Karaçay-Balkar Türkçelerinde ı'ya ve yine Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde i'ye değişerek daralmıştır. Yine Başkurt, Karaim, Karaçay-Balkar Türkçelerinde ı'ya ve Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde i'ye değişerek düzleşmiştir. ̄ ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemiştir. Ayrıca Tatar Türkçesi dışarıda tutulursa ikiz ünlü de oluşturmamıştır.

2. 1. 1. 9. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

̄ ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak o'ya değişmiştir; ancak hem Özbek Türkçesinin ̄odın (odun), t̄on (kaftan), k̄oş (çift) hem de Yeni Uygur Türkçesinin m̄onçaq (boncuk), ̄ot (ateş, şimşek) birçok ağızında uzun ̄'nun yaşadığı görülmektedir (TDBUÜ: 52–55). Bunun dışında ̄ ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde bazen ü'ye değişip öndamaksıllaşmıştır. Aynı zamanda bu değişimle birlikte her iki çağdaş lehçede de bazı örneklerde u'ya değişerek daralmıştır. Ayrıca ̄ ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 9. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

̄ ünlüsü bu grupta yer alan bütün lehçelerde kısalarak o'ya değişmiştir; ancak Hakas Türkçesinde bazı örneklerde u ünlüsüne değişerek daralmıştır. Ayrıca ̄ ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 9. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin *ō* ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste *v* ileşmesiyle birlikte kısalarak *vī/vı/vu*'ya ikinci seste olduğu konumlarda da *v*'siz olarak *ī/i/u*'ya değişerek daralmış ve düzleşmiştir. Az sayıda örnekte ise *ü* ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca *ō* ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 9. 6. Yakut Türkçesinde

ō ünlüsü Yakut Türkçesinde sadece bazı istisna örnekler dışında (AT. *bōyun* > Yak. *mōy*; AT. *ōyun* > Yak. *ōnū*) ya ikiz ünlü şekline gelişmiş ya da kısalmıştır. *ō* ünlüsü Yakut Türkçesinde bazen *u* ünlüsüne de değişerek daralmıştır. Ayrıca *ō* ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; çok sayıda örnekte ikiz ünlüye dönüşmektedir.

2. 1. 1. 10. *ō* Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 1. 10. 1. Ünlü Kısılması

2. 1. 1. 10. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ō ünlüsü Türkmen Türkçesinde kısalarak *o*'ya dönüştüğü bazı istisnalar dışında sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuştur. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise genellikle kısalmıştır.

AT. *ōn* > Az. *on*; Gag. *on*; TT. *on*; Trkm. *ōn* (*on*); AT. *yōl* > Az. *yol*; Gag. *yol*; TT. *yol*; Trkm. *yōl* (*yol*); AT. *ķōl* > Az. *ğol*; Gag. *ķol*; TT. *kol*; Trkm. *ğol* (*kol*); AT. *bōz* > Az. *boz*; Gag. *bōz/boz*; TT. *boz*; Trkm. *boz* (*boz*) (TDBUÜ: 107-177-178; Choi, 1992: 131-133-137; Tekin vd., 1995: 81-276-487-705; KTLS, 1991: 78-79-492-493-662-663-992-993; Gaydarci vd., 1973: 88-218-275-351).

2. 1. 1. 10. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ō ünlüsü bu grupta sadece Balkar ve Kırgız Türkçelerinde görülen birkaç istisna sözcük dışında kısalmıştır AT. *yōl* > Blk *zōl* (*yol*); AT. *sōl-* > Kırg. *sōl-* (*solmak*); AT. *hōt* > Blk. *ōt* (*ateş*) (TDBUÜ: 177-178; Eker, 1998: 62; Alimova, 2007: 34).

AT. yöl > Bşk. yol; Kar. yol; Krç-Blk. col, (Balkar Türkçesinde) zöl; Kkp. col; Kzk. jol; Kırg. col; Kmk. yol; Nog. yol; Tat. yul (yol); AT. hōt > Bşk. ud; Kar. ot; Krç-Blk. ot, (Balkar Türkçesinde) ōt; Kkp. ot; Kzk. ot; Kırg. ot; Kmk. ot; Nog. ot; Tat. ut (ateş); AT. bōr > Bşk. bur; Kar. bor; Krç-Blk. bor; Kkp. bor; Kzk. bor; Kırg. bor; Kmk. bor; Nog. bor; Kır. Tat. bor; Tat. bur (tebeşir, sarı toprak); AT. bōş > Bşk. buş; Kar. boş; Krç-Blk. boş; Kkp. bos; Kzk. bos; Kırg. boş; Kmk. boş; Nog. bos; Kır. Tat. boş; Tat. buş (boş) (TDBUÜ: 177-178; KTLS, 1991: 32-33-76-77-860-861-992-993; Baskakov vd., 1974: 130-133-247-434; Çulha, 2006: 54; Tavkul, 2000: 126-156-312; Baskakov, 1958: 114-254-501; Bammатов, 1969: 81-135-247; Baskakov, 1963: 84-85-124-252; Üseinov, 2005: 49; Eker, 1998: 62-119; Aksu ve Işık, 1997: 48-158; Yudahin, 1998: 219).

2. 1. 1. 10. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ō ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle kısalarak normal süreli o'ya değişmiştir.

AT. bōş > Özb., Y. Uyg. boş (boş); AT. bōz > Özb., Y. Uyg. boz (boz); AT. ōn > Özb., Y. Uyg. on (on); AT. kōl > Özb., Y. Uyg. kol (kol); AT. sōl > Özb., Y. Uyg. sol (sol) (TDBUÜ: 107-177-178; KTLS, 1991: 77-79-493-663-787; Necip, 1995: 48-50-296-358).

2. 1. 1. 10. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ō ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısalarak normal süreli o'ya dönüşmüştür.

AT. ōy- > Alt. oy-; Hks. oy-; Tuv. oy- (oymak); AT. ōy > Alt. oy; Hks. oy; Tuv. oy (oyuk, çukur, alçak arazi, vadi); AT. hōt > Alt. ot; Hks. ot; Tuv. ot (ateş); AT. tōl- > Alt. tol-; Hks. tol-; Tuv. dol- (dolmak) (TDBUÜ: 177-178; Killi, 1996: 157-160-161; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 141-180; Arıkoğlu, 2005: 328-330-512; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 34-84).

2. 1. 1. 10. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin *ō* ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde normal süreli karşılığı olan *o* ünlüsüne değil; ön seste *v* ilişkisiyle birlikte kısalarak *vī/vı/vu*’ya ikinci seste olduğu konumlarda da *v*’siz olarak *ī/i/u*’ya değişmiştir.

AT. *ōn* > Çuv. *vun/vunī/vunnī* (on); AT. *hōt* > Çuv. *vut* (ateş); AT. *ōyun* > Çuv. *vīyī* (oyun); **ōr-* > Çuv. *vır-* (ekin biçmek); AT. *sōr(a)-* > Çuv. *şıra-* (aramak); AT. *yōk* > Çuv. *śuh* (yok); AT. *bōl-* > Çuv. *pul-* (olmak) (TDBUÜ: 107-177-178; Ceylan, 1997: 176-177; Bayram, 2007: 51-52-60-61-165).

2. 1. 1. 10. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ō ünlüsü Yakut Türkçesinde bazı istisna örnekler ile (AT. *bōyun* > Yak. *mōy*; AT. *ōyun* > Yak. *ōñū*)²³ ikiz ünlüye gelişen örnekler “AT. *ōp-* > Yak. *uop-* (yutmak); AT. *ōn* > Yak. *uon* (on); AT. *hōt* > Yak. *uot* (ot); AT. *yōk* > Yak. *suoh* (yok)” dışında kısılmıştır (TDBUÜ: 177-178; Killi, 1996: 155-157-160; Vasiliev, 1995: 207).

AT. *bōş* > Yak. *boshō* (boş > serbest, bedava); AT. *kōş* > Yak. *hos* (çift) (TDBUÜ: 177-178; Killi, 1996: 170).

2. 1. 1. 10. 2. Öndamaksıllaşma

2. 1. 1. 10. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ō > *ö* (>) *ü/e*

ō ünlüsünün Türkmen Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısalarak veya y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşıp *ö* ünlüsüne dönüştüğü görülür.

²³ Killi (1996: 155-157), Yakut Türkçesinde görülen bu istisna uzunlukların kendinden önce gelen *ñ* veya *y* seslerinin etkisiyle oluştuğunu vurgulamaktadır.

AT. yōrı- > Trkm. yōre- (yürümek) (TDBUÜ: 179; Tekin vd., 1995: 708; KTLS, 1991: 1002).

ō > ö değişimine Kıpçak Türkçesi döneminde de rastlanmaktadır AT. yōrı- > Kpç. yorı-/yör-/yōri-/yörü-/yür-/yüri-/yir-/yiri- (yürümek) (TDBUÜ: 179; Toparlı vd., 2003: 333; Korkmaz, 1995: 454; Dilçin, 1991: 654).

ō > ü

ō ünlüsü Türkiye Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısalarak veya y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşp ü ünlüsüne dönüşür.

AT. yōrı- > TT. yürü- (yürümek) (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 1002).

ō > ü değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. yōrı- > Çağ. yür-/yüri-/yürü-; Kpç. yorı-/yör-/yōri-/yörü-/yür-/yüri-/yir-/yiri-; ETT. yōrı-/yüri- (yürümek) (TDBUÜ: 179; Toparlı vd., 2003: 333; Korkmaz, 1995: 454; Dilçin, 1991: 654).

ō > e

ō ünlüsü Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte de kısalarak veya y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşp e ünlüsüne değişir.

AT. yōrı- > Az. yeri- (yürümek) (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 1002).

2. 1. 1. 10. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ō > i

ō ünlüsünün Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı sözcüklerde kısılırken veya bazı ünsüzlerin öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak o > u > ı değişimi üzerinden öndamaksıllaşarak i'ye değiştiği görülür.

AT. mōnçuk²⁴ > Bşk. muyınsa; Kar. mundcaḥ/muntsek/mindzaḥ/munçaḥ/
mınçaḥ/mundşaḥ; Krç-Blk. mınçaḥ ~ minçaḥ; Kkp. monşaḥ; Kzk. monşaḥ; Kırg.
monçok; Kmk. minçaḥ; Nog. moyşaḥ/moyınşaḥ; Tat. muyınça (boncuk) (TDBUÜ: 178;
KTLS, 1991: 76-77; Baskakov vd., 1974: 411; Çulha, 2006: 87; Tavkul, 2000: 297;
Uygur, 2001: 122; Baskakov, 1958: 464; Bammatov, 1969: 230; Baskakov, 1963: 225;
Eker, 1998: 125-126; Aksu ve Işık, 1997: 51).

2. 1. 1. 10. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ō > ü

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde tespit edilen bir örnekte ō ünlüsü hem
kısalarak hem de y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak öncelikle normal
süreli ö'ye oradan da daralarak ü'ye dönüşmektedir.

AT. yōrı- > Özb. yür-, Y. Uyg. yür-/jür- (yürümek) (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991:
1003; Necip, 1995: 472).

2. 1. 1. 10. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ō ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit
edilememiştir.

2. 1. 1. 10. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ō > ü

ō ünlüsü Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir örnekte hem kısalarak hem de y
ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak öncelikle ö'ye oradan da daralarak
ü'ye dönüşür.

AT. yōrı- > Çuv. süre- (yürümek) (TDBUÜ: 179; Ceylan, 1997: 177).

²⁴ Tekin (TDBUÜ: 178), bu sözcüğü mōnçuk (boncuk) olarak tasarlamıştır; ancak bu sözcüğün b > m
değişimine uğradığı kuvvetle muhtemeldir “ben > men (ben); buñ > muñ (sıkıntı) vb. gibi”. Bu yüzden
sözcüğün asıl şekli m’li değil b’li olarak düşünülmelidir; ancak Gabain (2003: 287) ve Clauson (1972:
349) bu sözcüğün kökeni ile ilgili olarak bir belirsizliğin olduğunu düşünmüşlerdir. Fakat Rasanen
sözcüğün Türkçe boyun+çak yapısından geliştiğini savunmuştur (Gülensoy, 2007: 159). Kanaatimizce de
Rasanen’in vermiş olduğu gelişim sözcüğün kavram alanı ile de ilişkili olduğundan daha doğrudur.

2. 1. 1. 10. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede $\bar{o}$ ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 10. 3. Düzleşme

Düzleşme çeşitli sebeplerle ve genellikle de dilimize geçmiş yabancı sözcüklerde ilk hecedeki yuvarlak bir ünlünün düz bir ünlüye değişmesi (Korkmaz, 1992: 160) olarak tanımlanmaktadır; ancak bu ses olayı Türkçe sözcüklerde sadece ilk hecede değil ilk hece dışındaki ünlülerde de görülmektedir.

2. 1. 1. 10. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{o} > (\bar{o} >) e$

$\bar{o}$ ünlüsünün Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bir örnekte düzleşerek düz-geniş e 'ye dönüştüğü görülür. $\bar{o} > e$ değişimi öncelikle $\bar{o}$ ünlüsünün kısalarak veya y-ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak normal süreli $\bar{o}$ ünlüsüne değişmesi üzerinden gerçekleşmektedir. Ortaya çıkan $\bar{o}$ ünlüsü ise bu öndamaksıllaşma sürecinden sonra ilk hece dışındaki düz ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak düzleşmektedir.

AT. yōrı- > Az. yeri- (yürümek) (TDBUÜ: 178-179; KTLS, 1991: 1002).

2. 1. 1. 10. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{o} > ı$

$\bar{o}$ ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin genel özelliği içerisinde yer alan daralma özelliğine bağlı olarak özellikle Tatar ve Başkurt Türkçelerinde sistemli bir şekilde daralarak u 'ya dönüşür (Öner, 1998: 12; Yazıcı Ersoy, 2007: 759; Alkaya, 2008: 129; Eker, 1998: 120). Ancak $o > u$ ses değişiminin daha ileri aşaması olarak görülen $o > u > ı$ düzleşme olayı daha çok Başkurt Türkçesinde görülmekle birlikte bazen serpintiler halinde diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de görülmektedir. Bu ses olayı Çuvaş Türkçesinde daha da sistematik bir şekilde karşımıza çıkmaktadır AT. öyun > Tat.; Bşk. uyın / Çuv. vıyı (Eker, 1998: 127).

AT. bō > Bşk. bıl (bu); AT. mōnçuk > Kar. mundcaḥ/muntsek/mindzaḥ/munçaḥ/mınçaḥ/mundşaḥ; Krç-Blk. mınçaḥ ~ minçaḥ (boncuk) (TDBUÜ: 177-178; KTLS, 1991: 82; Baskakov vd., 1974: 411; Çulha, 2006: 87; Tavkul, 2000: 297; Eker, 1998: 124-125).

ō > ı değişimine Çağatay Türkçesinde de bir sözcükte rastlanmaktadır AT. mōnçuk > Çağ. mınçağ (boncuk) (TDBUÜ: 178; Clauson, 1972: 349).

ō > i

o > u ses değişmesinin daha ileri aşaması olarak görülen o > u (> i) i düzleşme olayı daha çok Başkurt Türkçesinde görülmekle birlikte bazen serpintiler halinde diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de görülmektedir.

AT. mōnçuk > Kar. mundcaḥ/muntsek/mindzaḥ/munçaḥ/mınçaḥ/mundşaḥ; Krç-Blk. mınçaḥ ~ minçaḥ; Kmk. mınçaḥ (boncuk) (TDBUÜ: 178; Baskakov vd., 1974: 411; Çulha, 2006: 87; Tavkul, 2000: 297; Bammatov, 1969: 230; Eker, 1998: 124-125).

ō > i değişimine ō ünlüsünün Kıpçak Türkçesi döneminde kısaltmaya veya y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşp öncelikle normal süreli ō ünlüsüne oradan da daralarak “ü” ünlüsü üzerinden i’ye dönüşmesi durumunda rastlanmaktadır AT. yōrı- > Kpç. yorı-/yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yir-/yiri- (yürümek) (TDBUÜ: 179; Toparlı vd., 2003: 333).

2. 1. 1. 10. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ō ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 10. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ō ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 10. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

$\bar{o} > v\bar{i}/\bar{i}$

Ana Türkçenin $\bar{o}$ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte kısalarak $v\bar{i}/v\bar{i}/v\bar{u}$ 'ya ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak $\bar{i}/\bar{i}/\bar{u}$ 'ya değişmiştir. $\bar{o} > v\bar{i}/\bar{i}$ değişimi kuvvetle muhtemel öncelikle $\bar{o}$ ünlüsünün kısalarak daralması (u/vu) daha sonra ise ileri bir seviyede u ünlüsünün düzleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Bu durumun ilk safhası ($\bar{o} > u/vu$) özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görülmekle birlikte, Çuvaş Türkçesindeki gibi ileri safhası olan düzleşmeye de ($\bar{o} > u/vu > \bar{i}$) yer yer Başkurt Türkçesinde rastlanılmaktadır (Eker, 1998: 127).

* $\bar{o}r-$ > Çuv. $v\bar{i}r-$ (ekin biçmek); AT. $s\bar{o}r(a)-$ > Çuv. $\bar{s}ira-$ (aramak) (TDBUÜ: 107-178; Ceylan, 1997: 176-177; Bayram, 2007: 52).

$\bar{o} > v\bar{i}$

Ana Türkçenin $\bar{o}$ ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde $v\bar{i}$ 'ya değişimi tıpkı $\bar{o} > v\bar{i}/\bar{i}$ değişimindeki gibi ortaya çıkmıştır.

AT. $\bar{o}yun > \bar{v}y\bar{i}$ (oyun) (TDBUÜ: 177; Ceylan, 1997: 176; Bayram, 2007: 51).

2. 1. 1. 10. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede $\bar{o}$ ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 10. 4. Daralma

2. 1. 1. 10. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{o} > u$

$\bar{o}$ ünlüsünün Oğuz grubu Türk lehçelerinde bazı sözcüklerde daralarak u'ya dönüştüğü görülür. Bu dönüşüm daha çok Kıpçak grubu Türk lehçelerinin özelliğidir; ancak serpintiler halinde Oğuz grubu Türk lehçelerinde de görülür. Choi (1992: 135-136), bu değişimin tam olarak tespit edilemeyen nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığını belirtmiştir; fakat değişimin görüldüğü bazı sözcüklerde yer alan ikinci hecedeki

daraltıcı etkiye sahip ünlülerin ilerleyici benzeştirme özelliği bu değişimin sebeplerinden biridir. Buna rağmen yine de sebebi tam olarak tespit edilemeyen değişme örnekleri de mevcuttur.

AT. bō > Az. bu; Gag. bu; TT. bu (bu); AT. mōnçuḡ > Az. muncuḡ (boncuk); AT. ḡōzı > Az. ḡuzu; Gag. ḡuzu; TT. kuzu; Trkm. ḡuzı (kuzu); AT. tōtaḡ > Gag. dudak; TT. dudak (dudak); AT. sōḡan > Gag. suvan/suan (soḡan) (TDBUÜ: 108-177-178; Choi, 1992: 136-137-144; Tekin vd., 1995: 165-315; KTLS, 1991: 76-82-190-524-525; Özkan, 1996: 132; Gaydarci vd., 1973: 93-162-292-437).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. bō > Kök. bu; Uyg. bō/bo/bu; Krh. bō/bu; Hrız. bu/mu; Çağ. bu; Kpç. bu/mu; ETT. bū/bu (bu); AT. mōnçuḡ > Uyg. monçuḡ/munçuḡ/munçuḡ; Kpç. munçuḡ/munçaḡ/bonçuḡ (boncuk); AT. ōz- > Krh. ōz-/oz-/uz- (kurtulmak) (TDBUÜ: 177-178; Clauson, 1972: 349; Tekin, 2003: 241; Caferoğlu, 1993: 31-88-89; DLT: 23-90; KB: 105-349; Ata, 1998: 84; Karasoy, 1998: 386; Toparlı vd., 2003: 36-188; Korkmaz, 1995: 454; Yıldız, 2008: 350).

ō > ū

ō ünlüsünün Türkmen Türkçesinde bazı sözcüklerde uzunluğunu yitirmeden daralarak ū'ya dönüştüğü görülür. Uzun ū'ya olan değişmeler Türkmen Türkçesi dışında Azerbaycan Türkçesinin Kaşkay ağzında “AT. ḡōl > Az. Kaş. ḡül (kol)” ve Halaç Türkçesinde “AT. yōl > Hlç. yū^ol (yol); AT. hōtun > Hlç. hū^otun (odun)” de görülmektedir (TDBUÜ: 178).

AT. bō > Trkm. bū (bu); AT. ḡōḡ- > Trkm. ḡūḡar- (azalmak, azalıp bitmek) (TDBUÜ: 177-178; Tekin vd., 1995: 84-305; KTLS, 1991: 83).

Bu değişime Eski Türkiye Türkçesinde de rastlanmaktadır AT. bō > ETT. bū/bu (bu) (TDBUÜ: 177; Yıldız, 2008: 350).

ō > (ö >) ü

ō ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinde kısılrken veya y ünsüzünün etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşarak öncelikle ö'ye (ō > ü) oradan da daralarak ü'ye değişmektedir.

AT. yōrı- > TT. yürü- (yürümek) (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 1002).

2. 1. 1. 10. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ō > u

ō ünlüsü bu grupta daha çok kısıalma eğilimi içerisinde; ancak Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki daralma eğilimine bağlı olarak özellikle Tatar Türkçesi ve onun ağızları arasında gösterilen Sibiryâ Tatar Türkçesi ağızları (Baraba ağızı hariç) ile Başkurt Türkçelerinde sistemli bir şekilde daralarak u'ya dönüşür²⁵ (Öner, 1998: 12; Yazıcı Ersoy, 2007: 759; Alkaya, 2008: 129; Eker, 1998: 120). Öner (1998: 12), ilk hecede o sesiyle ilgili daralma hadisesinin Tatar Türkçesinde kurallı bir özellik olduğunu belirtir “ot > ut (ateş), bol- > bul- (ol-)”. Başdaş ve Kutlu (2004: 32–33) da o sesiyle ilgili daralmanın Kırgız Türkçesinde de olduğunu belirterek sor- > sura- (sor-) örneğini verirler. Tokatlı (1994: 34) ise Başkurt Türkçesinde ilk hecede o ünlüsünde görülen daralma olayının l, r, n ünsüzleri yanında olduğunu söylemektedir; ancak Başkurt Türkçesindeki daralma olayı bu ünsüzlerin komşuluğu dışında da gelişmektedir boş > buş (boş); hot > ud (ateş) (KTLS, 1991: 32-77). Ayrıca bu daralma hadisesi yukarıda yer almayan diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinin hepsinde de belirli sayıda örnekte görülmektedir.

²⁵ Talat Tekin de Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ilk hecede bulunan o, ö'nün u, ü'ye dönüşümünün ve yine ilk hecedeki u, ü'nün de o, ö'ye dönüşümünün Codex Cumanicus'un derlenmesi zamanına, yani XIV. yüzyılın başlarına kadar götürülebileceğini söyler. Hatta örneklerin çokluğundan hareketle bu değişimlerin XIV.yüzyıldan çok daha önce, belki de XIII. yüzyılda, ya da XII. yüzyılda, başlamış olabileceğini belirtir. bk. Talat Tekin, (2005a) “On the History of the Labial Vowel Shifts in Tatar and Bashkir”, **Makaleler 3** (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara, 2005, s. 317. Ayrıca bu geniş ünlü > dar ünlü; dar ünlü > geniş ünlü gelişimi eski bir Bulgar Türkçesi özelliği olarak değerlendirilmekte ve Volga-Kıpçak dilleri için de oldukça önemli ve belirleyici bir özellik olarak görülmektedir. Bu redüksiyon Tatar ve Başkurt Türkçelerine göre Çuvaş Türkçesinde daha da ileri bir safhadadır. bk. Süer Eker, **Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**. Ankara 1998, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

AT. tōn > Bşk. tun; Tat. tun (elbise); AT. yōl > Bşk. yul; Tat. yul (yol); AT. bōş > Bşk. buş; Tat. buş (boş); AT. hōt > Bşk. ud; Tat. ut (ateş); AT. sōl- > Bşk. hul-; Tat. sul- (solmak); AT. bō > Kar. bu; Krç-Blk. bu; Kkp. bul; Kzk. bu/bul; Kır. bu/bul; Kmk. bu; Nog. bu; Kır. Tat. bu; Tat. bu (bu); AT. mōnçuḡ > Bşk. muyınsa; Kar. mundcaḡ/muntsek/mindzaḡ/munçaḡ/minçaḡ/mundşaḡ; Tat. muyınça (boncuk) (TDBUÜ: 177-178; KTLS, 1991: 32-33-76-77-82-83-788-789-992-993; Baskakov vd., 1974: 135-411; Çulha, 2006: 54; Tavkul, 2000: 128; Uygur, 2001: 122; Baskakov, 1958: 121; Bammatov, 1969: 83; Baskakov, 1963: 87; Üseinov, 2005: 50; Eker, 1998: 119-120-124-125; Aksu ve Işık, 1997: 51)

ō > ı

ō ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin genel özelliği içerisinde yer alan daralma özelliğine bağlı olarak özellikle Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçelerinde sistemli bir şekilde kısalıp daralarak u'ya dönüşür; ancak o > u ses değişmesinin daha ileri aşaması olarak görülen o > u > ı düzleşme olayı daha çok Başkurt Türkçesinde görülmekle birlikte bazen serpintiler halinde diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de görülmektedir. Bu ses olayı Çuvaş Türkçesinde daha da sistematik bir şekilde karşımıza çıkmaktadır AT. ōyun > Tat.; Bşk. uyn / Çuv. vŷyŷ (Eker, 1998: 127).

AT. bō > Bşk. bıl (bu); AT. mōnçuḡ > Kar. mundcaḡ/muntsek/mindzaḡ/munçaḡ/minçaḡ/mundşaḡ; Krç-Blk. minçaḡ ~ minçaḡ (boncuk) (TDBUÜ: 177-178; KTLS, 1991: 82; Baskakov vd., 1974: 411; Çulha, 2006: 87; Tavkul, 2000: 297).

ō > i

ō ünlüsünün Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazı sözcüklerde kısalırken veya bazı ünsüzlerin öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak o > u > ı değişimi üzerinden öndamaksıllaşarak i'ye dönüştüğü görülür.

AT. mōnçuk > Kar. mundcaḥ/muntsek/mindzaḥ/munçaḥ/mınçaḥ/mundşaḥ; Krç-
Blk. mınçaḥ ~ minçaḥ; Kmk. minçaḥ (boncuk) (TDBUÜ: 178; Baskakov vd., 1974:
411; Çulha, 2006: 87; Tavkul, 2000: 297; Bammatov, 1969: 230).

2. 1. 1. 10. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ō > u

ō ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde tespit edilen iki
örnekte daralarak u'ya değişmiştir.

AT. bō > Özb., Y. Uyg. bu (bu); *ōl > Özb., Y. Uyg. u (o) (TDBUÜ: 107-177;
KTLS, 1991: 83-657; Necip, 1995: 51-434).

ō > ü

ō ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde tespit edilen bir
örnekte kısalarırken veya y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı ve daraltıcı etkisine bağlı
olarak öncelikle öndamaksıllaşarak ö'ye oradan da daralarak ü'ye dönüşmüştür.

AT. yōrı- > Özb. yür-, Y. Uyg. yür-/jür- (yürümek) (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991:
1003; Necip, 1995: 472).

2. 1. 1. 10. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ō > u

ō ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde tespit edilen
bir sözcükte daralarak u'ya değişmiştir.

AT. bō > Hks. pu (bu) (TDBUÜ: 177; Arıkoğlu, 2005: 384).

2. 1. 1. 10. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

ō > vu/u

ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte kısalarak
vī/vı/vu'ya ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak ī/ı/u'ya değişmiştir. Bu
değişimin kuvvetle muhtemel ilk safhası ō ünlüsünün kısalarak daralıp vu/u'ya

dönüşmesidir. Daha sonra ise ileri bir seviyede u ünlüsünün düzleşmesi meydana gelmiştir. Çuvaş Türkçesinde görülen bu ön ses v türemesi ile ilgili olarak farklı görüşler öne sürülmüştür²⁶.

AT. òn > Çuv. vun/vunĭ/vunnĭ (on); AT. hôt > Çuv. vut (ateş); AT. yôķ > Çuv. śuh (yok); AT. bôl- > Çuv. pul- (olmak) (TDBUÜ: 177-178; Ceylan, 1997: 176-177; Bayram, 2007: 60-61-165).

ō > vı/ı

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişmesiyle birlikte kısalarak vĭ/vı/vu'ya ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak ĭ/ı/u'ya değişmiştir. ō > vı/ı değişimi kuvvetle muhtemel öncelikle ō ünlüsünün kısalarak daralması (u/vu) daha sonra ise ileri bir seviyede u ünlüsünün düzleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Bu durumun ilk safhası (ō > u/vu) özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar ve Başkurt Türkçelerinde görülmekle birlikte, Çuvaş Türkçesinde gibi ileri safhası olan düzleşmeye de (ō > u/vu > ı) yer yer Başkurt Türkçesinde rastlanılmaktadır (Eker, 1998: 127).

*ōr- > Çuv. vır- (ekin biçmek); AT. sōr(a)- > Çuv. śıra- (aramak) (TDBUÜ: 107-178; Ceylan, 1997: 176-177; Bayram, 2007: 52).

²⁶Bu konuya ilk olarak Schott değinmiştir. Daha sonra Radloff bu oluşumu, öncelikle dudak ünsüzlerinin ikizleşme yoluyla ikili seslere geliştiğini daha sonra da ilk sesin v'ye değiştiğini öne sürerek açıklamıştır. Rasanen de söz başı dudak ünsüzünün yarılmaması sonucu v + düz ünlü görünümünün ortaya çıktığını savunmuştur (Ceylan, 1997: 173). Ligeti ve Tekin (Ceylan, 1997: 173; TDBUÜ: 146) de ön seste ortaya çıkan v türemesini onu izleyen dudak ünlüsünün uzunluğu ile açıklamaya çalışmışlardır; ancak Ceylan (1997: 173-174), bu durumu Çuvaş Türkçesinde kendinden önce v türetmeyen dudak ünlüsünün çok az olduğunu öne sürerek olayın ünlü uzunluğundan kaynaklanmadığını savunmuştur. Bu görüşlerin dışında ön ses v'yi birincil sayan görüşler de mevcuttur. Bunların başında Radloff'un genel Türkçede düşmüş olan v ünsüzünün Çuvaş Türkçesinde korunmuş olma ihtimalini savunan varsayımı gelmektedir. Buna benzer bir yaklaşım da Baskakov'un Türkçe sözcüklerin ilk köklerinin K.-V.-K. (Konsonant-Vokal-Konsonant) yapısına dayandığını iddia ettiği görüştür (Baskakov, 2006: 21). Bu görüşe göre de v'nin birincil olduğu ve Çuvaş Türkçesindeki yapının da bu durumu koruyan bir görünüm sergilediği savunulmuştur. Bu ön ses v oluşumunu farklı dillerdeki yapılaraya dayandıranlar da olmuştur. Adamoviç, bu yapıyı Fin-Ugor dillerinden Votyakçada görülen yapıyla karşılaştırmış ve Çuvaş Türkçesinin bu etki ile ön seste v geliştirdiğini öne sürmüştür. Bu olay üzerine görüş bildiren dilcilerin çoğu bu yapının çok eski verilere (Tuna ve Volga Bulgar Türkçelerine) dayandığını öne sürerek olayın 9. yy.'dan daha eski dönemlere kadar uzandığını iddia etmişlerdir (Ceylan, 1997: 174-175). Ayrıca Çuvaş Türkçesinde görülen ve birincil olduğu düşünülen v'nin Ana Altaycadaki ön ses p'ye dayandığı ve oradan da p > (f)/b > v değişimiyle geliştiği düşünülmelidir.

ō > vī

Ana Türkçenin ō ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde vī'ya değişimi tıpkı ō > vı/ı değişimindeki gibi ortaya çıkmıştır.

AT. oyun > Çuv. vīyī (oyun) (TDBUÜ: 177; Ceylan, 1997: 176; Bayram, 2007: 51).

ō > ü

ō ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir örnekte kısalarak veya y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak öncelikle ō'ye oradan da daralarak ü'ye dönüştüğü görülür.

AT. yōrı- > Çuv. šüre- (yürümek) (TDBUÜ: 179; Ceylan, 1997: 177).

2. 1. 1. 10. 4. 6. Yakut Türkçesinde

ō > u

ō ünlüsü Yakut Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte daralarak u'ya dönüşmüştür.

AT. bō > Yak. bu (bu) (TDBUÜ: 177; Vasiliev, 1995: 42).

2. 1. 1. 10. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ō ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 10. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ō ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 10. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

2. 1. 1. 10. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ō ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 10. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Tatar Türkçesinde *ō* ünlüsünün bazı örneklerde “uw” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. *sōr-* > Tat. *suwır-* (içine çekmek, emmek); AT. *yōrı-* > (yor-t-) > Tat. *yuwırt-* (koşmak, yorga gitmek) (TDBUÜ: 128).

2. 1. 1. 10. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta *ō* ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 10. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta *ō* ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneği bulunmamaktadır.

2. 1. 1. 10. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede *ō* ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneği tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 10. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde *ō* ünlüsünün “uo” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. *bōr* > Yak. *buor* (sarı toprak, balçık); AT. *bōl-* > Yak. *buol-* (olmak); AT. *sōl-* > Yak. *uol-* (solmak); AT. *ōp-* > Yak. *uop-* (yutmak); AT. *ōn* > Yak. *uon* (on); AT. *hōt* > Yak. *uot* (ot); AT. *yōķ* > Yak. *suoh* (yok) (TDBUÜ: 41-42-45-177-178; Killi, 1996: 156-157-160).

Tablo 9: İlk Hecedeki ̄ Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	̄	ÇTL	̄	ÇTL	̄	ÇTL	̄	ÇTL	̄	ÇTL	̄
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı, u, ü, vı, vı, vu	6.Yak.	o, u
Az.	o, u, e	Bşk.	u, ı	Özb.	o, u, ü	Alt.	o				
Gag.	̄, o, u	Kar.	o, u, ı, i	Y.Uyg.	o, u, ü	Hks.	o, u				
TT.	o, u, ü	Krç- Blk	̄, o, u, ı, i			Tuv.	o				
Trkm.	̄, o, ū, u, ö	Kkp.	o, u								
		Kzk.	o, u								
		Kırg.	̄, o, u								
		Kmk.	o, u, i								
		Nog.	o, u								
		Kır. Tat.	o, u								
		Tat.	u								

Tablo 10: İlk Hecedeki ö Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	+		+		+		+		-	-	-
	Gag.	+		-		-		+		-	-	-
	TT.	+		+		-		+		-	-	-
	Trkm.	+		+		-		+		-	-	-
Kıpçak	Bşk.	+		-		+		+		-	-	-
	Kar.	+		+		+		+		-	-	-
	Krç.Blk	+		+		+		+		-	-	-
	Kkp.	+		-		-		+		-	-	-
	Kzk.	+		-		-		+		-	-	-
	Kırg.	+		-		-		+		-	-	-
	Kmk.	+		+		+		+		-	-	-
	Nog.	+		-		-		+		-	-	-
	Kır.Tat.	+		-		-		+		-	-	-
	Tat.	+		-		-		+		-	-	+
Karluk	Özb.	+		+		-		+		-	-	-
	Y.Uyg.	+		+		-		+		-	-	-
K.Doğ.	Alt.	+		-		-		-		-	-	-
	Hks.	+		-		-		+		-	-	-
	Tuv.	+		-		-		-		-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+		+		+		+		-	-	-
Yakut	Yak.	+		-		-		+		-	-	+

2. 1. 1. 11. o Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Türkçede o ünlüsünün Ana Türkçedeki o'dan başka uzun ō'dan gelişen bir kaynağı daha vardır. Hem tarihî dönemlerde hem de çağdaş lehçelerde genellikle Ana Türkçedeki ō ünlüsünün normal süreli o ünlüsüne değişmiş olması “kōl > kol (kol); bōl- > ol-/bol- (ol-)” bu durumun bir göstergesidir.

o ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli o hem de uzun ō'dan gelişen kaynaklarıyla görülmektedir. Köktürkçede ot (ot), toñ- (donmak), otuz (otuz); bōl- > bol- (olmak), yōk > yōk/yok (yok), bōş > boş (boş), ōn > on (on) (TDBUÜ: 177-178; Tekin, 2003: 241-250-255-260; Gabain, 2003: 289). Uygur Türkçesinde kon- (konmak, yerleşmek), toköz (dokuz), kod- (koymak, bırakmak); yōk > yōk/yok (yok), yōl > yōl/yol (yol), ōn > ōn/on (on), bōl- > bol- (olmak) (TDBUÜ: 92-177-178; Tekin, 2003: 248-255; Caferoğlu, 1993: 31-94-119-120-160-196). Karahanlı Türkçesinde ot (ot), toñ- (donmak), toköz (dokuz), kon- (konmak, yerleşmek); bōl- > bōl-/bol- (olmak), ōn > ōn/on (on), yōl > yol (yol) (TDBUÜ: 177-178; DLT: 22-70-88-89-124-153). Harezmi Türkçesinde ot (ot), kod-/ko-/koy- (koymak, bırakmak), toköz (dokuz); bōl- > bol- (olmak), yōk > yōk/yok (yok), bōş > boş (boş), ōn > on (on) (TDBUÜ: 177-178; Ata, 1998: 74-330-429-488; Toparlı ve Argunşah, 2008: 210-234-247). Kıpçak Türkçesinde ot (ot), toñ- (donmak), kon- (konmak, yerleşmek); bōl- > bōl-/ol- (olmak), ōn > on/van (on), yōl > yol (yol) (TDBUÜ: 177-178; Toparlı vd., 2003: 34-153-205-206-280-326). Eski Türkiye Türkçesinde toköz (dokuz), kon- (konmak), toñ- (donmak); bōş > boş (boş), ōyun > oyun (oyun), mōnçuk > boncuğ (boncuk) (TDBUÜ: 177-178; Yıldız, 2008: 350-442-498; Dilçin, 1991: 594-630-640). Çağatay Türkçesinde ot (ot), toñ- (donmak), kon- (konmak, yerleşmek); bōl- > bol-/ol- (olmak), ōn > on (on), yōl > yol (yol) (TDBUÜ: 177-178; Karasoy, 1998: 382-515-578-579-580-646-683).

o ünlüsü görüldüğü üzere Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur; ancak o ünlüsü kimi zaman u'ya değişerek daralmış; kimi zaman da a'ya değişerek düzleşmiştir. o ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 1. 11. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü bu gruptaki tüm lehçelerde genellikle korunmuştur; ancak bazen Türkmen Türkçesi dışındaki lehçelerde u ünlüsüne ve Gagauz Türkçesinde ise ü ünlüsüne değişerek daralmıştır. Aynı zamanda bu değişme ile de öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca o ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 11. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde bazen daralmış olarak görülmesine rağmen çoğunlukla korunmuştur. Gruptaki tüm lehçelerde bazen u ünlüsüne; Başkurt ve Karakalpak Türkçelerinde ise kimi örneklerde ı'ya değişerek daralmıştır. Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde ise sınırlı sayıda örnekte a ünlüsüne değişerek düzleşmiştir. Ayrıca bu ünlü Kazak ve Tatar Türkçelerinde düşme özelliği gösterirken, gruptaki hiçbir lehçede türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 11. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde korunmuştur; ancak her iki çağdaş lehçede bazen u ünlüsüne değişerek daralmıştır. Ayrıca o ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 11. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur; ancak Hakas Türkçesinde bazı örneklerde u ünlüsüne değişerek daralmıştır. Tuva Türkçesinde ise bazen gırtlaksız o' ünlüsüne değişmiştir ET. ot > Tuv. o't (ot); ET. oğ > Tuv. o'ğ (ok) (Tekin, 2003: 250-251; Killi, 1996: 164). Ayrıca o ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 11. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin o ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte ṽ/ṽı/ṽu'ya ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ı/ı'ya değişerek daralmış ve düzleşmiştir. Ayrıca kısa ı'ya değişerek kendi normal uzunluğundan daha da kısalmıştır. o ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 11. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan o ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur; ancak u ünlüsüne değişerek daraldığı da görülmektedir. Ayrıca o ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 12. o Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

o ünlüsü Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmaktadır.

ET. oğlan > Az. oğlan; Gag. oğlan; TT. oğlan; Trkm. oğlan (oğlan); ET. ot > Az. ot; Gag. ot; TT. ot; Trkm. ot (ot); ET. qod-/qot- > Az. qoy-; Gag. qoy-; TT. koy-; Trkm. qoy- (koymak, bırakmak); ET. toñ- > Az. don-; Gag. don-; TT. don-; Trkm. doñ- (donmak); ET. toñuz > Az. donuz; Gag. domuz; TT. domuz; Trkm. doñuz (domuz); ET. toqūz > Az. doqquz; Gag. doqūz; TT. dokuz; Trkm. doqūz (dokuz); ET. toq > Az. toh; Gag. toq; TT. tok; Trkm. doq (tok) (TDBUÜ: 153; Tekin, 2003: 248-250-255; KTLS, 1991: 182-183-184-185-186-187-504-505-656-657-664-665-892-893; Choi, 1992: 138-140-141).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmaktadır.

ET. ot > Bşk. ut-lav (otla-); Kar. ot; Krç-Blk. ot; Kkp. ot; Kzk. ot; Kırg. ot; Kmk. ot; Nog. ot; Kır. Tat. ot; Tat. ut-lau (otla-) (ot); ET. soñ > Bşk. huñ; Kar. son; Kkp. soñ; Kzk. soñ; Kırg. soñ; Kmk. soñ; Nog. soñ; Kır. Tat. son; Tat. soñ (son); ET. otuz > Bşk. utız; Kar. otuz; Kkp. otız; Kzk. otız; Kırg. otuz; Kmk. otuz; Nog. otız; Kır. Tat. otuz; Tat. utız (otuz); ET. toqūz > Bşk. tuğız; Kar. toğuz; Krç-Blk. toğuz; Kkp. toğız; Kzk. toğız; Kırg. toğuz; Kmk. toğuz; Nog. toğız; Kır. Tat. doqūz; Tat. tuğız (dokuz); ET. boğuz > Bşk. boğaz; Kar. boğaz/boğoz; Krç-Blk. boğaz (körfez, koy);

Kkp. buğaz; Kmk. buğaz; Nog. boğaz; Kır. Tat. boğaz; Tat. buğaz (boğaz) (TDBUÜ: 153; Tekin, 2003: 241-250-255; Gabain, 2003: 294; KTLS, 1991: 76-77-182-183-664-665-666-667-788-789; Baskakov vd., 1974: 126-434-435-478-533; Tavkul, 2000: 124-312-402; Çulha, 2006: 168-175; Eker, 1998: 122; Baskakov, 1958: 501-502-582-643; Bammatorov, 1969: 287-247-317; Baskakov, 1963: 83-253-303-354; Üseinov, 2005: 47-66-190-228; Yudahin, 1998: 602-603-659-742).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde çoğunlukla korunmuştur.

ET. toğru > Özb. toğri, Y. Uyg. toğra (doğru); ET. toķūz > Özb. toķķız, Y. Uyg. toķuz (dokuz); ET. ot > Özb., Y. Uyg. ot (ot); ET. otuz > Özb. ottiz, Y. Uyg. ottuz (otuz); ET. toñuz > Özb. tongız, Y. Uyg. toñguz (domuz); ET. ķod-/ķot- > Özb. ķoy-, Y. Uyg. ķoy- (koymak) (TDBUÜ: 153; Tekin, 2003: 248-250-255; Caferoğlu, 1993: 159; KTLS, 1991: 181-183-185-505-665-667).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

o ünlüsü bu gruptaki lehçelerde de genellikle korunmaktadır.

ET. ot > Alt. ot; Hks. ot; Tuv. ot/o't (ot); ET. oñ- > Alt. oñ-; Hks. oñ-; Tuv. oñ- (solmak); ET. toķūz > Alt. toğus; Hks. toğis; Tuv. tos (dokuz); ET. ķon- > Alt. ķon-; Hks. ķon-; Tuv. ķon- (konmak); ET. toy > Alt. toy; Hks. toy; Tuv. doy (şölen); ET. ķobuz > Alt. ķomıs; Hks. ķomıs; Tuv. ķomus (kopuz) (TDBUÜ: 153; Tekin, 2003: 248-250-255; Gabain, 2003: 301; Caferoğlu, 1993: 118-162; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 35-52-83-84-108; Killi, 1996: 164-167; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 116-139-141-179-182; Arıkoğlu, 2005: 186-328-510-520).

Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin o ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak ön seste v ilişmesiyle birlikte vī/vı/vu'ya ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ĩ/ı/u'ya değişmiştir.

ET. otuz > Çuv. vītīr (otuz); ET. oğrı > Çuv. vīrī (hırsız); ET. ot > Çuv. utī (ot); ET. oğul/oğıl > Çuv. ıvīl (oğul, evlat); *oñ- > ET. oñar- > Çuv. ĩn- (başarıyla sona ermek); ET. ok > Çuv. uhī (ok) (Tekin, 2003: 250-251-288; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 52-54-253-305).

Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan o ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur.

ET. toķūz > Yak. toğus (dokuz), ET. ķon- > Yak. ĥon- (konmak, yerleşmek > konaklamak), ET. ot > Yak. ot (ot), ET. kobuz > Yak. ĥomus (ağız kopuzu), ET. ok > Yak. oh (ok) (Tekin, 2003: 248-250-251-255; TDBUÜ: 153; Caferoğlu, 1993: 118; Killi, 1996: 164-168-171; Vasiliev, 1995: 71-162-204-206).

o ünlüsünün korunduğu bu durum Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de görülmektedir. Örneğin, ET. ot > Kök. ot; Uyg. ot; Krh. ot; Hrız. ot; Çağ. ot; Kpç. ot; ETT. ot (ot); ET. toñ- > Kök. toñ-; Uyg. toñ-; Krh. toñ-; Hrız. toñ-; Çağ. toñ-; Kpç. toñ-; ETT. toñ- (donmak) (Tekin, 2003: 250-255; Nadelyaev vd., 1969: 575; Caferoğlu, 1993: 96; DLT: 89-124; Toparlı ve Argunşah, 2008: 247-263; Karasoy, 1998: 580-646; Toparlı vd., 2003: 206-280; Yıldız, 2008: 466; Dilçin, 1991: 640).

2. 1. 1. 12. 1. Öndamaksıllaşma

İlk hecedeki o ünlüsünün Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Gagauz Türkçesinde bir sözcükte y ünsüzünün daraltıcı ve öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak (yo > yu > yū > ü) öndamaksıllaşıp ü'ye dönüştüğü bir örnek dışında ET. yok(ķ)aru > Az. yuħarı; Gag. yuħarı/ūkırı; TT. yukarı; Trkm. yokaı (yukarı) (Tekin,

2003: 260; KTLS, 1991: 998-999; Choi, 1992: 145) Türkçenin çağdaş lehçelerinde öndamaksıllaştığı herhangi bir başka örneği tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 12. 2. Düzleşme

2. 1. 1. 12. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta o ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 12. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

o > ı

İlk hecede bulunan o ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin karakteristik özelliğine bağlı olarak daralmış ve bu grupta yer alan lehçelerin çoğunda u ünlüsüne dönüşmüştür. Çoğunlukla Başkurt Türkçesinde ve kısmen de bu gruptaki bazı lehçelerde çok az örnekte bu dönüşümün daha ileri aşaması olarak görülen düzleşme (o > u > ı) örneklerine de rastlanmaktadır.

ET. toğ- > Bşk. tıw- (aşmak, üzerinden geçmek, doğmak); ET. soğık > Bşk. hıwık (soğuk) (Nadelyaev vd., 1969: 507-570; Caferoğlu, 1993: 93; KTLS, 1991: 180-656-786; Eker, 1998: 127)

o > a

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden bazılarında çok az örnekte o ünlüsünün düzleşerek a ünlüsüne dönüştüğü görülür.

ET. boğuz > AK. boğaz-la- > Kkp. bawızla-; Kzk. bawızda- ~ mawızda- (boğazlamak); DLT. tat/tot/tut > AK. tot²⁷ > Kzk. tat ~ tot (pas) (Tekin, 2003: 241; DLT, 1972: 115; Eker, 1998: 129-130).

²⁷ Eker (1998: 130), DLT’de tat/tot/tut nöbetleşmesiyle görülen bu sözcüğün Kazak Türkçesinde tat ~ tot nöbetleşmesinin dışında Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tamamında o veya u şekliyle görülmesinden yola çıkarak sözcüğün eski şeklinin tot olarak tasarlanması gerektiğini belirtmekte ve sözcüğü Kazak Türkçesi dışındaki diğer bütün lehçelerin tamamında da yuvarlaklaşma beklenemeyeceği için Ana Kıpçakçada “tot” olarak tasarlamaktadır.

o > a değişimine özellikle Harezmi, Çağatay, Volga Bulgar ve Kıpçak Türkçelerinde olmak üzere Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde rastlanmaktadır. Örneğin, ET. soġık > Hrzm. sawuġ; Çağ. savuġ; Kpç. savuġ/suvuġ/soyuk/savuġ (soġuk); ET. tokūz > Kpç. tokuz/dokuz/dokuz/tokkuz/toġuz/taġuz (dokuz); ET. oġul > V. Bulg. aw(ı)l (oġul, evlat); ET. koġ-/kow- > Hrzm. kav-/kaw-; Çağ. kav-; Kpç. kov-/kav- (kovmak, kovalamak, sürmek) (TDBUÜ: 153; Tekin, 2003: 250-255; Gabain, 2003: 282; Nadelyaev vd., 1969: 507; Tekin, 1987: 21; Ercilasun, 2005: 213; Ata, 1998: 207-363; Karasoy, 1998: 498-601; Toparlı vd., 2003: 155-240-279).

2. 1. 1. 12. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta o ünlüsünün düzleştiğı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 12. 2. 4. Kuzeydoğı Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta o ünlüsünün düzleştiğı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 12. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

o > vı

Ana Türkçenin o ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte vı/vı/vu'ya ya da ikinci seste olduğı konumlarda v'siz olarak i/ı/u'ya değişmiştir. o > vı değişimi tıpkı ō > vı/ı değişiminde olduğı gibi kuvvetle muhtemel öncelikle o ünlüsünün kısalarak daralması (u/vu) daha sonra ise ileri bir seviyede u ünlüsünün düzleşmesi (o > u/vu > ı) sonucu meydana gelmiştir.

ET. oġul/oġıl > Çuv. ıvıl (oġul, evlat) (Tekin, 2003: 250; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 305).

o > vı/ı

Ana Türkçenin o ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde vı/ı'ya değişimi tıpkı o > vı/ı değişimindeki gibi ortaya çıkmıştır.

ET. otuz > Çuv. vītīr (otuz); ET. oğrı > Çuv. vīrī (hırsız); *oñ- > ET. oñar- > Çuv. ĩn- (başarıyla sona ermek) (Gabain, 2003: 288; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 52-54).

2. 1. 1. 12. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede o ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 12. 3. Daralma

2. 1. 1. 12. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

o > u

İlk hecede bulunan o ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuş olmasına rağmen bazen ikinci veya daha sonraki hecelerdeki dar ünlünün benzetme özelliğine veya daraltıcı etkiye sahip ünsüzlerin etkisine bağlı olarak daralıp u'ya dönüşmektedir.

ET. boğuz > Gag. buvaz/buaz (boğaz); *oğ- (oğ- >) AO. ov-²⁸ > Gag. uv-/ü- (ovmak); ET. yok(k)aru > Az. yuḥarı; Gag. yuḫarı/ükarı; TT. yukarı (yukarı) (Tekin, 2003: 241-260; KTLS, 1991: 998-999; Choi, 1992: 143-144-145).

o > u değişimine özellikle Kıpçak Türkçesinde olmak üzere Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. boğ- > Kpç. boğ-/bo-/buv- (boğmak); ET. soğık > Kpç. savuḫ/suvuḫ/soyuḫ/savuḫ (soğuk); ET. toğ- > Kök. toğ-/tuğ-; Kpç. do-/doğ-/tov-/tuv- (aşmak, üzerinden geçmek, doğmak); ET. ḫodı > Kök. ḫudı; Krh. ḫodı/ḫudı; Hr. kuyu (aşağı, aşağıya)²⁹; ET. ortu > Krh. ortu/otra/otru/utru (orta) (Nadelyaev vd., 1969: 109-371-451-507-570; Tekin, 2003: 248-254-255; DLT: 69-89; Ata, 1998: 270; Toparlı vd., 2003: 33-240-278).

²⁸oğ- şekliyle Eski Türkçede tespit edilemeyen ov- (ovmak) sözcüğü Choi (1992: 144), tarafından Ana Oğuzcadaki ov- şekliyle verilmiş olsa da bu sözcüğün ğ > ğ > v değişimine bağlı olarak oğ- > oğ- > ov- şeklinden geliştiği düşünülmelidir.

²⁹“toğ- ve kodı” sözcüklerindeki o ünlüsünün Tekin tarafından u’lu olarak verilmesi Köktürk alfabesindeki o ve u ünlüleri için aynı işaretin (o) kullanılmasından (Ergin, 1998: XXIX) ileri gelmektedir.

o > ü

İlk hecede bulunan o ünlüsü Gagauz Türkçesinde bir sözcükte y ünsüzünün daraltıcı ve öndamaksıllaştırıcı etkisine bağlı olarak (yo > yu > yü > ü) ü'ye dönüşmüştür.

ET. yok(k)aru > Gag. yukarı/ükarı (yukarı) (Tekin, 2003: 260; Choi, 1992: 145).

2. 1. 1. 12. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

o > u

İlk hecede bulunan o ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin çoğunda daralarak u ünlüsüne değişmiştir. Bu daralma olayı yok denecek kadar az sayıdaki istisna sözcükler dışında (Örn. Bşk. boğaz; Tat. soñ) Tatar ve Başkurt Türkçesinde düzenli bir şekilde görülmektedir.

ET. oğul/oğıl > Kar. uwul/owul; Kzk. ul/uğul; Nog. uwıl (oğul, evlat); ET. toğ- > Kar. tuw-; Krç-Blk. tuw-; Kkp. tuw-; Kzk. tuw-; Kmk. tuw-; Nog. tuw- (aşmak, üzerinden geçmek, doğmak); ET. boğuz > Kkp. buğaz; Kmk. buğaz; Tat. buğaz (boğaz); ET. otuz > Bşk. utız; Tat. utız (otuz); ET. toğru > Kar. doğru/doğrı/duğru/duğuru; Krç-Blk. tuwra; Kkp. tuwrı/tuwra/duwra; Kzk. tuwra; Kmk. tuwra; Nog. Tuwra (doğru); ET. toğuz > Bşk. tuğız; Tat. tuğız (dokuz) (TDBUÜ: 153; Nadelyaev vd., 1969: 570; Tekin, 2003: 241-250-255; Caferoğlu, 1993: 93-159; KTLS, 1991: 180-182-183-656-666-667; Baskakov vd., 1974: 77-179-542-572-576; Tavkul, 2000: 312-410-411; Eker, 1998: 124-127; Bammatov, 1969: 321; Baskakov, 1963: 364-382; Yudahin, 1998: 781).

o > ı

İlk hecede bulunan o ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin çoğunda daralarak u ünlüsüne dönüşmüştür. Çoğunlukla Başkurt Türkçesinde ve kısmen de bu gruptaki bazı lehçelerde çok az örnekte bu dönüşümün daha ileri aşaması olarak görülen düzleşme (o > u > ı) örneklerine de rastlanmaktadır.

ET. toğ- > Bşk. tıw- (aşmak, üzerinden geçmek, doğmak); ET. soğık > Bşk. hıwık (soğuk) (Nadelyaev vd., 1969: 507-570; Caferoğlu, 1993: 93; KTLS, 1991: 180-656-657-786; Eker, 1998: 127).

2. 1. 1. 12. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

o > u

o ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde bazı sözcüklerde daralarak u ünlüsüne dönüşmektedir. Bu dönüşüm Özbek Türkçesinde daha da yaygındır.

ET. toğ- > Özb., Y. Uyg. tuğ- (doğmak); ET. boz- > Özb., Y. Uyg. buz- (bozmak); ET. toprak > Özb. tuprāk (toprak); ET. қоғ-/қow- > Özb. қув- (kovmak) (Gabain, 2003: 282; Caferoğlu, 1993: 93; Nadelyaev vd., 1969: 570; Alyılmaz, 2004: 18-307; KTLS, 1991: 81-181-503-657-899).

2. 1. 1. 12. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

o > u

o ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde bazı sözcüklerde daralarak u'ya dönüşmüştür.

*on- > ET. oñar- > Hks. una- (iyileşmek, daha iyi olmak, onarmak); ET. ok > Hks. uñ (ok); *oğ- (oğ- >) AO. ov- > Hks. uğ- (ovmak) (Tekin, 2003: 251; Gabain, 2003: 288; Choi, 1992: 144; Arıkoğlu, 2005: 538-540; Ceylan, 1997: 178).

2. 1. 1. 12. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

o > vu/u

o ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişmesiyle birlikte ṽ/ṽı/vu'ya ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ı/ıu'ya değişmiştir. Bu değişimin kuvvetle muhtemel ilk safhası o ünlüsünün kısalarak daralıp vu/u'ya dönüşmesidir. Daha sonra ise ileri bir seviyede u ünlüsünün düzleşmesi meydana gelmiştir.

ET. ot > Çuv. utĩ (ot); ET. ok > Çuv. uhĩ (ok) (Tekin, 2003: 251; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 253).

o > vı

o ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte vĩ/vı/vu'ya ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ĩ/ı/u'ya değişmiştir. o > vı değişimi tıpkı õ > vı/ı değişiminde olduğu gibi kuvvetle muhtemel öncelikle o ünlüsünün kısalarak daralması (u/vu) daha sonra ise ileri bir seviyede u ünlüsünün düzleşmesi (o > u/vu > ı) sonucu meydana gelmiştir.

ET. oğul/oğıl > Çuv. ıvĩl (oğul, evlat) (Tekin, 2003: 250; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 305).

o > vĩ/ĩ

o ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde vĩ/ĩ'ya değişimi tıpkı o > vı/ı değişimindeki gibi ortaya çıkmıştır.

ET. otuz > Çuv. vĩtir (otuz); ET. oğrı > Çuv. vĩri (hırsız); *oñ- > ET. oñar- > Çuv. ĩn- (başarıyla sona ermek) (Gabain, 2003: 288; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 52-54).

2. 1. 1. 12. 3. 6. Yakut Türkçesinde

o > u

İlk hecede bulunan normal süreli o ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmasına rağmen tespit edilen bir sözcükte daralarak u'ya dönüşmektedir.

ET. oñ > Yak. uña (sağ) (Gabain, 2003: 288; Killi, 1996: 167; Vasiliev, 1995: 225).

2. 1. 1. 12. 4. Ünlü Düşmesi

2. 1. 1. 12. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan o ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 12. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki genel temayüllerden biri olan daralma özelliğine bağlı olarak o sesinin öncelikle u'ya oradan da ı'ya dönüşmesi ve ı'nın da zayıf bir ünlü olması nedeniyle Kazak Türkçesinde düştüğü görülür. Ayrıca Tatar Türkçesinde de ilk hecede yer alan o ünlüsünün düştüğü bir örnek tespit edilmiştir.

*oğul-aķ > ET. oğlaķ > Kzk. (oğlaķ > ulaķ > ılaķ >) laķ (oğlak); ET. oķsa- > Kzk. ķusa-/uķsa-/usa- (benzemek); *torımtay (muymul kuşu) > Tat. trantay (bozdoğan) (Gabain, 2003: 288; Caferoğlu, 1993: 93; Eker, 1998: 113-117-131).

2. 1. 1. 12. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan o ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 1. 12. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan o ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 12. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinin genel eğilimlerinden biri olan ileri derecede daralma özelliğine bağlı olarak o sesinin zayıf bir ünlü olan ı'ya dönüşmesinin ardından düşürüldüğü görülür.

ET. olur- > Çuv. (ılar- >) lar- (oturmak) (Ceylan, 1997: 178).

2. 1. 1. 12. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ilk hecede yer alan o ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 1. 12. 5. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede o ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 11: İlk Hecedeki o Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	o	ÇTL	o	ÇTL	o	ÇTL	o	ÇTL	o	ÇTL	o
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı, u, vı, vı, vu	6.Yak.	o, u
Az.	o, u	Bşk.	o, u, ı	Özb.	o, u	Alt.	o				
Gag.	o, u, ü	Kar.	o, u	Y.Uyg.	o, u	Hks.	o, u				
TT.	o, u	Krç- Blk	o, u			Tuv.	o, o'				
Trkm.	o	Kkp.	o, u, a								
		Kzk.	o, u, a								
		Kırg.	o								
		Kmk.	o, u								
		Nog.	o, u								
		Kır. Tat.	o, u								
		Tat.	o, u								

Tablo 12: İlk Hecedeki o Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-	-		-		+		-	-	
	Gag.	-	-	+		-		+		-	-	
	TT.	-	-	-		-		+		-	-	
	Trkm.	-	-	-		-		-		-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-	-		+		+		-	-	
	Kar.	-	-	-		-		+		-	-	
	Krç.Blk	-	-	-		-		+		-	-	
	Kkp.	-	-	-		+		+		-	-	
	Kzk.	-	-	-		+		+		+	-	
	Kırg.	-	-	-		-		-		-	-	
	Kmk.	-	-	-		-		+		-	-	
	Nog.	-	-	-		-		+		-	-	
	Kır.Tat.	-	-	-		-		+		-	-	
	Tat.	-	-	-		-		+		+	-	
Karluk	Özb.	-	-	-		-		+		-	-	
	Y.Uyg.	-	-	-		-		+		-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-	-		-		-		-	-	
	Hks.	-	-	-		-		+		-	-	
	Tuv.	-	-	-		-		-		-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-	-		+		+		-	-	
Yakut	Yak.	-	-	-		-		+		-	-	

2. 1. 1. 13. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ü ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısalmıştır AT. hūç > Kök. uç; Uyg. uç; Krh. ūç/uç; Hrzs. uç; Çağ. uç; Kpç. uç/üç; ETT. ūç/uç (uç); AT. yūt- > Krh. yūt-/yut-; Hrzs. yut-; Çağ. yut-; Kpç. yut-/yud-/yovut-; ETT. yut- (yutmak); AT. sūb > Kök. sub; Uyg. suv; Krh. sūw/suw; Hrzs. suw/suv; Çağ. su; Kpç. su/şu/suf/suv; ETT. sū/suv (su) (TDBUÜ: 179-180; Tekin, 2003: 252-256; Caferoğlu, 1993: 140-171; DLT: 107-132-157; KB: 486; Ata, 1998: 383-444; Toparlı ve Argunşah, 2008: 273; Karasoy, 1998: 613-654-685; Toparlı vd., 2003: 242-291-330; Korkmaz, 1995: 454; Yıldız, 2008: 503-530; Dilçin, 1991: 635). Bazı dönemlerde ise az sayıda sözcükte korunmuştur Köktürkçede būka (boğa); Uygur Türkçesinde tūş (denk), ūt (haya, ud), ū (uyku), ūl (taban), ūç (uç, kıyı), pūz-luğ (buzluk), yūl (pınar); Eski Bulgar Türkçesinde kōró < kūrī- (kuru kütük); Karahanlı Türkçesinde būt (but, bacak), sūd- (tükürmek), çūğ (bohça, heybe), tūz (tuz); Kıpçak Türkçesinde ūğ (çadırın üst kısmına konulan ağaç veya ok), būcağ (köşe), ūr- (vurmak), ūyī- < ūdı- (uyumak), tūz (tuz), būtağ (dal, budak); Eski Türkiye Türkçesinde ūç (uç, kenar), kūdur- (kudurmak), ūyhu (uyku), sū (su), yū- (yıkamak) (TDBUÜ: 91-93-96-110-111-117-118-121-122; Ceylan, 1997: 183; Korkmaz, 1995: 454-455; Eker, 1998: 47). Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise “ü” ünlüsünün kullanımına rastlanılmamıştır.

İlk hecedeki ü ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısalma dışında ü ve ö’ye değişerek öndamaksıllaşmış; o ve ö’ye değişerek genişlemiş ve ı ünlüsüne değişerek de düzleşmiştir. Bu kısımda ö değişimi dışında yer alan değişimler ü ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden ü ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece ü > ö değişimine ait örnekler yer verilecektir. Karahanlı ve Kıpçak Türkçelerinde birer örnekte tespit edilen ü > ö değişimi birincil uzun ünlülerin kısalırken bırakmış olduğu öndamaksıllaşma ve genişleme olaylarına dayanmaktadır AT. (kūrī- >) kūrī > Kpç. kurı/kuruğ/körü (kuru); OT. ūđ > Krh. ūđ/uđ/öd (öküz, sığır) (TDBUÜ: 111-179; Toparlı vd., 2003: 164; DLT: 91). ü ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 1. 13. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü kısalarak u'ya dönüştüğü birkaç istisna sözcük dışında Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuştur. ū ünlüsü Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise kısalmıştır; ancak hem Azerbaycan kûç- > güc- (kucaklamak), yû- > yû- (yıkamak), tûz > dūz (tuz), yûrt > yûrd hem de Türkiye Türkçesinin çeşitli ağızlarında bū (bu), ūn (un), vûr- (vurmak), yû- (yıkamak) (TDBUÜ: 59-62; Erdem, 2003: 95) ū ünlüsünün korunduğu görülmektedir. Bunun dışında Gagauz Türkçesi dışındaki lehçelerde bazen ı ünlüsüne dönüşerek düzleşmiş; Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde kimi örneklerde o ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde uzunluğunu korumadan Gagauz Türkçesinde ise uzunluğunu korumak kaydıyla öndamaksıllaşmıştır. ū ünlüsü bu grupta ilk hecede sadece Azerbaycan Türkçesinde düşme özelliği gösterirken; gruptaki hiçbir lehçede türeme özelliği göstermemektedir. Bu ünlü Gagauz Türkçesi dışında grupta yer alan bütün lehçelerde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 1. 13. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü bu grupta daha çok kısalma eğilimi içerisinde olmakla beraber sadece Balkar ve Kırgız Türkçelerinde görülen birkaç sözcükte korunmuştur. Bunun dışında bazen Başkurt, Nogay ve Kırım Tatar Türkçelerinde ı ünlüsüne dönüşerek düzleşmiş bazen de Başkurt ve Tatar Türkçesinde ö'ya; Karaim Türkçesinde de o'ya dönüşerek genişlemiştir. Ayrıca ū ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir. Bu ünlü grupta Kırgız ve Tatar Türkçesi dışında yer alan bütün lehçelerde çoğu zaman ikiz ünlü de oluşturmaktadır.

2. 1. 1. 13. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak u'ya değişmiştir; ancak Özbek Türkçesinin bazı ağızlarında uzun ū'nun yaşadığı görülmektedir bûz (buz), dūz (tuz), kûcak (kucak), dūdak (dudak) (TDBUÜ: 52). Bunun dışında az sayıda örnekte Özbek Türkçesinde ü ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmış; Yeni Uygur Türkçesinde ise o ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Ayrıca ū ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 13. 4. Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde

Altay Türkçesinde bir örnekte hem normal hem de uzun ünlü kullanımı dışında ü ünlüsünün Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısalarak u'ya değiştiği görülmektedir. Ancak bazen Altay Türkçesinde ı ünlüsüne değişerek düzleşmiş; Tuva Türkçesinde ise az sayıda örnekte gırtlaksıl u' ünlüsüne dönüşmüştür AT. bütı- (budamak) > ET. butı-k (budak) > Tuv. bu'duk (budak) (TDBUÜ: 179; Gabain, 2003: 271; Killi, 1996: 177). ü ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; grupta sadece Hakas Türkçesinde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 1. 13. 5. Çuvaş Türkçesinde

ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste kısalarak ı/ı/u ünlülerine değişmekle birlikte kendinden önce y- (eski ilişmelerde > ś) veya v- türetmiştir. İkinci seste de ya kısalarak ı/ı ünlülerine ya da ıva öbeğine değişmiştir. Bu değişmelerden de görüldüğü üzere ü ünlüsü kısılmasının dışında düzleşmiş ve öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca ü ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 13. 6. Yakut Türkçesinde

ü ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde korunurken, çok heceli sözcüklerde kısalarak u'ya değişmiştir. Bu lehçede bazen ikiz ünlüye dönüşen bu ünlü ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 14. ü Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 1. 14. 1. Ünlü Kısılması

2. 1. 1. 14. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü kısalarak u'ya dönüştüğü birkaç istisna örnek dışında Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuştur. ü ünlüsü Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise kısılmıştır.

AT. büt > Az. bud; Gag. but; TT. but; Trkm. büt (but, kalça, bacak); AT. büz > Az. buz; Gag. buz; TT. buz; Trkm. büz (buz); AT. üli- > Az. ula-; Gag. ūla-/ulu-; TT. ulu-; Trkm. uvla- (ulumak); AT. kûçak > Az. ğucağ; Gag. kucak; TT. kucak; Trkm. ğucağ (kucak); AT. hūr- > Az. vur-; Gag. ur-; TT. vur-; Trkm. ur- (vurmak) (TDBUÜ: 179; Choi, 1992: 148-150-151; Tekin vd., 1995: 89-90-304-648-651; KTLS, 1991: 86-87-512-513-914-915-950-951; Gaydarci vd., 1973: 94-99-291-485-486).

2. 1. 1. 14. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü bu grupta sadece Balkar ve Kırgız Türkçelerinde görülen birkaç istisna sözcük dışında tamamen kısılmıştır AT. hūn > Blk. ūn; AT. yū- > Kırg. cū- (yıkamak); AT. ūk > ūk (çadırın tepe sııkları); AT. tūğ > tū (tuğ, sancak) (TDBUÜ: 179-180; Eker, 1998: 62; Alimova, 2007: 35).

AT. hūn > Bşk. ön; Kar. un; Krç-Blk. un, (Balkar Türkçesinde) ūn; Kkp. un; Kzk. un; Kırg. un; Kmk. un; Nog. un; Kır. Tat. un; Tat. ön (un); AT. ūya > Bşk. öya; Kar. uya; Krç-Blk. uya; Kkp. uya; Kzk. uya; Kırg. uya; Kmk. uya; Nog. uya; Kır. Tat. yuva; Tat. öya (yuva); AT. yūrt > Bşk. yört; Kar. yurt; Krç-Blk. curt; Kkp. curt; Kzk. jurt; Kırg. curt; Kmk. yurt; Nog. yurt; Kır. Tat. yurt; Tat. yört (yurt) (TDBUÜ: 179-180; KTLS, 1991: 916-917-998-999; Baskakov vd., 1974: 260-575-578; Tavkul, 2000: 160-418-421; Baskakov, 1958: 263-677-686; Bammatorov, 1969: 332-336-384; Baskakov, 1963: 383-386-451; Üseinov, 2005: 276-341-346; Eker, 1998: 62; Yudahin, 1998: 234-783-789).

2. 1. 1. 14. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak u'ya değişmiştir.

AT. yūt- > Özb. yut-, Y. Uyg. yut-/jut- (yutmak); AT. bū > Özb., Y. Uyg. buğ (buğu); AT. tūz > Özb., Y. Uyg. tuz (tuz); AT. sūb > Özb. suv, Y. Uyg. su (su); AT. kûçak > Özb. kuçak, Y. Uyg. kuçak (kucak) (TDBUÜ: 179-180; KTLS, 1991: 83-513-797-907-999; Necip, 1995: 51-247-364-429-472).

2. 1. 1. 14. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde sadece Altay Türkçesinde tespit edilen bir örnekteki uzun ünlü ile nöbetleşe kullanımın dışında AT. yū- > Alt. cun-/cün- (yıkamak) tamamen kısalarak u'ya değişmiştir.

AT. ūya > Alt. uya; Hks. uya; Tuv. uya (yuva); AT. yū- > Alt. cun-/cün-; Hks. çuğ-; Tuv. çug- (yıkamak); AT. ūlı- > Alt. ulu-/ulı-; Hks. ulu-; Tuv. ulu- (ulumak); AT. ūz > Alt. us; Hks. us; Tuv. us (mahir, usta); AT. ķūrt > Alt. ķurt; Hks. ħurt; Tuv. ķurt (kurt, böcek) (TDBUÜ: 179-180; Killi, 1996: 173-174-175-176-178; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 126-193-194-195; Arıkoğlu, 2005: 110-199-539-542-543; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 73-112).

2. 1. 1. 14. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ū ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste genellikle kısalarak ĭ /i/u ünlülerine değişmekle birlikte kendinden önce y- (eski ilişmelerde > ś) veya v- türetmiştir. İkinci seste de ya kısalarak ĭ/i ünlülerine ya da ĭva öbeğine dönüşmüştür.

AT. ūķ > Çuv. yĭh (soy, aile); AT. ūya > Çuv. yĭva (yuva); AT. hūç > Çuv. vĭś (uç, kenar); AT. yūñ > Çuv. śĭm (yün); AT. sūb > Çuv. śıv (su); AT. ūlı- (ulumak) > Çuv. vula- (okumak); AT. tūz > Çuv. tĭvar (tuz) (TDBUÜ: 179-180; Ceylan, 1997: 184-185; Bayram, 2007: 56-60-84-86-221-303).

2. 1. 1. 14. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ū ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde korunmuş; çok heceli sözcüklerde ise kısalarak u'ya dönüşmüştür.

AT. ū > Yak. ū (uyku); AT. ūz > Yak. ūs (mahir, usta); AT. ķūrı- > Yak. ķūr- (kurumak); AT. tūz > Yak. tūs (tuz); AT. yū- > Yak. sūy- (yıkamak); AT. ūl (temel, esas) > Yak. ulluñ (taban, alt); AT. ūlı- > Yak. uluy- (ulumak); AT. ūdı- > Yak. utuķ- (uyumak) (TDBUÜ: 179-180; Killi, 1996: 173-178).

2. 1. 1. 14. 2. Öndamaksıllaşma

2. 1. 1. 14. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ü

ū ünlüsü Azerbaycan Türkçesi hariç bu grupta yer alan lehçelerde tespit edilen birkaç örnekte kısılrken öndamaksıllaşarak ü'ye dönüşmektedir. Bu öndamaksıllaşma olayında y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisi de söz konusudur.

AT. yũñ > Az. yun; Gag. ũn/ün; TT. yün; Trkm. yũñ (yün); AO. yũdum (< AT. yũt-) > Az. udum; Gag. yudum; TT. yudum; Trkm. yuvdum (yudum) (Choi, 1992: 162-163; TDBUÜ: 180; Tekin vd., 1995: 711-712; KTLS, 1991: 996-997-1000-1001; Gaydarci vd., 1973: 220-491).

Bu değişime daha çok Kıpçak Türkçesinde olmak üzere Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır AT. sũn- > Kpç. sun-/sũn- (uzamak); AT. yũ- > Kpç. yu-/yuf-/yuv-/yũ-/yũf-/yũv- (yıkamak); AT. yũñ > Uyg. yũñ; Krh. yũñ/yũñ/yũñ; Hrz. yũñ; Çağ. yũñ; Kpç. yũñ/yun/yũg/yũn/yũñ/yũvũn; ETT. yũñ (yün); AT. hũç > Kpç. uç/ũç (uç) (TDBUÜ: 179-180; Caferoğlu, 1993: 199; DLT: 156; Ata, 1998: 492; Karasoy, 1998: 685; Toparlı vd., 2003: 243-245-291-328-330; Dilçin, 1991: 653).

ū > ũ

ū ünlüsü y ünsüzünün etkisiyle Gagauz Türkçesinde tespit edilen bir örnekte uzunluğunu yitirmeden öndamaksıllaşarak ũ ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. yũñ > Gag. ũn/ün (yün) (TDBUÜ: 180; Gaydarci vd., 1973: 491).

2. 1. 1. 14. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ũ ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 14. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ü

ū ünlüsü kısalarak veya y ünsüzünün etkisine bağlı olarak Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte öndamaksıllaşarak ü ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. yūñ > Özb. cün/yüñ (yün) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 1001).

2. 1. 1. 14. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 14. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ū > vĭ

ū ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste kendinden önce y- (eski ilişmelerde > ś) veya v- türetmek kaydıyla kısalarak ĭ/u ünlülerine; ikinci seste ise ya kısalarak ı/ĩ ünlülerine ya da ĭva öbeğine değişmektedir. Ayrıca tespit edilen bir örnekte vĭ'ye de değişmiştir.

AT. hūç > Çuv. vĭś (uç, kenar) (TDBUÜ: 179; Ceylan, 1997: 184; Bayram, 2007: 56).

2. 1. 1. 14. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ū ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 14. 3. Düzleşme

2. 1. 1. 14. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ı

Bu grupta yer alan lehçelerde ve özellikle de Türkiye Türkçesinde tespit edilen bazı örneklerde ū ünlüsünün kısalarak ve düzleşerek ı'ya dönüştüğü görülür.

AT. yū- > Gag. yıka-; TT. yıka- (yıkamak); OT. tū- > Az. tıḡa-; Gag. tıka-; TT. tıka-; Trkm. dıķ- (tıkamak); AT. sūba- > TT. sıva- (sıvamak) (TDBUÜ: 111-180; KTLS, 1991: 776-886-887-986; Gaydarci vd., 1973: 221-482).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır AT. sūba- > Çağ. sıva-; Kpç. suva-/sıva-/sıza-; ETT. sıga- (sıvamak); AT. sūb > V. Bulg. şıw (su) (TDBUÜ: 179-180; Ercilasun, 2005: 213; LÇTO: 200; Toparlı vd., 2003: 243; Yıldız, 2008: 480).

2. 1. 1. 14. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ı

ū ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde özellikle de Başkurt Türkçesinde kısalarak ve düzleşerek ı'ya dönüşmektedir.

AT. bütı- > Nog. pıta-; Kır. Tat. pıta- (budamak); AT. bū > Bşk. bıw (buğu); AT. sūb > Bşk. hıw (su); AT. büt > Nog. but/pıt (but, bacak); AT. yū- > Bşk. yıy- (yıkamak) (TDBUÜ: 179-180; Baskakov, 1963: 91-273; Üseinov, 2005: 201; Eker, 1998: 139; KTLS, 1991: 82-796-988).

2. 1. 1. 14. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 1. 14. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ı

Altay Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ū ünlüsünün kısalıp düzleşerek ı'ya dönüştüğü görülür.

AT. ūl (temel, esas) > Alt. ıl-tam/ıl-taḡ (taban, alt) (Killi, 1996: 175; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 88).

2. 1. 1. 14. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ū > vı/ı

ū ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde çoğunlukla ön seste kendinden önce y- (eski ilişkilerde > ś) veya v- türetmek kaydıyla kısalarak ĭ/u ünlülerine; ikinci seste de ya kısalarak ĭ ünlüsüne ya da ĭva öbeğine değişmektedir; ancak tespit edilen bir örnekte ı ünlüsüne de değişmiştir.

AT. sūb > Çuv. şıv (su) (TDBUÜ: 180; Ceylan, 1997: 184; Bayram, 2007: 303).

ū > yĩ (< śĩ) vĩ/ĩ

ū ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste kendinden önce y- (eski ilişkilerde > ś) veya v- türetmek kaydıyla kısalarak ĭ/u ünlülerine; ikinci seste de ya kısalarak ı ünlüsüne ya da ĭva öbeğine dönüşerek yoğun bir şekilde yĩ (< śĩ/śı) vĩ/ĩ değişmelerine de uğramıştır.

AT. ūk > Çuv. yĩh (soy, aile); AT. ūya > Çuv. yĩva (yuva); AT. yūñ > Çuv. śĩm (yün) (TDBUÜ: 179-180; Ceylan, 1997: 184; Bayram, 2007: 84-86).

2. 1. 1. 14. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ū ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 14. 4. Genişleme

2. 1. 1. 14. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū > o

Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde tespit edilen bir örnekte ū ünlüsünün kısalarak genişleyerek o ünlüsüne değiştiği görülür.

AT. ūdı- (uyumak) > Az. oyan-; Trkm. oyan- (uyanmak) (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 920-921).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarih dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. yüt- > Kp. yut-/yud-/yovut- (yutmak); AT. k- > Kp. ku-/ko-; ETT. ko- (kucaklamak); AT. ba > ağ. boğa; Kp. buğa/boğa (boğa); AT.  > Kök. ok/ğ; Uyg. okus/oğ/oğs; Krh. oğ (boy, kabile); AT.  > Kp. uğ/ok (adırın st direği) (TDBUÜ: 179-180; Caferoğlu, 1993: 94; DLT: 87; LTO: 72; Toparlı vd., 2003: 36-161-250-256-291-330; Dilçin, 1991: 623).

2. 1. 1. 14. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

 > 

 ünlüsü bu grupta daha çok kısalma temayülü içerisinde olmakla beraber sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde görülen birkaç sözcükte az da olsa genişleyerek  ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. hn > Bşk. n; Tat. n (un); AT. ya > Bşk. ya; Tat. ya (yuva); AT. bt > Bşk. bt; Tat. bt (but, ayak, bacak); AT. r- > Bşk. r-; Tat. r- (vurmak); AT. yrt > Bşk. yrt; Tat. yrt (yurt); OT. tl > Bşk. tl; Tat. tl (dul) (TDBUÜ: 111-179-180; KTLS, 1991: 86-190-916-950-998; Eker, 1998: 62).

 > o

Karaim Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte  ünlüsünün kısalırken genişleyerek o ünlüsüne dönüştüğü görülür.

AT. r- (vurmak) > Kar. urus-/uruş-/orus- (vuruşmak) (TDBUÜ: 179; Baskakov vd., 1974: 433; Eker, 1998: 139).

2. 1. 1. 14. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

 > o

 nls Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekten kısalırken genişleyerek o ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. l- > Y. Uyg. holi- (ulumak) (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 915).

2. 1. 1. 14. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 14. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 14. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek görülmemektedir.

2. 1. 1. 14. 5. Ünlü Düşmesi

Oğuz Grubu Türk lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinde görülen bir örnek dışında AT. üdi- (uyumak) > ET. uduku > Az. yuğu (uyku) (TDBUÜ: 179; Choi, 1992: 367) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ü ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

ü ünlüsünde görülen düşme olayı Eski Türkiye Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte de görülmektedir AT. ü- > AT. üdi- > (udi-kı >) ETT. yuku (uyku) (TDBUÜ: 179; Özkan, 2000: 106).

2. 1. 1. 14. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ü ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 14. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

2. 1. 1. 14. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta özellikle Türkmen Türkçesinde yaygın olmakla birlikte gruptaki diğer lehçelerde de ü ünlüsünün “uv veya uğ” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. bū > Az. buğ; TT. buğu; Trkm. būğ (buğu); AT. ūlı- > Trkm. uvla- (ulumak); AT. yūt- > Trkm. yuvut- (yutmak); AO. yūdum (< AT. yūt-) > Trkm.

yuvdum (yudum); AT. yū- > Trkm. yuv- (yıkamak) (TDBUÜ: 128-179-180; Choi, 1992: 148-150-162; Tekin vd., 1995: 85-651-711-712; KTLS, 1991: 82-83; 915-997-999).

ū ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. yū- > Hrz. yu-/yuv-/yuw-; Çağ. yu-/yuv-/yuy-; Kpç. yu-/yuf-/yuv-/yü-/yüf-/yüv- (yıkamak); AT. yūt- > Kpç. yut-/yud-/yovut- (yutmak) (TDBUÜ: 180; Ata, 1998: 490; Karasoy, 1998: 684; Toparlı vd., 2003: 328-330).

2. 1. 1. 14. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan bazı lehçelerde ū ünlüsünün “uw, ıw veya ıy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. yū- > Bşk. yıy-; Kar. yuw-; Krç-Blk. cuw-; Kkp. cuy-; Kzk. juw-; Kmk. cuw-; Nog. yuw-; Kır. Tat. yuw- (yıkamak); AT. bū > Bşk. bıw; Kar. buw; Kkp. puw; Kzk. buw; Nog. buw; Kır. Tat. buw (buğu) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 82-83-988-989; Baskakov vd., 1974: 135-251; Tavkul, 2000: 131-160; Baskakov, 1958: 263-539; Bammatov, 1969: 87-140; Baskakov, 1963: 87-444; Üseinov, 2005: 50-342; Eker, 1998: 62-139; TDBUÜ: 180; Alimova, 2007: 35; Yudahin, 1998: 149).

2. 1. 1. 14. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta da ū ünlüsünün “uv veya uğ” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. yū- > Özb. yuv-; Y. Uyg. juv- (yıkamak); AT. bū > Özb., Y. Uyg. buğ (buğu) (TDBUÜ: 179-180; KTLS, 1991: 83-989; Necip, 1995: 51).

2. 1. 1. 14. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ū ünlüsü “uğ” şeklinde ikizleşmektedir.

AT. yū- > Hks. çuğ- (yıkamak) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 176; Arıkoğlu, 2005: 110).

2. 1. 1. 14. 7. 5. uvaş Türkçesinde

Bu lehçede  ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 1. 14. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede bazı örneklerde  ünlüsünün “uy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. y- > Yak. sy- (yıkamak); AT. l- > Yak. uluy- (ulumak) (TDBUÜ: 179-180; Killi, 1996: 174-176).

Tablo 13: İlk Hecedeki ū Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ū	ÇTL	ū	ÇTL	ū	ÇTL	ū	ÇTL	ū	ÇTL	ū
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	vī, vī, vī, vu, yī, ī, i, u	6.Yak.	ū, u
Az.	i, u, o	Bşk.	ō, i	Özb.	u, ū	Alt.	ū, u, i				
Gag.	ū, u, ū	Kar.	u, o	Y.Uyg.	u, o	Hks.	u				
TT.	u, ū, i	Krç- Blk	ū, u			Tuv.	u, u'				
Trkm.	ū, u, ū, i, o	Kkp.	u								
		Kzk.	u								
		Kırg.	ū, u								
		Kmk.	u								
		Nog.	u, i								
		Kır. Tat.	u, i								
		Tat.	ō								

Tablo 14: İlk Hecedeki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Diff.
Oğuz	Az.	+		-		+			+	+	-	+
	Gag.	+		+		-			-	-	-	-
	TT.	+		+		+			-	-	-	+
	Trkm.	+		+		+			+	-	-	+
Kıpçak	Bşk.	+		-		+			+	-	-	+
	Kar.	+		-		-			+	-	-	+
	Krç.Blk	+		-		-			-	-	-	+
	Kkp.	+		-		-			-	-	-	+
	Kzk.	+		-		-			-	-	-	+
	Kırg.	+		-		-			-	-	-	-
	Kmk.	+		-		-			-	-	-	+
	Nog.	+		-		+			-	-	-	+
	Kır.Tat.	+		-		+			-	-	-	+
	Tat.	+		-		-			+	-	-	-
Karluk	Özb.	+		+		-			-	-	-	+
	Y.Uyg.	+		-		-			+	-	-	+
K.Doğ.	Alt.	+		-		+			-	-	-	-
	Hks.	+		-		-			-	-	-	+
	Tuv.	+		-		-			-	-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+		+		+			-	-	-	-
Yakut	Yak.	+		-		-			-	-	-	+

2. 1. 1. 15. u Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

u ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli u hem de uzun ū'dan gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürkçede bul- (bulmak), buz- (bozmak), kuş (kuş); būka > būka/buқа (boğa), hūç > uç (uç), ūçuz > uçuz (kolay, ucuz) (TDBUÜ: 179; Tekin, 2003: 241-242-249-256). Uygur Türkçesinde uç- (uçmak), kum (kum), uluğ (ulu, büyük, yaşlı); sūn- > sun- (uzamak), kūç- > kuç- (kucaklamak), hūç > uç (uç) (TDBUÜ: 179-180; Caferoğlu, 1993: 122-123-139-171-172). Karahanlı Türkçesinde uruğ (boy, kabile), yund (at), uluğ (ulu, büyük, yaşlı); hūç > ūç/uç (uç), ū > ū/u (uyku), yū > yū-/yu- (yıkamak) (TDBUÜ: 179-180; DLT: 132-133-134-155-156). Harezmi Türkçesinde uruğ (boy, kabile), muñ (sıkıntı, keder), bulıt/bulut (bulut); ūçuz > uçuz (ucuz), kūç- > kuç- (kucaklamak), sūn- > sun- (uzamak) (TDBUÜ: 179; Ata, 1998: 88-248-265-382-445-448). Kıpçak Türkçesinde bul- (bulmak), kuş (kuş), kum (kum); hūç > uç/üç (uç), kūç- > kuç-/koç- (kucaklamak), sūn- > sun-/sūn- (uzamak) (TDBUÜ: 179-180; Toparlı vd., 2003: 37-161-162-165-243-245-291). Eski Türkiye Türkçesinde yunt (at), ulu (ulu, büyük, yaşlı), bulıt/bulut (bulut); hūç > ūç/uç (uç), ūçuz > ucuz (ucuz), yū- > yū-/yu- (yıkamak) (TDBUÜ: 179-180; Yıldız, 2008: 352-503-528; Dilçin, 1991: 595-642-653; Korkmaz, 1995: 454-455). Çağatay Türkçesinde de kum (kum), kuş (kuş), bul- (bulmak); yūt- > yut- (yutmak), sūn- > sun- (uzamak), yū- > yu-/yuv-/yuy- (yıkamak) (TDBUÜ: 180; Karasoy, 1998: 389-526-615-684-685; LÇTO: 29).

u ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur; ancak bunun dışında kimi örneklerde ü ve ö'ye değişerek öndamaksıllaşmış; o, ö ve a'ya değişerek genişlemiş; ı'ya değişerek de düzleşmiştir. Bu kısımda ö ve a değişimi dışında yer alan değişimler u ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden u ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece u > ö ve u > a değişimine ait örnekler yer verilecektir. u > ö değişimine Karahanlı Türkçesinde tespit edilen bir örnekte rastlanılmaktadır ET. ut- (oyunda kazanma) > Krh. ut-/üt-üş/öt-üş (bir çeşit çocuk oyunu, oyunda kazanma) (Tekin, 2003: 257; DLT: 135-138). u > a değişimine ise Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde rastlanılmaktadır ET. yultuz/yulduz > Çağ. yalduz; Kpç. yılduz/yaldız/yalduz/yulduz (yıldız); ET. yuğur- > Kpç. yoğur-/yağur-/yovur-/yur- (yoğurmak) (Tekin, 2003: 260; Gabain, 2003: 313;

LÇTO: 298; Toparlı vd., 2003: 321-326). u ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 1. 15. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Bunun dışında bu grupta Gagauz Türkçesi dışındaki lehçelerde bazen o ünlüsüne dönüşerek genişlemiş ve yine Gagauz Türkçesinde kimi örneklerde ı ünlüsüne değişerek düzleşmiştir. Ayrıca u ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 15. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u ünlüsü bu grupta birçok ses değişmesine uğramasına rağmen Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışındaki lehçelerde genellikle korunmuştur. Bunun dışında u ünlüsü Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ö ünlüsüne; Karaim ve Kırım Tatar Türkçelerinde de u'nun yanında o ünlüsüne ve Karaim Türkçesinde e ünlüsüne değişerek kimi örneklerde genişlemiştir. Karaim Türkçesinde e ünlüsüne değişmesi yanında Kumuk Türkçesinde ü'ye ve Karaim, Karakalpak, Kazak, Kumuk ve Nogay Türkçelerinde i ünlüsüne değişerek bazen öndamaksıllaşmıştır. i ünlüsüne değiştiği lehçeler ile bu gruptaki tüm lehçelerde bazı örneklerde de ı ünlüsüne değişerek düzleşmiştir. Ayrıca bu ünlü Başkurt, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde ilk hecede düşme özelliği gösterirken; gruptaki hiçbir lehçede türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 15. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

u ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur; ancak Yeni Uygur Türkçesinde bazen o ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Ayrıca u ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 15. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

u ünlüsü bu grupta yer alan bütün lehçelerde genellikle korunmuştur. Tuva Türkçesinde ise sınırlı sayıda örnekte gırtlaksıl u' ünlüsüne değiştiği de görülmektedir. ET. kuş > Tuv. ku's (kuş) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 185). u ünlüsü bu grupta ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 15. 5. Çuvaş Türkçesinde

u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişmesiyle birlikte vî/vî'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ı/ü'ye değişerek daha da kısaldığı, öndamaksıllaştığı ve düzleştiği görülmektedir. Ayrıca bu ünlü Çuvaş Türkçesinde ilk hecede düşme özelliği gösterirken; türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 1. 15. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan u ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur; ancak kimi örneklerde ı ünlüsüne değişerek düzleştiği de görülmektedir. Ayrıca u ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 1. 16. u Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

u ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce u ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa u ünlüsünün Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur.

ET. buğday > Az. buğda; Gag. būday/bōday; TT. buğday; Trkm. buğday (buğday); ET. bulıt > Az. bulud; Gag. bulut; TT. bulut; Trkm. bulut (bulut); ET. kılkaç > Az. ğulağ; Gag. kulaç; TT. kulak; Trkm. ğulaç (kulak); ET. uç- > Az. uç-; Gag. uç-; TT. uç-; Trkm. uç- (uçmak); *yubқа > ET. yuyқа > Az. yuħa; Gag. yufka; TT. yufka; Trkm. yuħa/yūħa (ince, yufka); ET. kудruk > Az. ğuyruğ; Gag. kuyruk; TT. kuyruk; Trkm. ğuyruk (kuyruk); ET. kuş > Az. ğuş; Gag. kuş; TT. kuş; Trkm. ğuş (kuş); ET. tuy- > Az. duy-; Gag. duy-; TT. duy-; Trkm. duy- (duymak); ET. uluğ > Az. ulu; Gag. ulu; TT. ulu; Trkm. ulı (yaşlı, büyük) (Gabain, 2003: 270; Tekin, 2003: 241-248-249-256-260; KTLS, 1991: 84-85-192-193-512-513-520-521-524-525-800-801-912-913-

914-915-996-997; Choi, 1992: 155-156-157-158-160; Tekin vd., 1995: 85-87-179-306-313-315-642-646-709).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u ünlüsü³⁰ bu grupta birçok ses değişmesine uğramasına rağmen Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışındaki lehçelerde genellikle korunmuştur. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ise ö ünlüsüne değişmiştir.

ET. buz- > Bşk. böz-; Kar. buz-; Krç-Blk. buz-; Kkp. buz-; Kzk. buz-; Kırg. buz-; Kmk. buz-; Nog. buz-; Kır. Tat. boz-/buz-; Tat. böz- (bozmak); *tumān > Bşk. tōman; Kar. tuman; Krç-Blk. tuban; Kkp. tuman/duman; Kzk. tuman; Kırg. tuman; Kmk. tuman; Nog. tuman; Kır. Tat. tuman; Tat. tōman (duman); ET. yultuz/yulduz > Bşk. yöndöz; Kar. yulduz/yulduş/yıldız; Krç-Blk. culduz; Kkp. culdız; Kzk. juldız; Kırg. cıldız; Kmk. yulduz; Nog. yuldız; Kır. Tat. yıldız; Tat. yöldız (yıldız); ET. turña > Bşk. tōrna; Kar. turna; Krç-Blk. turna; Kkp. tırna; Kzk. tırna; Kırg. turna; Kmk. turna; Nog. turna; Kır. Tat. turna; Tat. tōrna (turna); ET. yumurtğa > Bşk. yömörtğa; Kar. yımırthā/imırthā/yumurta/yumurthā/yemertğa/yumırta/yımırta/yımirtğa/yımertğa/imirtğa; Krç-Blk. cumurthā; Kkp. cumirtğa; Kzk. jumirtğa; Kırg. cumurtğa; Kmk. yımirtğa; Nog. yumirtğa; Kır. Tat. yımırta; Tat. yömırğa (yumurta); *yubğa > ET. yuyğa > Bşk. yöğa; Krç-Blk. cuğa; Kkp. cuğa; Kzk. juğa; Kırg. cuğa; Kmk. yukğa; Nog. yuğa; Kır. Tat. yubğa; Tat. yuğa (ince); ET. burun > Bşk. mörön; Kar. burun/borun; Krç-Blk. burun; Kkp. murın; Kzk. murun; Kırg. murun; Kmk. burun/burnu; Nog. burın; Kır. Tat. burun; Tat. bōrın (burun) (TDBUÜ: 119; Tekin, 2003: 242-255-260; Gabain, 2003: 270-313; KTLS, 1991: 80-81-86-87-388-389-902-903-988-989; Baskakov vd., 1974: 136-141-256-266-267-546-548; Tavkul, 2000: 130-132-158-159-408-409; Baskakov, 1958: 120-179-260-262-467-654-669; Bammatov,

³⁰ u ünlüsü Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde o/u veya u/ı arasında bir art sıralı ünlü olarak görülür. Aynı şekilde Nogay Türkçesindeki u da yuvarlak, zayıf, yarı dar bir art sıralı ünlüdür. Bu yazı dillerinde u ünlüsü dudak uyumunun zayıflığından dolayı yalnızca ilk hecede bulunur. Diğer hecelerde ise u > ı gelişimi görülür. Fakat Kıpçak grubundaki lehçelerde mastar yapımında kullanılan ve “-w” ekiyle kurulan yapılarda diğer hecelerde de görülür (Eker, 1998: 131; Koç ve Doğan, 2004: 29; Öner, 1998: 4).

1969: 84-87-159-322-323-382; Baskakov, 1963: 89-90-365-447-449; Üseinov, 2005: 47-51-92-268-269-341; Yudahin, 1998: 152-209-231-233-576-759-762).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

u ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur.

ET. burun > Özb., Y. Uyg. burun (burun); ET. tut- > Özb., Y. Uyg. tut- (tutmak); ET. kum > Özb., Y. Uyg. kum (kum); ET. kuş > Özb., Y. Uyg. kuş (kuş); ET. turña > Özb. turne, Y. Uyg. turna (turna); ET. kılkaç > Özb. kılâk, Y. Uyg. kılak (kulak) (Tekin, 2003: 249-255; Gabain, 2003: 270; KTLS, 1991: 87-513-515-521-904; Necip, 1995: 53-247-248-250-428).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında korunmuştur.

ET. uluğ > Alt. ulu; Hks. uluğ; Tuv. uluğ (büyük, yaşlı); ET. uç- > Alt. uç-; Hks. uç-; Tuv. uş- (uçmak); ET. bulıt > Alt. bulut; Hks. pulut; Tuv. bulut (bulut); ET. kılkaç > Alt. kılak; Hks. hılah; Tuv. kılak (kulak); ET. kum > Alt. kum; Hks. hum; Tuv. kum (kum); ET. kuş > Alt. kuş; Hks. hus; Tuv. kuş (kuş), ET. kılun > Alt. kılun; Hks. hulun; Tuv. kılun (tay) (Tekin, 2003: 241-249-256; Killi, 1996: 179-180-181-184-185-188; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 45-124-126-191-193; Arıkoğlu, 2005: 196-197-199-386-537-539; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16-72-73-112).

Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak ön seste v ilişmesiyle birlikte ṽ/ṽ'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ĩ/ĩ'ye değişmiştir.

ET. uç- > Çuv. vřš- (uç-); ET. uruğ (boy, kabile) > Çuv. vřř (tohum); *yubka > ET. yuyka > Çuv. šühe (ince); *uzün > Çuv. vřřim (uzun); ET. turňa > Çuv. tırna/tırne (turna); ET. bulit > Çuv. pľit (bulut) (Tekin, 2003: 241-255-256-260; Ceylan, 1997: 185-186; Bayram, 2007: 52-53-56-156-214-226).

Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan u ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur.

ET. uluğ > Yak. ulū (ulu, büyük, yaşlı), ET. kulkak > Yak. kulgāk (kulak), ET. kum > Yak. kum (kum), ET. kut > Yak. kut (şans, talih), ET. kuş (kuş) > Yak. kus (ördek), ET. kulun > kulun (tay) (Tekin, 2003: 249-256; Killi, 1996: 180-184-185-186-188).

u ünlüsünün bu korunma durumu Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görünmektedir. Örneğin, ET. bul- > Kök. bul-; Uyg. bul-; Krh. bul-; Hrz. bul-; Çağ. bul-; Kpç. bul-; ETT. bul-(bulmak); ET. kuş > Kök. kuş; Uyg. kuş; Krh. kuş; Hrz. kuş; Çağ. kuş; Kpç. kuş; ETT. kuş (kuş); ET. kum > Kök. kum; Uyg. kum; Krh. kum; Hrz. kum; Çağ. kum; Kpç. kum; ETT. kum (kum); ET. uruğ > Kök. uruğ; Uyg. uruğ; Krh. uruğ; Hrz. uruğ; Çağ. uruğ; Kpç. uruğ/uruğ; ETT. uruğ/uruğ (boy, kabile) (Tekin, 2003: 241-249-256; Caferoğlu, 1993: 35-123-124-174; DLT: 24-75-77-134; Ata, 1998: 88-267-269-448; Karasoy, 1998: 389-526-656; LÇTO: 239; Toparlı vd., 2003: 37-162-165-293; Dilçin, 1991: 595-643; Yıldız, 2008: 446; Atsız ve Türkmen, 2004: 102).

2. 1. 1. 16. 1. Öndamaksıllaşma

2. 1. 1. 16. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u > ü

Türkmen Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte u ünlüsünün t ünsüzünün etkisiyle öndamaksıllaşarak ü'ye değiştiği görülür.

OT. tumağı > Trkm. dümew (nezle) (DLT: 126; KTLS, 1991: 648-649).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. buñ > Uyg. muñ/müñ/mıñ (sıkıntı, keder); ET. ud- > Krh. uğ-/üç- (takip etmek); ET. ut- > Krh. ut-/üt-üş/öt-üş (bir çeşit çocuk oyunu, oyunda kazanma); Hrz. ut-uş-/üt-üş-; ETT. ut-/üt- (oyunda kazanmak) (Tekin, 2003: 242-256-257; Gabain, 2003: 287; Caferoğlu, 1993: 89-90; DLT: 132-135-137-138; Yüce, 1993: 196; Dilçin, 1991: 644-645).

2. 1. 1. 16. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u > i

u ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bazen düzleşerek ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle de öndamaksıllaşarak i ünlüsüne değişmektedir.

ET. buğday > Kzk., Kkp., Nog. biyday (buğday); ET. yumurtğa > Kar. yımırth̄a/imırth̄a/yumurta/yumurth̄a/yumırta/yımırta/yımırth̄a/yımert̄a/yemert̄a/ımırth̄a (yumurta); AK. yuzağ > Kar. izağ (kilit) (Gabain, 2003: 270-313; KTLS, 1991: 82; Baskakov vd., 1974: 194-266-267; Baskakov, 1958: 103; Baskakov, 1963: 80; Eker, 1998: 140).

u > e

u ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bazen düzleşerek ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle de öndamaksıllaşarak e ünlüsüne de dönüşmektedir.

ET. yumurtğa > Kar. yımırth̄a/imırth̄a/yumurta/yumurth̄a/yumırta/yımırta/yımırth̄a/yımert̄a/yemert̄a/ımırth̄a (yumurta) (Gabain, 2003: 313; Baskakov vd., 1974: 266-267).

u > ü

Kumuk Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte u ünlüsünün t ünsüzünün etkisiyle öndamaksıllaşarak ü'ye değişmektedir.

ET. ut- > Kmk. üt- (kazanmak) (Tekin, 2003: 257; Bammatov, 1969: 339; Eker, 1998: 141-142).

2. 1. 1. 16. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örneğe rastlanılamaktadır.

2. 1. 1. 16. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 16. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

u > v/ĩ

u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişmesiyle birlikte v'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak i'ye değişmektedir.

ET. uç- > Çuv. vış- (uç-); ET. turña > Çuv. tırna/tırne (turna); ET. bulit > Çuv. pılıt (bulut) (Tekin, 2003: 241-255-256; Ceylan, 1997: 185-186; Bayram, 2007: 56-156-226).

u > ü

u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ü'ye de dönüşmüştür.

*yubқа > ET. yuyқа > Çuv. sühe (ince) (Tekin, 2003: 260; Ceylan, 1997: 186; Bayram, 2007: 214).

2. 1. 1. 16. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede u ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 16. 2. Düzleşme

2. 1. 1. 16. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u > ı

İlk hecede bulunan u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuş olmasına rağmen bazen düzleşerek ı ünlüsüne de dönüşmektedir.

ET. yultuz/yulduz > Gag. yıldız; TT. yıldız; Trkm. yıldız (yıldız); ET. yumurtğa > Gag. yımırta/yımmırta (yumurta); *yubқа > ET. yuyқа > Gag. yufқа/yıfқalan-/yufқalanmak (zayıflamak) (ince, yufka); AO. sus- > Gag. sus-/sis- (susmak) (Gabain, 2003: 313; Tekin, 2003: 260; KTLS, 1991: 988-989; Choi, 1992: 158-160-161; Tekin vd., 1995: 699).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. yultuz/yulduz > Hrz. yulduz/yılduz; Kpç. yılduz/yaldız/yalduz/yulduz; ETT. yılduz (yıldız); ET. қумурсға > Kpç. қумрусқа/қимırшағı/қумурсақа/қумурсаға/қумurusқа (karınca); ET. buñ > Uyg. muñ/müñ/mıñ (sıkıntı, keder) (Tekin, 2003: 249; Gabain, 2003: 287-313; Caferoğlu, 1993: 89-90; Ata, 1998: 485; Toparlı vd., 2003: 162-163-242-321; Dilçin, 1991: 650).

2. 1. 1. 16. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u > ı

u ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bazen düzleşerek ı ünlüsüne değişmektedir.

OT. tumaғu > Bşk. tımaw; Nog. tımaw; Kır. Tat. tımaw (nezle); ET. yultuz/yulduz > Kar. yulduz/yulduş/yıldız; Kırg. cıldız; Kır. Tat. yıldız (yıldız); ET. turña > Kkp. tırna; Kzk. tırna (turna); ET. yumurtğa > Kar. yımırthа /ımırthа/ yumurta/ yumurthа/ yumırta/ yımırta/ yımırthа/ yımertқа/ yemertқа/ ımırthа; Kmk. yımırthа; Kır. Tat. yımırta (yumurta); ET. uruғ > Bşk. ırıw; Nog. ıruw; Tat. ıru (boy, kabile); ET. burun > Kmk. bırıw (önce, önceden); ET. burғu > Bşk. bıraw; Krç-Blk., Kar. bırıǵı

(boru, burgu); ET. bulğa-/bulқа- > Kzk., Kkp., Nog. bılğa- (bulamak, karıştırmak) (Tekin, 2003: 241-255-256; Gabain, 2003: 270-313; Caferoğlu, 1993: 36; DLT: 126; KTLS, 1991: 78-79-83-86-648-902-988; Baskakov vd., 1974: 145-256-266-267-374; Tavkul, 2000: 121; Baskakov, 1958: 129-669; Bammatov, 1969: 88-159; Baskakov, 1963: 93-428; Üseinov, 2005: 92-271; Eker, 1998: 138-139; Yudahin, 1998: 209).

u > i

u ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bazen düzleşerek ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle de öndamaksıllaşarak i ünlüsüne dönüşür.

ET. buğday > Kzk., Kkp., Nog. biyday (buğday); ET. yumurtğa > Kar. yımırthā /imırthā /yumurta/ yumurthā/ yumırta/ yımırta/ yımirtқа/ yımertқа/ yemertқа/ ımirtқа (yumurta); AK. yuzaқ > Kar. izaḡ (kilit) (Gabain, 2003: 270-313; KTLS, 1991: 82; Baskakov vd., 1974: 194-266-267; Baskakov, 1958: 103; Baskakov, 1963: 80; Eker, 1998: 140).

u > e

u ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bazen düzleşerek ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle de öndamaksıllaşarak e ünlüsüne de değişmektedir.

ET. yumurtğa > Kar. yımırthā/imırthā/yumurta/yumurthā/yumırta/yımırta/ yımirtқа/yımertқа/yemertқа/ımirtқа (yumurta) (Gabain, 2003: 313; Baskakov vd., 1974: 266-267).

2. 1. 1. 16. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 16. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 16. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

u > v/ĩ

Ana Türkçenin u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte v'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak i'ye değişmektedir.

ET. uç- > Çuv. vış- (uç-); ET. turňa > Çuv. tırna/tırne (turna); ET. bulıt > Çuv. pılıt (bulut) (Tekin, 2003: 241-255-256; Ceylan, 1997: 185-186; Bayram, 2007: 56-156-226).

u > v/ĩ

Ana Türkçenin u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte v'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak i'ye değişiminin yanında ön seste v ilişkisiyle birlikte v'ya ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak i'ya da değişmiştir.

ET. uruğ (boy, kabile) > Çuv. vırı (tohum); *uzūn > Çuv. vırım (uzun); ET. turňa > Çuv. tırna/tırne (turna) (TDBUÜ: 119; Tekin, 2003: 255; Ceylan, 1997: 185-186; Bayram, 2007: 52-53-226).

2. 1. 1. 16. 2. 6. Yakut Türkçesinde

u > ı

İlk hecede bulunan u ünlüsü Yakut Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ikinci hecedeki ı ünlüsünün benzeştirici etkisine bağlı olarak düzleşip ı olmuştur.

ET. bulıt > bılt (bulut) (Tekin, 2003: 241; Killi, 1996: 184).

2. 1. 1. 16. 3. Genişleme

2. 1. 1. 16. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u > o

İlk hecede bulunan u ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde genişleyerek o ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. yuğur- > Az. yoğur-; TT. yoğur- (yoğurmak); ET. buz- > Az. poz-; Gag. boz-; TT. boz-; Trkm. boz- (bozmak) (Tekin, 2003: 242-260; Gabain, 2003: 270; KTLS, 1991: 80-81-992-993; Tekin vd., 1995: 81; Gaydarci vd. 1973: 88).

u > o değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, *yubka > ET. yuyka > Kpç. yuğa/yorka/yuvka/yuka/yubka (ince, yufka); ET. yunt > Uyg. yunt/yont (at, kısrak); ET. buz- > Krh. boz-; Çağ. boz-; Kpç. buz-/boz-; ETT. boz- (bozmak); ET. yuğur- > Uyg. yuğrul- (karışmak)/yoğur-; Krh. yoğrul-; Hr. yoğur-; Çağ. yoğur-; Kpç. yoğur-/yağur-/yovur-/yur- (yoğurmak) (Tekin, 2003: 242-260; Caferoğlu, 1993: 196-198-199; DLT: 23-153; Karasoy, 1998: 385; Ata, 1998: 488; LÇTO: 356; Toparlı vd., 2003: 39-325-326-328; Dilçin, 1991: 594).

2. 1. 1. 16. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u > ö

u ünlüsü bu grupta daha çok kısalma temayülü içerisinde olmakla beraber sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde görülen birkaç sözcükte az da olsa genişleyerek ö ünlüsüne değişmiştir.

ET. buz- > Bşk. böz-; Tat. böz- (bozmak); *tumān > Bşk. tōman; Tat. tōman (duman); ET. yultuz/yulduz > Bşk. yöndöz; Tat. yöldız (yıldız); ET. turña > Bşk. tōrna; Tat. tōrna (turna); ET. burun > Bşk. mörön; Tat. bōrın (burun) (TDBUÜ: 119; Gabain, 2003: 270-313; Tekin, 2003: 242-255; KTLS, 1991: 80-86-902-988; Eker, 1998: 132).

u > o

u ünlüsü bu gruptaki Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışındaki lehçelerde bazen genişleyerek o ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. bukağı > Kar. buğuw/buğow/boğuw (bukağı); ET. burun > Kar. burun/borun (burun); ET. buz- > Kır. Tat. boz-/buz- (bozmak) (Tekin, 2003: 242; Gabain, 2003: 270; Baskakov vd., 1974: 141; Üseinov, 2005: 47; Eker, 1998: 136).

u > e

u ünlüsü bu grupta yer alan Karaim Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte y ünsüzünün etkisiyle öndamaksillaşarak ve ilk hece dışındaki geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle genişleyerek e ünlüsüne değişmektedir.

ET. yumurtğa > Kar. yımırthā/imırthā/yumurta/yumurthā/yumırta/yımırta/yımırthā/yimertka/yemertka/ımırthā (yumurta) (Gabain, 2003: 313; Baskakov vd., 1974: 266-267).

2. 1. 1. 16. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

u > o

u ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hece dışındaki geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle genişleyerek o ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. tuzak > Y. Uyg. tozak (tuzak) (Tekin, 2003: 256; KTLS, 1991: 907; Necip, 1995: 429).

2. 1. 1. 16. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde u ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 16. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede u ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 1. 1. 16. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede u ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 1. 16. 4. Ünlü Düşmesi

2. 1. 1. 16. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan u ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 16. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta görülen genel temayüllerden biri ileri derecede daralmadır. Bu sebepten u sesi düzleşerek zayıf bir ünlü olan ı'ya dönüşür ve daha sonra da düşer. u ünlüsünün düşürüldüğü bir başka durum da r ve l seslerinin önünde kullanıldığı durumlardır.

ET. uruğ > AK. uruw > Kzk. ruw; Krç-Blk. ruw (boy, kabile); ET. ulağ (irtibat, ulak) > AK. ulaw > Kzk. law; Kkp. law (posta arabası, ulak); AK. uwağ > (uwağ > ıwağ >) Bşk. wağ; Tat. wağ (ufak); ET. unit- > Nog. mut- (unutmak) (Gabain, 2003: 304-305; Tekin, 2003: 256; Eker, 1998: 141-143; Koç ve Doğan, 2004: 118; Öner, 1998: 13; Atay, 1998: 48; Güllüdağ, 1998: 63).

2. 1. 1. 16. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan u ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 1. 16. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan u ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 1. 16. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde de genel eğilimlerden biri olan ileri derecede daralma özelliğine bağlı olarak u sesinin düzleşerek zayıf bir ünlü olan ı'ya dönüşmesinin ardından düşürüldüğü görülür.

ET. uwat- (ufaltmak) > Çuv. (ıvat- >) vat- (ufaltmak); van- (ufalanmak) (Gabain, 2003: 305; Ceylan, 1997: 185).

2. 1. 1. 16. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ilk hecede yer alan u ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 1. 1. 16. 5. nl Türemesi

Türkçenin ağdaş lehçelerinde ilk hecede u ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 15: İlk Hecedeki u Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	vi, vi, i, i, ü	6.Yak.	u, i
Az.	u, o	Bşk.	ö, i	Özb.	u	Alt.	u				
Gag.	u, i,	Kar.	u, o, i, e, i	Y.Uyg.	u, o	Hks.	u				
TT.	u, o	Krç- Blk	u, i			Tuv.	u				
Trkm.	u, o	Kkp.	u, i, i								
		Kzk.	u, i, i								
		Kırg.	u, i								
		Kmk.	u, i, ü								
		Nog.	u, i, i								
		Kır. Tat.	u, o, i								
		Tat.	ö, i								

Tablo 16: İlk Hecedeki u Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-	-		-			+	-	-	
	Gag.	-	-	-		+			-	-	-	
	TT.	-	-	-		-			+	-	-	
	Trkm.	-	-	-		-			+	-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-	-		+			+	+	-	
	Kar.	-	-	+		+			+	-	-	
	Krç.Blk	-	-	-		+			-	+	-	
	Kkp.	-	-	+		+			-	+	-	
	Kzk.	-	-	+		+			-	+	-	
	Kırg.	-	-	-		+			-	-	-	
	Kmk.	-	-	+		+			-	-	-	
	Nog.	-	-	+		+			-	+	-	
	Kır.Tat.	-	-	-		+			+	-	-	
	Tat.	-	-	-		+			+	+	-	
Karluk	Özb.	-	-	-		-			-	-	-	
	Y.Uyg.	-	-	-		-			+	-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-	-		-			-	-	-	
	Hks.	-	-	-		-			-	-	-	
	Tuv.	-	-	-		-			-	-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-	+		+			-	+	-	
Yakut	Yak.	-	-	-		+			-	-	-	

2. 1. 2. Öndamaksıl Ünlüler

2. 1. 2. 1. ē Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ē ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısaltmakla birlikte bazı örneklerde de korunmuştur AT. bēg > Kök. beg; Uyg. beg, Uyg. Br. pēg; Krh. bēg/beg/bēg; Hrzs. bēg; Çağ. big; Kpç. beg/bey/bi/big/biy; ETT. beg (bey); AT. hēr > Kök. er; Uyg. er, Uyg. Br. hēre; Krh. er/er-et-/ar-it-; Hrzs. ér; Çağ. ir; Kpç. er; ETT. er (er, erkek); AT. kēnç > Uyg. kenç; Krh. kēnç/kenç; Hrzs. kenç; Çağ. kence; Kpç. genç; ETT. genç (genç); AT. nē > Kök. ne; Uyg. ne/nē; Krh. ne/nē; Hrzs. ne; Çağ. ni; Kpç. ne/ney/ni; ETT. ne/ni (ne); AT. tēt (i)- > Uyg. titik/titig; Krh. teytik/tetik; Hrzs. têtik; Çağ. tetik; Kpç. têtik/tetik; ETT. tetik (tetik olmak, tetik davranmak) (TDBUÜ: 94-96-180-181; Tekin, 2003: 240-243-250; Caferoğlu, 1993: 48-50-70-91-157; DLT: 18-38-39-85-119; KB: 238-489; LÇTO: 131-200; Arat, 2006: VIII; Ata, 1998: 52-310-326; Toparlı ve Argunşah, 2008: 216-262; Karasoy, 1998: 372-481-568; Eker, 1998: 47; Toparlı vd., 2003: 26-74-86-199-272; Dilçin, 1991: 591-605; Yıldız, 2008: 385-454; Gökdemir ve Gökdemir, 1990). Tarihî dönemlerdeki korunma örneklerine Eski Türkçe döneminde Runik harfli metinlerde geçen ēsni- (hatırlamak, anmak); Eski Bulgar Türkçesinde görülen ēr- (olgunlaşmak), sēk (seki) (TDBUÜ: 122; Ceylan, 1997:162) örnekleri de eklenebilir. Ayrıca Eski Türkiye Türkçesinde ē ünlüsü sadece bir örnekte dēlü (deli) korunmuştur (Korkmaz, 1995: 451). Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise ē ünlüsünün kullanımına rastlanmamaktadır.

İlk hecedeki ē ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısalma dışında bazen uzunluğunu koruyarak bazen de korumadan ī/ē, i/è veya ı ünlülerine değişerek daralmış; kimi örneklerde de ö ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca sınırlı sayıda örnekte ı ünlüsüne değişerek de artdamaksıllaşmıştır. Bu kısımda ē/è değişimi dışında yer alan değişimler ē ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden ē ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece ē > ē̄/è değişimine ait örneklere yer verilecektir AT. ēb- > Krh. iw-/èw-, Hrzs. èw- (acele etmek); AT. ēr- > Krh. er-/èr-, Hrzs. ér-/er- (ermek, erişmek); AT. bē > Uyg. bè, ETT. bē (kısarak); AT. tēp- > Kpç. tep-/dēp-/teb-/tip- (tepmek); AT. yēl- > Krh. yēl-, Hrzs. yēl-/yel- (tırıs gitmek, koşmak) (TDBUÜ: 180-181; DLT: 42-149; KB: 210; Clauson, 1972:

291; Ata, 1998: 124-141-478; Toparlı ve Argunşah, 2008: 217; Toparlı vd., 2003: 270).
ē ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuş; Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise genellikle kısalmıştır. Yazı dillerinde olmasa da Azerbaycan Türkçesinin çeşitli ağızları ile (Karabağ, Nuça, Kuba, Kaşgay ve Aynallu vb.) Türkiye Türkçesinin özellikle Batı-Anadolu ağızlarında bēş (beş), dē- (demek), dēli (deli) (TDBUÜ: 62; Erdem, 2003: 89) ē ünlüsüne rastlanılmaktadır. Bunun dışında Azerbaycan Türkçesinde bazen ö ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmış; Türkmen Türkçesinde de kimi örneklerde ü ünlüsüne değişerek hem yuvarlaklaşmış hem de daralmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme ve ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü bu grupta kısalma temayülü içerisinde. Bu grupta daha çok i ve e ünlülerine değişmekle birlikte Başkurt Türkçesinde bazen ē ünlüsüne değişmektedir. Bu değişimler göz önüne alındığında ē ünlüsünün kısaldığı ve daraldığı görülmektedir. Bunun dışında Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde bazen ö ünlüsüne de değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; Kırgız Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 2. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak e ünlüsüne değişmiştir; ancak hem Özbek Türkçesinin bēz (bez, gudde), dē- (demek) hem de Yeni Uygur Türkçesinin dē- (demek) birçok ağızda uzun ē'nin yaşadığı görülmektedir (TDBUÜ: 52–53–55)³¹. Bunun dışında Özbek Türkçesinde bazen i'ye değişerek daralmış; Özbek Türkçesinde a ile o arasında bir ses olarak görülen ă ünlüsüne ve Yeni Uygur Türkçesinde ise kimi örneklerde a ünlüsüne değişerek artdamaksılaşmıştır. Yine Özbek Türkçesinde ă ünlüsüne ve Yeni Uygur Türkçesinde ise o sesine değişerek de

³¹ Tekin, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi ağızlarında görülen bu ē'leri "Özbek Türkçesindeki bēz (bez, gudde) örneği hariç" Ana Türkçede ē olarak tasarlanmaktadır.

yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; sadece Yeni Uygur Türkçesinde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 2. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü bu grupta Altay Türkçesinde bazı istisnalar dışında; Tuva Türkçesinde ise tamamen kısalarak e ünlüsüne değişmiştir. Bunun dışında Hakas Türkçesinde bazı durumlarda uzunluğunu kaybetmeden ī ünlüsüne, bazen de uzunluğunu kaybederek i ve ĭ ünlülerine değişerek daralmıştır. Aynı zamanda Hakas Türkçesinde kimi örneklerde kısa ĭ'ya değişerek de artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok a ünlüsüne değişerek artdamaksıllaşmış; az sayıda örnekte de ĭ/i ünlülerine değişerek daralmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ē ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde genellikle (ie) ikiz ünlüsüne dönüşmüş çok heceli sözcüklerde ise kısalarak e veya i ünlülerine değişmiştir. Bu değişimler göz önüne alındığında ē ünlüsünün kısaldığı ve daraldığı görülmektedir. Bunların dışında Yakut Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılırken ı sesine de dönüşerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 2. ē Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 2. 2. 1. Ünlü Kısılması

2. 1. 2. 2. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuş; Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise genellikle kısalmıştır.

AT. bērü > Az. beri; Gag. bēri; TT. beri; Trkm. bēri (beri); AT. kēkir- > Az. geyir-; Gag. gēri-; TT. geğir-; Trkm. gēğir- (geğirmek); AT. nē > Az. ne; Gag. ne; TT. ne; Trkm. nēme (ne); AT. kēmi > Az. gemi; Gag. gemi; TT. gemi; Trkm. gēmi (gemi); AT. tēlü > Az. deli; Gag. deli; TT. deli; Trkm. dēli (deli) (TDBUÜ: 180-181; KTLS, 1991: 62-63-156-157-262-263-264-265-642-643; Choi, 1992: 166-167-168; Tekin vd., 1995: 55-140-244-473; Gaydarci vd., 1973: 77-109-136-341).

2. 1. 2. 2. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü bu grupta sadece Kırgız Türkçesinde görülen bir örnek dışında AT. yēk > Kırg. cēk (şeytan) (Alimova, 2007: 33) daha çok kısalarak e ünlüsüne değişmiştir; ancak Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ise i ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. tēri > Bşk. tirē; Kar. teri/t'eri; Krç-Blk. teri; Kkp. teri; Kzk. teri; Kırg. teri; Kmk. teri; Nog. teri; Kır. Tat. teri; Tat. tirē (deri); AT. kēkir- > Bşk. kikēr-; Krç-Blk. kekir-; Kkp. kekir-; Kzk. kekir-; Kırg. kekir-; Kmk. kekir-; Nog. kekir-; Kır. Tat. kekir-; Tat. kikēr- (geğirmek); AT. sēkir- > Bşk. hikēr; Kar. sekir-/s'ekir-; Krç-Blk. sekir-; Kkp. sekir-; Kzk. sekir-; Kırg. sekir-; Nog. sekir- (çıldırmaq); Kır. Tat. sekir-; Tat. sikēr (sıçramak, sekmek); AT. ēder > Bşk. ēyer; Kar. eger/er/yer/ıgır; Krç-Blk. iyer; Kkp. er; Kzk. er; Kırg. ēr³²; Kmk. er; Nog. iyer; Kır. Tat. eger; Tat. iyer (eyer) (TDBUÜ: 180-181; KTLS, 1991: 164-165-230-231-262-263-770-771; Baskakov vd., 1974: 308-470-512-654; Tavkul, 2000: 253-337-393; Baskakov, 1958: 195-572-637; Bamatov, 1969:

³² Kırgız Türkçesinde AT. ēder (eyer) sözcüğünün ēr olarak görülüyor olması muhtemelen Ana Türkçedeki ē sözcüğünün korunmuş hâli değil eye ses grubunun büzülmesi sonucu oluşmuş bir ikincil ünlüdür.

164-312; Baskakov, 1963: 158-293-347; Üseinov, 2005: 94-220-257-328; Eker, 1998: 147-150-167; Yudahin, 1998: 322-431-643-727).

2. 1. 2. 2. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü bu grupta daha çok kısalarak e ünlüsüne değişmiştir.

AT. ēder > Özb., Y. Uyg. eger (eyer); AT. ēg- > Özb., Y. Uyg. eg- (eğmek); AT. ēke- (eğelemek) > Özb. egâv, Y. Uyg. ekek (eğe); AT. kēkir- > Özb., Y. Uyg. kekir- (geğirmek); AT. kēmi > Özb., Y. Uyg. keme (gemi) (TDBUÜ: 180-181; KTLS, 1991: 203-205-231-263-265; Necip, 1995: 41).

2. 1. 2. 2. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde bazı istisnalar dışında genellikle kısalarak e ünlüsüne değişmiştir; Hakas Türkçesinde ise i/ï ünlülerine dönüşmüştür.

AT. ēder > Alt. ēr; Hks. izer; Tuv. ezer (eyer); AT. bēg > Alt. bey; Hks. pig; Tuv. beg (bey); AT. kēkir- > Alt. kekir-; Hks. kigir-; Tuv. kegir- (geğirmek); AT. hēr > Alt. er; Hks. ir; Tuv. er (er, erkek) (TDBUÜ: 180-181; Killi, 1996: 216-219; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 39-83-104; Arıkoğlu, 2005: 124-232-242-363; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 12-42-44-66).

2. 1. 2. 2. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde çoğunlukla kısalarak a ünlüsüne değişmiş; az sayıda örnekte de kısalarak i/ï ünlülerine dönüşmüştür.

AT. ētük > Çuv. atı (çizme); AT. kēgir- > Çuv. kakir- (geğirmek); AT. kēb- > Çuv. kav-le- (geviş getirmek, çiğnemek); AT. bēz > Çuv. par (bez, gудde); AT. tēri > Çuv. tir (deri); AT. tēp- > Çuv. tap- (tepmek); AT. hēr > Çuv. ar (er); AT. ēder > Çuv. yiner (eyer) (TDBUÜ: 180-181; Ceylan, 1997: 113-161-163-166-193; Bayram, 2007: 37-40-87-92-93-148-218).

2. 1. 2. 2. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ē ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde genellikle (ie) ikiz ünlüsüne dönüşmüştür AT. bē- > bie- (kısarak); AT. ēg- > Yak. ieḡ (eḡmek) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 213; Vasiliev, 1995: 78). Fakat bazen tek heceli sözcüklerde de kısalma örnekleri mevcuttur AT. hēr > Yak. er (er, erkek); AT. tēp- > Yak. tep- (tepmek) (TDBUÜ: 180-181; Killi, 1996: 216-227; Vasiliev, 1995: 82-267). ē ünlüsü Yakut Türkçesinde çok heceli sözcüklerde ise genellikle i ünlüsüne kısalmıştır AT. tēri > Yak. tir ī (deri) (TDBUÜ: 181; Killi, 1996: 227).

2. 1. 2. 2. 2. Artdamaksıllaşma

Artdamaksıllaşma, öndamaksıl ünlülerin, belirli ünsüzlerin artdamaksıllaştırma, artdamaksıl ünlülerin benzeştirme veya daha başka sebeplere bağlı olarak kelimede ön, iç ve son seslerde artdamaksıl sıraya geçmesidir (Korkmaz, 1992: 160). Türk dilinde yaygın bir şekilde görülen bu ses olayının yukarıda belirtilen sebepleri dışındaki bir başka sebebi de birincil uzun ünlülerin kısalırken bıraktıkları artdamaksıllaştırıcı etkidir (Yağın, 2008b). Birincil uzun ünlülerin kısalırken bıraktığı bu etkiye bazen ünlünün uzunluğunu yitirmediği durumlarda da rastlanmaktadır.

2. 1. 2. 2. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 2. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ı

ē ünlüsü bu grupta kısalma temayülü içerisinde olmakla birlikte daha çok i/e/ë ünlülerine değişmektedir; ancak Karaim Türkçesinde bir örnekte kısalırken artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne değişmektedir.

AT. ēder > Kar. eger/er/yer/ıḡır (eyer) (TDBUÜ: 180; Baskakov vd., 1974: 654).

2. 1. 2. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ă

ē ünlüsü bu grupta Özbek Türkçesinde az sayıda örnekte kısılrken artdamaksıllaşarak ă ünlüsüne değışmektedir.

AT. ēr- > Özb. hâri- (yorulmak); AT. kēb- > Özb. kâvşe- (geviş getirmek) (TDBUÜ: 180-181; KTLS, 1991: 271-995).

ē > a

ē ünlüsü bu grupta Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılrken artdamaksıllaşarak a ünlüsüne değışmektedir.

AT. ēr- > Y. Uyg. har- (yorulmak) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 995; Necip, 1995: 41).

2. 1. 2. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ĩ

ē ünlüsü bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde tespit edilen bir örnekte kısa ĩ'ya değışmiştir.

AT. ēke- > Hks. ĩge- (eğelemek) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 211).

2. 1. 2. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ē > a

ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok a ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. ētük > Çuv. atı (çizme); AT. kēgir- > Çuv. kaķır- (geğirmek); AT. kēb- > Çuv. kav-le- (geviş getirmek, çiğnemek); AT. bēz > Çuv. par (bez, gудde); AT. tēp- > Çuv. tap- (tepmek); AT. hēr > Çuv. ar (er) (TDBUÜ: 180-181; Ceylan, 1997: 113-161-163; Bayram, 2007: 37-40-92-93-148-218).

2. 1. 2. 2. 6. Yakut Türkçesinde

ē > ı

ē ünlüsü Yakut Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılrken artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. ēder > Yak. ıñır (eyer) (TDBUÜ: 180; Vasiliev, 1995: 85).

2. 1. 2. 2. 3. Yuvarlaklaşma

2. 1. 2. 2. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ö

ē ünlüsü Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen bir örnekte dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak ö ünlüsüne değişmiştir.

AT. kēb- > Az. gövşe- (geviş getirmek) (KTLS, 1991: 270-271; Choi, 1992: 167).

ē > ö değişimine Çağatay Türkçesi döneminde tespit edilen bir örnekte de rastlanmaktadır AT. ētük > Çağ. ötük/itük (çizme) (TDBUÜ: 180; Karaağaç, 1997: 607; LÇTO: 57).

ē > ü

ē ünlüsü Türkmen Türkçesinde tespit edilen bir örnekte dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak ü ünlüsüne değişmiştir.

AT. kēper- > Trkm. gēber-/güber- (ölmek) (şışmek) (TDBUÜ: 181; KTLS, 1991: 258-259; Choi, 1992: 166; Tekin vd., 1995: 244).

2. 1. 2. 2. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ö

ē ünlüsü bu grupta kısıalma temayülü içerisinde olmakla birlikte daha çok i/e/ë ünlülerine değişmektedir; ancak bu gruptaki bazı lehçelerde dudak ünsüzlerinin etkisiyle az örnekte ē > ö değişimi görülmektedir.

AT. ētük > Kırg. ötük (çizme); AT. bēle- > Krç-Blk. böle-; Kkp. böle-; Kzk. böle-; Kırg. bölō; Nog. böle- (kundaklamak) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 136; Tavkul, 2000: 127; Baskakov, 1958: 116; Baskakov, 1963: 86; Aksu ve Işık, 1997: 21; Eker, 1998: 155; Yudahin, 1998: 138-617).

2. 1. 2. 2. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ö

ē ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde birkaç örnekte dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisine bağlı olarak ö ünlüsüne değişmiştir.

AT. ētük > Y. Uyg. ötük (çizme); AT. kēb- > Y. Uyg. köyşi- (geviş getirmek) (TDBUÜ: 180-181; KTLS, 1991: 137-271).

2. 1. 2. 2. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 2. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ē ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 2. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ē ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 2. 4. Daralma

2. 1. 2. 2. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ü

ē ünlüsü Türkmen Türkçelerinde bir örnekte dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak dar yuvarlak ü ünlüsüne değişmiştir.

AT. kēper- > Trkm. gēber-/güber- (ölmek) (şişmek) (TDBUÜ: 181; KTLS, 1991: 258-259; Choi, 1992: 166; Tekin vd., 1995: 244).

2. 1. 2. 2. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē > i

ē ünlüsü bu grupta genellikle daralarak i ünlüsüne değişmektedir.

AT. ētük > Bşk. itëk; Tat. itëk (çizme); AT. kēkir- > Bşk. kikër-; Tat. kikër- (geğirmek); AT. ēder > Krç-Blk. iyer; Nog. iyer; Tat. iyer (eyer); AT. bēle- > Bşk. bile-; Tat. bile- (kundaklamak); AT. sēkir- > Tat. sikër- (sıçramak, sekmek); AT. tēri > Bşk. tirë; Tat. tirë (deri) (TDBUÜ: 180-181; KTLS, 1991: 136-137-164-165-262-263-770-771; Tavkul, 2000: 231; Eker, 1998: 147-155-167).

ē > i değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. kēmi > Uyg. kimi/kemi; Krh. kimi/keme/kime; Kpç. kimi/keme/kemi/kime (gemi); AT. nē > Çağ. ni; Kpç. ne/ney/ni; ETT. ne/ni (ne); AT. yēl- > Uyg. yil-/yel-; Çağ. yil-; ETT. yil- (tırıs gitmek, koşmak); AT. bē > Kök. bi; Krh. bī/bi (kısarak) (TDBUÜ: 180-181; Tekin, 2003: 240; Caferoğlu, 1993: 74; Kaya, 1994: 808; DLT: 39-63; KB: 257; Toparlı vd., 2003: 149-199; Karasoy, 1998: 568-681; Yıldız, 2008: 454; Dilçin, 1991: 650).

ē > ě

ē ünlüsü bu grupta genellikle daralarak i ünlüsüne değişmekle birlikte Başkurt Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ě ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. ēder > Bşk. ěyer (eyer) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 230; Eker, 1998: 150).

ē > ı

ē ünlüsü Karaim Türkçesinde bir örnekte ı ünlüsüne değişerek daralmıştır AT. ēder > Kar. eger/er/yer/ıgır (eyer) (TDBUÜ: 180; Baskakov vd., 1974: 654). Bu değişimde öncelikle d > y > g (ēder > eyer > eger) değişimi ile bu değişim sırasında ortaya çıkan y ünsüzünün daraltıcı etkisi ve birincil uzun ünlü ē'nin kısalırken artdamaksıllaştırıcı etkisi düşünülmelidir.

Bu değişime Eski Türkiye Türkçesi döneminde tespit edilen bir sözcükte de rastlanmaktadır. Örneğin, AT.  r- > ETT. ırış-³³ (yorulmak) (TDBUÜ: 180; Dilçin, 1991: 612).

2. 1. 2. 2. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde   ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 2. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

  >  

  nls Hakas Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte uzunluğunu yitirmeden daralarak   ünlüsüne değişmiştir.

AT. b  > Hks. p  (kısarak) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 213; Arıkoğlu, 2005: 363).

  >   değişimi Karahanlı Türkçesinde de bir örnekte görülmektedir AT. b  > Krh. b /bi (kısarak) (TDBUÜ: 180; DLT: 39).

  > i

  nls Hakas Türkçesinde kısalarak ve daralarak i ünlüsüne değişmiştir.

AT. h r > Hks.  r (er, erkek); AT.  der > Hks.  zer (eyer); AT. b g > Hks. pig (bey); AT. k kir- > Hks. kig r- (geğirmek) (TDBUÜ: 180-181; Killi, 1996: 216-219; Arıkoğlu, 2005: 124-232-242).

  > i değişimi Karahanlı Türkçesinde de bir örnekte görülmektedir AT. b  > Krh. b /bi (kısarak) (TDBUÜ: 180; DLT: 39).

³³ ETT. ırış- sözcüğünde meydana gelen daralmanın nedeni tam olarak belirlenememiş olsa da bu daralma örneğinin “AT.  r- > ETT. ırış- (yorulmak)” muhtemelen   >   değişmesine uğramadan önce   > i ara değişmesine uğradığı ve oradan da birincil uzun ünlülerin bıraktığı artdamaksıllaşma etkisine bağlı olarak artdamaksıllaşıp  ’ya döndüğü düşünülebilir.

ē > ĭ

ē ünlüsü Hakas Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısalarak, daralarak ve artdamaksıllaşarak kısa ĭ ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. ēke- > Hks. ĭge- (eğelemek) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 211).

2. 1. 2. 2. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

ē > i

Ana Türkçenin ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok a ünlüsüne değişmekle beraber az sayıda örnekte daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle i ünlüsüne değişmektedir.

AT. tēri > Çuv. tir (deri) (TDBUÜ: 181; Ceylan, 1997: 193).

ē > ĭ

Ana Türkçenin ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok a ünlüsüne değişmekle beraber az sayıda örnekte daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle kısa ĭ ünlüsüne değişmektedir.

AT. ēder > Çuv. yĭner (eyer) (TDBUÜ: 181; Ceylan, 1997: 166; Bayram, 2007: 87).

2. 1. 2. 2. 4. 6. Yakut Türkçesinde

ē > i

ē ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde genellikle (ie) ikiz ünlüsüne dönüşmüş çok heceli sözcüklerde ise genellikle kısalarak i ünlüsüne değişmiştir.

AT. ēke- (eğelemek) > Yak. igĭ (eğ); AT. tēri > Yak. tirĭ (deri) (TDBUÜ: 180-181; Killi, 1996: 211-227; Vasiliev, 1995: 77).

ē > ı

ē ünlüsü Yakut Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılırken artdamaksıllaşarak ı sesine dönüşmüştür.

AT. ēder > Yak. ıñır (eyer) (TDBUÜ: 180; Vasiliev, 1995: 85).

2. 1. 2. 2. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ē ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 2. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ē ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 2. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

2. 1. 2. 2. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 2. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan bazı lehçelerde ē ünlüsünün tespit edilen bir örnekte “iy veya ie” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. bē > Bşk. biye; Kar. biye; Krç-Blk. biye; Kkp. biye; Kzk. biye; Nog. bie; Kır. Tat. bie; Tat. biye (kısırak) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 480-481; Baskakov vd., 1974: 116; Tavkul, 2000: 124; Baskakov, 1958: 104; Baskakov, 1963: 79; Üseinov, 2005: 44; Yudahin, 1998: 104).

ē ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. bē > Çağ. biye; Kpç. bey (kısırak); AT. kēkir- > Kpç. kegir-/kekir-/keykir- (geğirmek); AT. nē > Kpç. ne/ney/ni (ne); AT. tēt (i)- (tetik davranmak) > Krh.

teytik/tetik (tetik, çevik) (TDBUÜ: 180-181; Clauson, 1972: 291-323; DLT: 119; Toparlı vd., 2003: 29-136-199).

2. 1. 2. 2. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde ē ünlüsünün tespit edilen bir örnekte “iy” veya “öy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. bē > Özb. biye (kısırak); AT. kēb- > Y. Uyg. köyşi- (geviş getirmek) (TDBUÜ: 180-181; KTLS, 1991: 271-481).

2. 1. 2. 2. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 2. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ē ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 2. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde birkaç örnekte ē ünlüsünün “ie” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. bē > Yak. bie (kısırak); AT. bēbek > Yak. biebeke (bebek) (TDBUÜ: 42-180; Killi, 1996: 213).

Tablo 17: İlk Hecedeki ē Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ē	ÇTL	ē	ÇTL	ē	ÇTL	ē	ÇTL	ē	ÇTL	ē
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	a, i, ĭ	6.Yak.	i, e, ı
Az.	e, ö	Bşk.	i, ě	Özb.	e, ă	Alt.	e				
Gag.	ē, e	Kar.	e, ı	Y.Uyg.	e, a, ö	Hks.	i, ĭ, ĭ				
TT.	e	Krç- Blk	e, i, ö			Tuv.	e				
Trkm.	ē, ü	Kkp.	e, ö								
		Kzk.	e, ö								
		Kırg.	e, ö								
		Kmk.	e								
		Nog.	e, i, ö								
		Kır. Tat.	e								
		Tat.	i								

Tablo 18: İlk Hecedeki ē Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	+			-		+	-		-	-	-
	Gag.	+			-		-	-		-	-	-
	TT.	+			-		-	-		-	-	-
	Trkm.	+			-		+	+		-	-	-
Kıpçak	Bşk.	+			-		-	+		-	-	+
	Kar.	+			+		-	+		-	-	+
	Krç.Blk	+			-		+	+		-	-	+
	Kkp.	+			-		+	-		-	-	+
	Kzk.	+			-		+	-		-	-	+
	Kırg.	+			-		+	-		-	-	-
	Kmk.	+			-		-	-		-	-	-
	Nog.	+			-		+	+		-	-	+
	Kır.Tat.	+			-		-	-		-	-	+
	Tat.	+			-		-	+		-	-	+
Karluk	Özb.	+			+		+	+		-	-	+
	Y.Uyg.	+			+		+	-		-	-	+
K.Doğ.	Alt.	+			-		-	-		-	-	-
	Hks.	+			+		-	+		-	-	-
	Tuv.	+			-		-	-		-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+			+		-	+		-	-	-
Yakut	Yak.	+			+		-	+		-	-	+

2. 1. 2. 3. e Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

e ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli e hem de uzun ē'den gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürkçede temir (demir), bedük (büyük); ēb- > eb- (acele etmek), ēr- > er- (ermek, erişmek) (TDBUÜ: 180; Tekin, 2003: 240-242-243-254). Uygur Türkçesinde sen (sen), et (et); ētük > etük (çizme), bēg > beg (bey) (TDBUÜ: 180; Caferoğlu, 1993: 50-51-131). Karahanlı Türkçesinde sew- (sevmek), keç- (geçmek); ēder > eğer (eyer), ēg- > eg- (eğmek) (TDBUÜ: 180; DLT: 36-62-102). Harezmi Türkçesinde ew (ev), berk (sağlam); ēder > eyer/eğer (eyer), bērü > berü (beri) (TDBUÜ: 180; Ata, 1998: 59-139-143). Kıpçak Türkçesinde sekiz (sekiz), belgü (işaret); bē > bey (kısarak), çērig > çerig/çeri/şerü (asker) (TDBUÜ: 180; Toparlı vd., 2003: 27-29-48-230). Eski Türkiye Türkçesinde etmek (ekmek), ev (ev); ēder > eyer-lü (eyer), bēg > beg (bey) (TDBUÜ: 180; Yıldız, 2008: 377; Dilçin, 1991: 591-606). Çağatay Türkçesinde de ilk hecedeki e ünlüsünün genellikle i ünlüsüne değiştiği görülse de iv (ev), sikiz (sekiz) (Karasoy, 1998: 486-607) hem normal süreli e ünlüsüne berk (sağlam), sevin-/sövün-/söyün- (sevinmek) (Karasoy, 1998: 370-606) hem de uzun ē'den kısalarak gelişen e ünlüsüne kēnç > kence (genç), tēlü > delü-çe (azgın, deli) rastlanılmaktadır (TDBUÜ: 181; LÇTO: 171-200).

e ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur; ancak bunun dışında bazen i, é ve ü ünlülerine değişerek daralmış; bazen de ö ve ü ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmıştır. e ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur; ancak bazen Azerbaycan Türkçesinde kapalı é sesine, Türkiye Türkçesinde ise i sesine değişerek daralmıştır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde ü'ye değişerek hem daralmış hem de yuvarlaklaşmıştır. Bu yuvarlaklaşma Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de bazı örneklerde ö ünlüsüne değişmeyle görülür. Ayrıca e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur; ancak Tatar ve Başkurt Türkçelerinde çoğunlukla, Karaim Türkçesinde ise nadiren i

ünlüsüne değişerek daralmıştır. Bu daralma olayı e ünlüsünün bu grupta yer alan Başkurt, Kırım Tatar ve Tatar Türkçeleri dışındaki bütün lehçelerde ü ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşması ve daralmasıyla da görülmektedir. Yuvarlaklaşma olayı da bu gelişimin dışında Karaim Türkçesinde ö'ye, Başkurt, Tatar ve Kırgız Türkçelerinde ise ö'ye değişerek görülmektedir. Ayrıca e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

e ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur; ancak her iki çağdaş lehçede de ü ünlüsüne değişerek hem daralmış hem de yuvarlaklaşmıştır. Yuvarlaklaşma olayı Yeni Uygur Türkçesinde ö ünlüsüne değişmeyle de görülür. Ayrıca e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

e ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde Hakas Türkçesinde nadiren diğer lehçelerde ise genellikle korunmuştur; ancak bu gruptaki tüm lehçelerde bazen ö ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Hakas Türkçesinde bazı örneklerde i ve ĭ ünlülerine değişerek daralmıştır. Bu daralmanın dışında Hakas Türkçesinde kimi örneklerde ĭ ünlüsüne değişerek artdamaksillaşmıştır. Tuva Türkçesinde az sayıda örnekte gırtlaksıl e' ünlüsüne de değişmiştir ET. et > Tuv. e't (et); ET. yet- > Tuv. çe't (yetişmek, varmak) (Tekin, 2003: 243; Gabain, 2003: 310; Killi, 1996: 222-230). Ayrıca e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede sadece Hakas Türkçesinde düşmüş; gruptaki lehçelerin hiç birinde ise türememiştir.

2. 1. 2. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ilk hecedeki e ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde düzenli olarak a ünlüsüne değişerek artdamaksillaşır. Ayrıca e ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 3. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecedeki e ünlüsü Yakut Türkçesinde kısmen korunmuş; çoğunlukla da i ünlüsüne değişerek daralmıştır. Ayrıca e ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramamıştır.

2. 1. 2. 4. e Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

e ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce e ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa e ünlüsünün Yakut ve Hakas Türkçelerinde kısmen, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt ve Tatar Türkçeleri ile Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ise genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

ET. ek- > Az. ek-; Gag. ek-; TT. ek-; Trkm. ek- (tohum ekmek); ET. elig > Az. el; Gag. el; TT. el; Trkm. el (el); ET. eşgek > Az. eşek/eşşek; Gag. eşek; TT. eşek; Trkm. eşek (eşek); ET. et > Az. et; Gag. et; TT. et; Trkm. et (et); ET. elig > Az. elli; Gag. elli; TT. elli; Trkm. elli (elli); ET. belgü (işaret) > Az. belli; Gag. belli; TT. belli; Trkm. belli (açık); ET. ben > Az. men; Gag. ben; TT. ben; Trkm. men (ben zamiri); ET. beñiz > Az. beniz; Gag. beniz; TT. beniz; Trkm. meñiz (beniz); ET. kelin > Az. gelin; Gag. gelin; TT. gelin; Trkm. gelin (gelin); ET. temir > Az. demir; Gag. demir; TT. demir; Trkm. demir (demir) (Tekin, 2003: 240-243-246; Gabain, 2003: 265-298; Caferoğlu, 1993: 47; KTLS, 1991: 60-61-160-161-206-207-208-209-210-211-224-225-226-227-262-263; Choi, 1992: 170-171-267-268; Tekin vd., 1995: 58-144-195-197-199-206-248-454; Gaydarci vd., 1973: 79-80-81-109-138-174-175-180-181).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

e ünlüsü bu grupta Başkurt ve Tatar Türkçeleri dışındaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

ET. ek- > Bşk. ik-; Krç-Blk. ek-; Kkp. ek-; Kzk. eg-; Kırg. ek-; Kmk. ek-; Nog. ek-; Kır. Tat. ek; Tat. ik- (tohum ekmek); ET. elig > Bşk. illë; Kar. eñli/iñli; Krç-Blk.

elli; Kkp. elli; Kzk. elüw; Kırg. elü; Kmk. elli; Nog. elli; Kır. Tat. elli; Tat. illë (elli); ET. eşgek > Bşk. işek; Kar. eşek/esek; Krç-Blk. eşek; Kkp. eşek; Kzk. esek; Kırg. eşek; Kmk. eşek; Nog. eşek; Kır. Tat. eşek; Tat. işek (eşek); ET. keç- > Bşk. kis-; Kar. keç-/kets-; Krç-Blk. keç- (bağışlamak, affetmek); Kkp. keş-; Kzk. keş-; Kırg. keç-; Kmk. geç-; Nog. keş-; Kır. Tat. keç-; Tat. kiç- (geçmek); ET. ben > Bşk. min; Kar. men; Krç-Blk. men; Kkp. men; Kzk. men; Kırg. men; Kmk. men; Nog. men; Kır. Tat. men; Tat. min (ben (zamiri)); ET. temir > Bşk. timër; Kar. temir/demir; Krç-Blk. temir; Kkp. temir; Kzk. temir; Kırg. temir; Kmk. temir; Nog. temir; Kır. Tat. temir; Tat. timër (demir); ET. em- > Bşk. im-; Kar. em-/öm-; Krç-Blk. em-; Kkp. em-; Kzk. em-; Kırg. em-; Kmk. em-; Nog. em-; Kır. Tat. em-; Tat. im- (emmek); ET. seb- > Bşk. hōy-; Kar. siw-/süw-/süy-/sew-; Krç-Blk. süy-; Kkp. süy-; Kzk. süy-; Kırg. süy-; Kmk. süy-; Nog. süy-; Kır. Tat. sew-; Tat. sōy- (sevmek); OT. etek > Bşk. itek; Kar. etek/ötek; Krç-Blk. etek; Kkp. etek; Kzk. etek; Kırg. etek; Kmk. etek; Nog. etek; Kır. Tat. etek; Tat. itek (etek) (Tekin, 2003: 240-243-246-252-254; Gabain, 2003: 264-265; DLT: 41; Caferoğlu, 1993: 47; KTLS, 1991: 60-61-160-161-206-207-210-211-214-215-224-225-226-227-262-263-768-769; Baskakov vd., 1974: 310-415-472-520-660-663-673; Tavkul, 2000: 191-192-195-196-252-296-359-390; Baskakov, 1958: 187-190-191-203-204-320-456-593-634; Bammатов, 1969: 99-130-131-228-297-344-375-379-380; Baskakov, 1963: 165-221-314-434-435-442-443; Üseinov, 2005: 69-99-151-218-254-335-339-341; Eker, 1998: 146-147-148-154; Yudahin, 1998: 323-328-342-343-428-562-673-724).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

ET. elig > Özb., Y. Uyg. ellik (elli); ET. em- > Özb., Y. Uyg. em- (emmek); ET. eşgek > Özb., Y. Uyg. eşek (eşek); ET. semiz > Özb., Y. Uyg. semiz (semiz); ET. et > Özb., Y. Uyg. et (et); ET. sekiz > Özb., Y. Uyg. sekkiz (sekiz); ET. belgü > Özb., Y. Uyg. belgi (işaret, nişan); ET. kelin > Özb., Y. Uyg. kelin (gelin); ET. sen > Özb., Y. Uyg. sen (sen); ET. ben > Özb., Y. Uyg. men (ben) (Tekin, 2003: 240-243-246-252; Gabain, 2003: 264-265; KTLS, 1991: 61-211-215-225-227-263-273-759-761).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

e ünlüsü bu grupta kısmen korunmuştur.

ET. ebir- > Alt. ebir-; Hks. ebir-; Tuv. er- (çevirmek); OT. etek > Alt. edek; Hks. idek; Tuv. edek (etek); ET. elik > Alt. elik; Hks. elik/ılık; Tuv. elik (yabani keçi); ET. esür- > Alt. ezir-; Hks. izir-; Tuv. eziri- (sarhoş olmak); ET. et > Alt. et; Hks. it; Tuv. et (et); ET. em > Alt. em; Hks. im; Tuv. em (ilaç); ET. semiz > Alt. semis; Hks. simiş; Tuv. semis (semiz); ET. temir > Alt. temir; Hks. timir; Tuv. demir (demir); ET. teriñ > Alt. tereñ; Hks. tireñ; Tuv. tereñ (derin); ET. belgü (işaret) > Alt. belge (fal, büyü); Tuv. belgi (fala bakma); ET. elig > Alt. elü; Hks. ilig (parmak genişliği) (el) (Tekin, 2003: 240-241-243-252-254; Gabain, 2003: 264-265-299; DLT: 41; Killi, 1996: 219-220-221-222-224-225-226-265; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 38-79-80-81-82-85-86-152-174-175; Arıkoğlu, 2005: 211-213-217-218-230-233-434-501-504; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 30-41-42-43-44-92-106).

Çuvaş Türkçesinde

İlk hecedeki e ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak düzenli bir şekilde a ünlüsüne değişmektedir.

ET. kes- > Çuv. kas- (kesmek), ET. semiz > Çuv. samır (semiz), ET. keç- > Çuv. kaş- (geçmek), ET. elig > Çuv. alı (el), ET. seb- > Çuv. sav- (sevmek), ET. eşgek > Çuv. ajak (eşek) (Tekin, 2003: 243-246-247-252; Gabain, 2003: 265; Ceylan, 1997: 163; Bayram, 2007: 33-98-99-177-179).

Yakut Türkçesinde

İlk hecedeki e ünlüsü Yakut Türkçesinde kısmen korunmuştur.

ET. elig > Yak. ilī (el), ET. esür- > Yak. itir- (sarhoş olmak), ET. ergüz- > Yak. ir- (erimek), ET. et > Yak. et (et), ET. semiz > Yak. emis (semiz), ET. temir > Yak. timir (demir), ET. ben > Yak. min (ben), ET. emig > Yak. emīy (meme), ET. belgü > Yak. belie (işaret) (Tekin, 2003: 240-243-252-254; Gabain, 2003: 264-265; Killi, 1996: 218-221-222-224-226-230-380; Vasiliev, 1995: 31-63-82-84-186-234).

e ünlüsünün korunma durumuna Çağatay Türkçesi dışındaki Türk dilinin tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. sekiz > Kök. sekiz; T. Bulg. şehtem; Uyg. sekiz; Krh. sekiz/sekkiz; V. Bulg. sekir; Hrz. sekiz/sekkiz; Çağ. sikiz; Kpç. sekiz; ETT. sekiz (sekiz); OT. etmek > Krh. etmek/étmek; Hrz. etmek; Kpç. etmek/itmek/ötmek; ETT. etmek (ekmek); ET. temir > Kök. temir; Uyg. temir/temür; Krh. temür; Hrz. temür; Çağ. timür; Kpç. temir; ETT. demür (demir); ET. ben > Kök. ben/men; Uyg. min/men; Krh. ben/men; Hrz. men; Çağ. min; Kpç. ben/men/min; ETT. ben (ben, zamir) (Tekin, 2003: 240-252-254; Tekin, 1987: 25; Caferoğlu, 1993: 87-131-152; DLT: 19-41-101-117; KB: 385; Ata, 1998: 139-282-364-420; Karasoy, 1998: 546-607; LÇTO: 135; Toparlı vd., 2003: 27-77-230-269; Karahan, 1994: 406; Yıldız, 2008: 340; Dilçin, 1991: 599-606).

2. 1. 2. 4. 1. Artdamaksıllaşma

İlk hecedeki e ünlüsünün bugünkü Çuvaş Türkçesinde düzenli olarak a ünlüsüne artdamaksıllaştığı ET. kes- > Çuv. kas- (kesmek), ET. semiz > Çuv. samır (semiz), ET. keç- > Çuv. kaş- (geçmek), ET. elig > Çuv. alı (el), ET. seb- > Çuv. sav- (sevmek), ET. eşgek > Çuv. ajağ (eşek) (Tekin, 2003: 243-246-247-252; Gabain, 2003: 265; Ceylan, 1997: 163; Bayram, 2007: 33-98-99-177-179) örnekler dışında Türk dilinin çağdaş lehçelerinde e ünlüsüyle ilgili herhangi bir artdamaksıllaşma örneğine rastlanılmamıştır.

2. 1. 2. 4. 2. Yuvarlaklaşma

2. 1. 2. 4. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

e > ö

İlk hecedeki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmasına rağmen bazen dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşıp Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ö'ye değişmektedir.

ET. eb > Trkm. öy (ev); ET. bedük > Az. böyük (büyük); ET. ebir- > Trkm. övür- (çevirmek); ET. seb- > Trkm. söy- (sevmek) (Tekin, 2003: 240-241-242-252; KTLS, 1991: 88-228-229-768-769; Tekin vd., 1995: 101-511-586).

e > ö değişmesine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. eb > Krh. ew/ef/ev/öw; Kpç. ev/iv/öv/öy/yeu (ev); OT. etmek > Çağ. ötmek; Kpç. etmek/itmek/ötmek (ekmek); ET. seb- > Hrz. sew-/sev-/söw-; Çağ. sevin-/sövün-/söyün-; Kpç. sev-/siv-/söv- (sevmek) (Tekin, 2003: 242-252; Clauson, 1972: 60; DLT: 41; Ata, 1998: 369; Karasoy, 1998: 606).

e > ü

İlk hecedeki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmasına rağmen bazen dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp Türkiye Türkçesinde ü ünlüsüne değişmektedir.

ET. bedük > TT. büyük (büyük); (Tekin, 2003: 240; KTLS, 1991: 88).

e > ü değişimine Kıpçak ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde de rastlanmaktadır ET. bedük > Kpç. büyük/bedük/beyik/beyük/biyik; ETT. büyük (büyük) (Tekin, 2003: 240-242-252; Toparlı vd., 2003: 40-77-233; Yıldız, 2008: 355).

2. 1. 2. 4. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

e > ü

İlk hecedeki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Bu gruptaki lehçelerin bir bölümünde ise dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak ü ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. eb > Kar. ew/iw/yiw/yüw/üy/üw; Krç-Blk. üy; Kkp. üy; Kzk. üy; Kırg. üy; Kmk. üy; Nog. üy (ev); ET. tebe > Kar. tebe/deve/tüye; Krç-Blk. tüye; Kkp. tüye; Kzk. tüye; Kmk. tüye; Nog. tüye (deve); ET. seb- > Kar. siw-/süw-/süy-/sew-; Krç-Blk. süy-; Kkp. süy-; Kzk. süy-; Kırg. süy-; Kmk. süy-; Nog. süy- (sevmek) (Tekin, 2003: 242-252-253; KTLS, 1991: 168-169-228-229-768-769; Baskakov vd., 1974: 520-653; Tavkul, 2000: 359-415-423; Baskakov, 1958: 593-660-688; Bammatov, 1969: 297-326-337; Baskakov, 1963: 314-367-387; Yudahin, 1998: 673-799; Eker, 1998: 154-156).

e > ö

İlk hecedeki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur; ancak Karaim Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte ö ünlüsüne de dönüşmüştür.

OT. etek > Kar. etek/ötek (etek); ET. em- > Kar. em-/öm- (emmek) (Gabain, 2003: 264; DLT: 41; Baskakov vd., 1974: 472-660; Eker, 1998: 154).

e > ɵ

İlk hecedeki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur; ancak Başkurt ve Tatar Türkçelerinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle ɵ ünlüsüne değişmiştir.

ET. eb > Bşk. ɵy; Tat. ɵy (ev); ET. tebe > Bşk. dɵye; Tat. dɵye (deve); ET. seb- > Bşk. hɵy-; Tat. sɵy- (sevmek) (Gabain, 2003: 264; Tekin, 2003: 242-253; KTLS, 1991: 168-169-228-229-768-769).

2. 1. 2. 4. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

e > ü

e ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur; ancak her iki lehçede de dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp ü ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. eb > Özb. üy (ev); ET. bedük > Y. Uyg. büyük (büyük); ET. tebe > Özb. tüye (deve) (Tekin, 2003: 240-242-253; KTLS, 1991: 89-229).

e > ö

e ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat bazı örneklerde dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp ö ünlüsüne değişmiştir.

ET. eb > Y. Uyg. öy (ev); ET. seb- > Y. Uyg. söy- (sevmek); ET. tebe > Y. Uyg. töge (deve); ET. temir > Y. Uyg. tömür (demir) (Tekin, 2003: 242-252-253-254; KTLS, 1991: 161-169-229-759).

2. 1. 2. 4. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

e > ö

e ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle e veya i ünlülerine değişmiş olsa da tespit edilen bir örnekte dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşıp ö ünlüsüne değişmiştir.

ET. beñgü/beñkü/beñigü/beñü > Alt. möñkü; Hks. möge; Tuv. möñge (sonsuz, ebedi) (Tekin, 2003: 240; Killi, 1996: 265; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 136; Arıkoğlu, 2005: 300; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 78).

2. 1. 2. 4. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede e ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 4. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede e ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 2. 4. 3. Daralma

2. 1. 2. 4. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

e > i

İlk hecede bulunan e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat Türkiye Türkçesinde bazı örneklerde daraltıcı ünsüzlerin yanında i sesine dönüşmektedir.

ET. edgü > TT. iyi (iyi, fayda) (Tekin, 2003: 242; KTLS, 1991: 412; Choi, 1992: 174).

e > i değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. sekiz > Çağ. sikiz (sekiz); OT. etmek > Kpç. etmek/itmek/ötmek (ekmek); ET. temir > Çağ. timür (demir); ET. ben > Uyg. min/men; Çağ. min; Kpç. ben/men/min (ben, zamir) (Tekin, 2003: 240-252-254; Caferoğlu, 1993: 87; DLT: 41; Karasoy, 1998: 546-607; LÇTO: 135; Toparlı vd., 2003: 27-77).

e > ě

İlk hecede bulunan e ünlüsü bazen Azerbaycan Türkçesinde daraltıcı etkiye sahip ünsüzlerin yanında daralarak kapalı ě sesine dönüşmektedir.

ET. eşgek > Az. eşek/eşşek (eşek); ET. seb- > Az. sêv-/sev- (sevmek); ET. eb > Az. êv-/ev (ev) (Tekin, 2003: 252; Gabain, 2003: 265; KTLS, 1991: 224-228-768; Choi, 1992: 171-173).

e > ě değişmesine Karahanlı Türkçesi döneminde de rastlanmaktadır OT. etmek > Krh. etmek/étmek (ekmek) (DLT: 41).

e > ü

İlk hecedeki e ünlüsü Türkiye Türkçesinde bazen dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşıp ü ünlüsüne değişmektedir.

ET. bedük > TT. büyük (büyük); (Tekin, 2003: 240; KTLS, 1991: 88).

2. 1. 2. 4. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

e > i

İlk hecedeki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuş olmasına rağmen Tatar ve Başkurt Türkçelerinde çoğunlukla; bu gruptaki bazı lehçelerde de nadiren daralarak i ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. ek- > Bşk. ik-; Tat. ik- (tohum ekmek); ET. elig > Bşk. illë; Kar. eñli/iñli; Tat. illë (elli); ET. eşgek > Bşk. işek; Tat. işek (eşek); ET. keç- > Bşk. kis-; Tat. kiç- (geçmek); ET. ben > Bşk. min; Tat. min (ben, zamir); ET. temir > Bşk. timër; Tat. timër (demir); ET. eb > Kar. ew/iw/yiw/yüw/üy/üw (ev); ET. em- > Bşk. im-; Tat. im- (emmek) (Tekin, 2003: 240-243-246-254; Caferoğlu, 1993: 47; Gabain, 2003: 264-265; KTLS, 1991: 60-61-160-161-206-207-210-211-214-215-224-225-262-263; Baskakov vd., 1974: 653-663; Eker, 1998: 146-147-154).

e > ö

İlk hecedeki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuş olmasına rağmen Karaim Türkçesinde az sayıda örnekte ö ünlüsüne değişmiştir.

OT. etek > Kar. etek/ötek (etek); ET. em- > Kar. em-/öm- (emmek) (Gabain, 2003: 264; DLT: 41; Baskakov vd., 1974: 472-660; Eker, 1998: 154).

e > ӧ

İlk hecedeki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat Başkurt ve Tatar Türkçelerinde dudak ünsüzlerinin etkisiyle bazen ӧ ünlüsüne değişmiştir.

ET. eb > Bşk. ӧy; Tat. ӧy (ev); ET. tebe > Bşk. dӧye; Tat. dӧye (deve); ET. seb- > Bşk. hӧy-; Tat. sӧy- (sevmek) (Gabain, 2003: 264; Tekin, 2003: 242-253; KTLS, 1991: 168-169-228-229-768-769).

2. 1. 2. 4. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

e > ü

e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde y ünsüzünün daraltıcı etkisine ve dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisine bağlı olarak daralıp yuvarlaklaşarak ü ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. eb > Özb. üy (ev); ET. bedük > Y. Uyg. büyük (büyük); ET. tebe > Özb. tüye (deve) (Tekin, 2003: 240-242-253; KTLS, 1991: 89-169-229).

2. 1. 2. 4. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta e ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 4. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede e ünlüsünün daraldığı herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 2. 4. 3. 6. Yakut Türkçesinde

e > i

İlk hecedeki e ünlüsü Yakut Türkçesinde çoğunlukla daralarak i ünlüsüne değişmiştir.

ET. elig > Yak. ilī (el), ET. esür- > Yak. itir- (sarhoş olmak), ET. ergüz- > Yak. ir- (erimek), ET. temir > Yak. timir (demir), ET. ben > Yak. min (ben) (Tekin, 2003: 240-243-254; Gabain, 2003: 264-265; Killi, 1996: 221-226-230; Vasiliev, 1995: 31-63-82).

2. 1. 2. 4. 4. Ünlü Düşmesi

Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Hakas Türkçesinde görülen bir örnek dışında ET. eñek > Hks. nāḳ (çene) (Gabain, 2003: 264; Killi, 1996: 457) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan e ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 4. 5. Ünlü Türemesi

Çuvaş Türkçesinde görülen iki örnek dışında ET. biz > Çuv. ebir (biz, şahıs zamiri); ET. siz > Çuv. ezir (siz, şahıs zamiri) (Tekin, 2003: 241; Gabain, 2003: 294; Ceylan, 1997: 203) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede e ünlüsünün türediği herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

Tablo 19: İlk Hecedeki e Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	a	6.Yak.	e, i
Az.	e, è, ö	Bşk.	i, ö	Özb.	e, ü	Alt.	e, ö				
Gag.	e	Kar.	e, i, ö, ü	Y.Uyg.	e, ü, ö	Hks.	e, i, ĭ, ö				
TT.	e, i, ü	Krç- Blk	e, ü			Tuv.	e, e', ö				
Trkm.	e, ö	Kkp.	e, ü								
		Kzk.	e, ü								
		Kırg.	e, ü, ö								
		Kmk.	e, ü								
		Nog.	e, ü								
		Kır. Tat.	e								
		Tat.	i, ö								

Tablo 20: İlk Hecedeki e Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		-		+	+		-	-	
	Gag.	-	-		-		-	-		-	-	
	TT.	-	-		-		+	+		-	-	
	Trkm.	-	-		-		+	-		-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-		-		+	+		-	-	
	Kar.	-	-		-		+	+		-	-	
	Krç.Blk	-	-		-		+	+		-	-	
	Kkp.	-	-		-		+	+		-	-	
	Kzk.	-	-		-		+	+		-	-	
	Kırg.	-	-		-		+	+		-	-	
	Kmk.	-	-		-		+	+		-	-	
	Nog.	-	-		-		+	+		-	-	
	Kır.Tat.	-	-		-		-	-		-	-	
	Tat.	-	-		-		-	+		-	-	
Karluk	Özb.	-	-		-		+	+		-	-	
	Y.Uyg.	-	-		-		+	+		-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-		-		+	-		-	-	
	Hks.	+	-		+		+	+		+	-	
	Tuv.	-	-		-		+	-		-	-	
Çuvaş	Çuv.	-	-		+		-	-		-	-	
Yakut	Yak.	-	-		-		-	+		-	-	

2. 1. 2. 5. ě Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Ana Türkçenin ě ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısalmıştır. AT. ěki > Kök. eki/iki/ekin; Uyg. iki, Yen. ěki; Krh. ikki; V. Bulg. ekiş; Hrz. ěki/ěkki; Çağ. iki; Kpç. ikki/eki/ekki/iki; ETT. ikki/ĭki (iki); AT. ěl > Kök. el/il; Uyg. el/il, Yen. ěl; Krh. ĭl/il; Hrz. ěl; Çağ. il; Kpç. il/el; ETT. il/ĭl (il, memleket); AT. yē- > Kök. ye-/yi-; Uyg. ye-/yi-, Uyg. Br. yē-; Krh. yi-/ye-; Hrz. ye-/yē-; Çağ. yi-; Kpç. yi-/ye-/yiy-; ETT. yi-/yī- (yemek) (TDBUÜ: 181-182; Tekin, 2003: 244-259; Caferoğlu, 1993: 61-190; DLT: 50-148; KB: 190-191; Arat, 2006: XXIX; Ercilasun, 2005: 214; Ata, 1998: 117-120-477-478; Karasoy, 1998: 476-477-681; Toparlı vd., 2003: 108-109-322; Korkmaz, 1995: 452-453; Dilçin, 1991: 613; Yıldız, 2008: 522). Köktürk bēl (bel), bēş (beş), ěl (halk); Eski Bulgar sēl (yel, rüzgar), bē- (ver-) ve Uygur kēt- (gitmek), kēñ (geniş); yētmış (yetmiş) (TDBUÜ: 91-120-121-182; Ceylan, 1997: 158) Türkçelerinde ise korunmuştur. Bunların dışında ě ünlüsü Volga Bulgar Türkçesinde ikiz ünlü bēl > biyel (bel), yēti > cieti (yedi), bēş > biel (beş) veya birincil uzun ünlülerin bıraktığı seslik izlerden biri olan artdamaksıllaşma olayına bağlı olarak ā ěl > V. Bulg. yāl (halk, boy, kabile, il) (Ceylan, 1997: 158; Ercilasun, 2005: 213); Karahanlı Türkçesinde ĭ bīl (bel), bīr (bir), ĭnç (sakin, içi rahat) (TDBUÜ: 105); Kıpçak Türkçesinde ē veya ĭ dē- (demek), yē- (yemek), bīş (beş) (Eker, 1998: 47); Eski Türkiye Türkçesinde de daha çok ĭ ěki > ĭki (iki), bē- > vī- (vermek), bēş > bīş (beş), nadiren de birincil uzun ünlülerin bıraktığı artdamaksıllaşma etkisine bağlı olarak ĭ ěl > ETT. ĭl (il, memleket), yē- > ETT. yī- (yemek) (TDBUÜ: 181-182; Korkmaz, 1995: 452-453) şekliyle görülmektedir. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise ě ünlüsünün varlığına dair herhangi bir örnek tespit edilememektedir.

İlk hecedeki ē ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısalma dışında a/ā, ı/ī ünlülerine değişerek artdamaksıllaşmış; a/ā, e/ē ünlülerine değişerek genişlemiş; ı/ī, i/ī ve ü ünlülerine değişerek daralmış; ü ünlüsüne değişerek de yuvarlaklaşmıştır. Bu kısımda ü değişimi dışında yer alan değişimler ē ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden ē ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece ē > ü değişimine örnek verilecektir AT. tē- > Kpç. de-/di-/dih-/dü-/ti- (demek, söylemek) (TDBUÜ: 182; Toparlı vd., 2003: 57). ē ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde çoğunlukla kısalma temayülü göstermektedir. Fakat Türkmen Türkçesinde düzenli bir şekilde uzunluğunu koruyarak ī ünlüsüne değişip daralmış ve yine uzunluğunu koruyarak bazı örneklerde ē ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Bu daralma ve genişleme olayı Gagauz, Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde e/i ünlülerine değişmeyle de görülür. İlk hecedeki ē ünlüsü ile ilgili olarak bu gruptaki lehçelerde düşme veya türeme olayına rastlanmamaktadır. Ayrıca bu ünlü grupta sadece Türkmen Türkçesinde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 2. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki ē ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısalarak e ünlüsüne değişerek genişlemiş; Başkurt Türkçesinde ise bazen ē ünlüsüne dönüşerek daralmakta ve gruptaki bütün lehçelerde bazı örneklerde a ünlüsüne dönüşerek hem genişlemekte hem de artdamaksıllaşmaktadır. Bunun dışında Kırım Tatar Türkçesi hariç gruptaki bütün lehçelerde kimi örneklerde i ünlüsüne dönüşerek daralmaktadır. Sadece Karaim Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte ö ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmaktadır. Ayrıca ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede sadece Karaim Türkçesinde düşme özelliği gösterirken; gruptaki hiçbir lehçede türeme ve ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki ē ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle kısalarak e'ye değişip genişlemiş; nadiren de i ünlüsüne değişerek daralmıştır. Bu ünlü bazı örneklerde Özbek Türkçesinde â, Yeni Uygur Türkçesinde de a ünlüsüne değişerek hem artdamaksıllaşmış hem de genişlemiştir. Bu ünlü bazen Özbek Türkçesinde â'ya bazen de Yeni Uygur Türkçesinde ö'ye değişerek yuvarlaklaşmaktadır. ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olayına uğramazken; grupta sadece Yeni Uygur Türkçesinde ikiz ünlü oluşturmuştur.

2. 1. 2. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki ē ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle kısalarak e/i ünlülerine değişerek daralmış ve genişlemiştir. Bu genişleme olayı Altay ve Hakas Türkçesindeki birer örnekte ē ünlüsünün uzunluğunu yitirmeden ē'ye geliştiği durumda da görülür. Hakas Türkçesinde ise i ünlüsüne değişimin yanında bazen kısa ĭ'ya da değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ilk hecedeki ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle i/ĭ'ye değişerek daralmış veya açık e gibi işlem görüp a ünlüsüne genişleyerek hem artdamaksıllaşmış hem de genişlemiştir. Ayrıca ē ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 5. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecedeki ē ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle tek heceli sözcüklerde “ie” ikiz ünlüsüne gelişmiş çok heceli sözcüklerde ise kısalarak e ünlüsüne değişip genişlemiştir. Bu değişimin dışında bazen uzunluğunu kaybetmeden ī ünlüsüne dönüşerek hem daralmış hem de artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ē ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 6. ě Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 2. 6. 1. Ünlü Kısılması

2. 1. 2. 6. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ě ünlüsü Türkmen Türkçesinde düzenli bir şekilde ĭ ünlüsüne veya birkaç örnekte ě ünlüsüne değişmekle beraber kısalarak e/i ünlülerine değişmektedir. Gagauz Türkçesinde de birkaç örnekte ě ünlüsüne değişmekle birlikte çoğunlukla kısalarak e/i ünlülerine değişmektedir. Azerbaycan Türkçesinde kısalarak ě/i'ye Türkiye Türkçesinde ise kısalarak e/i ünlülerine değişmektedir. Geniş e'den dar, dar i'den de geniş bir yapıya sahip olan ě ünlüsü bağlamında düşünüldüğünde i'ye kısalan örnekler daralma; e'ye kısalan örnekler ise genişleme kısmında gösterileceği için burada sadece ě ünlüsünün kısalarak ě'ye değiştiği Azerbaycan Türkçesine ait örneklerle yer verilecektir.

AT. yĕti > Az. yĕddi/yĕddi; Gag. yedi; TT. yedi; Trkm. yedi (yedi); AT. ěşik > Az. eşik (dışarıda); Gag. yeşik; TT. eşik; Trkm. ĭşik (kapı, eşik); AT. bĕr- > Az. vĕr-; Gag. ver-; TT. ver-; Trkm. ber- (vermek); AT. kĕç > Az. gĕç; Gag. geç; TT. geç; Trkm. gĭç (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 260-261-376-946-947-980-; Choi, 1992: 185-186-187; Tekin vd., 1995: 271-686; Gaydarci vd., 1973: 104-112).

2. 1. 2. 6. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki ě ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısalarak i veya e ünlülerine dönüşmüştür. Ayrıca Başkurt Türkçesinde bazen kısalarak ě ünlüsüne de dönüşmektedir AT. ěki > Bşk. ikĕ; Kar. iki/eki; Krç-Blk. eki; Kkp. yeki; Kzk. eki; Kırg. eki; Kmk. eki; Nog. eki; Kır. Tat. eki; Tat. ikĕ (iki); AT. bĕş > Bşk. biş; Kar. bes/beş; Krç-Blk. beş; Kkp. bes; Kzk. bes; Kırg. beş; Kmk. beş; Nog. bes; Kır. Tat. beş; Tat. biş (beş); AT. tĕ- > Bşk. ti-; Kar. de-; Krç-Blk. de-; Kkp. de-/di-; Kzk. de-; Kırg. de-; Kmk. de-; Nog. de-; Kır. Tat. de-; Tat. di- (demek, söylemek) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 62-63-158-

159-376-377; Baskakov vd., 1974: 114-197; Tavkul, 2000: 119-182-190; Baskakov, 1958: 101-169; Bammatov, 1969: 72-99-373; Baskakov, 1963: 78-432; Üseinov, 2005: 43-62-102-331; Eker, 1998: 148-149-150; Yudahin, 1998: 110-300-324).

2. 1. 2. 6. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki ē ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle e'ye nadiren de i ünlüsüne kısalmıştır AT. ēki > Özb., Y. Uyg. ikki (iki); AT. ēş > Özb., Y. Uyg. eş (eş); AT. ēdi > Özb. ege; Y. Uyg. ege (sahip); AT. yēti > Özb. yetti; Y. Uyg. yette (yedi) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 325-377-734-981; Necip, 1995: 121-127-173-464).

2. 1. 2. 6. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki ē ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle kısalarak e/i ünlülerine değişmiştir. Bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde ise i ünlüsüne değişimin yanında bazen kısa ĭ'ya da değişmiştir AT. ēki > Alt. eki; Hks. ĭkĭ; Tuv. iyi (iki); AT. ēşik > Alt. ejik; Hks. ĭzĭk; Tuv. ejik (kapı); AT. yēti > Alt. deti; Hks. çitĭ; Tuv. çedi (yedi); AT. tē- > Alt. de-; Hks. tĭ-; Tuv. de-/di- (demek, söylemek) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 214-225-284-287; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 79-81; Arıkoğlu, 2005: 103-215-233-497; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 22-30-40-60).

2. 1. 2. 6. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ilk hecedeki ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle kısalarak i/ĭ'ye değişmekle birlikte açık e gibi işlem görüp artdamaksıllaşarak a ünlüsüne de değişmiştir AT. ēşik > Çuv. alĭk (kapı); AT. ēn- > Çuv. an- (inmek); AT. ēki > Çuv. ikkĭ/ikĭ/ik (iki); AT. yēti > Çuv. śiçĭ (yedi); AT. bēş > Çuv. pillĭk (beş) (TDBUÜ: 181-182; Ceylan, 1997: 159-162; Bayram, 2007: 33-35-79-160-209).

2. 1. 2. 6. 1. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecedeki ē ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle tek heceli sözcüklerde “ie” ikiz ünlüsüne gelişmiş AT. kēñ > Yak. kieñ (geniş); AT. tē- > Yak. die- (demek); AT. yē- > Yak. sie- (yemek); AT. kēçe > Yak. kiehe (gece); AT. kēp > Yak. kiep (şekil); AT. bēş > Yak. bies (beş); AT. yēñ > Yak. sieh (yen) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 213-214-215-216; Vasiliev, 1995: 32-62-95-301) çok heceli sözcüklerde ise kısalarak e ünlüsüne değişmiştir; AT. tēr- > Yak. teriy- (dermek, toplamak) (Killi, 1996: 216).

2. 1. 2. 6. 2. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 6. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 6. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē > a

İlk hecedeki ē ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin çoğunda tespit edilen bir örnekte kısılırken artdamaksıllaşarak a ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. yēl > Bşk. yal; Kar. yal/yala; Krç-Blk. cal; Kkp. cal; Kzk. jal; Kırg. cal; Kmk. yal; Nog. yalı; Kır. Tat. yalın; Tat. yal (yele) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 434-435; Baskakov vd., 1974: 220; Tavkul, 2000: 135; Baskakov, 1958: 217; Bammatov, 1969: 389; Baskakov, 1963: 458; Üseinov, 2005: 351; Yudahin, 1998: 165).

Bu artdamaksıllaşma olayına Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ēl > V. Bulg. yāl (il, memleket); AT. yēl > Krh. yal/yalıg/yıl; Kpç. yal/yalı (at yelesi) (TDBUÜ: 181-182; DLT: 50; Ercilasun, 2005: 215; Toparlı vd., 2003: 308).

2. 1. 2. 6. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{e} > a$

İlk hecedeki $\bar{e}$ ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte kısılırken artdamaksıllaşıp a ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. $y\bar{e}l > Y. Uyg. yayla$ (at yelesi) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 983).

$\bar{e} > \bar{a}$

İlk hecedeki $\bar{e}$ ünlüsü Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte kısılırken artdamaksıllaşarak $\bar{a}$ 'ya değişmiştir.

AT. $y\bar{e}l > Özb. y\bar{a}l$ (at yelesi) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 983).

2. 1. 2. 6. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{e} > \bar{i}$

$\bar{e}$ ünlüsü bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde bazı örneklerde kısa $\bar{i}$ 'ya değişmiştir.

AT. $\bar{e}ki > Hks. \bar{i}k\bar{i}$ (iki); AT. $\bar{e}\bar{s}ik > Hks. \bar{i}z\bar{i}k$ (kapı); AT. $t\bar{e}- > Hks. t\bar{i}-$ (demek, söylemek); AT. $y\bar{e}- > Hks. \bar{c}\bar{i}-$ (yemek) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 214-284-287; Arıkoğlu, 2005: 96-215-233-497).

2. 1. 2. 6. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

$\bar{e} > a$

İlk hecedeki $\bar{e}$ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle $i/\bar{i}$ 'ye değişmekle birlikte açık e gibi işlem görüp artdamaksıllaşarak a ünlüsüne de değişmiştir. Bu değişimin Çuvaş Türkçesindeki $\bar{e}$ ünlüsünün açık e gibi işlem görmesinin dışındaki bir başka nedeni de $\bar{e}$ ünlüsünün kısılırken bıraktığı artdamaksıllaştırıcı etkidir.

AT. ēşik > Çuv. alĭk (kapı); AT. ēn- > Çuv. an- (inmek); AT. ēn > Çuv. an (geniş); AT. ēl (il, memleket) > Çuv. yal (köy); AT. bē- > Çuv. par- (vermek); AT. yēñ > Çuv. śanĭ (yen); AT. kēç > Çuv. kaś (geç) (TDBUÜ: 181-182; Ceylan, 1997: 159-160; Bayram, 2007: 33-34-35-99-148-198-314).

2. 1. 2. 6. 2. 6. Yakut Türkçesinde

ē > ĭ

İlk hecedeki ē ünlüsü Yakut Türkçesinde tespit edilen bir örnekte uzunluğunu kaybetmeden artdamaksızlaşarak ĭ ünlüsüne değişmiştir.

AT. tēmin > Yak. tĭman (demin, az önce) (TDBUÜ: 182).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde hem ē > ĭ hem de ē > ı şeklinde rastlamak mümkündür. Örneğin, AT. ēl > ETT. il/ĭl (il, memleket); AT. yēl > Krh. yal/yalıg/yıl (at yelesi); AT. ēn- > Krh. ĭn-/in-/ıl- (inmek); AT. ēş > Krh. ışler/işler (kadın); (TDBUÜ: 181-182; DLT: 40-50-51; Korkmaz, 1995: 452; Dilçin, 1991: 613).

2. 1. 2. 6. 3. Yuvarlaklaşma

2. 1. 2. 6. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 6. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ö

İlk hecedeki ē ünlüsü Karaim Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ikili bir kullanım özelliği göstererek yuvarlaklaşıp ö ünlüsüne değişmiştir.

AT. ěr > Kar. erte/örte (erken, sabah) (TDBUÜ: 181; Baskakov vd., 1974: 667; Eker, 1998: 154).

2. 1. 2. 6. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ě > ö

İlk hecedeki ě ünlüsü bu grupta yer alan Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşıp ö ünlüsüne değişmektedir.

AT. bేశik > Y. Uyg. boşük (beşik) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 65; Necip, 1995: 51).

ě > ă

İlk hecedeki ě ünlüsü Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte kısılırken artdamaksıllaşarak ă'ya dönüşmüştür.

AT. yěl > Özb. yál (at yelesi) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 983).

2. 1. 2. 6. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ě ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 1. 2. 6. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ě ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 2. 6. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ě ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 6. 4. Daralma

2. 1. 2. 6. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ē > ĩ

ē ünlüsü Türkmen Türkçesinde düzenli bir şekilde ĩ ünlüsüne değişmektedir.

AT. ēl > Trkm. ĩl (il, halk, ülke); AT. ēn- > Trkm. ĩn- (inmek); AT. kēçe > Trkm. ģice (gece); AT. yēt- > Trkm. ĩt- (yedmek, yedeğinde götürmek) (TDBUÜ: 181-182; Tekin vd., 1995: 270-374-377-386).

ē > ĩ değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ēki > ETT. ikki/ĩki (iki); AT. ēl > Krh. ĩl/il; ETT. il/ĩl (il, memleket); AT. yēl > Uyg. yĭl/yil; Krh. yĭl/yel; ETT. yil/yĭl (rüzgar) (TDBUÜ: 181-182; Caferoğlu, 1993: 192; DLT: 149; KB: 191; Arat, 2006: XXIX; Korkmaz, 1995: 452-453; Dilçin, 1991: 613; Yıldız, 2008: 524).

ē > i

ē ünlüsü bu grupta Türkmen Türkçesinde düzenli bir şekilde ĩ ünlüsüne değişmekle beraber gruptaki bütün lehçelerde kısalıp daralarak i ünlüsüne de değişmektedir.

AT. ēn- > Gag. in-; TT. in- (inmek); AT. ēki > Az. iki; Gag. iki; TT. iki; Trkm. iki (iki); AT. yē- > Gag. i- (yemek) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 376-377; Choi, 1992: 183-186; Tekin vd., 1995: 372; Gaydarci vd., 1973: 202-203).

ē > i değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ēki > Kök. eki/iki/ekin; Uyg. iki; Krh. ikki; Çağ. iki; Kpç. ikki/eki/ekki/iki; ETT. ikki/ĩki (iki); AT. ēl > Kök. el/il; Uyg. el/il; Krh. ĩl/il; Çağ. il;

Kpç. il/el; ETT. il/īl (il, memleket); AT. yē- > Kök. ye-/yi-; Uyg. ye-/yi-; Krh. yi-/ye-; Çağ. yi-; Kpç. yi-/ye-/yiy-; ETT. yi-/yī- (yemek); AT. yēl > Uyg. yīl/yil; Krh. yīl/yēl; Çağ. yil; Kpç. yel/yil; ETT. yil/yīl (rüzgar) (TDBUÜ: 181-182; Tekin, 2003: 244-259; Caferoğlu, 1993: 61-190-192; DLT: 50-148-149; KB: 190-191; Arat, 2006: XXIX; Karasoy, 1998: 476-477-681; Toparlı vd., 2003: 108-109-318-322; Korkmaz, 1995: 452-453; Dilçin, 1991: 613; Yıldız, 2008: 522-524).

2. 1. 2. 6. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē > i

İlk hecedeki ē ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısalıp daralarak i ünlüsüne değişmiştir.

AT. ēki > Bşk. ikē; Kar. iki/eki; Tat. ikē (iki); AT. ēdi > Krç-Blk. iye; Kkp. iye; Kzk. iye; Nog. iye; Tat. iye (sahip); AT. bē- > Bşk. bir-; Tat. bir- (vermek); AT. ēn- > Bşk. in-; Kmk. in-; Tat. iñ- (inmek); AT. tē- > Bşk. ti-; Kkp. de-/di-; Tat. di- (demek, söylemek); AT. ēr > Bşk. irte; Kzk. irte; Tat. irte (erken, sabah) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 158-159-220-221-376-377-392-393-734-735-946-947; Baskakov vd., 1974: 197-275; Tavkul, 2000: 231; Baskakov, 1958: 169-250; Baskakov, 1963: 436; Eker, 1998: 148-149-154-168).

ē > ě

İlk hecedeki ē ünlüsü Başkurt Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ě ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. ēdi > Bşk. ěye (sahip) (TDBUÜ: 181; KTLS, 1991: 734).

2. 1. 2. 6. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ē > i

İlk hecedeki ē ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle kısalarak e'ye değişmiştir. Tespit edilen bir örnekte de daralarak i ünlüsüne değişmiştir; ancak bu kısımda daralma örnekleri yer aldığı için sadece ē > i değişimine ait olan örnek gösterilmiştir.

AT. ēki > Özb., Y. Uyg. ikki (iki) (TDBUÜ: 181; KTLS, 1991: 377; Necip, 1995: 173).

2. 1. 2. 6. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ē > i

İlk hecedeki ē ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısıp daralarak i ünlüsüne değişmiştir.

AT. ēki > Tuv. iyi (iki); AT. yēti > Hks. çitī (yedi); AT. ēn > Hks. in (geniş); AT. tē- > Tuv. de-/di- (demek); AT. yē- > Alt. ci-/ce-; Tuv. çi- (yemek) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 214-225-284; Arıkoğlu, 2005: 103-219; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 25-30-60).

ē > ĩ

İlk hecedeki ē ünlüsü bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde i ünlüsüne değişimin yanında kısa ĩ'ya da dönüşmüştür.

AT. ēki > Hks. ĩķī (iki); AT. ēşik > Hks. ĩzīķ (kapı); AT. tē- > Hks. tī- (demek); AT. yē- > Hks. çī- (yemek); AT. yēñ > Hks. nīñ (yen) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 214-284-287; Arıkoğlu, 2005: 96-215-233-314-497).

2. 1. 2. 6. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

$\bar{e} > i$

İlk hecedeki $\bar{e}$ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle daralarak i 'ye değişmektedir.

AT. $\bar{e}ki > \text{Çuv. } i\check{k}\check{i}/i\check{k}\check{i}/ik$ (iki); AT. $y\bar{e}ti > \text{Çuv. } \acute{s}i\check{c}\check{i}$ (yedi); AT. $b\bar{e}\acute{s} > \text{Çuv. } p\check{i}ll\check{i}k$ (beş); AT. $y\bar{e}- > \text{Çuv. } \acute{s}i-$ (yemek); AT. $y\bar{e}l > \text{Çuv. } \acute{s}il$ (rüzgar) (TDBUÜ: 181-182; Ceylan, 1997: 159-162; Bayram, 2007: 79-160-207-209).

$\bar{e} > \check{i}$

İlk hecedeki $\bar{e}$ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle daralarak i 'ye değişmekle birlikte tespit edilen bir örnekte kısa $\check{i}$ 'ye de değişmektedir.

AT. $\bar{e}ki > \text{Çuv. } y\check{i}kir$ (ikiz) (TDBUÜ: 181; Ceylan, 1997: 159).

2. 1. 2. 6. 4. 6. Yakut Türkçesinde

$\bar{e} > \bar{i}$

İlk hecedeki $\bar{e}$ ünlüsü Yakut Türkçesinde tespit edilen bir örnekte uzunluğunu kaybetmeden artdamaksıllaşıp daralarak $\bar{i}$ ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. $t\bar{e}min > \text{Yak. } t\bar{i}man$ (demin, az önce) (TDBUÜ: 182).

2. 1. 2. 6. 5. Genişleme

2. 1. 2. 6. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{e} > e$

$\bar{e}$ ünlüsü bu grupta yer alan Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde tarihî süreç içerisindeki genel temayülüne ve birincil uzun ünlülerin genişletici etkisine bağlı olarak bazı örneklerde genişleyerek e ünlüsüne değişmektedir.

AT. bēš > Gag. beş; TT. beş (beş); AT. kēçe > Gag. gece; TT. gece (gece); AT. yēt- > Gag. yedek; TT. yedek (yedmek, yedeğinde götürmek); AT. kēç > Gag. geç; TT. geç (geç) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 62-63-258-260-980; Choi, 1992: 183-184; TDBUÜ: 181; Gaydarci vd., 1973: 81-107-112).

ē > e değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. bēr- > Kök. ber-/bir-; Uyg. bir-/Uyg. Br. bër-; Krh. bër-/bīr-; Hrzs. bër-; Çağ. bir-; Kpç. bir-/vir-/ber-/ver-; ETT. vir-/vīr- (vermek); AT. bēš > Kök. beş/biş; T. Bulg. bel'h/beh(ti); Uyg. biş; Krh. beş; V. Bulg. biel, Hrzs. bēš; Çağ. biş; Kpç. biş/beş/beys; ETT. biş/bīš (beş); AT. ēt- > Kök. et-/it-; Uyg. et-; Krh. ēt-; Hrzs. et-; Çağ. it-; Kpç. et-/id-/it-; ETT. it- (düzenlemek) (TDBUÜ: 182; Tekin, 2003: 240-241-244; Ercilasun, 2005: 212-213; Caferoğlu, 1993: 29-30-52; DLT: 19-42; KB: 87; Ata, 1998: 58-59-139; Karasoy, 1998: 379-381-485; Toparlı vd., 2003: 31-32-77; Korkmaz, 1995: 452-455; Dilçin, 1991: 593-646; Yıldız, 2008: 419).

ē > ē

ē ünlüsü Türkmen Türkçesinde tespit edilen bir örnekte uzunluğunu yitirmeden birincil uzun ünlülerin genişletici etkisiyle genişleyip ē ünlüsüne değişmektedir.

AT. bēš > Trkm. bēš (beş) (TDBUÜ: 181; KTLS, 1991: 63; Choi, 1992: 184; Tekin vd., 1995: 55).

ē > ē değişimine Ana Kıpçak Türkçesi olarak tasarlanan dönemde de rastlanmaktadır AT. tē- > AK. dē- (demek); AT. yē- > AK. yē- (yemek) (TDBUÜ: 182; Eker, 1998: 47).

2. 1. 2. 6. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ē > e

ē ünlüsü bu grupta yer alan Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışındaki diğer lehçelerde tarihî süreç içerisindeki genel temayülüne ve birincil uzun ünlülerin genişletici etkisine bağlı olarak bazı sözcüklerde genişleyerek e ünlüsüne değişmektedir.

AT. ēki > Kar. iki/eki; Krç-Blk. eki; Kkp. yeki; Kzk. eki; Kırg. eki; Kmk. eki; Nog. eki; Kır. Tat. eki (iki); AT. bē- > Kar. ber-; Krç-Blk. ber-; Kkp. ber-; Kzk. ber-; Kırg. ber-; Kmk. ber-; Nog. ber-; Kır. Tat. ber- (vermek); AT. bēš > Kar. bes/beş; Krç-Blk. beş; Kkp. bes; Kzk. bes; Kırg. beş; Kmk. beş; Nog. bes; Kır. Tat. beş (beş) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 62-63-376-377-946-947; Baskakov vd., 1974: 113-114-197; Tavkul, 2000: 119-190; Baskakov, 1958: 100-101; Bammatov, 1969: 72-373; Baskakov, 1963: 77-78-432; Üseinov, 2005: 43-102-331; Eker, 1998: 148-149; Yudahin, 1998: 107-110-324).

ē > a

İlk hecedeki ē ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin çoğunda tespit edilen bir örnekte kısalırken genişleyerek ve artdamaksıllaşarak a ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. yēl > Bşk. yal; Kar. yal/yala; Krç-Blk. cal; Kkp. cal; Kzk. jal; Kırg. cal; Kmk. yal; Nog. yalı; Kır. Tat. yalın; Tat. yal (yele) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 434-435; Baskakov vd., 1974: 220; Tavkul, 2000: 135; Baskakov, 1958: 217; Bammatov, 1969: 389; Baskakov, 1963: 458; Üseinov, 2005: 351; Yudahin, 1998: 165).

ē > ö

İlk hecedeki ē ünlüsü Karaim Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ikili bir kullanım özelliği göstererek yuvarlaklaşıp genişleyerek ö ünlüsüne değişmiştir.

AT. ēr > Kar. erte/örte (erken, sabah) (TDBUÜ: 181; Baskakov vd., 1974: 667; Eker, 1998: 154).

2. 1. 2. 6. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ē > e

İlk hecedeki ē ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde tarihî süreç içerisindeki genel temayülüne ve kısılırken genişlemesine bağlı olarak e ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. ēş > Özb., Y. Uyg. eş (eş); AT. ēdi > Özb. ege; Y. Uyg. ege (sahip); AT. yēti > Özb. yetti; Y. Uyg. yette (yedi); AT. yēl > Özb. yel; Y. Uyg. yel (rüzgar); AT. yē- > Özb., Y. Uyg. ye- (yemek) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 325-734-981-983; Necip, 1995: 121-127-463-464).

ē > a

İlk hecedeki ē ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte kısılırken artdamaksıllaşarak a ünlüsüne değişmiştir.

AT. yēl > Y. Uyg. yayla (at yelesi) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 983).

ē > ǎ

İlk hecedeki ē ünlüsü Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte kısılırken artdamaksıllaşarak ǎ'ya dönüşmüştür.

AT. yēl > Özb. yǎl (at yelesi) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 983).

ē > ö

İlk hecedeki ē ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisine ve kısılırken ki genişletici etkiye bağlı olarak genişleyip yuvarlaklaşarak ö ünlüsüne değişmektedir.

AT. bēşik > Y. Uyg. böşük (beşik) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 65; Necip, 1995: 51).

2. 1. 2. 6. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ē > e

İlk hecedeki ē ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde Hakas Türkçesi dışında genellikle kısılıp genişleyerek e ünlüsüne değişmiştir.

AT. ēki > Alt. eki; (iki); AT. ēşik > Alt. ejik; Tuv. ejik (kapı); AT. yēti > Alt. deti; Tuv. çedi (yedi); AT. ēn > Tuv. en (geniş); AT. tēr- > Alt. ter-; Tuv. deri- (dermek, toplamak) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 212-216-225-284-287; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 81-174; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 22-31-40-41).

ē > ē

İlk hecedeki ē ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde Hakas Türkçesi dışında genellikle kısalarak e ünlüsüne değişmekle beraber Altay ve Hakas Türkçesindeki birer örnekte de uzunluğunu yitirmeden genişleyerek ē'ye geliştiği görülür.

AT. ēn > Alt. ēn (geniş); AT. tēr- > Hks. tēr- (dermek, toplamak) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 212-216; Arıkoğlu, 2005: 489).

2. 1. 2. 6. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

ē > a

İlk hecedeki ē ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle i/ï'ye değişmekle birlikte açık e gibi işlem görüp artdamaksıllaşarak ve genişleyerek a ünlüsüne de değişmiştir.

AT. ēşik > Çuv. alīk (kapı); AT. ēn- > Çuv. an- (inmek); AT. ēn > Çuv. an (geniş); AT. ēl (il, memleket) > Çuv. yal (köy); AT. bēr- > Çuv. par- (vermek); AT. yēñ > Çuv. śanī (yen); AT. kēç > Çuv. ķaś (geç) (TDBUÜ: 181-182; Ceylan, 1997: 159-160; Bayram, 2007: 33-34-35-99-148-198-314).

2. 1. 2. 6. 5. 6. Yakut Türkçesinde

ē > e

İlk hecedeki ē ünlüsü Yakut Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısalarak ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. tēr- > Yak. teriy- (dermek, toplamak) (TDBUÜ: 182; Killi, 1996: 216).

2. 1. 2. 6. 6. Ünlü Düşmesi

Karaim Türkçesinde görülen bir örnek dışında AT. ēdi > Kar. yesi (sahip) (TDBUÜ: 181; Baskakov vd., 1974: 275; Eker, 1998: 168) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ē ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 6. 7. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ē ünlüsünün türediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 6. 8. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

2. 1. 2. 6. 8. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Türkmen Türkçesinde bazı örneklerde ē ünlüsünün “iy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. tē- > Trkm. diy- (demek, söylemek); AT. yē- > Trkm. iy- (yemek) (TDBUÜ: 182; Tekin vd., 1995: 165-387).

ē ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. bēš > V. Bulg. biel; Kpç. biş/beş/beyş (beş); AT. kēçe > Kpç. kiçe/keçe/keşe/keyce (gece); AT. tē- > Kpç. de-/di-/dih-/dü-/ti- (demek, söylemek); AT. yē- > Kpç. yi-/ye-/yiy- (yemek); AT. yēti > V. Bulg. cieti (yedi) (TDBUÜ: 182; Ercilasun, 2005: 213; Toparlı vd., 2003: 32-57-135-322).

2. 1. 2. 6. 8. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 6. 8. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ē ünlüsünün “ay” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. yēl > Y. Uyg. yayla (at yelesi) (TDBUÜ: 182; KTLS, 1991: 983).

2. 1. 2. 6. 8. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ē ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 6. 8. 5. uvaş Türkçesinde

Bu lehçede ē ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 6. 8. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecedeki ē nls Yakut Türkçesinde genellikle tek heceli sözcüklerde “ie” ikiz ünlüsüne gelişmiştir.

AT. kēñ > Yak. kieñ (geniş), AT. tē- > Yak. die- (demek), AT. yē- > Yak. sie- (yemek), AT. kēe > Yak. kiehe (gece), AT. kēp > Yak. kiep (şekil), AT. bēř > Yak. bies (beş), AT. yēñ > Yak. sieh (yen) (TDBUÜ: 42-181-182; Killi, 1996: 213-214-215-216; Vasiliev, 1995: 32-62-95-301).

Tablo 21: İlk Hecedeki ě Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri

ÇTL	ě	ÇTL	ě	ÇTL	ě	ÇTL	ě	ÇTL	ě	ÇTL	ě
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	a, i, ĭ	6.Yak.	e, ĭ
Az.	i, ě, ě	Bşk.	i, ě, a	Özb.	e, â, i	Alt.	ě, e, i				
Gag.	i, e	Kar.	e, i, a, ö	Y.Uyg.	i, e, a, ö	Hks.	ě, i, ĭ				
TT.	e, i	Krç- Blk	e, i, a			Tuv.	e, i				
Trkm.	ě, ĭ, e, i	Kkp.	e, i, a								
		Kzk.	e, i, a								
		Kırg.	e, i, a								
		Kmk.	e, i, a								
		Nog.	e, i, a								
		Kır. Tat.	e, a								
		Tat.	i, a								

Tablo 22: İlk Hecedeki ě Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	+			-		-	+	+	-	-	-
	Gag.	+			-		-	+	+	-	-	-
	TT.	+			-		-	+	+	-	-	-
	Trkm.	+			-		-	+	+	-	-	+
Kıpçak	Bşk.	+			+		-	+	+	-	-	-
	Kar.	+			+		+	+	+	-	-	-
	Krç.Blk	+			+		-	+	+	-	-	-
	Kkp.	+			+		-	+	+	-	-	-
	Kzk.	+			+		-	+	+	-	-	-
	Kırg.	+			+		-	+	+	-	-	-
	Kmk.	+			+		-	+	+	-	-	-
	Nog.	+			+		-	+	+	-	-	-
	Kır.Tat.	+			+		-	-	-	-	-	-
	Tat.	+			+		-	+	+	-	-	-
Karluk	Özb.	+			+		+	+	+	-	-	-
	Y.Uyg.	+			+		+	+	+	-	-	+
K.Doğ.	Alt.	+			-		-	+	+	-	-	-
	Hks.	+			+		-	+	+	-	-	-
	Tuv.	+			-		-	+	+	-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+			+		-	+	+	-	-	-
Yakut	Yak.	+			+		-	-	+	-	-	+

2. 1. 2. 7. è Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

è ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli è hem de uzun ē'den gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürk ve Karahanlı Türkçelerinde normal süreli è ünlüsüne e ve i yanında daha çok è olarak rastlanılırken Kök. eşit-/ēšid- (işitmek), èlt- (iletmek); Krh. ēšit- (işitmek), yēg (daha iyi) (Tekin, 2003: 47; DLT: 42-149); Uygur, Harezmi, Kıpçak, Eski Türkiye Türkçelerinde normal süreli è ünlüsüne e veya i olarak; Çağatay Türkçesinde de i olarak rastlanılmaktadır. Ayrıca Eski Türkiye Türkçesinde bir örnekte ī olarak da görülmektedir Uyg. keyik/kiyik (geyik), yigirmi (yirmi); Hrzm. keyik/keḍik (geyik), yigirmi (yirmi), yer (yer); Kpç. yir/yer (yer), yigirmi/igirmi (yirmi); ETT. yir/yīr (yer), ilt- (iletmek), geyik (geyik); Çağ. kiyik (geyik), yir (yer) (Caferoğlu, 1993: 72-192; Ata, 1998: 190-479-486; Toparlı vd., 2003: 319-322-324; Korkmaz, 1995: 453; Dilçin, 1991: 614-651; Yıldız, 2008: 387; Karasoy, 1998: 514-681).

è ünlüsünün uzun ē'den gelişen kaynağında ise è'ye sadece Uygur Brahmi metinleri ile Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde è olarak rastlanılırken Uyg. Br. eş (eş), Uyg. Br. bē- (vermek); Krh. ēt- > èt- (düzenlemek), ēr > érte (erken, sabah); Hrzm. ēki > eki/ekki (iki), ēdi > ède/iḍi (sahip) (TDBUÜ: 181-182; DLT: 42; Ata, 1998: 113-117); Köktürk, Kıpçak ve Eski Türkiye Türkçelerinde è ünlüsüne sadece e veya i olarak rastlanılırken; Uygur Türkçesinde è ünlüsüne e ve i yanında ī olarak da rastlanmaktadır. Çağatay Türkçesinde ise sadece i olarak rastlanılmaktadır Kök. ēl > el/il (il, memleket), ēki > eki/iki/ekin (iki); ēl > Uyg. el/il; ēš > īš/iš (eş, arkadaş); Kpç. ēki > ikki/eki/ekki/iki (iki), ēdi > iye/eye (sahip); ETT. ēš > iš (eş), kēç > gecirek (pek geç); Çağ. ēki > iki (iki), ēdi > iḡe (sahip) (Tekin, 2003: 244; TDBUÜ: 181-182; Caferoğlu, 1993: 61-67; Toparlı vd., 2003: 108-117; Yıldız, 2008: 418; Dilçin, 1991: 607; Karasoy, 1998: 476).

è ünlüsü görüldüğü üzere Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısmen korunmuştur; ancak bunun dışında genellikle e ünlüsüne değişerek genişlemiş ya da i ünlüsüne değişerek daralmıştır. Ayrıca Kıpçak Türkçesinde bir örnekte de ü'ye değişerek yuvarlaklaşmıştır. è ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki è ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerden genellikle Azerbaycan Türkçesinde korunmuş olup diğer lehçelerde e veya i ünlülerine gelişerek daralmış veya genişlemiştir. Azerbaycan Türkçesinde bazen i'ye değişerek daraldığı da görülmektedir. Ayrıca è ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki è ünlüsü bu grupta Başkurt ve Tatar Türkçeleri dışındaki lehçelerde e'ye değişip genişlemiş; gruptaki bütün lehçelerde i ünlüsüne değişerek daralmış; ayrıca Başkurt Türkçesinde bazen ë ünlüsüne de dönüşerek daralmıştır. Bunların dışında Karaçay-Balkar, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde de kimi örneklerde ı ünlüsüne değişerek hem artdamaksıllaşmış hem de daralmıştır. Ayrıca è ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki è ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde e veya i ünlülerine değişerek hem daralmış hem de genişlemiştir. Ayrıca è ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki è ünlüsü bu grupta yer alan çağdaş lehçelerde genellikle i veya e ünlülerine değişerek hem daralmış hem de genişlemiştir. Ayrıca è ünlüsünün bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramadığı görülmektedir.

2. 1. 2. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ilk hecedeki è ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle i/i'ye değişerek daralmış veya açık e gibi işlem görüp a ünlüsüne genişleyerek hem artdamaksıllaşmış hem de genişlemiştir. Ayrıca è ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 7. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecedeki è ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle i ünlüsüne değişerek daralmaktadır. Ayrıca è ünlüsünün bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramadığı görülmektedir.

2. 1. 2. 8. è Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

è ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce è ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa è ünlüsünün bazı istisnalar ET. yègirmi > Az. iyirmi (yirmi) (Tekin, 2003: 47; KTLS, 1991: 990) dışında sadece Azerbaycan Türkçesinde korunduğu ET. eşit- > Az. eşit- (ışitmek); ET. èlt- > Az. èlet- (iletmek); ET. kèyik > Az. kèyik (geyik); ET. yèr > Az. yèr (yer) (Tekin, 2003: 47-48; KTLS, 1991: 270-380-406; Choi, 1992: 192) Azerbaycan Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ise genellikle e veya i ünlüleri başta olmak üzere farklı değişmelere uğradığı görülmektedir.

è ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde de kısmen korunmuştur. Örneğin, ET. eşit- > Kök. eşit-/èşid-/ışit-; Uyg. ışit-; Krh. eşit-/ışit-; Hr. ışit-; Çağ. ışit-; Kpç. ışit-/èşit-/èşid-/yeşit-; ETT. ışit- (ışitmek); ET. èlt- > Kök. èlt-/ilt-; Uyg. ilt-; Krh. ilet-; Hr. elt-/elet-; Çağ. ilt-; Kpç. ilt-/elt-; ETT. ilt- (iletmek, göndermek); ET. kèyik > Kök. kèyik/kiyik; Uyg. keyik/kiyik; Krh. keyik; Hr. keyik/keşik; Çağ. kiyik; Kpç. kiyik/küyüz; ETT. geyik (geyik, yaban hayvanı); ET. yèg > Kök. yèg/yig; Uyg. yig; Krh. yèg; Hr. yeg; Çağ. yigülük (iyi şey); Kpç. yig/yik; ETT. yig (daha iyi, üstün); ET. yègirmi > Kök. yègirmi/yigirmi; Uyg. yigirmi; Krh. yigirmi/yigirme; V. Bulg. cirem; Hr. yigirmi; Çağ. yigirmi; Kpç. yigirmi/igirmi; ETT. yigirmi (yirmi) (Tekin, 2003: 47-110-244-245-247-259; Caferoğlu, 1993: 63-67-72-192; DLT: 42-50-65-149-151; Ercilasun, 2005: 213; Ata, 1998: 120-190-478-486; Karasoy, 1998: 479-484-514-681; LÇTO: 313; Toparlı vd., 2003: 116-151-322; Dilçin, 1991: 614-616-650; Yıldız, 2008: 387-523).

2. 1. 2. 8. 1. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 8. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta è ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 8. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

è > ı

İlk hecedeki è ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle daralarak i'ye Başkurt Türkçesinde ise genellikle ë'ye dönüşmektedir; Ancak tespit edilen bir örnekte bu gruptaki bazı lehçelerde è ünlüsünün artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne dönüştüğü görülür.

ET. yëgirmi > Krç-Blk. cıyırma; Kzk. jıyırma; Kırg. cıyırma; Nog. yıрма (yirmi) (Tekin, 2003: 47; KTLS, 1991: 990; Tavkul, 2000: 153; Baskakov, 1963: 129; Yudahin, 1998: 215).

2. 1. 2. 8. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta è ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 8. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta è ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 8. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

è > a

İlk hecedeki è ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle i/ï'ye değişmekle birlikte açık e gibi işlem görüp artdamaksıllaşarak a ünlüsüne de değişmiştir.

ET. këyik > Çuv. қайық (geyik, yaban hayvanı) (Tekin, 2003: 47; Ceylan, 1997: 94; Bayram, 2007: 92).

2. 1. 2. 8. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede *ë* ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 8. 2. Yuvarlaklaşma

Türk dilinin çağdaş lehçelerinde *ë* ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 8. 3. Daralma

2. 1. 2. 8. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ë > *i*

İlk hecedeki *ë* ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerden genellikle Azerbaycan Türkçesinde korunmuş olup diğer lehçelerde *e* veya *i* ünlülerine gelişmiştir. Azerbaycan Türkçesinde de *i*'ye değiştiği örnekler mevcuttur. Bu kısımda daralma örnekleri ele alındığı için sadece *ë* > *i* değişimine ait örneklerle yer verilecektir.

ET. *yëğirmi* > Az. *iyirmi*; Gag. *irmi*; TT. *yirmi*; Trkm. *yigrimi* (*yirmi*); ET. *ëşit-* > Gag. *işit-*; TT. *işit-* (*işitmek*); ET. *ëlt-* > TT. *ilet-* (*iletmek*, *göndermek*) (Tekin, 2003: 47; KTLS, 1991: 380-406-990-991; Choi, 1992: 191-192-268; Tekin vd., 1995: 700; Gaydarci vd., 1973: 204-206).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. *ëşit-* > Kök. *ëşit-/ëşid-/işit-*; Uyg. *işit-*; Krh. *ëşit-/işit-*; Hrzs. *işit-*; Çağ. *işit-*; Kpç. *işit-/ëşit-/ëşid-/yeşit-*; ETT. *işit-* (*işitmek*); ET. *ëlt-* > Kök. *ëlt-/ilt-*; Uyg. *ilt-*; Krh. *ilet-*; Hrzs. *elt-/elet-*; Çağ. *ilt-*; Kpç. *ilt-/elt-*; ETT. *ilt-* (*iletmek*, *göndermek*); ET. *këyik* > Kök. *këyik/kiyik*; Uyg. *keyik/kiyik*; Krh. *keyik*; Hrzs. *keyik/keçik*; Çağ. *kiyik*; Kpç. *kiyik/küyüz*; ETT. *geyik* (*geyik*, *yaban hayvanı*); ET. *yëğ* > Kök. *yëğ/yig*; Uyg. *yig*; Krh. *yëğ*; Hrzs. *yeg*; Çağ. *yigülük* (*iyi şey*); Kpç. *yig/yik*; ETT. *yig* (*daha iyi*, *üstün*); ET. *yëğirmi* > Kök. *yëğirmi/yigirmi*; Uyg. *yigirmi*; Krh. *yigirmi/yigirme*; V. Bulg. *cirem*³⁴; Hrzs. *yigirmi*; Çağ. *yigirmi*; Kpç. *yigirmi/igirmi*; ETT. *yigirmi* (*yirmi*) (Tekin, 2003: 47-

³⁴ Volga Bulgar Türkçesinde *yëğirmi* sözcüğünün *cirem* şeklini alma sebebi *ëgi/igi* ses grubunun eriyerek *i*'ye dönüşmesinden dolayıdır (Ercilasun, 2005: 213).

110-244-245-247-259; Caferoğlu, 1993: 63-67-72-192; DLT: 42-50-65-149-151; Ercilasun, 2005: 213; Ata, 1998: 120-190-478-486; Karasoy, 1998: 479-484-514-681; LÇTO: 313; Toparlı vd., 2003: 116-151-322; Dilçin, 1991: 614-616-650; Yıldız, 2008: 387-523).

2. 1. 2. 8. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ê > i

İlk hecedeki ê ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle daralarak i'ye dönüşmektedir.

ET. këyik > Kar. kiyik; Krç-Blk. kiyik; Kkp. kiyik; Kzk. kiyik; Kırg. kiyik; Kmk. giyik; Nog. kiyik; Kır. Tat. kiyik; Tat. kiyëk (geyik, yaban hayvanı); ET. eşit- > Bşk. işët-; Tat. işët- (işitmek); ET. yëgirmi > Kar. yigirmi/igirme/egirmi; Kkp. cigirma; Kmk. yigirma; Kır. Tat. yigirmi; Tat. yigërmë (yirmi) (Tekin, 2003: 47-247; KTLS, 1991: 270-406-407-991; Baskakov vd., 1974: 193-318; Tavkul, 2000: 266; Baskakov, 1958: 250-322; Bammатов, 1969: 106-158; Baskakov, 1963: 165; Üseinov, 2005: 91-100; Eker, 1998: 158-163; Yudahin, 1998: 475).

ê > ě

İlk hecedeki ê ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle daralarak i'ye dönüşürken Başkurt Türkçesinde ě'ye de dönüşmektedir.

ET. këyik > Bşk. këyëk (geyik, yaban hayvanı); ET. yëgirmi > Bşk. yëgërmë (yirmi) (Tekin, 2003: 47-247; KTLS, 1991: 270-990; Eker, 1998: 158-163).

ê > ı

İlk hecedeki ê ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle daralarak i'ye Başkurt Türkçesinde ise genellikle ě ünlüsüne dönüşmektedir; Ancak tespit edilen bir örnekte bu gruptaki bazı lehçelerde ê ünlüsünün artdamaksızlaşarak ı ünlüsüne dönüştüğü de görülür.

ET. yègirmi > Krç-Blk. cıyırma; Kzk. jıyırma; Kırg. cıyırma; Nog. yıрма (yirmi) (Tekin, 2003: 47; KTLS, 1991: 990; Tavkul, 2000: 153; Baskakov, 1963: 129; Yudahin, 1998: 215).

2. 1. 2. 8. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

è > i

İlk hecedeki è ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle i veya e ünlülerine dönüşmektedir. Bu kısımda daralma örnekleri ele alındığı için sadece è > i değişimine ait örneklerle yer verilecektir.

ET. eşit- > Y. Uyg. işit- (işitmek); ET. yègirmi > Özb. yigirme, Y. Uyg. jigirme (yirmi) (Tekin, 2003: 47; KTLS, 1991: 407-991; Necip, 1995: 180-182).

2. 1. 2. 8. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

è > i

İlk hecedeki è ünlüsü bu grupta yer alan çağdaş lehçelerde genellikle i ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. yér > Hks. çir (yer); ET. yègirmi > Hks. çibîrgî (yirmi); ET. eşit- > Hks. ist- (işitmek); ET. kèyik > Alt. kiyik (geyik) (Tekin, 2003: 47-48; Killi, 1996: 229-230-377; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 113; Arıkoğlu, 2005: 97-101-228).

2. 1. 2. 8. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

è > i

İlk hecedeki è ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle daralarak i'ye değişmektedir.

ET. yègirmi > Çuv. širîm (yirmi); ET. eşit- > Çuv. ilt- (işitmek) (Tekin, 2003: 47; Ceylan, 1997: 161; Bayram, 2007: 80-208).

ê > ĭ

İlk hecedeki ê ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daralarak ĭ'ye değişmenin yanında tespit edilen bir sözcükte kısa ĭ'ye de değişmektedir.

ET. yēr > Çuv. śīr (yer) (Tekin, 2003: 48; Ceylan, 1997: 161; Bayram, 2007: 205).

2. 1. 2. 8. 3. 6. Yakut Türkçesinde

ê > i

İlk hecedeki ê ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle daralarak i ünlüsüne değişmektedir.

ET. eşit- > Yak. ihit- (iştirmek); ET. yēr > Yak. sir (yer); (Tekin, 2003: 47-48; Killi, 1996: 229; Vasiliev, 1995: 133).

2. 1. 2. 8. 4. Genişleme

2. 1. 2. 8. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ê > e

ê ünlüsü bu grupta yer alan Azerbaycan Türkçesi dışındaki diğer lehçelerde bazı örneklerde genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. eşit- > Trkm. eşit- (iştirmek); ET. elt- > Trkm. elt- (iletmek, göndermek); ET. kēyik > TT. geyik; Trkm. keyik (geyik, yaban hayvanı); ET. yēg > TT. yeğ; Trkm. yeğ (daha iyi, üstün); ET. yēr > Gag. er; TT. yer; Trkm. yer (yer); (Tekin, 2003: 47-48; KTLS, 1991: 271-381-407-981-985; Choi, 1992: 191-192; Tekin vd., 1995: 206-407-686-692; Gaydarci vd., 1973: 177).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. eşit- > Kök. eşit-/eşid-/işt-; Uyg. işt-; Krh. eşit-/işt-; Hrzs. işt-; Çağ. işt-; Kpç. işt-/eşit-/eşid-/yeşit-; ETT. işt- (iştirmek); ET. elt- > Kök. elt-/ilt-; Uyg. ilt-; Krh. ilet-; Hrzs. elt-/elet-; Çağ. ilt-; Kpç. ilt-/elt-; ETT. ilt- (iletmek, göndermek); ET. kēyik >

Kök. kèyik/kiyik; Uyg. keyik/kiyik; Krh. keyik; Hr. keyik/keşik; Çağ. kiyik; Kpç. kiyik/küyüz; ETT. geyik (geyik, yaban hayvanı); ET. yèg > Kök. yèg/yig; Uyg. yig; Krh. yèg; Hr. yeg; Çağ. yigülük (iyi şey); Kpç. yig/yik; ETT. yig (daha iyi, üstün) (Tekin, 2003: 47-110-244-245-247-259; Caferoğlu, 1993: 63-67-72-192; DLT: 42-50-65-149; Ercilasun, 2005: 213; Ata, 1998: 120-190-478; Karasoy, 1998: 479-484-514; LÇTO: 313; Toparlı vd., 2003: 116-151; Dilçin, 1991: 614-616; Yıldız, 2008: 387-523).

2. 1. 2. 8. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

è > e

İlk hecedeki è ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle daralarak i'ye Başkurt Türkçesinde ise genellikle ë'ye dönüşmektedir; ancak bazı lehçelerde kimi örneklerde genişleyerek e ünlüsüne de değişmektedir. Bu kısımda genişleme örneklerine yer verildiği için sadece è > e değişimine ait örnekler ele alınacaktır.

ET. yèr > Kar. yer; Krç-Blk. cer; Kkp. cer; Kzk. jer; Kırg. cer; Kmk. er; Nog. er; Kır. Tat. er (yer); ET. yègirmi > Kar. yigirmi/igirme/egirmi (yirmi); ET. eşit- > Kar. eşit-/esit-; Krç-Blk. eşit-; Kkp. esit-; Kzk. esit-; Kırg. eşit-; Kmk. eşit-; Nog. esit-; Kır. Tat. eşit- (ışitmek) (Tekin, 2003: 47-48; KTLS, 1991: 406-407-984-985; Baskakov vd., 1974: 193-273-673; Tavkul, 2000: 148-196; Baskakov, 1958: 202-246; Bammatov, 1969: 132-380; Baskakov, 1963: 106-441; Üseinov, 2005: 70-341; Eker, 1998: 163-196; Yudahin, 1998: 202).

2. 1. 2. 8. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

è > e

İlk hecedeki è ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle i veya e ünlülerine dönüşmektedir. Bu kısımda genişleme örneklerine yer verildiğinden sadece è > e değişimine ait örnekler ele alınacaktır.

ET. èlt- > Özb. elt- (iletmek, göndermek); ET. eşit- > Özb. eşit- (ışitmek); ET. yèr > Özb. yer, Y. Uyg. yer (yer) (Tekin, 2003: 47-48; KTLS, 1991: 381-407-985; Necip, 1995: 463).

2. 1. 2. 8. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ê > e

İlk hecedeki ê ünlüsü bu grupta yer alan çağdaş lehçelerde genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. yêr > Alt. çer; Tuv. çer (yer) (Tekin, 2003: 48; Killi, 1996: 229-230; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 59; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 23).

2. 1. 2. 8. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

ê > a

İlk hecedeki ê ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle i/ï'ye değişmekle birlikte açık e gibi işlem görüp artdamaksıllaşarak a ünlüsüne de değişmiştir.

ET. kèyik > Çuv. kayık (geyik, yaban hayvanı) (Tekin, 2003: 47; Ceylan, 1997: 94; Bayram, 2007: 92).

2. 1. 2. 8. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ê ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 2. 8. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ê ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 8. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ê ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 23: İlk Hecedeki ê Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri

ÇTL	ê	ÇTL	ê	ÇTL	ê	ÇTL	ê	ÇTL	ê	ÇTL	ê
1.Oğuz		2.Kpç		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	a, i, ı	6.Yak.	i
Az.	i, ê	Bşk.	i, ê	Özb.	e, i	Alt.	e				
Gag.	i, e	Kar.	e, i	Y.Uyg.	e, i	Hks.	i				
TT.	e, i	Krç- Blk	e, i, ı			Tuv.	e				
Trkm.	i, e	Kkp.	e, i								
		Kzk.	e, i, ı								
		Kırg.	e, i, ı								
		Kmk.	e, i								
		Nog.	e, i, ı								
		Kır. Tat.	e, i								
		Tat.	i								

Tablo 24: İlk Hecedeki e Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		-		-	+	-	-	-	
	Gag.	-	-		-		-	+	+	-	-	
	TT.	-	-		-		-	+	+	-	-	
	Trkm.	-	-		-		-	+	+	-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-		-		-	+	-	-	-	
	Kar.	-	-		-		-	+	+	-	-	
	Krç.Blk	-	-		+		-	+	+	-	-	
	Kkp.	-	-		-		-	+	+	-	-	
	Kzk.	-	-		+		-	+	+	-	-	
	Kırg.	-	-		+		-	+	+	-	-	
	Kmk.	-	-		-		-	+	+	-	-	
	Nog.	-	-		+		-	+	+	-	-	
	Kır.Tat.	-	-		-		-	+	+	-	-	
	Tat.	-	-		-		-	+	-	-	-	
Karluk	Özb.	-	-		-		-	+	+	-	-	
	Y.Uyg.	-	-		-		-	+	+	-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-		-		-	+	-	-	-	
	Hks.	-	-		-		-	+	-	-	-	
	Tuv.	-	-		-		-	-	+	-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-		+		-	+	+	-	-	
Yakut	Yak.	-	-		-		-	+	-	-	-	

2. 1. 2. 9. ĩ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ĩ ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısalmıştır AT. ĩg > Uyg. ig/yig; Krh. ĩg/ig; Hrzs. ig; Çağ. iglik (dertli, elemli); Kpç. ik/ig-/yig; ETT. ig-le- (hastalanmak) (hastalık); AT. ĩl- > Kök. ilin- (yakalanmak); Uyg. il-/yil-/iliş-/eliş-; Krh. ılış-/iliş-; Hrzs. il-; Çağ. iliş-; Kpç. il-; ETT. il- (ilmek, ilişirmek); AT. ĩş > Kök. iş; Uyg. iş/ış; Krh. ĩş/ış/ış; Hrzs. iş; Çağ. iş; Kpç. iş/eş/yeş; ETT. iş (iş); AT. ĩz > Uyg. iz; Krh. ĩz/iz/az (yerde veya derideki uzun çizik); Hrzs. iz; Çağ. iz; Kpç. iz; ETT. iz (iz); AT. bĭr > Kök. bir; Uyg. bir; Krh. bir; Hrzs. bir; Çağ. bir; Kpç. bir; ETT. bir (bir); AT. tĭş > Uyg. tiş; Krh. tĭş/tiş; Hrzs. tiş; Çağ. tiş; Kpç. tiş/diş; ETT. diş (diş) (TDBUÜ: 182-183; Tekin, 2003: 241-244-245; Caferoğlu, 1993: 28-60-62-67-68-157; DLT: 20-49-50-51-52-121; KB: 85-210; Ata, 1998: 64-182-188-191-428; Karasoy, 1998: 378-483-487-644; LÇTO: 20-56; Toparlı ve Argunşah, 2008: 225; Arat, 2006: XXIX-XXX; Toparlı vd., 2003: 31-107-109-115-118-277; Yıldız, 2008: 345-411-417; Dilçin, 1991: 601-613-616). Bazı dönemlerde ise nadiren korunmuştur Uygur Türkçesinde ĩk (lakap), yĭg (yeğ, üstün), ĩşi (memur); Eski Bulgar Türkçesinde ĩr- > ĩr- (yazmak), kĭn > kĭn (kın); Karahanlı Türkçesinde ĩk (iğ), ĩş (iş), tĭr- (derlemek, toplamak); Kıpçak Türkçesinde ĩliş- (ilişmek), ĩlik (ilic), sĭdik (sidik), bĭr (bir); Eski Türkiye Türkçesinde bĭr (bir), bĭz (cuvaldız), tĭş (diş), ĩş (iş). Volga Bulgar Türkçesinde de ĩ ünlüsü ĩ'dan gelişen kĭr > hĭr (kız), kĭrkĭn > hĭrhĭm konumuyla görülmektedir (TDBUÜ: 93-105-106-118-121-122; Ceylan, 1997: 164; Eker, 1998: 47; Korkmaz, 1995: 452-453). Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise ĩ ünlüsünün varlığı ile ilgili olarak herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

İlk hecedeki ĩ ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısılma dışında bazen ı ve a ünlülerine değişerek artıdamaksillaşmış; e ve a ünlülerine değişerek genişlemiş; ü ünlüsüne değişerek de yuvarlaklaşmıştır. Bu kısımda e değişimi dışında yer alan değişimler ĩ ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden ĩ

ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece ĩ > e değişimine ait örnekler yer verilecektir. ĩ ünlüsü Uygur ve Kıpçak Türkçelerinde birincil uzun ünlülerin kısalarken bıraktığı genişleme özelliğine bağlı olarak e ünlüsüne değişmektedir AT. ĩl- > Uyg. il-/yil-/iliş-/eliş- (ilmek, iliştmek); AT. ĩş > Kpç. iş/eş/yeş (iş); AT. yĩnçke > Kpç. yinçe/inçe/inçke/yenikçe/yenişke/yinçge/yinçke (ince) (TDBUÜ: 182-183; Caferoğlu, 1993: 62; Toparlı vd., 2003: 115-323). ĩ ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 9. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazı istisnalar dışında sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuş; Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise genellikle kısalmıştır. Bunun dışında bu gruptaki bütün lehçelerde bazen ı ünlüsüne değişerek artdamaksıllaşmıştır. Türkmen Türkçesinde de kimi örneklerde ü ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 9. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü bu gruptaki bütün lehçelerde daha çok kısalma temayülü içerisinde olup i ünlüsüne değişmiştir. Başkurt ve Tatar Türkçelerinde i ünlüsünün dışında ě ünlüsüne değişerek genişlemiş; Karaim Türkçesinde kimi örneklerde ü ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmış; Karaçay-Balkar ve Nogay Türkçelerinde ise sınırlı sayıda örnekte ı ünlüsüne değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ĩ ünlüsünün bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramadığı görülmektedir.

2. 1. 2. 9. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak i'ye değişmiştir; ancak hem Özbek Türkçesinin ĩz (iz), dĭş (diş) hem de Yeni Uygur Türkçesinin ĩt (it) birçok ağzında uzun ĩ'nin yaşadığı görülmektedir (TDBUÜ: 53-55). Bunun dışında her iki

çağdaş lehçede de bazen ı ünlüsüne dönüşerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 9. 4. Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü bu grupta yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde kısalarak i'ye değişmiştir. Hakas Türkçesinde ise kısa ĩ'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 9. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ĩ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde kısalarak ĩ'ye ve birincil uzun ünlülerin bırakmış olduğu artdamaksıllaşma özelliği ile Çuvaş Türkçesine has bir özellik olan ş ve y ünsüzleri önündeki artdamaksıllaşma durumuna bağlı olarak ĩ'ya veya a'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. ĩ ünlüsünün a ünlüsüne değiştiği konumlarda bazen genişlediği de görülmektedir. Ayrıca ĩ ünlüsünün bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramadığı görülmektedir.

2. 1. 2. 9. 6. Yakut Türkçesinde

ĩ ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde korunurken, çok heceli sözcüklerde kısalarak i'ye değişmiştir. Ayrıca ĩ ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 10. ĩ Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 2. 10. 1. Ünlü Kısılması

2. 1. 2. 10. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuş; Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise genellikle kısalmıştır.

AT. ĩş > Az. iş; Gag. iş; TT. iş; Trkm. ĩş (iş); AT. ĩrig > Az. iri; Gag. ĩri; TT. iri; Trkm. ĩri (iri, büyük); AT. kĭr- > Az. gir-; Gag. gir-; TT. gir-; Trkm. gĭr- (girmek); AT. tĭş > Az. diş; Gag. diş; TT. diş; Trkm. dĭş (diş) (TDBUÜ: 182-183; KTLS, 1991: 176-177-274-275-396-397-404-405; Choi, 1992: 198-199; Tekin vd., 1995: 164-273-372-382).

2. 1. 2. 10. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü Balkar Türkçesinde görülen az sayıda örnek bĭz (çuvaldız), ĩş (iş), ĩt (it) (TDBUÜ: 57) ile Kırgız Türkçesinde “iy” ikiz ünlüsüne geliştiği birkaç örnek ĩk > iyik (iğ), hĭn > iyin (in) (Alimova, 2007: 33-34) dışında bu grupta daha çok kısalarak i ünlüsüne kısalmaktadır; ancak Başkurt ve Tatar Türkçelerinde genellikle ě ünlüsüne kısalmaktadır.

AT. bĭr > Bşk. bĕr; Kar. bir; Krç-Blk. bir; Kkp. bir; Kzk. bir; Kırg. bir; Kmk. bir; Nog. bir; Kır. Tat. bir; Tat. bĕr (bir); AT. ĩz > Bşk. ěz; Kar. iz/yiz/yüz; Krç-Blk. ız; Kkp. iz; Kzk. iz; Kırg. iz; Kmk. iz-le- (izlemek)/yiz (çizgi, kesik); Nog. ız; Kır. Tat. iz; Tat. ěz (iz); AT. tĭş > Bşk. tĕş; Kar. tĭş/diş/tis/çiş; Krç-Blk. tiş; Kkp. tis; Kzk. tis; Kırg. tiş; Kmk. tiş; Nog. tis; Kır. Tat. tiş; Tat. tĕş (diş) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 70-71-176-177-412-413; Baskakov vd., 1974: 120-193-194-532; Tavkul, 2000: 123-227-400;

Baskakov, 1958: 108-288-643; Bammatov, 1969: 75-148-317-372; Baskakov, 1963: 81-353-424; Üseinov, 2005: 45-78-263; Eker, 1998: 178; Yudahin, 1998: 121-376-736).

2. 1. 2. 10. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak i'ye değişmiştir.

AT. yĩnçke > Özb. ingiçke; Y. Uyg. incike (ince); AT. ĩrig > Özb. yirik; Y. Uyg. jirik (iri, büyük); OT. ĩriñ > Özb. yiriñ; Y. Uyg. jiriñ (dudak, irin) (TDBUÜ: 105-182-183; KTLS, 1991: 389-397).

2. 1. 2. 10. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ ünlüsü bu grupta yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde kısalarak i'ye değişmiştir. Hakas Türkçesinde ise kısa ĩ'ya dönüşmüştür.

AT. ĩl- > Alt. il-; Hks. ĩl- Tuv. il- (ilmek, ilıstirmek, asmak); AT. ĩz > Alt. is; Hks. ıs; Tuv. is (iz); AT. kĩr- > Alt. kir-; Hks. kĩr-; Tuv. kir- (girmek) (TDBUÜ: 182-183; Killi, 1996: 272-273-275; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 89-90-112; Arıkoğlu, 2005: 216-226-247; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 59-60-69).

2. 1. 2. 10. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ĩ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste kısalarak sadece bir örnekte ĩ'ye değişmektedir. İkinci seste bulunduğu durumlarda ise ĩ/i'ye ve birincil uzun ünlülerin bırakmış olduğu artdamaksıllaşma özelliği ile Çuvaş Türkçesine has bir özellik olan ş ve y ünsüzleri önündeki artdamaksıllaşma durumuna bağlı olarak ĩ'ya veya a'ya değişmiştir.

AT. ĩş > Çuv. ĩş (ış); AT. ĩz > Çuv. yĭr (iz); AT. ĩn > Çuv. yĭñ (in, yuva); AT. ĩg > Çuv. yĭh (cilt hastalığı); AT. ĩre- (diremek, dayanmak) > Çuv. çarak (direk, destek) (TDBUÜ: 182-183; Ceylan, 1997: 169-170-171; Bayram, 2007: 86-87-88-284).

2. 1. 2. 10. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ĩ ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde korunurken AT. bĩ > Yak. bĩ (bıçak ağzı); AT. ĩş > Yak. ĩş (iş); AT. kīr- > Yak. kīr- (girmek); AT. kīn > Yak. kīn (göbek); AT. tĩş > Yak. tīs (diş); AT. bīr > Yak. bīr (bir); AT. hīn > Yak. ĩn (in); AT. kīş > Yak. kīs (samur) (TDBUÜ: 182-183; Killi, 1996: 273-275; Vasiliev, 1995: 36-69-98-228); çok heceli sözcüklerde kısalarak i'ye değişmiştir.

AT. tīre- > Yak. tirē- (dayamak) (TDBUÜ: 183; Killi, 1996: 273).

2. 1. 2. 10. 2. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 10. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ > ı

ĩ ünlüsü Türkmen Türkçesinde uzunluğunu yitirmeden artdamaksıllaşıp ĩ ünlüsüne dönüşmüştür³⁵.

AT. ĩz > Trkm. ĩz (iz); AT. tĩz > Trkm. dīz (diz) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 179-413; Choi, 1992: 198-200; Tekin vd., 1995: 157-366).

ĩ > ı

ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde kısılırken artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne değişmektedir.

³⁵ Choi (1992: 200), ĩ ünlüsünün artdamaksıllaşarak ı'ya değişme durumunu bazen ç, t, z gibi diş ünsüzlerinin komşuluğunda görüldüğünü söylemektedir; ancak bu özellik tam tersi bir durum oluşturan öndamaksıllaştırıcı etkisi olan diş ünsüzlerinin komşuluğunda değil aslında ĩ ünlüsünün kısılırken bıraktığı artdamaksıllaşma özelliğine dayanmaktadır (Yalçın, 2008b).

AT. kīçi- > Az. ğıcıġ; Gag. ğıcık; TT. gıcık (kaşınmak, gici-, gıcıklanmak); ET. isig (sıcak) > AO. īsin- > Gag. yısın-; TT. ısın- (ısınmak) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 272-273-356-357; Choi, 1992: 198-200).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. īl- > Krh. ılış-/iliş- (ilmek, ilıştırmek); AT. īş > Uyg. iş/iş; Krh. īş/iş/iş (iş); AT. hīn > Uyg. inaġ (sığmak); Krh. īn/yīn/in/yin/yin (in, mağara); AT. kīçi- > Uyg. kıcık (kaşınmak, gici-, gıcıklanmak); AT. tīş > Krh. tīş/tış (diş); AT. yīnçe > Krh. yinçe/yinçe (ince) (TDBUÜ: 182-183; Caferoğlu, 1993: 57-67-115; DLT: 50-51-121-152).

2. 1. 2. 10. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ī > ı

ī ünlüsü bu gruptaki bazı lehçelerde kısılırken artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. īz > Krç-Blk. ız; Nog. ız (iz) (TDBUÜ: 183; Tavkul, 2000: 227; Baskakov, 1963: 424).

2. 1. 2. 10. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ī > ı

ī ünlüsünün Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde bir örnekte kısılırken artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne değiştiği görülmektedir.

AT. kīçi- > Özb. kīçık; Y. Uyg. ğıcık (kaşınmak, gici-, gıcıklanmak) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 273).

2. 1. 2. 10. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ > ĩ

Uzun ĩ ünlüsü bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde artdamaksıllaşıp kısa ĩ'ya değişmiştir.

AT. ĩl- > Hks. ĩl- (asmak); AT. ĩz > Hks. ĩs (iz); AT. kĭr- > Hks. kĭr- (girmek); AT. kĭn > Hks. kĭn/kĭndĭk (göbek); AT. tĭş > Hks. tĭs (diş); AT. bĭr > Hks. pĭr (bir) (TDBUÜ: 182-183; Killi, 1996: 272-273-274-275; Arıkoğlu, 2005: 216-226-245-247-367-505).

2. 1. 2. 10. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ĩ > a

Uzun ĩ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle ĩ/i'ye değişiyor olsa da bazen kısalarak veya Çuvaş Türkçesine has bir özellik olan ş ve y ünsüzleri önündeki artdamaksıllaşma durumundan etkilenerek artdamaksıllaşıp a'ya değişmiştir.

AT. tĭre- (diremek, dayanmak) > Çuv. çarak (direk, destek) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 171; Bayram, 2007: 284).

ĩ > a değişimine Karahanlı Türkçesinde tespit edilen bir örnekte de rastlanmaktadır AT. ĩz (iz) > Krh. ĩz/iz/az (yerde veya derideki uzun çizik) (TDBUÜ: 183; DLT: 52).

ĩ > ĩ

Uzun ĩ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ĩ/i'ye değişmiş olsa da bazen kısalarak veya Çuvaş Türkçesine has bir özellik olan ş ve y ünsüzleri önündeki artdamaksıllaşma durumuna bağlı olarak artdamaksıllaşıp kısa ĩ'ya değişmiştir.

AT. ĩg > Çuv. yĭh (cilt hastalığı); AT. tĩş > Çuv. şĭl (diş) (TDBUÜ: 182-183; Ceylan, 1997: 170; Bayram, 2007: 86-296).

2. 1. 2. 10. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ĩ ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 10. 3. Yuvarlaklaşma

2. 1. 2. 10. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ > ü

ĩ ünlüsü Türkmen Türkçesinde dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp ü ünlüsüne değişmiştir.

AT. bĩn- > Trkm. mün- (binmek) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 71; Choi, 1992: 203; Tekin vd., 1995: 466).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ĩnçük > Kpç. inçük/yinçik/yinçük/yünçük (baldır); AT. bĩn- > Uyg. min-/mün-; Krh. mĩn-/mün-; Hrz. min-/mün- (binmek); AT. kĩn > Kpç. kindik/kindek/kindük/kündük/kündü (göbek) (TDBUÜ: 182-183; Caferoğlu, 1993: 90; DLT: 84; Ata, 1998: 291; Toparlı vd., 2003: 111-149).

2. 1. 2. 10. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ĩ > ü

ĩ ünlüsü bu gruptaki bazı lehçelerde yuvarlaklaşarak ü ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. tĩz > Kar. tiz/kiz/tüz (diz); AT. ĩz > Kar. iz/yiz/yüz (iz) (TDBUÜ: 183; Baskakov vd., 1974: 193-194-525).

2. 1. 2. 10. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ĩ ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 10. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ĩ ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 10. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ĩ ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 10. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ĩ ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 10. 4. Genişleme

ĩ ünlüsü Başkurt ve Tatar Türkçelerinde genellikle ĩ ünlüsüne göre az da olsa geniş olan ve kapalı ê'ye yaklaşan konumuyla açık i olarak da adlandırılan ë ünlüsüne genişlemiştir AT. bĭr > Bşk. bĕr; Tat. bĕr (bir); AT. ĭz > Bşk. ĕz; Tat. ĕz (iz); AT. tĭş > Bşk. tĕş; Tat. tĕş (diş) (TDBUÜ: 183, KTLS, 1991: 70-71-176-177-412-413). Ayrıca ĩ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir örnekte de birincil uzun ünlülerin genişletici ve artdamaksıllaştırıcı etkisi ile Çuvaş Türkçesine has bir özellik olan ş ve y ünsüzleri önündeki artdamaksıllaşma durumuna bağlı olarak a'ya değişip genişlemiştir AT. tĭre- (diremek, dayanmak) > Çuv. çaraş (direk, destek) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 171; Bayram, 2007: 284). Başkurt, Tatar ve Çuvaş Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde ĩ ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılamamıştır.

2. 1. 2. 10. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ĩ ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 10. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede $\bar{i}$ ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 10. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

Türkçenin çağdaş lehçelerinde $\bar{i}$ ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

Tablo 25: İlk Hecedeki ĩ Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri

ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ
1.Oğuz		2.Kpç		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ĩ, i, ĩ, a	6.Yak.	ĩ, i
Az.	ĩ, ı	Bşk.	i, ě	Özb.	ĩ, ı	Alt.	ĩ				
Gag.	ĩ, i, ı	Kar.	i, ü	Y.Uyg.	ĩ, ı	Hks.	ĩ				
TT.	ĩ, ı	Krç- Blk	i, ı			Tuv.	ĩ				
Trkm.	ĩ, ı, ü	Kkp.	i								
		Kzk.	i								
		Kırg.	i								
		Kmk.	i								
		Nog.	ĩ, ı								
		Kır. Tat.	i								
		Tat.	i, ě								

Tablo 26: İlk Hecedeki ĩ Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Diğt.
Oğuz	Az.	+			+		-		-	-	-	-
	Gag.	+			+		-		-	-	-	-
	TT.	+			+		-		-	-	-	-
	Trkm.	+			+		+		-	-	-	-
Kıpçak	Bşk.	+			-		-		+	-	-	-
	Kar.	+			-		+		-	-	-	-
	Krç.Blk	+			+		-		-	-	-	-
	Kkp.	+			-		-		-	-	-	-
	Kzk.	+			-		-		-	-	-	-
	Kırg.	+			-		-		-	-	-	-
	Kmk.	+			-		-		-	-	-	-
	Nog.	+			+		-		-	-	-	-
	Kır.Tat.	+			-		-		-	-	-	-
	Tat.	+			-		-		+	-	-	-
Karluk	Özb.	+			+		-		-	-	-	-
	Y.Uyg.	+			+		-		-	-	-	-
K.Doğ.	Alt.	+			-		-		-	-	-	-
	Hks.	+			+		-		-	-	-	-
	Tuv.	+			-		-		-	-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+			+		-		+	-	-	-
Yakut	Yak.	+			-		-		-	-	-	-

2. 1. 2. 11. i Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

i ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli i hem de uzun ī'den gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürkçede bil- (bilmek), biş- (pişmek), ilk (ilk); īş > iş (iş), bīn- > bin-/min- (binmek), bīr > bir (bir) (Tekin, 2003: 240-245; TDBUÜ: 182-183). Uygur Türkçesinde biz (biz), bitig (yazı, kitap, kitabe), kişi (kişi); īg > ig/yig (hastalık), īrig > irig (iri, büyük), īz > iz (iz) (TDBUÜ: 182-183; Caferoğlu, 1993: 30-75-60-64-68). Karahanlı Türkçesinde kirpik (kirpik), kir (kir), bilek (bilek); (bīr > bir (bir), īş > īş/iş/ış (iş) (TDBUÜ: 182-183; DLT: 20-51-68). Harezmi Türkçesinde yip (ip), kirpük (kirpik), iç (iç); īg > ig (hastalık), īnçük > yinçük (baldır) (TDBUÜ: 182; Ata, 1998: 180-182-251-487). Kıpçak Türkçesinde ilk (ilk), iç/iş (iç), biz/miz (biz); īl- > il- (ilmek, ilişmek), īrig > irig/iri (iri, büyük) (TDBUÜ: 182; Toparlı vd., 2003: 33-105-109-110-113). Eski Türkiye Türkçesinde kişi (kişi), ilk (ilk), kici/kiçi (küçük); īz > iz (iz), kīr- > gir- (girmek) (TDBUÜ: 183; Yıldız, 2008: 389-439; Dilçin, 1991: 614-616-623). Çağatay Türkçesinde küçük (küçük), bilek (bilek); īnçük > incük (baldır), hīn > in (in, mağara) (TDBUÜ: 182-183; Karasoy, 1998: 377; LÇTO: 23-62-264).

i ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur. Bunun dışında bazen ı ünlüsüne değişerek artdamaksıllaşmış bazen de ü ve ö ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca kimi örneklerde de e ve ö ünlülerine değişerek genişlemiştir. Bu kısımda ö değişimi dışında yer alan değişimler i ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden i ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirilecektir. Bu yüzden burada sadece i > ö değişimine ait örnekler yer verilecektir. Ana Türkçenin i ünlüsü Türkçenin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuş olmasına rağmen Kıpçak Türkçesinde bir örnekte dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak ö ünlüsüne dönüşmüştür ET. bilek > Kpç. bilek/bölek (bilek) (Gabain, 2003: 268; Toparlı vd., 2003: 31). i ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 11. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecedeki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat Gagauz, Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde bazı örneklerde ü ünlüsüne dönüşerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca i ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede Gagauz Türkçesi dışında düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 11. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta Başkurt Türkçesi dışında yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Tatar Türkçesinde çoğunlukla, Başkurt Türkçelerinde ise düzenli bir şekilde ë ünlüsüne dönüşerek genişlemiştir. Bu genişleme sınırlı sayıda örnekte Karaim Türkçesinde e ünlüsüne değişerek de görülmektedir. i ünlüsü Kazak ve Nogay Türkçelerinde kimi örneklerde ü ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Karaim, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde de bazen ı ünlüsüne dönüşerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca i ünlüsü bu grupta ilk hecede sadece Karaçay-Balkar, Kazak ve Nogay Türkçelerinde düşerken; sadece Kazak Türkçesinde türemektedir.

2. 1. 2. 11. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde korunmuştur. i ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme özelliği göstermezken; sadece Yeni Uygur Türkçesinde türeme özelliği göstermektedir.

2. 1. 2. 11. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde genellikle korunmuş; Hakas Türkçesinde ise kısa ı'ya değişmiştir. Bu ünlü Altay Türkçesinde bazen ı'ya; Hakas Türkçesinde de kısa ı'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Tuva Türkçesinde ise az sayıda örnekte gırtlaksıl i' ünlüsüne değişmiştir ET. biz > Tuv. bi's (biz) (Gabain, 2003: 269; Killi, 1996: 282). Ayrıca i ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme ve türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 11. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin i ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok ı ünlüsüne değişmekle birlikte ş sesi önünde ı ünlüsüne de değişerek artdamaksıllaşmıştır. Bu

değişimler i ünlüsünün normal uzunluğunun Çuvaş Türkçesinde daha da kısaldığını göstermektedir. Ayrıca i ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 11. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Ayrıca i ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 12. i Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

i ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce i ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa i ünlüsünün kısmen Tatar Türkçesinde, sistemli bir şekilde de Başkurt Türkçesinde ë'ye; Çuvaş Türkçesinde kısa ĭ/ĭ ve Hakas Türkçesinde de ĭ'ya değiştiği durumlar dışında çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

ET. bil- > Az. bil-; Gag. bil-; TT. bil-; Trkm. bil- (bilmek); ET. biz > Az. biz; Gag. biz; TT. biz; Trkm. biz (biz zamiri); ET. bilek > Az. bilek; Gag. bilek; TT. bilek; Trkm. bilek (bilek); ET. kişi > Az. kişi; Gag. kişi; TT. kişi; Trkm. kişi (kişi); ET. kirpik > Az. kirpik; Gag. kirpik; TT. kirpik; Trkm. kirpik (kirpik); ET. ilgerü > Az. ireli; Gag. ileri; TT. ileri; Trkm. ileri (ileri); ET. yip > Az. ip; Gag. ip; TT. ip; Trkm. yüp (ip); ET. biş- > Az. biş-; Gag. piş-; TT. piş-; Trkm. biş- (pişmek); ET. siz > Az. siz; Gag. siz; TT. siz; Trkm. siz (siz zamiri) (Tekin, 2003: 240-241-244-248; Gabain, 2003: 268-281-294; KTLS, 1991: 68-69-70-71-74-75-380-381-394-395-488-489-708-709-784-785; Choi, 1992: 203-206; Tekin vd., 1995: 67-68-75-374-411-412-580-713; Gaydarci vd., 1973: 82-83-84-201-204-271-311-359-415).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat Tatar ve Başkurt Türkçelerinde kısalarak normal süreli i'nin

karşılığı olan ě ünlüsüne dönüşmüştür. Ayrıca Tatar ve Başkurt Türkçelerinde bu kısalık daha fazla hissedilmesine rağmen Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki i ünlüsü normal süreli i'ye göre yine de daha kısadır.

ET. yip > Bşk. yěp; Kar. ip/yip; Krç-Blk. cib; Kkp. cip; Kzk. jip; Kırg. cip; Kmk. yip; Kır. Tat. yip; Tat. cěp (ip); ET. iñir > Bşk. ěñěr; Kar. iñir/eñir; Krç-Blk. iñir; Kkp. iñir; Kzk. iñir; Kırg. iñir; Nog. iñir; Tat. ěñěr (alaca karanlık); ET. ilk > Bşk. ělěk; Kar. ilk; Kkp. ilk; Kzk. ilk; Nog. ilk; Kır. Tat. ilk; Tat. ělěk (ilk); ET. kirpi > Bşk. těrpe; Kar. kirpi/kırpı; Krç-Blk. kirpi; Kkp. kirpi; Kzk. kirpi; Kırg. kirpi; Kmk. kirpi; Nog. kirpi; Kır. Tat. kirpi; Tat. kěrpe (kirpi); ET. sipir- > Bşk. hěpěr-; Kar. sibir-; Krç-Blk. sibir-; Kkp. sıpır-; Kzk. sıpır-; Kırg. şıpır-; Kmk. sibir-; Nog. sıpır-; Kır. Tat. sipir-; Tat. sěběr- (süpürmek); ET. miyi > Bşk. měyě; Kar. miy; Krç-Blk. mıy; Kkp. miy; Kzk. mıy; Kırg. mē³⁶; Kmk. miy; Nog. mıy; Kır. Tat. miy; Tat. mi (beyin); ET. kidiz > Bşk. kěyěz; Kar. kiyiz/tiyiz; Krç-Blk. kiyiz; Kkp. kiyiz; Kzk. kiyiz/kiygiz; Kırg. kiyiz; Kmk. kiyiz; Nog. küyiz; Kır. Tat. kiyiz; Tat. kiyěz (keçe); ET. siñir-/siñür-/sigir-; OT siñ- > Bşk. hěñ-; Kar. sin-; Krç-Blk. siñ-; Kkp. siñ-; Kzk. siñ-/süm-; Kırg. siñ-; Kmk. siñ-; Nog. siñ-/sin-; Kır. Tat. sin-; Tat. sěñ- (sindirmek, sinmek); ET. biñ > Bşk. měñ; Kar. bin/min; Krç-Blk. miñ; Kkp. mıñ; Kzk. mıñ; Kırg. miñ; Kmk. miñ; Nog. mın; Kır. Tat. bin; Tat. měñ (bin); ET. biş- > Bşk. běş-; Kar. biş-/bis-; Krç-Blk. biş-; Kkp. pis-; Kzk. pis-; Kırg. bış-; Kmk. biş-; Nog. pis-; Kır. Tat. piş-; Tat. běş- (pişmek); ET. siz > Bşk. hěz; Kar. siz; Krç-Blk. siz; Kkp. siz; Kzk. siz; Kırg. siz; Kmk. siz; Nog. siz; Kır. Tat. siz; Tat. sěz (siz zamiri) (Tekin, 2003: 241-245-247; Gabain, 2003: 287-294-311; Caferoğlu, 1993: 75; DLT: 104; KTLS, 1991: 12-13-64-65-70-71-382-383-394-395-462-463-488-489-708-709-784-785-802-803; Baskakov vd., 1974: 125-199-317-323-355-406-407-472-473-474; Tavkul, 2000: 123-153-229-265-266-299-300-347-348-349; Baskakov, 1958: 252-324-351-458-472-526-577-605; Bammatov, 1969: 79-158-167-168-229-230-283-284-285-531; Baskakov, 1963: 166-192-195-230-268-296-298; Üseinov, 2005: 45-79-91-100-101-155-198-224-225-226; Aksu ve Işık, 1997: 193; Eker, 1998: 161-163-165-167-178; Yudahin, 1998: 117-217-369-474-476-560-567-655-656-687).

³⁶ Bu örnekteki ě ünlüsü bazı seslerin erimesiyle oluşan ikincil bir uzun ünlüdür.

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur.

ET. bilek > Özb., Y. Uyg. bilek (bilek); ET. biñ > Özb., Y. Uyg. miñ (bin sayısı); ET. biz > Özb., Y. Uyg. biz (biz); ET. iç > Özb., Y. Uyg. iç (iç); ET. kirpik > Özb. kiprik, Y. Uyg. kirpik (kirpik); ET. kişi > Özb., Y. Uyg. kişi (kişi); ET. kirpi > Özb. kirpi, Y. Uyg. kirpe (kirpi); ET. siz > Özb., Y. Uyg. siz (siz); ET. kiçig > Özb., Y. Uyg. kiçik (küçük) (Tekin, 2003: 241-244-247-248; Caferoğlu, 1993: 75; Gabain, 2003: 268-281-294; KTLS, 1991: 69-71-365-489-527-785; Necip, 1995: 41-45-171-199-200-273-356).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Hakas Türkçesinde ise kısa ĭ'ya değişmiştir.

ET. iç- > Alt. iç-; Hks. ĩs-; Tuv. iş- (içmek); ET. yigne > Alt. iyne; Hks. ĩne; Tuv. ine (iğne); ET. kişi > Alt. kiji; Hks. kızı; Tuv. kiji (kişi); ET. kir > Alt. kir; Hks. kĭr; Tuv. kir (kir); ET. bil- > Alt. bil-; Hks. pĭl-; Tuv. bil- (bilmek); ET. tik- > Alt. tik-/tık- (sokmak, saplamak); Hks. tĭk-; Tuv. tik- (dikmek) (Tekin, 2003: 240-248-254; Clauson, 1972: 110; Gabain, 2003: 274-281; Caferoğlu, 1993: 192; Killi, 1996: 278-279-281-282; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 40-89-91-112-176; Arıkoğlu, 2005: 220-226-247-252-299-364; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 14-60-68).

Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin i ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok ĭ ünlüsüne değişmekle birlikte ş sesi önünde artdamaksıllaşarak ĭ ünlüsüne de değişmektedir.

ET. iç- > Çuv. ĩś- (içmek); ET. bil- > Çuv. pĭl- (bilmek); ET. siñir > Çuv. şĭnĭr (sinir); ET. sirke > Çuv. şĭrga (sirke) (Tekin, 2003: 240; Gabain, 2003: 274-294; Caferoğlu, 1993: 136; Ceylan, 1997: 172).

Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan i ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur.

ET. iç- > Yak. is- (içmek); ET. yigne > Yak. inne (iğne); ET. siñir > Yak. inīr (sinir); ET. kişi > Yak. kihi (kişi, insan); ET. kir > Yak. hir (kir); ET. bil- > Yak. bil- (bilmek); ET. tik- > Yak. tik- (dikmek) (Tekin, 2003: 240-248-254; Clauson, 1972: 110; Caferoğlu, 1993: 192; Gabain, 2003: 274-281-294; Killi, 1996: 278-279-280-281-282).

i ünlüsünün korunduğu bu duruma Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. bil- > Kök. bil-; Uyg. bil-; Krh. bil-; Hr. bil-; Çağ. bil-; Kpç. bil-; ETT. bil- (bilmek); ET. biñ > Kök. biñ/biñ; Uyg. biñ/miñ/miñ; Krh. miñ; Hr. miñ; Çağ. miñ; Kpç. biñ/miñ/bin/min; ETT. biñ (bin sayısı); ET. biz > Kök. biz; Uyg. biz; Krh. biz/miz; Hr. biz; Çağ. biz; Kpç. biz/miz; ETT. biz (biz, şahıs zamiri); ET. kişi > Kök. kişi; Uyg. kişi; Krh. kişi; Hr. kişi; Çağ. kişi; Kpç. kişi/kişi; ETT. kişi (kişi, insan); ET. bilek > Uyg. bilek; Krh. bilek; Hr. bilek; Çağ. bilek; Kpç. bilek/bölek; ETT. bilek/bileg (bilek) (Gabain, 2003: 268; Tekin, 2003: 240-241-248; Caferoğlu, 1993: 28-30-75-87; DLT: 20-21-68-83; KB: 82-95; Ata, 1998: 61-72-251-292; Karasoy, 1998: 374-377-381-513-548; Toparlı ve Argunşah, 2008: 207; Toparlı vd., 2003: 30-31-33-150; Dilçin, 1991: 593-623; Yıldız, 2008: 343-349; Yüksel vd., 1996: 306).

2. 1. 2. 12. 1. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 12. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta i ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 12. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

i > ı

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur; ancak gruptaki bazı lehçelerde birkaç örnekte artdamaksıllaşp ı ünlüsüne de dönüşmüştür.

ET. sipir- > Kkp. sıtır-; Kzk. sıtır-; Kırg. şıtır-; Nog. sıtır- (süpürmek); ET. kirpi > Kar. kirpi/kırpi (kirpi); ET. miyi > Krç-Blk. mıy; Kzk. mıy; Nog. mıy (beyin);

ET. biñ > Kkp. miñ; Kzk. miñ; Nog. mın (bin sayısı); ET. biş- > Kırg. bış- (pişmek) (Tekin, 2003: 241; Gabain, 2003: 287-294; Caferoğlu, 1993: 75; KTLS, 1991: 64-65-70-71-708-802-803; Baskakov vd., 1974: 323; Tavkul, 2000: 299; Baskakov, 1958: 472-605; Baskakov, 1963: 195-230; Yudahin, 1998: 117-687).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. biş- > Uyg. bış-/pış-; Krh. pış-; Hrız. bış-/bış- (pişmek); ET. yip > Krh. yıp (ip); ET. biñ > Kök. biñ/biñ; Uyg. biñ/miñ/miñ (bin sayısı) (Tekin, 2003: 240-241; Gabain, 2003: 311; Caferoğlu, 1993: 27-28-87; DLT: 95-151; Ata, 1998: 70).

2. 1. 2. 12. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta i ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 12. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

i > ĩ

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde kısa ĩ'ya değişmiştir.

ET. iç- > Hks. ĩs- (içmek); ET. yigne > Hks. ĩne (iğne); ET. kişi > Hks. kızı (kişi, insan); ET. kir > Hks. kı (kir); ET. bil- > Hks. pıl (bilmek); ET. tik- > Hks. tı (dikmek) (Clauson, 1972: 110; Tekin, 2003: 240-248-254; Gabain, 2003: 274-281; Caferoğlu, 1993: 192; Killi, 1996: 278-279-281-282; Arıkoğlu, 2005: 220-226-247-252-364-499).

i > ı

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan Altay Türkçesinde bir örnekte ikili bir kullanıma sahip olarak hem öndamaksıl şekilli hem de artdamaksıllaşarak ı'lı şekilde kullanılmıştır.

ET. tik- (dikmek) > Alt. tik-/tı (sokmak, saplamak) (Tekin, 2003: 254; Killi, 1996: 282; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 176).

2. 1. 2. 12. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

i > ĭ

i ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok ĭ ünlüsüne değişmekle birlikte ş sesi önünde artdamaksıllaşarak ĭ ünlüsüne değişmektedir.

ET. siñir > Çuv. şñir (sinir); ET. sirke > Çuv. şırğa (sirke) (Gabain, 2003: 294; Caferoğlu, 1993: 136; Ceylan, 1997: 172).

2. 1. 2. 12. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede i ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 12. 2. Yuvarlaklaşma

2. 1. 2. 12. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

i > ü

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur; ancak Türkmen, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde bazı örneklerde tespit edilemeyen nedenlerden ötürü veya dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak ü ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. biñ > Trkm. müñ (bin sayısı); ET. yip > Trkm. yüp (ip); ET. kiçig > Gag. küçük; TT. küçük (küçük) (Tekin, 2003: 241-247; Gabain, 2003: 311; KTLS, 1991: 71-526-527-395; Choi, 1992: 203-206; Tekin vd., 1995: 409-467-713; Gaydarci vd., 1973: 303).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. sipir- > Krh. süpür-; Çağ. süpür-gü (süpürge); Kpç. sipir-/sübür-/süpir-; ETT. süpür- (süpürmek) (Gabain, 2003: 294; DLT: 109; LÇTO: 188; Atsız ve Türkmen, 2004: 115; Toparlı vd., 2003: 245).

2. 1. 2. 12. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

i > ü

İlk hecede bulunan i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat gruptaki bazı lehçelerde birkaç örnekte yuvarlaklaşıp ü ünlüsüne de değişmiştir.

ET. siñir-/siñür-/sigir-; OT siñ- > Kzk. siñ-/süm- (sindirmek, sinmek); ET. kidiz > Nog. küyiz (keçe) (Tekin, 2003: 247; Baskakov, 1963: 192; Gabain, 2003: 294; DLT: 104; Eker, 1998: 166).

2. 1. 2. 12. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta i ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 12. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta i ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 12. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu grupta i ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 12. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu grupta i ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 12. 3. Genişleme

i ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinden bazılarında e/ē/ě ünlülerine değişerek genişlemiştir ET. iñir > Kar. iñir/eñir (alaca karanlık); ET. yip > Bşk. yěp; Tat. cěp (ip); ET. kirpi > Bşk. těrpě; Tat. kěrpě (kirpi); ET. sipir- > Bşk. hěpěr-; Tat. sěběr- (süpürmek) (Gabain, 2003: 294-311; Caferoğlu, 1993: 75; KTLS, 1991: 64-65-394-395-488-489-802-803; Eker, 1998: 161). Bu gruptaki bazı lehçelerde tespit edilen genişleme örnekleri dışında Türk lehçelerinde i ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

i > e değişimine Kıpçak Türkçesi döneminde de rastlanmaktadır ET. bilig > Kpç. bilgü/belü/bili/bilik/biliğ (bilgi); ET. bitig > Kpç. bitiv/betig/bitit/bitig/bitik/bitüv (yazı, kitap, kitabe) (Tekin, 2003: 240-241; Toparlı vd., 2003: 31-33).

2. 1. 2. 12. 4. Ünlü Düşmesi

2. 1. 2. 12. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Gagauz Türkçesinde söyleyiş kolaylığı sağlamak veya i ünlüsünün zayıflığı nedeniyle ilk hecedeki i ünlüsünün düştüğü örneklerle rastlanılmaktadır.

ET. bilek (bilek) > (bilek-cık > bilezik >) Gag. blezik (bilezik); *imece > Gag. meci (imece) (Gabain, 2003: 268; Özkan, 1996: 63-64).

i ünlüsünde görülen düşme olayı Kıpçak Türkçesi döneminde tespit edilen bir sözcükte de görülmektedir ET. kişi > Kpç. kişi/kşi (kişi, insan) (Tekin, 2003: 248; Toparlı vd., 2003: 150).

2. 1. 2. 12. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan bazı lehçelerde nadiren ilk hecede bulunan i ünlüsünün zayıflığı nedeniyle düşürüldüğü görülür.

ET. bilen > Krç-Blk. bla (ile); AK. içirgi > Nog. şirgi (keçeden yapılmış şilte); AK. iritki > Kzk. ritki (kımız gibi mayalı sıvılar) (Gabain, 2003: 268; Tavkul, 2003: 28; Yılmaz, 2002: 52; Eker, 1998: 168).

2. 1. 2. 12. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde tıpkı Nogay Türkçesinde olduğu gibi tespit edilen bir sözcükte ilk hecede bulunan i ünlüsünün zayıflığı nedeniyle düşürüldüğü görülür.

AK. içirgi > Özb. çirgi (keçeden yapılmış şilte) (Eker, 1998: 168).

2. 1. 2. 12. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan i ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 12. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde de tespit edilen bir örnekte ilk hecede yer alan i ünlüsünün düşürüldüğü görülür.

ET. iç > Çuv. (ış-el > ış-al >) şal (iç) (Gabain, 2003: 274; Ceylan, 1997: 172).

2. 1. 2. 12. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ilk hecede yer alan i ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 12. 5. Ünlü Türemesi

Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Kazak Türkçesi ile Karluk grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Yeni Uygur Türkçesinde görülen birer örnek dışında AT. sīş > Kzk. (sīş-ı >) isik (şış, yumru); AT. sīş > Y. Uyg. (sīş-ı >) işşık (şış, yumru) (TDBUÜ: 176; KTLS, 1991: 826-827) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede i ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 27: İlk Hecedeki i Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı, ı	6.Yak.	i
Az.	i	Bşk.	ě	Özb.	i	Alt.	i, ı				
Gag.	i, ü	Kar.	i, e, ı	Y.Uyg.	i	Hks.	ı				
TT.	i, ü	Krç- Blk	i, ı			Tuv.	i, i'				
Trkm.	i, ü	Kkp.	i, ı								
		Kzk.	i, ı, ü								
		Kırg.	i, ı								
		Kmk.	i								
		Nog.	i, ı, ü								
		Kır. Tat.	i								
		Tat.	i, ě								

Tablo 28: İlk Hecedeki i Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		-		-		-	-	-	
	Gag.	-	-		-		+		-	+	-	
	TT.	-	-		-		+		-	-	-	
	Trkm.	-	-		-		+		-	-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-		-		-		+	-	-	
	Kar.	-	-		+		-		+	-	-	
	Krç.Blk	-	-		+		-		-	+	-	
	Kkp.	-	-		+		-		-	-	-	
	Kzk.	-	-		+		+		-	+	+	
	Kırg.	-	-		+		-		-	-	-	
	Kmk.	-	-		-		-		-	-	-	
	Nog.	-	-		+		+		-	+	-	
	Kır.Tat.	-	-		-		-		-	-	-	
	Tat.	-	-		-		-		+	-	-	
Karluk	Özb.	-	-		-		-		-	+	-	
	Y.Uyg.	-	-		-		-		-	-	+	
K.Doğ.	Alt.	-	-		+		-		-	-	-	
	Hks.	+	-		+		-		-	-	-	
	Tuv.	-	-		-		-		-	-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-		+		-		-	+	-	
Yakut	Yak.	-	-		-		-		-	-	-	

2. 1. 2. 13. ǫ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ǫ ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısalmıştır AT. hǫç > Kök. öç-eş- (çatışmaya gitmek, tartışmak); Uyg. ǫç/öç; Krh. ǫç/öç; Hr. öç; Çağ. öç; Kpç. öçeç; ETT. öç (öç); AT. tǫrt > Kök. tǫrt; Uyg. tǫrt; Krh. tǫrt/tǫrt; Hr. tǫrt; Çağ. tǫrt; Kpç. tǫrt/dörd/dört/dörüd/dörüt/türt; ETT. dört (dört); AT. kǫk > Kök. kǫk; Uyg. kǫk; Krh. kǫk/kǫk; Hr. kǫk; Çağ. kǫk; Kpç. kǫk; ETT. gǫk/gǫk (gök, mavi) (TDBUÜ: 184; Tekin, 2003: 248-251-255; Caferoğlu, 1993: 77-97-163; DLT: 72-91-125; Arat, 2006: LXIV; KB: 274-350-462; Toparlı ve Argunşah, 2008: 234-274; Ata, 1997: 501; Karasoy, 1998: 516-581-684; Toparlı vd., 2003: 156-209-282; Korkmaz, 1995: 455; Yıldız, 2008: 370-391-467). ǫ ünlüsü bazı tarihî dönemlerde de sınırlı sayıda sözcükte korunmuştur Uygur Türkçesinde ǫ- (düşünmek), ǫç (öç, kin), ǫçe- (kin bağlamak); Eski Bulgar Türkçesinde tǫr- < tǫz- (acı çekmek, katlanmak), sǫn- < sǫn- (sönmek), kǫk < kǫk (gök, yeşil, mavi); Karahanlı Türkçesinde bǫg (örümcek), bǫri (kurt), kǫl (göl), kǫz (göz); Kıpçak Türkçesinde kǫse (köse), kǫşek (deve yavrusu), sǫg- (sövmek), ǫrdek (ördek); Eski Türkiye Türkçesinde ǫz (kendi), gǫk (gök), dǫn- (dönmek), sǫz (söz) TDBUÜ: 93-109-118-121-122; Ceylan, 1997: 179-180; Eker, 1998: 47; Korkmaz, 1995: 455). Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise ǫ ünlüsünün varlığı ile ilgili herhangi bir örnek tespit edilememektedir.

İlk hecedeki ǫ ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısılma dışında bazen u, o ve a ünlülerine değişerek artdamaksıllaşmış; a, e, é, i, ī ünlülerine değişerek düzleşmiş; u, ü, é, i, ī ünlülerine değişerek de daralmıştır. ǫ ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

Bu kısımda a değişimi dışında yer alan değişimler ǫ ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden ǫ ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece ǫ > a değişimine ait

örneklere yer verilecektir. ȫ ünlüsü Çağatay Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılırken artdamaksıllaşarak ve düzleşerek a ünlüsüne dönüşmektedir AT. bȫ > Çağ. bew/baw (?) (örümcek, akrep) (Clauson, 1972: 323; TDBUÜ: 183). Ancak Clauson, tespit edilen bu sözcüğün a'lı olup olmadığından şüphe etmektedir. ȫ ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 13. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Ana Türkçe ȫ ünlüsü bazı istisnalar dışında (sȫn-; ȫs-) Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken; Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde genellikle kısalarak ȫ ünlüsüne değişmiştir. Yazı dillerinde olmasa da hem Azerbaycan dȫrt (dȫrt), gȫl > gȫl (TDBUÜ: 60; Choi, 1992: 208) hem de Türkiye Türkçesinin bȫl- (bȫl-), dȫn- (dȫnmek), dȫrt (dȫrt), ȫ- (düşünmek), ȫr- (örmek) (TDBUÜ: 62; Erdem, 2003: 94) çeşitli ağızlarında ȫ ünlüsünün korunduğu görülmektedir. Bunların dışında Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde bazen ü'ye daralmış; Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde ise kimi örneklerde e'ye değişerek düzleşmiştir. Ayrıca Türkmen Türkçesinde uzunluğunu korumak kaydıyla ȫ'ya ve Gagauz Türkçesinde de o'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ȫ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 13. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ȫ ünlüsü bu grupta daha çok kısalma temayülü içerisinde olmakla beraber sadece Kırgız Türkçesinde görülen birkaç sözcükte korunmuştur. Bunun dışında bu gruptaki lehçelerin karakteristik özelliklerinden biri olan daralmaya bağlı olarak Başkurt Türkçesinde bazen ȫ'ye bazen de Başkurt Türkçesi ile birlikte Tatar, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde ü'ye; Karaim ve Nogay Türkçesinde i'ye; Karaim ve Tatar Türkçesinde u'ya değişerek daralmıştır. Kimi örneklerde ise Karaim Türkçesinde e'ye, Karaim ve Nogay Türkçesinde i'ye değişerek düzleşmiştir. Bu grupta Başkurt ve Tatar Türkçeleri dışında kalan bütün lehçelerde bazen o'ya; Karaçay-Balkar Türkçelerinde bazen yarı artdamaksıl ȫ'ya; Karaim ve Tatar Türkçesinde bazı örneklerde u'ya ve

Kazak Türkçesinde uzunluğunu yitirmeden bir örnekte ū'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ȳ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; Karaim, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçelerinde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 2. 13. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ȳ ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde çoğunlukla kısalarak ö ünlüsüne dönüşmüştür; ancak hem Özbek Türkçesinin gök (gök), ȳç (öç), ȳt (safra) hem de Yeni Uygur Türkçesinin ȳre (yukarı, dik) bazı ağızlarında uzun ȳ'nün yaşadığı görülmektedir (TDBUÜ: 52–55). Bunların dışında her iki çağdaş lehçede de bazen e'ye değişerek düzleşmiş bazen de o'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ȳ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 13. 4. Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde

Hakas Türkçesinde birkaç sözcükte aslı olarak korunan ȳ ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde çoğunlukla kısalarak ö'ye dönüşmüştür. Bunların dışında bazı örneklerde Altay Türkçesinde ü'ye ve Hakas Türkçesinde ū'ya değişerek daralmıştır. Ayrıca gruptaki bütün lehçelerde u'ya dönüşerek daralmış ve artdamaksıllaşmıştır. ȳ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 13. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ȳ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste avı/ıva (>va)'ya değişerek hem artdamaksıllaşmış hem de düzleşmiş; ikinci seste bulunduğu konumlarda da ü'ye değişerek daralmıştır. Ayrıca ȳ ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 13. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ö sesi tek heceli sözcüklerde (üö) ikiz ünlüsüne dönüşmüş olup; çok heceli sözcüklerde ise kısalmıştır. Bir örnekte de u ünlüsüne değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ö ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 14. ö Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 2. 14. 1. Ünlü Kısalması

2. 1. 2. 14. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Ana Türkçe ö ünlüsü Türkmen Türkçesinde sistemli olarak korunurken kimi sözcüklerde kısalarak normal süreli ö'ye de dönüşmüştür. Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunan bu ünlü Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde genellikle kısalmıştır.

AT. kōk > Az. göy; Gag. gök; TT. gök; Trkm. gōk (gök); AT. sōn- > Az. sön-; Gag. sön-/sen-/son-; TT. sön-; Trkm. sön- (sönmek); AT. ōt > Az. öd; Gag. öt; TT. öd; Trkm. ōt (öd, safra kesesi) (TDBUÜ: 183-184; Choi, 1992: 210-213-219; Tekin vd., 1995: 290-508-586; KTLS, 1991: 278-279-672-673-794-795; Gaydarci vd., 1973: 117-356-431).

2. 1. 2. 14. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Kırgız Türkçesinde görülen birkaç sözcük dışında bō (örümcek), kōrük (körük) (TDBUÜ: 56; Alimova, 2007: 34) ö ünlüsünün kısaldığı görülmektedir.

AT. tōrt > Bşk. dürt; Kar. dort/dert/dört; Krç-Blk. tört; Kkp. tört; Kzk. tört; Kırg. tört; Kmk. dört; Nog. dört; Kır. Tat. dört; Tat. dürt (dört); AT. kōrük > Bşk. kürük; Kar. kirik; Krç-Blk. körük; Kkp. körik; Kzk. körik; Kırg. kōrük; Kmk. körük (ekmek fırını);

Nog. körik; Kır. Tat. körük; Tat. kürik (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 188-189-508-509; Baskakov vd., 1974: 322; Tavkul, 2000: 276-407; Baskakov, 1958: 338-652; Bammatov, 1969: 127; Baskakov, 1963: 101-180; Üseinov, 2005: 64-108; Eker, 1998: 170-174; Alimova, 2007: 34; Yudahin, 1998: 505-756).

2. 1. 2. 14. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ō ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde çoğunlukla kısalarak ö ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. bōl- > Özb., Y. Uyg. böl- (bölmek); AT. tōş > Özb., Y. Uyg. tōş (dōş, göğüs); AT. hōl > Özb., Y. Uyg. hōl (ıslak, nemli) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 81-189-359; Necip, 1995: 50-157-424).

2. 1. 2. 14. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ō ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde Hakas Türkçesinde aslî olarak korunduğu birkaç sözcük dışında ōt³⁷ (safra kesesi), ōre (yukarıya) (Killi, 1996: 238–239-240) çoğunlukla kısalarak ö'ye değişmiştir.

AT. ōs- > Alt. ōs-; Hks. ōs-; Tuv. ōs- (büyümek); AT. bōl- > Alt. böl-; Hks. pöl-; Tuv. böl- (bölmek); AT. kōk > Alt. kök; Hks. kök; Tuv. kök (gök) (TDBUÜ: 183-184; Killi, 1996: 240-241-243; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 44-120-144; Arıkoğlu, 2005: 261-339-380; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16-71-86).

³⁷Killi (1996: 107), Baskakov'un "Grammatika Hakasskogo Yazıka" adlı eserinde ōt (safra kesesi, öd) sözcüğünü uzun ünlülü olarak verdiğini belirtmiş ve buna istinaden ōt sözcüğünü Hakas Türkçesinde aslî uzunluğunu koruyan sözcükler arasında saymıştır; ancak daha sonra çalışmasının "Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi" 240. sayfasında ōt sözcüğünün Hakas Türkçesinde görülmediğini belirtmiştir.

2. 1. 2. 14. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin $\bar{o}$ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde kısalarak ön seste $\bar{a}\bar{v}\bar{i}$ /İva (>va)'ya; ikinci seste bulunduğu konumlarda da İva veya $\bar{u}$ 'ye değişmiştir AT. $\bar{o}t$ > Çuv. vat (öd, safra); AT. $\bar{o}s$ - > Çuv. $\bar{a}\bar{v}\bar{i}s$ - (esmek); AT. $k\bar{o}k$ > Çuv. $k\bar{i}\bar{v}\bar{a}k$ (gök); AT. $k\bar{o}z$ > Çuv. $k\bar{i}\bar{v}\bar{a}r$ (köz, ateş); AT. $\bar{o}t$ - > Çuv. $\bar{a}\bar{v}\bar{i}t$ - (gök gürlemek) (TDBUÜ: 183-184; Ceylan, 1997: 180-181; Bayram, 2007: 30-50-101-102).

2. 1. 2. 14. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde $\bar{o}$ sesi tek heceli sözcüklerde ($\bar{u}\bar{o}$) ikiz ünlü şeklinde korunmuş olup AT. $k\bar{o}l$ > Yak. $k\bar{u}\bar{o}l$ (göl); AT. $k\bar{o}k$ > Yak. $k\bar{u}\bar{o}h$ (gök > mavi); AT. $h\bar{o}l$ > Yak. $\bar{u}\bar{o}l$ (ıslak, nemli); AT. $b\bar{o}l$ - > Yak. $b\bar{o}l$ - (bölmek) (TDBUÜ: 184; Killi, 1996: 242-243); çok heceli sözcüklerde ise kısalmıştır. Ayrıca tek heceli bir sözcükte de kısaldığı görülmektedir.

AT. $b\bar{o}ri$ > Yak. $b\bar{o}r\bar{o}$ (kurt); AT. $h\bar{o}\check{c}$ > Yak. $\bar{o}s$ (öç, kin) (TDBUÜ: 184; Killi, 1996: 242).

2. 1. 2. 14. 2. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 14. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

$\bar{o} > \bar{o}$

Ana Türkçe $\bar{o}$ ünlüsü bu grupta yer alan Türkmen Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte uzunluğunu yitirmeden artdamaksıllaşarak $\bar{o}$ ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. $\bar{o}$ - > Trkm. $\bar{o}yla$ -³⁸ (düşünmek); (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 197).

³⁸ Türkmen Türkçesinde görülen $\bar{o}yla$ - (düşünmek) fiili AT. $\bar{o}$ - (düşünmek) fiili ile ilgilidir. Çünkü bu yapı öncelikle Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olarak kullanılan $-t$ ünsüzünün “ $\bar{a}$ - (dolaşmak) > art (geçit), adır- (ayır-) > adırt (fark, ayrılık)” (Gabain, 2003: 55) $\bar{o}$ - (düşünmek) fiili üzerine getirilmesi ve $\bar{o}t$ (nasihat, öğüt) (Tekin, 2003: 251) isim şekline dönüştükten sonra birincil uzun ünlülerin bıraktığı seslik

ō > o

Ana Türkçe ō ünlüsü bu grupta yer alan Gagauz Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılrken artdamaksıllaşarak o ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. sōn- > Gag. sōn-/sen-/son- (sōnmek) (TDBUÜ: 184; Choi, 1992: 219; Gaydarci vd., 1973: 431).

Bu değişime Karahanlı Türkçesi döneminde tespit edilen bir örnekte de rastlanmaktadır AT. yōr- > Krh. yōr-/yör-/yorul- (çözmek) (DLT: 154; TDBUÜ: 184).

2. 1. 2. 14. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ō > u

Ana Türkçe ō ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde tespit edilen birkaç sözcükte kısılrken artdamaksıllaşarak u ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. ō- > Bşk. uyla-; Tat. uyla- (düşünmek); AT. hōl > AK. ōş > Kar. yuw'uş/yüwüş/yiwis/ yüwüs (ıslak, nemli) (TDBUÜ: 183-184; Baskakov vd., 1974: 322; Eker, 1998: 77; KTLS, 1991: 196-197).

ō > u değişimine Kıpçak Türkçesi döneminde tespit edilen bir sözcükte de rastlanmaktadır AT. bō > Kpç. bōv/böy/bev/böyi/buy (örümcek, akrep) (Toparlı vd., 2003: 36; TDBUÜ: 183).

izlerden biri olan tonlulaşmanın (TDBUÜ: 128) etkisiyle t ünsüzünün tonlulaşarak d'ye dönmesi “öd” (Caferoğlu, 1993: 102) ve oradan da d > y değişimine ve yine birincil uzun ünlülerin bıraktığı artdamaksıllaşma özelliğine (Yalçın, 2008b) bağlı olarak öy (düşünce) şekline dönüşmesiyle oluşmuş ve daha sonra da üzerine isimden fiil yapma eki -la ekini alarak ō-y-la- şekline gelişmiş olmalıdır. Ayrıca Türkmen Türkçesinde görülen bu şekil uzunluğu olmaksızın o'lu veya daralmış olarak u'lu şekliyle diğer Türk lehçelerinde de görülmektedir Bşk. uyla-; Krç-Blk. oyla-; Kkp. oyla-; Kzk. oyla-; Kırg. oylō; Kmk. oyla-; Nog. oyla-; Kır. Tat. oyla-; Tat. uyla-; Özb. oyle-; Y. Uyg. oyli- (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 196-197; Tavkul, 2000: 313; Baskakov, 1958: 488; Bammatov, 1969: 241; Baskakov, 1963: 242; Üseinov, 2005: 182)

ō > ū

Ana Türkçe ō ünlüsü bu grupta yer alan Kazak Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte uzunluğunu yitirmeden artdamaksıllaşarak ū ünlüsüne değişmektedir.

AT. kōk > Kzk. kök/ķūķ (kök) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 278; Korkmaz, 1995: 455; Doerfer, 1995: 185).

ō > o

Ana Türkçe ō ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde özellikle de Karaim Türkçesinde tespit edilen birkaç sözcükte kısılırken artdamaksıllaşarak o ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. ō- > Krç-Blk. oyla-; Kkp. oyla-; Kzk. oyla-; Kırg. oylō; Kmk. oyla-; Nog. oyla-; Kır. Tat. oyla- (düşünmek); AT. tōrt > Kar. dort/dert/dört (dört); AT. kōk > Kar. kōk/kek/kök (kök); AT. bōri > Kar. börü/beri/beri/b'or'u (kurt) (TDBUÜ: 183-184; Baskakov vd., 1974: 135-180-313; KTLS, 1991: 196; Tavkul, 2000: 313; Baskakov, 1958: 488; Bammatov, 1969: 241; Baskakov, 1963: 242; Üseinov, 2005: 181; Yudahin, 1998: 604).

ō > ó

Ana Türkçe ō ünlüsü Karaim Türkçesinde tespit edilen birkaç sözcükte kısılırken artdamaksıllaşarak/yarı artdamaksıllaşarak ó ünlüsüne değişmektedir.

AT. ōz > Kır. Tat. öz/óz (öz, kendi); AT. kōl > Krç-Blk. köl/kól (göl) (TDBUÜ: 183-184; Tavkul, 2000: 274; Doerfer, 1995: 185; Tenişev vd., 1984: 69).

2. 1. 2. 14. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ō > o

Ana Türkçe ō ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde tespit edilen birkaç sözcükte kısılırken artdamaksıllaşarak o ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. kōse > Özb. köse, Y. Uyg. kosa (köse); AT. ō- > Özb. oyle-, Y. Uyg. oyli- (düşünmek); AT. ōki- > Özb. oħçi-, Y. Uyg. oħsu- (öğürmek); AT. kōz > Özb. kor, Y. Uyg. çoğ (ateş, köz) (TDBUÜ: 183-184; KTLS, 1991: 197-508-511-675).

2. 1. 2. 14. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ō ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 14. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ō > avı

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste avı ses grubuna dönüşmüştür. ō ünlüsünün ses grubuna değiştiği bu durum ses grubu içerisinde yer alan a/ı ünlülerini de kapsadığı için bu değişimin artdamaksıllaşma kısmına alınması uygun görülmüştür.

AT. ōs- > Çuv. avıs- (esmek); AT. ōt- > Çuv. avıt- (gök gürlemek) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 180; Bayram, 2007: 50).

ō > İva

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ikinci seste bulunduğu konumlarda İva ses grubuna dönüşmüştür. ō ünlüsünün ses grubuna değiştiği bu durum ses grubu içerisinde yer alan a/ı ünlülerini de kapsadığı için bu değişimin artdamaksıllaşma kısmına alınması uygun görülmüştür.

AT. kōk > Çuv. kīvak (gök); AT. kōz > Çuv. kīvar (köz, ateş) (TDBUÜ: 184; Ceylan, 1997: 180-181; Bayram, 2007: 101-102).

ō > avī/īva (> va)

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ilk hecede avī/īva ses gruplarına değişim üzerinden a veya ĭ'nin erimesiyle va'ya da değişmektedir.

AT. ōt > Çuv. vat (öd, safra) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 180; Bayram, 2007: 50).

2. 1. 2. 14. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ō ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 14. 3. Düzleşme

2. 1. 2. 14. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ō > e

Ana Türkçe ō ünlüsü bu gruptaki bazı lehçelerde sınırlı sayıda örnekte uzunluğunu korumadan düzleşerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. sōn- > Gag. sōn-/sen-/son- (sōnmek); AT. ōs- > Az. es-; Gag. es-; TT. es- (esmek, savurmak) (Choi, 1992: 210-219; TDBUÜ: 183-184; KTLS, 1991: 222; Gaydarci vd., 1973: 180-431).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde hem ō > e hem de ō > ě şeklinde rastlanmaktadır. Örneğin, AT. *ō- > ōl-³⁹ > V. Bulg. wel- (ölmek); AT. ōs- >

³⁹ Tekin'in TDBUÜ adlı eserinde öl- fiilinin uzun olup olmadığına dair herhangi bir kayıt yoktur; ancak Ercilasun "Türkçede Öl- Fiili Üzerine" başlıklı makalesinde Ana Türkçede ō- (düşünmek) olarak

Krh. es-; Hrzs. es-; Çağ. ës-; Kpç. es-/is-/ös-; ETT. es- (esmek, savurmak); AT. bō > Çağ. bew/baw(?); Kpç. bōv/bōy/bev/bōyi/buy (örümcek, akrep); (TDBUÜ: 183; Clauson, 1972: 323; Ercilasun, 2007b: 374; Ercilasun, 2005: 213; DLT: 40; Ata, 1998: 137; Karasoy, 1998: 240; Toparlı vd., 2003: 36-75-212; Dilçin, 1991: 605).

2. 1. 2. 14. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ō > i

ō ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin karakteristik özelliğine bağlı olarak daralmış ve bu grupta yer alan lehçelerin bir kısmında özellikle de Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ü ünlüsüne dönüşmüştür. Ayrıca bu gruptaki bazı lehçelerde çok az örnekte bu dönüşümün daha ileri aşaması olarak görülen düzleşme (ō > ü > i) örneklerine de rastlanmaktadır.

AT. bō > Kar. biy; Nog. biy (örümcek); AT. kōrūk > Kar. kırık (körük); AT. hōl > AK. õş > Kar. yuw'uş/yüwüş/yiwis/yüwüs (ıslak, nemli) (TDBUÜ: 183-184; Baskakov vd., 1974: 115-322; Baskakov, 1963: 80; Eker, 1998: 77-174).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde hem ō > i hem de ō > ĩ şeklinde rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ōs- > Kpç. es-/is-/ös- (esmek, savurmak); AT. bō > Krh. bōg/bōy/bi/bī (örümcek, akrep) (TDBUÜ: 105-183; DLT: 23; Toparlı vd., 2003: 75-212).

tasarlanan sözcük dışında ōr-/ōn- (yükselmek, çıkmak, belirtmek) fiillerinin de kökünün düşünmek olarak tasarlanan ō- fiili dışında farazî bir *ō- köküne dayanabileceğini belirtmiş ve ōr-/ōn- fiillerindeki r ve n ünsüzlerinin Eski Türkçede fiilden fiil türetme ekleri olarak kullanıldığını yola çıkarak ōl- (ölmek) sözcüğündeki l ünsüzünün de bir fiilden fiil türetme eki olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklamadan sonra da ōl- fiilinin aslında uzun ünlülü olduğunu; fakat 11. yüzyılda kısa biçiminin yaygınlaştığını belirtmektedir. “öl-” fiilinin uzunluğuna dair önemli bir tespit de ōl- fiilinin Sibirya Tatar Türkçesindeki görünümüdür. Alkaya (2008: 181-182) bu sözcüğün Sibirya Tatar Türkçesinde “öyl-” şekliyle iç seste bir y türemesiyle karşılandığını belirtmektedir. Bu durumun uzun ünlülerin kısalarken kendilerinden önce veya sonra bir ünsüz türetme özelliklerinden kaynaklandığı düşünülürse ōl- fiilinin uzun olduğu daha da belirginleşmektedir.

ō > e

ō ünlüsü Karaim Türkçesinde hem kısalarak ve düzleşerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. hōrdek > Kar. örd'ak/erdek (ördek); AT. tōrt > Kar. dort/dert/dört (dört);
AT. kōk > Kar. kōk/kek/kök (kök); AT. bōri > Kar. börü/beri/beri/b'or'u (kurt)
(TDBUÜ: 184; Baskakov vd., 1974: 135-180-313-442).

2. 1. 2. 14. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ō > e

ō ünlüsü bu grupta birkaç sözcükte kısalarak ve düzleşerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. ōs- > Özb. es-, Y. Uyg. es- (esmek, savurmak); AT. yōr- > Özb. yeç-, Y. Uyg. yeş- (çözmek) (TDBUÜ: 183-184; KTLS, 1991: 139-223).

2. 1. 2. 14. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ō ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 14. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ō > avĩ

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste avĩ ses grubuna dönüşerek düzleşmiştir.

AT. ōs- > Çuv. avĩs- (esmek); AT. ōt- > Çuv. avĩt- (gök gürlemek) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 180; Bayram, 2007: 50).

ō > iva

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ikinci seste bulunduğu konumlarda iva ses grubuna değişerek düzleşmiştir.

AT. kōk > Çuv. kīvaḵ (gök); AT. kōz > Çuv. kīvar (köz, ateş) (TDBUÜ: 184; Ceylan, 1997: 180-181; Bayram, 2007: 101-102).

ō > avī/iva (> va)

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ilk hecede avī/iva ses gruplarına değişim üzerinden a veya ı'nın erimesiyle va'ya değişerek düzleşmiştir.

AT. ōt > Çuv. vat (öd, safra) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 180; Bayram, 2007: 50).

2. 1. 2. 14. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ō ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 14. 4. Daralma

2. 1. 2. 14. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ō > ü

Ana Türkçe ō ünlüsü bu grupta yer alan Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde bir sözcükte kısalarak ve daralarak ü ünlüsüne dönüşmektedir.

AO. kōğerçgin > Gag. güvercin; TT. güvercin (güvercin) (TDBUÜ: 184; Choi, 1992: 211-214; KTLS, 1991: 296-297; Gaydarci vd., 1973: 121-445).

ō > ü değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ōze > Kök. üze; Uyg. öze; Krh. ōze/üze; Hrzs. üze; Çağ. üze; Kpç. öze/üze; ETT. üzre (yukarı, yukarıya, yukarıda); AT. tōrt > Kök. tört; Uyg. tört; Krh. tört/tört; Hrzs. tört; Çağ. tört; Kpç. tört/dörd/dört/dörüd/dörüt/türt; ETT. dört (dört); AT. tōz > Uyg. tōz/töz; Krh. tōz/tüz; Hrzs. tōzi (hepsi); Çağ. tōz; Kpç. tōz-lik; ETT. tōz (kök, asıl, esas) (TDBUÜ: 183-184; Tekin, 2003: 255-257; Caferoğlu, 1993: 103-163; DLT: 125-131-139; Toparlı ve Argunşah, 2008: 274; Ata, 1998: 457-646; Karasoy, 1998: 646-661; LÇTO: 117; Toparlı vd., 2003: 214-282-283; Yıldız, 2008: 370-509; Tar. S: 3844).

2. 1. 2. 14. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ō > ü

ō ünlüsü bu grupta yer alan bütün lehçelerde genellikle kısalıp daralarak ü ünlüsüne değişmektedir.

AT. hōrdek > Kkp. üyrek; Kzk. üyrek; Tat. ürdek (ördek); AT. tōrt > Bşk. dürt; Tat. dürt (dört); AT. kōk > Bşk. kük; Tat. kük (gök); AT. kōl > Bşk. kül; Tat. kül (göl); AT. bōri > Bşk. büri; Tat. büri (kurt) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 188-189-278-279-518-519-680-681; Baskakov, 1958: 690; Eker, 1998: 170-172).

ō > ǫ

ō ünlüsü bu grupta yer alan Başkurt Türkçesinde kısalarak ü yanında ö ünlüsüne göre daha dar ve kapalı bir şekilde telaffuz edilen ǫ ünlüsüne değişerek de daralmaktadır.

AT. hōrdek > Bşk. ǫyrek (ördek) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 680; Eker, 1998: 172).

ō > i

ō ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinin karakteristik özelliğine bağlı olarak kısalarak daralmış ve bu grupta yer alan lehçelerin bir kısmında özellikle de Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ü ünlüsüne dönüşmüştür. Ayrıca gruptaki bazı lehçelerde çok az örnekte bu dönüşümün daha ileri aşaması olarak görülen ō > ü > i örneklerine de rastlanmaktadır.

AT. bō > Kar. biy; Nog. biy (örümcek); AT. kōrūk > Kar. kırık (körük); AT. hōl > AK. ōş > Kar. yuw'uş/yüwüş/yiwis/yüwüs (ıslak, nemli) (TDBUÜ: 183-184; Baskakov vd., 1974: 115-322; Baskakov, 1963: 80; Eker, 1998: 77-174).

ō > u

ō ünlüsünün bu grupta yer alan bazı lehçelerde tespit edilen birkaç sözcükte kısalarak artdamaksıllaşarak ve daralarak u ünlüsüne dönüştüğü görülmektedir.

AT. ō- > Bşk. uyla-; Tat. uyla- (düşünmek); AT. hōl > AK. ōş > Kar. yuw'uş/yüwüş/yiwis/ yüwüs (ıslak, nemli) (TDBUÜ: 183-184; Baskakov vd., 1974: 322; Eker, 1998: 77; KTLS, 1991: 196-197).

ō > ū

ō ünlüsü bu grupta yer alan Kazak Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte uzunluğunu yitirmeden artdamaksıllaşarak ve daralarak ū ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. kōk > Kzk. kök/ķūķ (kök) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 278; Korkmaz, 1995: 455; Doerfer, 1995: 185).

2. 1. 2. 14. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ō ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 14. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ō > ū

ō ünlüsünün Hakas Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte uzunluğunu yitirmeden daralarak ū ünlüsüne değiştiği görülmektedir.

AT. bōri > Hks. pūr (kurt) (TDBUÜ: 184; Killi, 1996: 242; Arıkoğlu, 2005: 392).

ō > ü

ō ünlüsünün Altay Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısalarak ü ünlüsüne daraldığı görülmektedir.

AT. hōl > Alt. ülüş (ıslak, nemli) (TDBUÜ: 184; Killi, 1996: 243; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 197).

2. 1. 2. 14. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

ō > ü

Ana Türkçenin ō ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ikinci seste bulunduğu konumlarda kısalıp daralarak ü ünlüsüne değişmiştir.

AT. sōn- > Çuv. sün- (sönmek); AT. bōl- > Çuv. pül- (bölmek); AT. kōl > Çuv. küľ (göl) (TDBUÜ: 184; Ceylan, 1997: 181; Bayram, 2007: 122-171-194).

2. 1. 2. 14. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ō ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 14. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan $\bar{o}$ ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 14. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede $\bar{o}$ ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 14. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

2. 1. 2. 14. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Türkmen Türkçesinde tespit edilen bir örnekte $\bar{o}$ ünlüsünün “öy/oy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. $b\bar{o}$ > Trkm. möy (örümcek); AT. $\bar{o}$ - > Trkm. öyla- (düşünmek) (TDBUÜ: 56-183; KTLS, 1991: 197-683).

$\bar{o}$ ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. $b\bar{o}$ > Krh. $b\bar{o}g/b\bar{o}y/bi/b\bar{i}$; Çağ. bew/baw (?); Kpç. böv/böy/bev/böyi/buy; ETT. bö/böy (örümcek, akrep) (TDBUÜ: 183; Clauson, 1972: 323; DLT: 23; Toparlı vd., 2003: 36; Tar. S: 662).

2. 1. 2. 14. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan bazı lehçelerde $\bar{o}$ ünlüsünün “öy, üy, iy, uy, oy, uw, üw, iw” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. $b\bar{o}$ > Kar. biy; Kzk. büyi; Kırg. $b\bar{o}/b\bar{o}y/b\bar{o}yü$; Nog. biy (örümcek); AT. $\bar{o}$ - > Bşk. uyla-; Krç-Blk. oyla-; Kkp. oyla-; Kzk. oyla-; Kırg. oylō; Kmk. oyla-; Nog. oyla-; Kır. Tat. oyla-; Tat. uyla- (düşünmek); AT. $h\bar{o}l$ > AK. $\bar{o}ş$ > Kar.

yuw'uş/yüwüş/yiwis/yüwüs; Tat. yüyiş (nemli, ıslak) (TDBUÜ: 127-183-184; KTLS, 1991: 196-197; Tavkul, 2000: 313; Baskakov vd., 1974: 115-322; Baskakov, 1958: 488; Baskakov, 1963: 80-242; Bammatov, 1969: 241; Üseinov, 2005: 182; Eker, 1998: 77-174; Alimova, 2007: 34; Yudahin, 1998: 140).

2. 1. 2. 14. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta tespit edilen bir örnekte ö ünlüsünün kısalarken artdamaksıllaştığı ve “oy” şeklinde ikizleştiği görülür.

AT. ö- > Özb. oyle-, Y. Uyg. oyli- (düşünmek) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 197).

2. 1. 2. 14. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ö ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 14. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ö ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 14. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ö ünlüsünün tek heceli sözcüklerde “üö” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. kōl > Yak. küöl (göl); AT. kōk > Yak. küöh (gök > mavi); AT. hōl > Yak. üöl (ıslak, nemli); AT. tōrt > Yak. tüört/tüöt (dört); AT. ōz > Yak. üöhe (yüksek) (TDBUÜ: 45-46-184; Killi, 1996: 243).

Tablo 29: İlk Hecedeki ̈ Ünlüsünde Görülen Ses Değişmeleri

ÇTL	̈	ÇTL	̈	ÇTL	̈	ÇTL	̈	ÇTL	̈	ÇTL	̈
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ü, va, avī, ĭva	6.Yak.	̈
Az.	ö, e	Bşk.	ü, ̈	Özb.	ö, e, o	Alt.	ö, ü				
Gag.	ö, o, ü, e	Kar.	ö, o, u, e, i	Y.Uyg.	ö, e, o	Hks.	̈, ̈, ü				
TT.	ö, e, ü	Krç- Blk	ö, o, ó			Tuv.	̈				
Trkm.	̈, ̈, ̈	Kkp.	ö, ü, o								
		Kzk.	ü, ̈, o, ü								
		Kırg.	̈, ̈, o								
		Kmk.	ö, o								
		Nog.	ö, o, i								
		Kır. Tat.	ö, o								
		Tat.	ü, u								

Tablo 30: İlk Hecedeki   Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Diğt.
Oğuz	Az.	+			-	+		-		-	-	-
	Gag.	+			+	+		+		-	-	-
	TT.	+			-	+		+		-	-	-
	Trkm.	+			+	-		-		-	-	+
Kıpçak	Bşk.	+			-	-		+		-	-	-
	Kar.	+			+	+		+		-	-	+
	Krç.Blk	+			+	-		-		-	-	-
	Kkp.	+			+	-		+		-	-	-
	Kzk.	+			+	-		+		-	-	+
	Kırg.	+			+	-		-		-	-	+
	Kmk.	+			+	-		-		-	-	-
	Nog.	+			+	-		+		-	-	+
	Kır.Tat.	+			+	-		-		-	-	-
	Tat.	+			+	-		+		-	-	+
Karlık	Özb.	+			+	+		-		-	-	+
	Y.Uyg.	+			+	+		-		-	-	+
K.Doğ.	Alt.	+			-	-		+		-	-	-
	Hks.	+			-	-		+		-	-	-
	Tuv.	+			-	-		-		-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+			+	+		+		-	-	-
Yakut	Yak.	+			-	-		-		-	-	+

2. 1. 2. 15. ö Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ö ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli ö hem de uzun ȳ'den gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürkçede köñül (gönül), öñ (ön), kör- (görmek), öbke (öfke); tōrt > tört (dört), ȳt > öd (safra kesesi, öd), kōk > kök (gök), ȳz > öz (öz, kendi) (Tekin, 2003: 248-251-255; TDBUÜ: 183-184). Uygur Türkçesinde köç- (göçmek), tök- (dökmek), köprüg (köprü); hōç > ȳç/ȳç (öç), tōz > tōz/tōz (asıl, esas), ȳze > öze (yukarıya) (TDBUÜ: 183-184; Tekin, 2003: 248-255; Caferoğlu, 1993: 76-77-78-97-103-163). Karahanlı Türkçesinde köñül (gönül), öñ (ön), köç- (göçmek); hōç > ȳç/ȳç (öç), tōrt > tört/tört (dört), ȳt > ȳt/ȳt (safra kesesi, öd) (TDBUÜ: 183-184; DLT: 71-73-91-92-93-125). Harezmi Türkçesinde köñ(ü)l (gönül), köç- (göçmek), öwke (öfke); tōrt > tört (dört), ȳz > öz (öz, kendi), kōk > kök (gök) (TDBUÜ: 183-184; Ata, 1998: 258-259-340; Toparlı ve Argunşah, 2008: 234-274). Kıpçak Türkçesinde kör- (görmek), öñ/ön (ön), öfke/övke (öfke), tök-/dök- (dökmek); ȳt > ȳt/ȳd (öd, safra kesesi), kōk > kök (gök), ȳz > öz (öz, kendi) (TDBUÜ: 183-184; Toparlı vd., 2003: 156-159-209-211-212-214-282). Eski Türkiye Türkçesinde köñül (gönül), öñ (ön), köpri (köprü); hōç > öç (öç), ȳt > öd (öd, safra kesesi), tōrt > dört (dört) (TDBUÜ: 183-184; Yıldız, 2008: 370-467-469; Dilçin, 1991: 608-624). Çağatay Türkçesinde köñül (gönül), öñ (ön), öpke (öfke); hōç > öç(öç), tōrt > tört (dört), kōk > kök (gök) (TDBUÜ: 183-184; Karasoy, 1998: 516-517-581-646; LÇTO: 24-42).

ö ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur. Fakat bunun dışında bazen o ünlüsüne değişerek artdamaksıllaşmış bazen e/ê/i ünlülerine değişerek düzleşmiş bazen de ü ve i ünlülerine değişerek daralmıştır. ö ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 15. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde bazı örneklerde ü'ye değişerek daralmıştır. Ayrıca ö ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 15. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde bazen daralmış olarak görülmesine rağmen çoğunlukla korunmuştur. Fakat bazen Başkurt, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kırım Tatar ve Tatar Türkçelerinde ü'ye bazen Başkurt, Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Tatar Türkçelerinde u'ya bazen de Karaim Türkçesinde i'ye değişerek daralmıştır. Kimi örneklerde ise bu gruptaki Karaçay-Balkar, Kırgız ve Nogay Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde e'ye ve Karaim Türkçesinde i'ye değişerek düzleşmiştir. Aynı zamanda bazı örneklerde de Başkurt, Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Tatar Türkçelerinde u'ya; Karaim, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde o'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca õ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 15. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ö ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde çoğunlukla korunmuştur. Bunun yanında Özbek Türkçesinde bazen ü'ye değişerek daralmış bazen de Özbek Türkçesinde e'ye ve Yeni Uygur Türkçesinde a'ya değişerek düzleşmiştir. Kimi örneklerde ise Özbek Türkçesinde o'ya ve Yeni Uygur Türkçesinde a'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca õ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 15. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ö ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat Hakas Türkçesinde bazen ü'ye değişerek daralmıştır. Tuva Türkçesinde ise sınırlı sayıda örnekte gırtlaksıl ö' ünlüsüne değişmiştir ET. ört (alev) > Tuv. ö'rt/ört (yangın) (Tekin, 2003: 251; Killi, 1996: 100-248; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 85). Ayrıca õ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 15. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişmesiyle birlikte kısalarak vî/vî/vi'ye ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak î/î/u'ü'ye

değişerek hem daralmış hem de düzleşmiştir. Bunların dışında bazen vî/î'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ȳ ünlüsü bu lehçede ilk hecede türeme özelliği göstermezken; düşme özelliği göstermektedir.

2. 1. 2. 15. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan ȳ ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Ayrıca ȳ ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 16. ȳ Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

ȳ ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce ȳ ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa ȳ ünlüsünün Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ȳ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmaktadır.

ET. çöz- > Az. çöz-; Gag. çöz-; TT. çöz-; Trkm. çöz- (çözmek); ET. kör- > Az. gör-; Gag. gör-; TT. gör-; Trkm. gör- (görmek); ET. öñ > Az. ön; Gag. ön; TT. ön; Trkm. öñ (ön); ET. öp- > Az. öp-; Gag. öp-; TT. öp-; Trkm. öp- (öpmek); ET. köz > Az. göz; Gag. göz; TT. göz; Trkm. göz (göz); AO. kök > Az. kök; Gag. kök; TT. kök; Trkm. kök (kök, esas) (Alyılmaz, 2004: 25; Gabain, 2003: 290; Tekin, 2003: 248-251; KTLS, 1991: 138-139-282-283-284-285-504-505-676-677-680-681; Choi, 1992: 215-216; Tekin vd., 1995: 126-293-300-419-504-506; Gaydarci vd., 1973: 116-119-285-355-551).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan ȳ ünlüsü Başkurt ve Tatar Türkçelerinde daralarak ü olmasının dışında bu grupta yer alan lehçelerde çoğunlukla korunmuştur.

ET. köz > Bşk. küz; Kar. köz; Krç-Blk. köz; Kkp. köz; Kzk. köz; Kırg. köz; Kmk. göz; Nog. köz; Kır. Tat köz; Tat. küz (göz); ET. öp- > Bşk. üb-; Kar. öp-; Krç-

Blk. up-; Kkp. öp-; Kzk. öb-; Kırg. öb-; Kmk. öp-; Nog. öp-; Kır. Tat. öp-; Tat. üb- (öpmek); ET. kör- > Bşk. kür-; Kar. kör-; Krç-Blk. kör-; Kkp. kör-; Kzk. kör-; Kırg. kör-; Kmk. gör-; Nog. kör-; Kır. Tat. kör-; Tat. kür- (görmek); ET. köp > Bşk. küp; Kar. köp; Krç-Blk. köb; Kkp. köp; Kzk. köp; Kırg. köp; Kmk. köp; Nog. köp; Tat. küp (çok); ET. köm- > Bşk. küm-; Kar. köm-; Krç-Blk. köm-; Kkp. köm-; Kzk. köm-; Kırg. köm-; Kmk. göm-; Nog. köm-; Kır. Tat. köm-; Tat. küm- (gömmek); ET. kömür > Bşk. kümür; Kar. kömir/kömür/kemir/kemür/k'om'ur; Krç-Blk. kömür; Kkp. kömir; Kzk. kömir; Kırg. kömür; Kmk. kömür; Nog. kömir; Kır. Tat. kömür; Tat. kümür (kömür) (Tekin, 2003: 248; Gabain, 2003: 283-290; KTLS, 1991: 136-137-278-279-282-283-284-285-506-507-680-681; Baskakov vd., 1974: 336-337-338-339-442; Tavkul, 2000: 272-275-276-277-418; Baskakov, 1958: 331-334-336-337-512; Bammатов, 1969: 100-102-103-166-252; Baskakov, 1963: 176-178-179-181-260; Üseinov, 2005: 102-106-108-187; Yudahin, 1998: 501-505-506-512-606).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ö ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde çoğunlukla korunmuştur.

ET. çöl > Özb., Y. Uyg. çöl (çöl, bozkır); ET. köñül > Özb. köñil, Y. Uyg. köñül (gönül); ET. köp > Özb., Y. Uyg. köp (çok); ET. köprüg > Özb. köpri, Y. Uyg. körük (köprü); ET. öp- > Özb., Y. Uyg. öp- (öpmek); ET. kör- > Özb., Y. Uyg. kör- (görmek); ET. köç- > Özb., Y. Uyg. köç- (göçmek) (Tekin, 2003: 242-248-290; KTLS, 1991: 137-139-279-281-283-507-681).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ö ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin tamamında genellikle korunmuştur.

ET. öt- > Alt. öt-; Hks. öt-; Tuv. öt- (geçmek); ET. kömür > Alt. kömür; Hks. kömür; Tuv. hömür (kömür); ET. törü- > Alt. törö-; Hks. töre-/törİ-; Tuv. törü- (yaratmak, türemek); ET. köç- > Alt. köç-; Hks. köç-/kös-; Tuv. köş- (göçmek); ET. ört > Alt. ört; Hks. ört; Tuv. ört (alev); ET. köm- > Alt. köm-; Hks. köm-; Tuv. höm- (gömmek); ET. kör- > Alt. kör-; Hks. kör-; Tuv. kör- (görmek) (Tekin, 2003: 248-251-

255; Gabain, 2003: 283-291-301; Killi, 1996: 247-248-249-250; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 119-121-122-144-145-184; Arıkoğlu, 2005: 259-263-264-267-339-340-522; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 53-71-72-85-86-108).

Çuvaş Türkçesinde

ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak ön seste v ilişmesiyle birlikte vī/vī/vi'ye ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak ĭ/ĩ/u/ü'ye değişmiştir.

ET. öt- > Çuv. vit- (geçmek); ET. öküz > Çuv. vĭkĭr (öküz); ET. ört- > Çuv. vĭt- (yakmak); ET. ört- > Çuv. vit- (örtmek); ET. kör- > Çuv. kur- (görmek); ET. tők- > Çuv. tĭk- (dökmek); ET. çöp > Çuv. šüpĭ/šüp (çöp); ET. köprüg > Çuv. kĭper (köprü); ET. köñül > Çuv. kĭmĭl (gönül) (Tekin, 2003: 248-251-255; Gabain, 2003: 272-283-291; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 52-57-59-103-108-119-222).

Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan ö ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur.

ET. öt- > Yak. öt- (geçmek); ET. kömür > Yak. kōmōr (kömür); ET. törü- > Yak. tōrō- (türemek, doğmak); ET. köç- > Yak. kōs- (göçmek); ET. ört > Yak. ört (alev, yangın); ET. köm- > Yak. kōm- (gömmek); ET. köküz > Yak. kōğūs (sırt, göğüs) (Tekin, 2003: 248-251-255; Gabain, 2003: 283-291-301; Killi, 1996: 247-248-249-250-251).

ö ünlüsünün korunduğu bu duruma Türk dilinin tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. köñül > Kök. köñül; Uyg. köñül; Krh. köñül; Hrzs. köñ(ü); Çağ. köñül; Kpç. köñül/kömül; ETT. göñül (gönül); ET. kör- > Kök. kör-; Uyg. kör-; Krh. kör-; Hrzs. kör-; Çağ. kör-; Kpç. kör-; ETT. gör- (görmek); ET. köç- > Kök. köç-; Uyg. köç-; Krh. köç-; Hrzs. köç-; Çağ. köç-; Kpç. köç-/köş-; ETT. göç- (göçmek) (Tekin, 2003: 248; Caferoğlu, 1993: 76-77-78; DLT: 71-73; Ata, 1998: 258-259-260; LÇTO: 206; Karasoy, 1998: 517-519; Toparlı vd., 2003: 156-158-159; Dilçin, 1991: 608-609; Yıldız, 2008: 391).

2. 1. 2. 16. 1. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 16. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ö ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 16. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ö > u

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde bazen daralıp artdamaksıllaşarak u ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. öp- > Krç-Blk. up- (öpmek); ET. bögre > Kmk. buyrek; Kar. bögrek/biwrek/büwrek/b'uwır'ek/b'uwır'ağ (böbrek); AK. kösew > Kar. kisew (meşale, kundak) / kösev/k'us'ov (öksü); AK. çökin-⁴⁰ > Tat. çuqın-; Baş. suqın- (vaftiz edilmek) (Gabain, 2003: 290; Tavkul, 2000: 418; Caferoğlu, 1993: 33; Bamatov, 1969: 88; Eker, 1998: 174-177).

ö > o

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde artdamaksıl karşılığı olan o ünlüsüne dönüşmüştür.

AK. çökin- > Kzk., Kkp. şoqın- (dinden çıkmak); Tat. çuqın-; Baş. suqın- (vaftiz edilmek); ET. töpö⁴¹ > Kar. tebe/t'ob'a (tepe); ET. kömür > Kar. kömir/kömür/kemir/kemür/k'om'ur (kömür); ET. kökre-/kökire-/köküre > Kar. kekre-/k'ok'r'a-/kökre-/kükre- (kükremek, gürlemek) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 283; Baskakov vd., 1974:313-337-560; Eker, 1998: 177).

⁴⁰ Rasanen, Ortadoks diniyle ilgili olan bu sözcüğün çök- (çökmek, batmak) sözcüğü ile âlâkalı olduğunu düşünmektedir (Eker, 1998: 177).

⁴¹ Talat Tekin, töpö sözcüğünü ilk hece dışında ö ünlüsü tasarlayarak okumuştur; ancak Türkçede ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü varlığı tam anlamıyla netlik kazanmamıştır. Bu yüzden töpö örneğini Tekin'in okuyuşuna bağlı olarak vermiş olsak da çalışmamızda ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımına yer verilmemiştir.

Bu değişime Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte de rastlanmaktadır
ET. köprü > Uyg. köprü/kovr (köprü) (Gabain, 2003: 283; Caferoğlu, 1993: 78).

2. 1. 2. 16. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

 > o

 ünlüsü zbek Türkçesinde tespit edilen bir rnekke artdamaksıllaşarak o ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. bez > zb. boz (bez) (Caferoğlu, 1993: 33; KTLS, 1991: 65).

 > a

 nls Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir rnekke artdamaksıllaşarak a ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. bez > Y. Uyg. baz (bez) (Caferoğlu, 1993: 33; KTLS, 1991: 65; Necip, 1995: 41).

2. 1. 2. 16. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta  ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 16. 1. 5. uvaş Türkçesinde

 > v/

 ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde n seste v ilişmesiyle birlikte kısalarak v'ya ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak 'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır.

ET. kz > Çuv. vķr (kz); ET. tk- > Çuv. tķ- (dökmek); ET. köñül > Çuv. ķml (gönül) (Tekin, 2003: 251-255; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 52-103-222).

ö > u

ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ikinci seste olduğu konumda v'siz olarak u'ya değişip artdamaksıllaşmıştır.

ET. kör- > Çuv. kur- (görmek) (Tekin, 2003: 248; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 119).

2. 1. 2. 16. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu grupta ö ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 16. 2. Düzleşme

2. 1. 2. 16. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ö ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilmemiştir.

2. 1. 2. 16. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ö > e

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde özellikle de Karaim Türkçesinde düzleşerek e ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. töpö > Kar. tebe/t'ob'a; Kmk. tebe; Kır. Tat. tepe (tepe); ET. kömür > Kar. kömir/kömür/kemir/kemür/k'om'ur (kömür); ET. kökre-/kökire-/köküre > Kar. kekre-/k'ok'r'a-/kökre-/kükre- (kükremek, gürlemek); ET. ökin-/ökün- (pişman olmak, üzülmek) > Kar. ügün-/ekin- (dua et-); ET. körk > Kar. körk/kerk (güzellik); ET. köñül > Kar. köl'n/kel'n/könül/kölün; Kkp. köñil/kewil (gönül); ET. böz > Bşk. bez; Kar. bez; Kzk. bez; Kmk. bez; Kır. Tat. bez; Tat. bez (bez) (Caferoğlu, 1993: 33; Gabain, 2003: 283; Tekin, 2003: 248-251-255; KTLS, 1991: 64-65; Baskakov vd., 1974: 147-313-337-339-560-588; Bammatorov, 1969: 69-312; Üseinov, 2005: 41-255; Eker, 1998: 169-173).

Bu değişime Türk dilinin tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. töpö > Hrz. töpe/tepe; Çağ. tepe; Kpç. tebe/tepe/töpe/depe; ETT. depe (tepe); ET. çöz-

> Kıp. çöz-/çez- (çözmek); ET. böz > Kpç. böz/bez/biz/büz (bez) (Tekin, 2003: 255; Caferoğlu, 1993: 33; Alyılmaz, 2004: 25; Ata, 1998: 431; Eckmann, 2005: 251; Toparlı vd., 2003: 36-53-59; Dilçin, 1991: 599).

ö > i

İlk hecede bulunan ö ünlüsü Karaim Türkçesinde bazen düzleşerek ve daralarak i'ye dönüşmüştür.

ET. bögre > Kar. bögrek/biwrek/büwrek/b'uw'r'ek/b'uw'r'aq (böbrek); AK. kösew > Kar. kisew (meşale, kundak) / kösev/k'us'ov (öksü) (Caferoğlu, 1993: 33; Baskakov vd., 1974: 134; Eker, 1998: 174).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. böz > Kpç. böz/bez/biz/büz; ETT. biz (bez) (Caferoğlu, 1993: 33; Toparlı vd., 2003: 36; Dilçin, 1991: 594).

2. 1. 2. 16. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ö > e

ö ünlüsü Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte düzleşerek e ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. töpö > Özb. tepe (tepe) (Tekin, 2003: 255; KTLS, 1991: 875).

ö > a

ö ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte artdamaksıllaşarak a ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. bez > Y. Uyg. baz (bez) (Caferoğlu, 1993: 33; KTLS, 1991: 65; Necip, 1995: 41).

2. 1. 2. 16. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ö ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 16. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ö > v^ı/vi/ĩ

ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte kısalarak v^ı/vi'ye ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak ĭ'ye değişerek düzleşmiştir.

ET. öt- > Çuv. vit- (geçmek); ET. ört- > Çuv. v^{ıt}- (yakmak); ET. ört- > Çuv. vit- (örtmek); ET. köprü > Çuv. k^ıper (köprü) (Tekin, 2003: 251; Gabain, 2003: 283-291; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 57-59-108).

ö > v^ı/ĩ

ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte kısalarak v^ı'ya ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak ĭ'ye değişerek düzleşmiştir.

ET. öküz > Çuv. v^ık^ır (öküz); ET. tök- > Çuv. t^ık- (dökmek); ET. köñül > Çuv. k^ım^ıl (gönül) (Tekin, 2003: 251-255; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 52-103-222).

2. 1. 2. 16. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ö ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 16. 3. Daralma

2. 1. 2. 16. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ö > ü

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat grupta Azerbaycan Türkçesi dışındaki lehçelerde bazı örneklerde daralarak ü sesine değişmiştir.

AO. öskir- > Trkm. üsgür- (öksürmek); ET. törü- > TT. türe- (yaratmak, türemek); ET. töşek > Trkm. düşek (döşek); ET. öbke > Gag. üfke (öfke); AO. ögey > Gag. üvey; TT. üvey (üvey) (Tekin, 2003: 248-251-255; Gabain, 2003: 301-302; Choi,

1992: 215-216-217-220; KTLS, 1991: 674-675-908-932; Tekin vd., 1995: 183-656; Gaydarci vd., 1973: 125-169-491).

ö > ü değişimine Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. törü- > Krh. törü-/türü-; ETT. türe- (yaratmak, meydana gelmek, türemek); ET. köy-/kön- > Kpç. köy-/küy- (yanmak); ET. töpö > Krh. tüpü (tepe) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 283-301; DLT: 125-130; Toparlı vd., 2003: 160; Tar. S: 3874)

2. 1. 2. 16. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ö > ü

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde daralarak ü ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. körk > Bşk. kürk; Tat. kürək (güzellik); ET. bögre > Kar. bögrek/biwrek/büwrek/b'uwır'ek/b'uwır'ağ; Krç-Blk. bürek; Kkp. büyrek; Kzk. büyrek; Nog. büyrek; Kır. Tat. büyrek (böbrek); ET. töpö > Bşk. tübe; Tat. tübe (tepe); ET. ökin-/ökün- > Bşk. ükən-; Kar. ügün-/ekin- (dua et-); Tat. ükən- (pişman olmak, üzülmek); ET. kökre-/kökire-/köküre > Bşk. kükre-; Kar. kekire-/k'ok'r'a-/kökre-/kükre-; Krç-Blk. küküre-; Kzk. kürkir-; Kırg. kürkürö; Tat. kükre- (kükremek, gürlemek); ET. kömür > Bşk. kümir; Tat. kümir (kömür) (Tekin, 2003: 251-255; Gabain, 2003: 283; KTLS, 1991: 80-81-294-295-296-297-506-507-874-875; Baskakov vd., 1974: 134-313-588; Tavkul, 2000: 133-286; Baskakov, 1958: 126; Baskakov, 1963: 91; Üseinov, 2005: 50; Eker, 1998: 173; Aksu ve Işık, 1997: 140; Yudahin, 1998: 140).

ö > u

İlk hecede bulunan ö ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde bazen daralıp artdamaksızlaşarak u'ya dönüşmüştür.

ET. öp- > Krç-Blk. up- (öpmek); ET. bögre > Kmk. buyrek; Kar. bögrek/biwrek/büwrek/b'uwır'ek/b'uwır'ağ (böbrek); AK. kösew > Kar. kisew (meşale, kundak) / kösev/ķ'us'ov (öksü); AK. çökin- > Tat. çuķın-; Baş. suķın- (vaftiz edilmek)

(Gabain, 2003: 290; Tavkul, 2000: 418; Caferoğlu, 1993: 33; Bammatov, 1969: 88; Eker, 1998: 174-177).

2. 1. 2. 16. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ö > ü

ö ünlüsü bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte y ünsüzünün daraltıcı etkisine bağlı olarak daralıp ü'ye dönüşmüştür.

ET. bögre > Özb. büyrek (böbrek) (Caferoğlu, 1993: 33; KTLS, 1991: 81).

2. 1. 2. 16. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ö > ü

ö ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin tamamında genellikle korunmasına rağmen Hakas Türkçesinde az sayıda örnekte daralarak ü'ye dönüşmüştür.

ET. öç- > Hks. üs- (sönmek); OT. ör- > Hks. ür- (örmek) (Gabain, 2003: 289; DLT: 93; Killi, 1996: 248; Arıkoğlu, 2005: 549).

2. 1. 2. 16. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ö > v̊/vi/ĩ

ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte kısalarak v̊/vi'ye ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak ĭ'ye değişerek daralmıştır.

ET. öt- > Çuv. vit- (geçmek); ET. ört- > Çuv. v̊t- (yakmak); ET. ört- > Çuv. vit- (örtmek); ET. köprüg > Çuv. k̊per (köprü) (Tekin, 2003: 251; Gabain, 2003: 283-291; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 57-59-108).

ö > v̊/ĩ

ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte kısalarak v̊'ya ikinci seste olduğu konumlarda da v'siz olarak ĭ'ye dönüşerek daralmıştır.

ET. öküz > Çuv. vīķīr (öküz); ET. tōk- > Çuv. tīķ- (dökmek); ET. köñül > Çuv. ķīmīl (gönül) (Tekin, 2003: 251-255; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 52-103-222).

ö > u

ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ikinci seste olduğu konumda v'siz olarak u'ya değişerek daralmıştır.

ET. kōr- > Çuv. kur- (görmek) (Tekin, 2003: 248; Ceylan, 1997: 182; Bayram, 2007: 119).

ö > ü

Ana Türkçenin ö ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ikinci seste olduğu konumda v'siz olarak ü'ye dönüşerek daralmıştır.

ET. çöp > Çuv. śūpī/śūp (çöp) (Gabain, 2003: 272; Ceylan, 1997: 182).

2. 1. 2. 16. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu grupta ö ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 16. 4. Ünlü Düşmesi

Çuvaş Türkçesinde görülen bir örnek dışında ET. öñ > Çuv. (öñül >) mal (ön taraf) (Gabain, 2003: 290; Ceylan, 1997: 182) ilk hecede yer alan ö ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 16. 5. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ö ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 31: İlk Hecedeki ö Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ö	ÇTL	ö	ÇTL	ö	ÇTL	ö	ÇTL	ö	ÇTL	ö
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ĩ, ỹ, u, ü, vĩ, vỹ, vi	6.Yak.	ö
Az.	ö	Bşk.	ö, e, ü, u	Özb.	ö, e, ü, o	Alt.	ö				
Gag.	ö, ü	Kar.	ö, o, u, e, i	Y.Uyg.	ö, a	Hks.	ö, ü				
TT.	ö, ü	Krç- Blk	ö, ü, u			Tuv.	ö, ö'				
Trkm.	ö, ü	Kkp.	ö, ü, e, o								
		Kzk.	ü, ö, o, e								
		Kırg.	ö								
		Kmk.	ö, e, u								
		Nog.	ö								
		Kır. Tat.	ö, e, ü								
		Tat.	ö, ü, e, u								

Tablo 32: İlk Hecedeki ö Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		-	-		-		-	-	
	Gag.	-	-		-	-		+		-	-	
	TT.	-	-		-	-		+		-	-	
	Trkm.	-	-		-	-		+		-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-		+	+		+		-	-	
	Kar.	-	-		+	+		+		-	-	
	Krç.Blk	-	-		+	-		+		-	-	
	Kkp.	-	-		+	+		+		-	-	
	Kzk.	-	-		+	+		+		-	-	
	Kırg.	-	-		-	-		-		-	-	
	Kmk.	-	-		+	+		+		-	-	
	Nog.	-	-		-	-		-		-	-	
	Kır.Tat.	-	-		-	+		+		-	-	
	Tat.	-	-		+	+		+		-	-	
Karluk	Özb.	-	-		+	+		+		-	-	
	Y.Uyg.	-	-		+	+		-		-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-		-	-		-		-	-	
	Hks.	-	-		-	-		+		-	-	
	Tuv.	-	-		-	-		-		-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-		+	+		+		+	-	
Yakut	Yak.	-	-		-	-		-		-	-	

2. 1. 2. 17. ū Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ū ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısalmıştır AT. ūn > Uyg. ün; Krh. ūn/ün; Hrzs. ün; Çağ. ün; Kpç. ün; ETT. ūn/ün (ses); AT. kūç > Kök. kūç; Uyg. kūç; Krh. kūç/kūç; Hrzs. kūç; Çağ. kūç; Kpç. kūç/gūç; ETT. gūç/gūc (gūç); AT. sūt > Uyg. sūt; Krh. sūt/sūt; Hrzs. sūt; Çağ. sūt; Kpç. sūt/sūd; ETT. sūt/sūt/sūd (sūt); AT. sūr > Kök. sūr-; Uyg. sūr-; Krh. sūr-; Hrzs. sūr-; Çağ. sūr-; Kpç. sūr-; ETT. sūr- (sürmek); AT. tū > Kök. tū; Uyg. tū/tū; Krh. tū/tū; Hrzs. tūg; Çağ. tū; Kpç. tūg; ETT. tūy (tüy, saç, kıl) (TDBUÜ: 185; Tekin, 2003: 249-253-256; Caferoğlu, 1993: 80-141-170-177; DLT: 78-109-129-137; KB: 296-412-506; Arat, 2006: XLI; Ata, 1998: 270-385-440; Toparlı ve Argunşah, 2008: 267; Karasoy, 1998: 527-617-649-661; Toparlı vd., 2003: 167-245-246-286-298; Korkmaz, 1995: 455-456; Dilçin, 1991: 645; Yıldız, 2008: 397-487; Akkuş, 1995: 870). Bazı dönemlerde ise sınırlı sayıda örnekte korunmuştur Uygur Türkçesinde kūn (gün), kū (nam, ün), tū (türöl, çeşit), tū (saç, saç kılı, tüy), sū (ordu), yūz (yüz, çehre); Eski Bulgar Türkçesinde ū > é denklğine göre tasvir edilen tūş > dél (gün ortası, ögle, güney) ve sūz- > sūr- (süzmek); Volga Bulgar Türkçesinde yūz > cūr (yüz); Karahanlı Türkçesinde būn (çorba), kū (ün, nam), kūz (güz), tūn (gece), ūç (üç), tūş (düş, rüya); Kıpçak Türkçesinde dūdūk (düdük, kaval), kūse (arzu etmek), tūre- (ağaç dikmek), yūce (üstte, yüksek); Eski Türkiye Türkçesinde ūç (üç), dūş (düş, rüya), dūn (gece), gūn (gün), sūt (süt) (TDBUÜ: 93-94-112-119-121-122; Ceylan, 1997: 187; ; Eker, 1998: 47; Korkmaz, 1995: 455-456). Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise ū ünlüsünün varlığına dair herhangi bir örnek görülmemektedir.

İlk hecedeki ū ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde kısalma dışında bazen o ünlüsüne değışerek artdamaksıllaşmış; bazı örneklerde ö ve e ünlülerine değışerek genişlemiş; kimi örneklerde ise e, ĩ, i ünlülerine değışerek düzleşmiştir. Bu kısımda e değışimi dışında yer alan değışmeler ū ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değışmeleriyle benzerlik gösterdiğinden ū ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirileceklerdir. Bu yüzden burada sadece ū > e değışimine ait örneklere yer verilecektir. ū ünlüsünün Tuna ve Volga Bulgar Türkçelerinde düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüştüğü görölmektedir OT. ūç > T. Bulg., V. Bulg. weç (üç) (TDBUÜ: 112; Ercilasun, 2005: 212-213). ū ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 17. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazı istisnalar dışında genellikle sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuştur. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise kısalmıştır; ancak Azerbaycan Türkçesinin Kaşkay ağzı kün > gūn (gün), yūz > ūz (yüz) (TDBUÜ: 61; Choi, 1992: 222) ile Türkiye Türkçesinin çeşitli ağızlarında gūn (gün), yūz (yüz sayısı), ūş (üç) (Erdem, 2003: 83–95–96; Choi, 1992: 223–225) ū ünlüsüne rastlanılmaktadır. Bunların dışında Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde bazen i'ye değişerek düzleşmiştir. Ayrıca Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ikiz ünlü oluşturan bu ünlü gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 17. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü bu grupta Başkurt ve Tatar Türkçeleri dışında kalan bütün lehçelerde kısalarak ü'ye değişmiştir. Bunun dışında bazı örneklerde Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ö/ö ünlülerine, Karaim Türkçesinde de o ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Kimi örneklerde ise Karaim, Karaçay-Balkar ve Kırım Tatar Türkçelerinde u/ü ünlülerine ve Karaim Türkçesinde o ünlüsüne değişerek artmaksıllaşmıştır. Ayrıca ū ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme ve ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 17. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak ü'ye değişmiştir; ancak Özbek Türkçesinin tūş > dūş (düş), kūç > gūç (güç), sūt > sūt (süt) ve Yeni Uygur Türkçesinin yūz > yūz (yüz), ūç > ūç/ūş (üç) bazı ağızlarında uzun ū'nün yaşadığı görülmektedir (TDBUÜ: 53–55). Bunların dışında Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kimi örneklerde i'ye değişerek düzleşmiş ve bazen uzunluğunu koruyarak bazen de korumadan u/ü ünlülerine değişerek artmaksıllaşmıştır. ū ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermezken; sadece Yeni Uygur Türkçesinde ikiz ünlü oluşturmaktadır.

2. 1. 2. 17. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısalarak ü'ye değişmiştir. Ayrıca ū ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme ve ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 17. 5. Çuvaş Türkçesinde

ū ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste genellikle kısalarak vī, va, vi'ye değişmekle birlikte ĭ'ye ve bir örnekte de kısılırken artdamaksıllaşarak u'ya değişmiştir. Bu değişimler esas alındığında ū ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde hem düzleştiği (vī, vi, ĭ, va) hem genişlediği (va) hem de artdamaksıllaştığı (va) görülür. Ayrıca ū ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 17. 6. Yakut Türkçesinde

ū ünlüsü bazı istisnalar dışında Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde korunurken, çok heceli sözcüklerde kısalarak ü'ye değişmiştir. Ayrıca ū ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 18. ū Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 1. 2. 18. 1. Ünlü Kısılması

2. 1. 2. 18. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū ünlüsü kısalarak ü'ye dönüştüğü birkaç istisna örnek dışında Türkmen Türkçesinde genellikle “üy” ikiz ünlüsü oluşturacak şekilde sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde düzensiz bir şekilde korunmuştur. ū ünlüsü Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise kısalmıştır.

AT. kūn > Az. gün; Gag. gün; TT. gün; Trkm. gün (gün); AT. sūr- > Az. sür-; Gag. sür-; TT. sür-; Trkm. sür- (sürmek); AT. tū > Az. tük; Gag. tū; TT. tūy; Trkm. tūy (tūy, saç, kıl); AT. hūr- > Az. hür-; Gag. ūrū-; TT. ūr-; Trkm. ūyr- (ürümek, havlamak) (TDBUÜ: 185; Choi, 1992: 223-224; Tekin vd., 1995: 319-593-640-658; KTLS, 1991: 292-293-804-805-910-911-928-929; Gaydarci vd., 1973: 123-443-481-491).

2. 1. 2. 18. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ũ ünlüsü bu grupta daha çok kısalarak ü ünlüsüne değişmiştir. Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ise ö ya da yarı dar ɵ ünlüsüne kısalmıştır.

AT. kũç > Bşk. kös; Kar. k'uç'/küç; Krç-Blk. küç; Kkp. küş; Kzk. küş; Kırg. küç; Kmk. küç; Nog. küş; Kır. Tat. küç; Tat. köç (güç); AT. tũ > Bşk. tɵk; Kar. tük/tik/tuk; Krç-Blk. tük; Kkp. tük; Kzk. tük; Kırg. tük; Kmk. tük; Nog. tük; Kır. Tat. tük; Tat. tɵk (tüy, saç, kıl); AT. hũr- > Bşk. ɵr-; Kar. ür-/ir-; Krç-Blk. ür-; Kkp. ür-; Kzk. ür-; Kırg. ür-; Nog. ür-; Kır. Tat. ür; Tat. ɵr- (ürümek, havlamak) (TDBUÜ: 185; KTLS, 1991: 290-291-910-928-929; Baskakov vd., 1974: 355-570-590; Tavkul, 2000: 286-412-423; Baskakov, 1958: 346-660-694; Bammатов, 1969: 327-391; Baskakov, 1963: 195-369; Üseinov, 2005: 113-272-278; Eker, 1998: 178-180; Yudahin, 1998: 534-769-796).

2. 1. 2. 18. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ũ ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısalarak ü'ye değişmiştir.

AT. ũleş- > Özb. üleş- (paylaşmak); AT. yũz > Özb., Y. Uyg. yüz (yüz sayısı); AT. sũr- > Özb., Y. Uyg. sür- (sürmek) (TDBUÜ: 184-185-186; KTLS, 1991: 805-927-1003; Necip, 1995: 369-473).

2. 1. 2. 18. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ũ ünlüsü Tuva Türkçesinde görülen bir istisna sözcük dışında tũn > dũn (dün) (Killi, 1996: 101) Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısalarak ü'ye değişmiştir.

AT. ũn > Alt. ün; Hks. ün; Tuv. ün (ses); OT. ũç > Alt. uç; Hks. üs; Tuv. üş (üç); AT. tũr- > Alt. tür-; Hks. tür-; Tuv. dũr- (dürmek, katlamak) (TDBUÜ: 112-185; Killi, 1996: 253-255; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 189-196-197; Arıkoğlu, 2005: 534-549-551; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 37-114-115).

2. 1. 2. 18. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste genellikle kısalarak vı, va,vi'ye değişmekle birlikte kısalarak ı'ye de değişmiştir OT. ūç > Çuv. viś ı (üç); AT. ūle-ş- > Çuv. valeś- (paylaşmak); AT. hūr- > Çuv. vır- (ürümek, havlamak); AT. sūt > Çuv. sīt (süt); AT. tūp > Çuv. tīp (dip); AT. yūz > Çuv. śīr (yüz sayısı) (TDBUÜ: 112-184-185-186; Ceylan, 1997: 187-188; Bayram, 2007: 49-55-59-187-206-231).

2. 1. 2. 18. 1. 6. Yakut Türkçesinde

ü ünlüsü Yakut Türkçesinde tek heceli sözcüklerde korunurken AT. tū > Yak. tū (tüy); AT. tūr- > Yak. tūr- (dürmek, katlamak); AT. kūç > Yak. kūś (güç); AT. sūt > Yak. ūt (süt); (TDBUÜ: 185; Killi, 1996: 254-255-256); çok heceli sözcüklerde kısalarak ü'ye değişmiştir. Ayrıca ü ünlüsünün bazen tek heceli sözcüklerde de kısaldığı görülmektedir.

AT. kūn > Yak. kūn (gün); OT. ūç > Yak. ūś (üç); AT. hūr- > Yak. ūr- (üflemek); AT. hūr- > Yak. ūr- (ürümek, havlamak); *tūl > AT. tūş (düş, rüya) > ET. tūşe- (düş görmek) > Yak. tūhē- (rüya görmek); AT. kūz > Yak. kūhūn (güz, sonbahar) (TDBUÜ: 112-185; Killi, 1996: 253-254-256-257-263; Caferoğlu, 1993: 169).

2. 1. 2. 18. 2. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 18. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 18. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü > o

ü ünlüsü Karaim Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılırken artdamaksıllaşarak o ünlüsüne dönüşmüştür.

OT. ūç > Kar. ots/yits/its/üç (üç) (TDBUÜ: 112; Baskakov vd., 1974: 436).

ũ > o değişimine Eski Türkiye Türkçesinde tespit edilen bir örnekte rastlanmaktadır AT. hūn- > ETT. ün-/oñ-/öñ- (çıkmaq, büyümek, yerden bitmek) (TDBUÜ: 185; Clauson, 1972: 169).

ũ > u

ũ ünlüsü bu grupta çoğunlukla Karaim Türkçesinde nadiren de Karaçay-Balkar Türkçesinde kısılrken artdamaksıllaşarak u ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. kūç > Kar. k'uç'/küç (güç); AT. tū > Kar. tük/tik/tuğ (tüy, saç, kıl); AT. kūn > Kar. kūn/kin/gün; AT. sūt > Kar. sūt/sit/s'ut' (süt); OT. ũç > Krç-Blk. uç/uç (uç) (TDBUÜ: 112-185-186; Baskakov vd., 1974: 344-355-502-570; Tavkul, 2000: 422; Tenişev vd., 1984: 70).

ũ > ú

ũ ünlüsü Kırım Tatar Türkçesinde kısılrken artdamaksıllaşarak/yarı artdamaksıllaşarak ú ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. kūn > Kır. Tat. kún (gün); AT. yūz > Kır. Tat. yüz/yúz (yüz sayısı) (TDBUÜ: 185-186; Doerfer, 1995: 185).

2. 1. 2. 18. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ũ > u/ũ

ũ ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılrken artdamaksıllaşarak u ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. ũki-/ ũkit- > Y. Uyg. ugat- (öğütmek) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 675; Necip, 1995: 435).

ũ > ũ

ũ ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte uzunluğunu yitirmeden artdamaksıllaşarak ũ ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. kũse- (arzu etmek) > Y. Uyg. kũsu- (kızıřmak, diři istemek) (TDBUŰ: 55-184).

2. 1. 2. 18. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ũ ũnlũsũnũn artdamaksıllaştığı herhangi bir ȳrnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 18. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ũ > va

ũ ũnlũsũ Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sȳzcũkte ȳn seste v ilişmesiyle birlikte artdamaksıllaşarak va'ya değişmiştir.

AT. ũle-ř- > Çuv. valeř- (paylařmak) (TDBUŰ: 184; Ceylan, 1997: 188; Bayram, 2007: 49).

ũ > u

ũ ũnlũsũ tespit edilen bir sȳzcũkte kısalarak ve artdamaksıllaşarak u ũnlũsũne değişmiştir.

AT. kũn > Çuv. kun (gũn) (TDBUŰ: 185; Ceylan, 1997: 188; Bayram, 2007: 117).

2. 1. 2. 18. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ũ ũnlũsũnũn artdamaksıllaştığı herhangi bir ȳrnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 18. 3. Dũzleřme

2. 1. 2. 18. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ũ > i

ũ ũnlũsũnũn bu grupta Türkmen Türkçesi dışındaki lehçelerde bazen dũzleřerek i ũnlũsũne dȳnũřtũđũ gȳrũlmektedir.

AT. tūp > Az. dib; Gag. dip; TT. dip (dip) (TDBUÜ: 185; Choi, 1992: 227; KTLS, 1991: 174; Gaydarci vd., 1973: 147).

Bu değişime Kıpçak ve Eski Türkiye Türkçelerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. tūp > Kpç. tūp/tūb/tip/tib/dip/dib; ETT. dip/dib (dip); AT. ūm > Kpç. ĩm; ETT. im (şalvar) (TDBUÜ: 185; Clauson, 1972: 155 Yıldız, 2008: 367; Toparlı vd., 2003: 287).

2. 1. 2. 18. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ū > i

Bu grupta başta Karaim Türkçesi olmak üzere birçok lehçede ū ünlüsünün kısalarak ve düzleşerek i ünlüsüne dönüştüğü görülür.

AT. tū > Kar. tük/tik/tuḡ (tüy, saç, kıl); AT. hūr- > Kar. ür-/ir- (ürümek, havlamak); AT. ḡiri- > Bşk. siri-; Kar. çiri-; Krç-Blk. çiri-; Kkp. şiri-; Kzk. şiri-; Kırg. çiri-; Kmk. çiri-; Nog. şiri-; Tat. çiri- (çürümek); AT. kūn > Kar. kūn/kin/gun (gün); AT. sūt > Kar. sūt/sit/s'ut' (süt); AT. yūz > Kar. yüz/yit/iz (yüz, çehre); OT. ūḡ > Kar. ots/yits/its/üḡ (üç) (TDBUÜ: 112-185-186; KTLS, 1991: 140-141; Baskakov vd., 1974: 255-344-436-502-570-590-629; Tavkul, 2000: 176; Baskakov, 1958: 737; Bammatov, 1969: 359; Baskakov, 1963: 413; Yudahin, 1998: 275).

2. 1. 2. 18. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ū > i

ū ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde birkaç örnekte kısalarak ve düzleşerek i ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. tū > Özb. tük, Y. Uyg. tük/tiv (tüy); AT. ḡiri- > Özb., Y. Uyg. çiri- (çürümek) (TDBUÜ: 185; KTLS, 1991: 114-911; Necip, 1995: 83-430).

2. 1. 2. 18. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 18. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ũ > vĭ/vi/ĭ

ũ ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste genellikle kısalarak vĭ,vi'ye veya ĭ ünlüsüne değişmiştir.

OT. ũç > Çuv. viśĭ (üç); AT. hūr- > Çuv. vĭr- (ürümek, havlamak); AT. sūt > Çuv. sĭt (süt); AT. tūp > Çuv. tĭp (dip); AT. yūz > Çuv. śĭr (yüz sayısı) (TDBUÜ: 112-184-185-186; Ceylan, 1997: 187-188; Bayram, 2007: 55-59-187-206-231).

ũ > va

ũ ünlüsü tespit edilen bir sözcükte kısalarak ve artdamaksıllaşp düzleşerek va'ya değişmiştir.

AT. ũle-ş- > Çuv. valeś- (paylaşmak) (TDBUÜ: 184; Ceylan, 1997: 188; Bayram, 2007: 49).

2. 1. 2. 18. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ũ ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 18. 4. Genişleme

2. 1. 2. 18. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ũ ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 18. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ũ > ö

ũ ünlüsü bu grupta Tatar ve Başkurt Türkçelerinde kısılırken genişleyerek ö ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. kūç > Bşk. kös; Tat. köç (güç); AT. kūn > Bşk. kön; Tat. kön (gün) (TDBUÜ: 185; KTLS, 1991: 290-291-292-293).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarih dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. hn- > Hr. n-; ağ. n-; Kp. n-; ETT. n-/o-/- (ıkmak, büyümek, yerden bitmek); AT. hr > Uyg. r/yr (beyaz); AT. k- > Krh. kd-/kz-/kd-; ağ. kzle-; Kp. kzet-; ETT. gzet- (korumak, gzetmek); AT. kl- (atın ayağını bağlamak) > Uyg. klk/kkl; Hr. klk/klik; ETT. glk (yk hayvanı); AT. kse- > Uyg. kse-/kse-; Krh. kse-; Kp. kse-/kse- (arzu etmek); AT. ki-/kit- > Hr. g-/gi-/g-; ağ. gt-; Kp. gt-/gt-/kt-/ygt-; ETT. gid- (gtmek); AT. m > Uyg. m/m (şalvar); AT. ht (delik) > ağ. tkn (delici); Kp. trg/trg (delmeye özgü); ETT. tkn (delip geçici) (TDBUÜ: 184-185; Caferoğlu, 1993: 77-79-83-102-177; Toparlı ve Argunşah, 2008: 248; DLT: 73-74; LTO: 37; Yücel, 1995: 391; Ata, 1998: 258-335; Karasoy, 1998: 582; Toparlı vd., 2003: 161-169-209-211-299; Clauson, 1972: 169; Dilçin, 1991: 608-609; İlhan, 1998: 419; Tar. S: 3133).

 > 

 ünlüsü bu grupta Tatar ve Başkurt Türkçelerinde kısılrken genişleyerek  ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. t > Bşk.; Tat. tk (tüy, sa, kıl); AT. hr- > Bşk. r-; Tat. r- (rmek, havlamak); AT. n (ses) > Bşk. nde-; Tat. nde- (ağırmak, söylemek); AT. st > Bşk. ht; Tat. st (st); AT. yüz > Bşk. yüz; Tat. yüz (sayı olarak yüz); OT.  > Bşk. s; Tat.  () (TDBUÜ: 112-185-186; KTLS, 1991: 804-805-926-927-928-929-1002-1003; Eker, 1998: 178-183-184).

 > o

 nls Karaim Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte kısılrken artdamaksıllaşarak ve genişleyerek o ünlüsüne değişmektedir.

OT.  > Kar. ots/yits/its/ (TDBUÜ: 112; Baskakov vd., 1974: 436; Tenişev vd., 1984: 70; Eker, 1998: 187).

2. 1. 2. 18. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 18. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 18. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

ū > va

ū ünlüsü tespit edilen bir sözcükte kısalarak ve artdamaksıllaşıp genişleyerek va'ya değişmiştir.

AT. ūle-ş- > Çuv. valeś- (paylaşmak) (TDBUÜ: 184; Ceylan, 1997: 188; Bayram, 2007: 49).

2. 1. 2. 18. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ū ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 18. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ū ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 18. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ū ünlüsünün türediği herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 18. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

2. 1. 2. 18. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta özellikle Türkmen Türkçesinde yaygın bir şekilde ū ünlüsünün kısalarak “üy” şeklinde ikizleştiği görülmektedir. Bu ikizleşme serpinti halinde gruptaki diğer lehçelerde de görülmektedir.

AT. hūr- > Trkm. üyr- (ürümek, havlamak); AT. kūç > Trkm. güyç (güç); AT. tū > TT. tūy; Trkm. tūy (tūy, saç, kıl); AT. sūt > Trkm. süyt (süt); AT. tūp > Trkm. düyp (dip) (TDBUÜ: 78-79-185; Tekin vd., 1995: 185-324-595-640-658; KTLS, 1991: 175-291-805-911-929; Choi, 1992: 224-227).

ū ünlüsünde görülen ünlü ikizleşmesi olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Türkiye Türkçesinde de tespit edilen bir örnekte görülmektedir AT. tū > ETT. tūy (tūy, saç, kıl) (TDBUÜ: 185; Akkuş, 1995: 870).

2. 1. 2. 18. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 18. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ū ünlüsünün kısılarken “iv” şeklinde ikizleştiği görülmektedir.

AT. tū > Y. Uyg. tük/tiv (tūy) (TDBUÜ: 185; KTLS, 1991: 911; Necip, 1995: 430).

2. 1. 2. 18. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ū ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneği bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 18. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ū ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

2. 1. 2. 18. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ū ünlüsünden kaynaklanan herhangi bir ikizleşme örneğine rastlanmamıştır.

Tablo 33: İlk Hecedeki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	vı, va, vi, ı, u	6.Yak.	ü, ü
Az.	ü, i	Bşk.	ö, ö, i	Özb.	ü, i	Alt.	ü				
Gag.	ü, ü, i	Kar.	ü, i, u, o	Y.Uyg.	ü, i, u, ü	Hks.	ü				
TT.	ü, i	Krç- Blk	ü, i, u			Tuv.	ü				
Trkm.	ü	Kkp.	ü, i								
		Kzk.	ü, i								
		Kırg.	ü, i								
		Kmk.	ü, i								
		Nog.	ü, i								
		Kır. Tat.	ü, ú								
		Tat.	ö, ö, i								

Tablo 34: İlk Hecedeki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Diğt.
Oğuz	Az.	+			-	+			-	-	-	-
	Gag.	+			-	+			-	-	-	-
	TT.	+			-	+			-	-	-	+
	Trkm.	+			-	-			-	-	-	+
Kıpçak	Bşk.	+			-	+			+	-	-	-
	Kar.	+			+	+			+	-	-	-
	Krç.Blk	+			+	+			-	-	-	-
	Kkp.	+			-	+			-	-	-	-
	Kzk.	+			-	+			-	-	-	-
	Kırg.	+			-	+			-	-	-	-
	Kmk.	+			-	+			-	-	-	-
	Nog.	+			-	+			-	-	-	-
	Kır.Tat.	+			+	-			-	-	-	-
	Tat.	+			-	+			+	-	-	-
Karluk	Özb.	+			-	+			-	-	-	-
	Y.Uyg.	+			+	+			-	-	-	+
K.Doğ.	Alt.	+			-	-			-	-	-	-
	Hks.	+			-	-			-	-	-	-
	Tuv.	+			-	-			-	-	-	-
Çuvaş	Çuv.	+			+	+			+	-	-	-
Yakut	Yak.	+			-	-			-	-	-	-

2. 1. 2. 19. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

ü ünlüsü Türk dilinin tarihi dönemlerinde hem normal süreli ü hem de uzun ü'den gelişen örnekleriyle görülmektedir. Köktürkçede tüş- (düşmek), tüg- (düşümlemek), ürk- (ürkmek); hün- > ün- (çıkmaq, büyüme, yerden bitmek), hürün > ürün/yürün (beyaz), kũç > küç (güç) (Tekin, 2003: 249-256-257; TDBUÜ: 185). Uygur Türkçesinde yük (yük), yürek (yürek), tütün (duman); sür- > sür- (sürmek), sût > süt (süt), tũ > tũ/tũ (tüy) (TDBUÜ: 185; Caferoğlu, 1993: 141-170-199). Karahanlı Türkçesinde yükün- (eğilmek, diz çökmek), süwri (sivri), türt- (sürmek, sıvamak); hürün > ürün (beyaz), sür- > sür- (sürmek), kül- > kül- (atın ayağını bağlamak) (TDBUÜ: 185; DLT: 78-109-130-138-158). Harezmi Türkçesinde kül- (gülmek), kül (kül); ün > ün (ses), kũç > küç (güç), sût > süt (süt) (TDBUÜ: 185; Ata, 1998: 270-273-385; Toparlı ve Argunşah, 2008: 267). Kıpçak Türkçesinde kül- (gülmek), büt- (inanmak), kũn (kadın köle, cariye); hürün (beyaz) > ürün (süt), kũç > küç/güç (güç), ün > ün (ses) (TDBUÜ: 185; Toparlı vd., 2003: 40-167-168-298). Eski Türkiye Türkçesinde yürek (yürek), yük (yük), tütün (tütün); kũç > güç/güc (güç), sür- > sür- (sürmek), sũ > sü (asker) (TDBUÜ: 185; Yıldız, 2008: 397-487-531; Dilçin, 1991: 642). Çağatay Türkçesinde kül (kül), ürk- (ürkmek), yükün- (eğilmek, diz çökmek); kũn > kün (gün), sût > süt (süt), tũ > tũ (tüy) rastlanılmaktadır (TDBUÜ: 185; Karasoy, 1998: 527-528-617-649-685; LÇTO: 30).

ü ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur. Kimi örneklerde ise ö ünlüsüne değişerek genişlemiş veya i ünlüsüne değişerek düzleşmiştir. ü ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü ise şu şekildedir:

2. 1. 2. 19. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Bu ünlü grupta yer alan bütün lehçelerde bazı örneklerde i'ye değişerek düzleşmiştir. Ayrıca ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 19. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hecede bulunan ü ünlüsü bu grupta Tatar Türkçesi dışında ü olarak korunmuştur. Bu ünlü bazı örneklerde Tatar Türkçesi ile beraber Başkurt Türkçesinde ö/ë'ye; Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Tatar Türkçesinde ö'ye değişerek

genişlemiş; Karaim, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kumuk, Nogay, Kırım Tatar ve Tatar Türkçelerinde i'ye; Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ě'ye ve Karaim Türkçesinde e veya ı'ya değişerek de düzleşmiştir. Kimi örneklerde ise Karaim Türkçesinde ı'ya değişmesinin yanında u'ya da değişerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 19. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Fakat Özbek Türkçesinde bazı örneklerde i'ye değişerek düzleşmiştir. Ayrıca ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 19. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur. Fakat Hakas Türkçesinde bazı örneklerde ĩ ünlüsüne değişerek artdamaksıllaşmıştır. Hakas Türkçesindeki bu değişim aynı zamanda ü ünlüsünün normal uzunluğundan daha da kılmasına neden olmuştur. Tuva Türkçesinde ise az sayıda örnekte gırtlaksıl ü' ünlüsüne de değişmiştir OT. üši- > Tuv. ü'jü- (üşümek) (DLT: 138; Killi, 1996: 258; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 114). Ayrıca ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 19. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte vi/vi'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak i/i'ye değişerek düzleşmiş ve i'ya değiştiği durumlarda da artdamaksıllaşmıştır. Çuvaş Türkçesindeki i/i' değişimi aynı zamanda ü ünlüsünün normal uzunluğundan daha da kılmasına neden olmuştur. Ayrıca ü ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 1. 2. 19. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan ü ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat bazı örneklerde ö ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Ayrıca ü ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme veya türeme olaylarına uğramamaktadır.

2. 1. 2. 20. ü Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

ü ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce ü ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa ü ünlüsünün Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

ET. kül > Az. kül; Gag. kül; TT. kül; Trkm. kül (kül); ET. ürk- > Az. ürk-; Gag. ürk-; TT. ürk-; Trkm. ürk- (ürkmek); ET. düş- > Az. düş-; Gag. düş-; TT. düş-; Trkm. düş- (inmek, düşmek); ET. üst > Az. üst; Gag. üst; TT. üst; Trkm. üst (üst); ET. üzüm/üsüm > Az. üzüm; Gag. üzüm; TT. üzüm; Trkm. üzüm (üzüm); ET. yük > Az. yük; Gag. ük; TT. yük; Trkm. yük (yük); ET. tüg- (dügümlemek) > tüg-me > Az. düyme; Gag. düme; TT. düğme (dügme); ET. yürek > Az. ürek; Gag. ürek; TT. yürek; Trkm. yürek (yürek) (Tekin, 2003: 256-257-260; Gabain, 2003: 285-306; Caferoğlu, 1993: 179; KTLS, 1991: 194-196-197-528-529-928-929-932-933-1000-1001; Choi, 1992: 230-231-232-233; Tekin vd., 1995: 182-428-656-659-712-713).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü bu grupta birçok ses değişmesine uğramasına rağmen Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışındaki lehçelerde genellikle korunmuştur. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ise genellikle ö ünlüsüne değişmiştir.

ET. kümüş > Bşk. kömüş; Kar. kümüş/gümüş/kimis/kümiş; Krç-Blk. kümüş; Kkp. gümis; Kzk. kümis; Kırg. kümüş; Kmk. gümüş; Nog. kümis; Kır. Tat. kümüş; Tat. kömiş (gümüş); ET. küdegü > Bşk. güye/këyew; Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw /küyüw/küyew; Krç-Blk. küyöv; Kkp. küyew; Kzk. küyev; Kırg. küyö; Kmk. giyew; Nog. küyew; Kır. Tat. kiyew; Tat. güyeki/kiyew (güvey); ET. bük- > Bşk. bök-; Kar. bik-/buk-; Krç-Blk. bük-; Kkp. bük-; Kzk. bük-; Kırg. bügü; Kmk. bük-; Nog. bük-; Kır. Tat. bük-; Tat. bök- (bükmek); ET. türt- > Bşk. tört-; Kar. türt-/tirt-; Krç-Blk. türt-; Kkp. türt-; Kzk. türt-; Kırg. türt-; Kmk. türt-; Nog.

türt-; Kır. Tat. türt-; Tat. t^{ört}- (dürtmek); ET. üzengü > Bşk. ö^zengi; Kar. ezing/özeni; Krç-Blk. özeñi; Kkp. üzeñgi; Kzk. üzeñgi; Kır. üzöñgü; Kmk. özeñi; Tat. ö^zengi (üzengi); ET. büt- > Bşk. b^{öt}-; Kar. bit-; Krç-Blk. bit-; Kkp. pit-; Kzk. bit-; Kır. büt-; Kmk. bit-; Nog. bit-; Kır. Tat. bit-; Tat. b^{et}- (bitmek); OT. kürgek > Bşk. k^örek; Kar. kirek/kerik/kürek; Krç-Blk. kürek; Kkp. gürek; Kzk. kürek; Kır. kürök; Kmk. kürek; Nog. kürek; Kır. Tat. kürek; Tat. k^örek (kürek); OT. bürge > Bşk. b^{ör}se; Kar. bürçe/birtse/bırçe/buraça/birçe; Krç-Blk. bürçe; Kkp. bürge; Kzk. bürge; Kır. bürgö; Kmk. bürçe; Nog. bürşe; Kır. Tat. pire; Tat. b^{ör}çe (pire); ET. ürk- > Bşk. ö^{rk}-; Kar. ürk-; Krç-Blk. ürk-; Kkp. ürk-; Kzk. ürk-; Kır. ürk-; Kmk. ürk-; Nog. ürk-; Kır. Tat. ürk-; Tat. ö^{rk}- (ürkmek); ET. yük > Bşk. y^{ök}; Kar. yük/yik/yuk/ik; Krç-Blk. cük; Kkp. cük; Kzk. jük; Kır. cük; Kmk. yük; Nog. yük; Kır. Tat. yük; Tat. y^{ök} (yük); ET. yürek > Bşk. y^örek; Kar. yürek/yirek/yurak/ürek; Krç-Blk. cürek; Kkp. cürek; Kzk. jürek; Kır. cürök; Kmk. yürek; Nog. yürek; Kır. Tat. yürek; Tat. y^örek (yürek) (Tekin, 2003: 242-249-257-260; Gabain, 2003: 303; Caferoğlu, 1993: 37-179; DLT: 26-79; KTLS, 1991: 74-75-196-197-292-293-296-297-530-531-706-707-928-929-932-933-1000-1001; Baskakov vd., 1974: 117-122-124-262-318-323-353-438-531-590; Tavkul, 2000: 123-132-162-287-288-319-413-423; Baskakov, 1958: 126-127-144-146-268-269-343-532-663-687-694; Bammatov, 1969: 78-88-89-106-109-174-250-328-338-382-383; Baskakov, 1963: 82-92-93-193-194-371-390-447-450; Üseinov, 2005: 47-50-100-111-112-197-273-277-343-345; Yudahin, 1998: 153-156-236-238-537-541-544-773-796-800).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur.

ET. bük- > Özb. bük-, Y. Uyg. pük- (bükmek); OT. kürgek > Özb., Y. Uyg. kürek (kürek); ET. kümüz > Özb., Y. Uyg. kümüz (gümüz); ET. türt- > Özb., Y. Uyg. türt- (dürtmek); ET. üzengü > Özb. üzeni, Y. Uyg. üzeñge (üzengi); ET. ürk- > Özb. hürk-, Y. Uyg. ürk- (ürkmek); ET. yük > Özb. yük, Y. Uyg. yük/jük (yük); ET. yürek > Özb. yürek, Y. Uyg. yürek/jürek (yürek) (Tekin, 2003: 249-257-260; Gabain, 2003:

303; Caferoğlu, 1993: 37-179; KTLS, 1991: 89-197-293-531-929-933-1001; DLT: 79; Necip, 1995: 211-212-328-432-446-448-472).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur.

OT. üşi- > Alt. üjü-; Hks. üzü-; Tuv. üjü- (üşümek); ET. Ülker > Alt. ülger; Hks. ülger; Tuv. üger (Ülker yıldızı); ET. bütün > Alt. бүдүн; Hks. пүдүн; Tuv. бүдүн (bütün); ET. yürek > Alt. дүрек; Hks. чүрек; Tuv. чүрек (yürek); ET. kümüş > Alt. күмүш; Hks. күмүс (gümüş); ET. бүт- > Alt. бүт- (gerçekleşmek); Hks. пүт-; Tuv. бүт- (bitmek); ET. бүк- > Alt. бүк-; Hks. пүк-; Tuv. бүк- (sarmak) (bükme) (Tekin, 2003: 242-249-260; Caferoğlu, 1993: 37-38-177; DLT: 138; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 47-128-196-197; Arıkoğlu, 2005: 276-390-391-392-548-552; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 17-18-114).

Çuvaş Türkçesinde

ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak ön seste v ilişmesiyle birlikte vi/vi'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak i/i'ye değişmiştir.

ET. üt- > Çuv. vīt- (kıl yakmak, ütmek); ET. ülker > Çuv. ĩlger (Ülker yıldızı); ET. үрк- > Çuv. ĩrĭh- (ürkmek); ET. yürek > Çuv. çĭre (yürek); ET. kül > Çuv. kĭl (kül); ET. kümüş > Çuv. kĭmĭl (gümüş); ET. bütün > Çuv. pĭtĭm (bütün); ET. süñüg (mızrak) > Çuv. sĭnĭ (mızrak, arı iğnesi, iğne) (Tekin, 2003: 249-252-257-260; Gabain, 2003: 285; Caferoğlu, 1993: 38-177-179; Ceylan, 1997: 189; Bayram, 2007: 57-74-107-108-159-183-289).

Yakut Türkçesinde

İlk hecede bulunan ü ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur.

ET. ülker > Yak. үргел (Ülker yıldızı), ET. bütün > Yak. бүтүн (bütün), ET. yürek > Yak. сүрөх (yürek), ET. kül- > Yak. күл- (gölmek), ET. бүт- > Yak. бүт-

(bitmek), ET. küdegü > Yak. kütüöt (güvey) (Gabain, 2003: 285; Tekin, 2003: 242-249-260; Caferoğlu, 1993: 38-177; Killi, 1996: 259-261-262-263).

ü ünlüsünün korunduğu bu duruma Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. tüş- > Kök. tüş-; Uyg. tüş-; Krh. tüş-; Hrzs. tüş-; Çağ. tüş-; Kpç. tüş-; ETT. tüş- (inmek, düşmek); ET. tümen > Kök. tümen; Uyg. tümen; Krh. tümen; Hrzs. tümen; Çağ. tümen; Kpç. tümen; ETT. tümen (onbin, pek çok); ET. kül Uyg. kül; Krh. kül; Hrzs. kül; Çağ. kül; Kpç. kül; ETT. kül > (kül); ET. türt- > Uyg. türt-; Krh. türt-; Hrzs. türt-; Çağ. türt-; Kpç. türt-/dürüt-/dürüt-; ETT. dürt- (dürtmek, merhem sürmek); ET. tütün > Uyg. tütün; Krh. tütün; Hrzs. tütün; Çağ. tütün; Kpç. tütün/dütün; ETT. tütün (tütün, duman) (Tekin, 2003: 256; Gabain, 2003: 285-303; Caferoğlu, 1993: 81-168-169-170; Toparlı ve Argunşah, 2008: 265; DLT: 78-129-130-131; Ata, 1998: 270-442-443; Karasoy, 1998: 527-650-651-652; LÇTO: 110; Atalay, 1970: 214; Toparlı vd., 2003: 167-288-650; Dilçin, 1991: 603-642; Yüksel vd., 1996: 347).

2. 1. 2. 20. 1. Artdamaksıllaşma

2. 1. 2. 20. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 20. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü > ı

ü ünlüsü bu grupta genellikle korunmuş olmasına rağmen Karaim Türkçesinde bir örnekte düzleşerek ve artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne değişmiştir.

OT. bürge > Kar. bürçe/birtse/bırçe/buraça/birçe (pire) (DLT: 26; Baskakov vd., 1974: 122).

ü > u

ü ünlüsü bu grupta genellikle korunmuş olmasına rağmen Karaim Türkçesinde birçok örnekte artdamaksıllaşarak u ünlüsüne de değişmektedir.

ET. bük- > Kar. bik-/buğ- (bükme); ET. yük > Kar. yük/yık/yuk/ik (yük); ET. yürek > Kar. yürek/yirek/yurağ/ürek (yürek); OT. bürge > Kar. bürçe/birtse/bırçe/buraça/birçe (pire) (Tekin, 2003: 260; Caferoğlu, 1993: 37; DLT: 26; Baskakov vd., 1974: 117-122-262).

2. 1. 2. 20. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 20. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü > ĩ

ü ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur; ancak Hakas Türkçesinde bir örnekte ĩ ünlüsüne değişmiştir.

ET. küdegü > Hks. ǰızō (güvey) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 262).

2. 1. 2. 20. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ü > ĩ

ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ikinci seste olduğu konumlarda artdamaksıllaşarak ĩ ünlüsüne de değişmiştir.

ET. süñüg (mızrak) > Çuv. sñĩ (mızrak, arı iğnesi, iğne) (Tekin, 2003: 252; Ceylan, 1997: 189; Bayram, 2007: 183).

2. 1. 2. 20. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit bulunmamaktadır.

2. 1. 2. 20. 2. Düzleşme

2. 1. 2. 20. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ü > i

İlk hecede bulunan ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Bazı örneklerde ise düzleşerek i ünlüsüne de dönüşmüştür.

OT. bürge > Az. bire; Gag. pire; TT. pire (pire); ET. büt- > Az. bit-; Gag. bit-; TT. bit; Trkm. bit- (arzusu yerine gelmek, kanmak, doymak, bitmek) (Tekin, 2003: 242; DLT: 26; KTLS, 1991: 74-75-706-707; Choi, 1992: 230; Tekin vd., 1995: 74; Gaydarci vd., 1973: 87-368).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. süwri > Kpç. süvrü/sürü/sivri; ETT. sivri-sinek (sivrisinek) (sivri); ET. büt- > Hrz. büt-/bit-; Çağ. büt-/bit-; ETT. bit- (arzusu yerine gelmek, kanmak, doymak, bitmek) (Gabain, 2003: 295; Tekin, 2003: 242; Ata, 1998: 71; Karasoy, 1998: 381-391; Toparlı vd., 2003: 238-246-247; Dilçin, 1991: 594-634).

2. 1. 2. 20. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü > i

ü ünlüsü bu grupta genellikle korunmuş olmasına rağmen birçok lehçede özellikle de Karaim Türkçesinde düzleşerek i ünlüsüne değişmiştir.

ET. kümüş > Kar. kümüş/gümüüş/kimis/kümüş (gümüüş); ET. küdegü > Bşk. güye/këyew; Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw/küyüw/küyew; Kmk. giyew; Kır. Tat. kiyew; Tat. güyek/kiyew (güvey); ET. bük- > Kar. bik-/buk- (bükmek); ET. türt- > Kar. türt-/tirt- (dürtmek); ET. büt- > Kar. bit-; Krç-Blk. bit-; Kkp. pit-; Kzk. bit-; Kmk. bit-; Nog. bit-; Kır. Tat. bit- (bitmek); ET. yük > Kar. yük/yık/yuk/ik (yük); ET. yürek > Kar. yürek/yirek/yurağ/ürek (yürek); OT. bürge > Kar. bürçe/birtse/bırçe/buraça/birçe; Kır. Tat. pire (pire); OT. kürgek > Kar. kirek/kerik/kürek (kürek) (Tekin, 2003: 242-249-260; Gabain, 2003: 303; Caferoğlu, 1993: 37; DLT: 26-79; KTLS, 1991: 75-296-297; Tavkul, 2000: 123; Baskakov vd.,

1974: 117-122-124-262-318-323-353-531; Bammatov, 1969: 78-106; Baskakov, 1958: 532; Baskakov, 1963: 82; Üseinov, 2005: 47-100-197; Eker, 1998: 178-179-183).

ü > ě

ü ünlüsü Tatar ve Başkurt Türkçelerinde bazen düzleşerek ě ünlüsüne de değişmiştir.

ET. küdegü > Bşk. güye/këyew; ET. büt- > Tat. bët- (bitmek) (Tekin, 2003: 242-249; KTLS, 1991: 75-296).

ü > ı

ü ünlüsü bu grupta genellikle korunmuştur. Fakat Karaim Türkçesinde bir örnekte düzleşerek ve artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne değişmiştir.

OT. bürge > Kar. bürçe/birtse/bırçe/buraça/birçe (pire) (DLT: 26; Baskakov vd., 1974: 122).

ü > e

ü ünlüsü Karaim Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne de değişmektedir.

ET. üzengü > Kar. ezinge/özengi (üzengi); OT. kürgek > Kar. kirek/kerik/kürek (kürek) (Caferoğlu, 1993: 179; DLT: 79; Baskakov vd., 1974: 323-438).

2. 1. 2. 20. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ü > i

ü ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Fakat Özbek Türkçesinde bir örnekte düzleşerek i ünlüsüne değişmiştir.

ET. büt- > Özb. bit- (bitmek) (Tekin, 2003: 242; KTLS, 1991: 75; Necip, 1995: 434).

2. 1. 2. 20. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü > ĩ

ü ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur. Hakas Türkçesinde bir örnekte ise artdamaksıllaşarak ve düzleşerek ĩ ünlüsüne değişmiştir.

ET. küdegü > Hks. ҡızō (güvey) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 262).

2. 1. 2. 20. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ü > vi/ĩ

ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ön seste v ilişkisiyle birlikte vi/vi'ye ya da ikinci seste olduğu konumlarda v'siz olarak ĩ'ye değişerek düzleşmiştir.

ET. üt- > Çuv. viť- (kıl yakmak, ütmek); ET. ülker > Çuv. ĩlger (Ülker yıldızı); ET. ürk- > Çuv. ĩriť- (ürkmek); ET. yürek > Çuv. çire (yürek); ET. kül > Çuv. kĭl (kül); ET. kümüş > Çuv. kĭmĭl (gümüş); ET. bütün > Çuv. pĭťim (bütün) (Tekin, 2003: 249-257-260; Gabain, 2003: 285; Caferoğlu, 1993: 38-177-179; Ceylan, 1997: 189; Bayram, 2007: 57-74-107-108-159-183-289).

ü > ĩ

ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ikinci seste olduğu konumda artdamaksıllaşarak ve düzleşerek ĩ'ye değişmiştir.

ET. süñüg (mızrak) > Çuv. sĭnĭ (mızrak, arı iğnesi, iğne) (Tekin, 2003: 252; Ceylan, 1997: 189; Bayram, 2007: 183).

2. 1. 2. 20. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 20. 3. Genişleme

2. 1. 2. 20. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 20. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü > ö

ü ünlüsü bu grupta genellikle korunmuş olmasına rağmen genişleyerek ö ünlüsüne de değişmiştir.

ET. üzengü > Kar. ezing/özengi; Krç-Blk. özeñi; Kmk. özeñi (üzengi) (Caferoğlu, 1993: 179; Baskakov vd., 1974: 438; Tavkul, 2000: 319; Bammatov, 1969: 250).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. küdegü > Krç. küyevüv/güyegü/köyöv/küyegü/küyev/küyöv (güvey); ET. ügüz > Uyg. ügüz/ögüz; Krh. ögüz; Krç. ögüz; ETT. ögüz (ırmak); ET. üküş > Uyg. üküş/öküş; Krh. öküş; Çağ. öküş; Krç. üküş/öküş; ETT. öküş (çok) (Tekin, 2003: 249-257; Clauson, 1972: 120; Caferoğlu, 1993: 177; DLT: 92; LÇTO: 37; Ata, 2004: 578; Toparlı vd., 2003: 170-209-297; Dilçin, 1991: 630).

ü > e

ü ünlüsü Karaim Türkçesinde sınırlı sayıda örnekte düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne değişmektedir.

ET. üzengü > Kar. ezing/özengi (üzengi); OT. kürgek > Kar. kirek/kerik/kürek (kürek) (Caferoğlu, 1993: 179; DLT: 79; Baskakov vd., 1974: 323-438).

2. 1. 2. 20. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 1. 2. 20. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 1. 2. 20. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 1. 2. 20. 3. 6. Yakut Türkçesinde

ü > ö

İlk hecede bulunan ü ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat bir örnekte genişleyerek ö'ye de değişmektedir.

ET. kümüş > kömüs (gümüş) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 261).

2. 1. 2. 20. 4. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede yer alan ü ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek bulunmamıştır.

2. 1. 2. 20. 5. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hecede ü ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 35: İlk Hecedeki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	vi, ı, i	6.Yak.	ü, ö
Az.	ü, i	Bşk.	ö, ü, e	Özb.	ü, i	Alt.	ü				
Gag.	ü, ü, i	Kar.	ü, i, u, ö, ı, e	Y.Uyg.	ü	Hks.	ü, i				
TT.	ü, i	Krç-Blk	ü, i, ö			Tuv.	ü				
Trkm.	ü, i	Kkp.	ü, i								
		Kzk.	ü								
		Kırg.	ü								
		Kmk.	ü, i, ö								
		Nog.	ü, i								
		Kır. Tat.	ü, i								
		Tat.	ö, ö, i, e								

Tablo 36: İlk Hecedeki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		-	+			-	-	-	
	Gag.	-	+		-	+			-	-	-	
	TT.	-	-		-	+			-	-	-	
	Trkm.	-	-		-	+			-	-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-		-	+			+	-	-	
	Kar.	-	-		+	+			+	-	-	
	Krç.Blk	-	-		-	+			+	-	-	
	Kkp.	-	-		-	+			-	-	-	
	Kzk.	-	-		-	-			-	-	-	
	Kırg.	-	-		-	-			-	-	-	
	Kmk.	-	-		-	+			+	-	-	
	Nog.	-	-		-	+			-	-	-	
	Kır.Tat.	-	-		-	+			-	-	-	
	Tat.	-	-		-	+			+	-	-	
Karluk	Özb.	-	-		-	+			-	-	-	
	Y.Uyg.	-	-		-	-			-	-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-		-	-			-	-	-	
	Hks.	+	-		+	+			-	-	-	
	Tuv.	-	-		-	-			-	-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-		+	+			-	-	-	
Yakut	Yak.	-	-		-	-			+	-	-	

2. 2. İlk Hece Dışındaki Ünlüler

2. 2. 1. Artdamaksıl Ünlüler

2. 2. 1. 1. ā Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Türkçede uzun ünlüler genellikle ilk hecede bulunur. İkinci hecede ise sınırlı sayıda örnekte uzun ünlüye rastlanmaktadır.⁴² Söz sonunda ise birincil uzun ünlülere rastlanmamaktadır. Az sayıda da olsa ikinci hecede görülen birincil ā ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinden itibaren genellikle kısalarak normal süreli a ünlüsü ile karışmıştır *tumān⁴³ > Kök. tuman; Uyg. tuman; Krh. tuman; Hrz. duman; Çağ. tuman; Kpç. tuman/tuman; ETT. tuman (duman); *ırāk/yırāk > Kök. ırak; Uyg. ırak/yırak; Krh. yırak; Hrz. ırak/yırak; Çağ. yırak; Kpç. ırak/ırak/yırak; ETT. ırak/ırak/ırak (uzak); *saḳāl > Uyg. saḳal; Krh. saḳal; Hrz. saḳal; Çağ. saḳal; Kpç. saḳal; ETT. saḳal (sakal); *aṣāk > Krh. aṣak; Hrz. aṣak/aṣag; Kpç. aṣak/aṣag/aṣaḡ/aṣaḡa; ETT. aṣak/aṣag/aṣaḡa/aṣaḡ (aṣaḡı) (TDBUÜ: 119-152-153; Tekin, 2003: 244; Gabain, 2003: 302; Caferoğlu, 1993: 58-128-165-192; DLT: 12-98-126-151; KB: 378-466-541; Ata, 1997: 173; Ata, 1998: 24-358-486; Karasoy, 1998: 597-647-681; Toparlı vd., 2003: 14-223-283-321; Dilçin, 1991: 587-612-613-632-641). Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçeleri açısından almış olduğu görünüm ise şöyledir:

2. 2. 1. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışında görülen ā ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde genellikle; Gagauz Türkçesinde de nadiren korunurken diğer lehçelerde kısalmıştır. Ayrıca ā ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

⁴² Osman Nedim Tuna (1988) “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller” adlı makalesinde kök hece dışında ve eklerde bir çok uzunluk tasarlamıştır; ancak Tekin (TDBUÜ: 86-89), Tuna’nın tasarlamış olduğu bir çok uzunluğun yanlış olduğunu ileri sürmüştür. Bu durumdan hareketle özellikle ilk hece dışında tasarlanmış olan uzunlukların belirsizliği dolayısıyla sınırlı sayıda sözcüğün ikinci hecesinde birincil uzun ünlünün varlığı tasarlanmıştır.

⁴³ Talat Tekin (1995: 119-152-153) *tumān, *ırāk/yırāk, *saḳāl, *aṣāk sözcüklerinin imlâlarından yola çıkarak bu sözcüklerin ikinci hecelerinde ünlü uzunluğu tasarlamıştır.

2. 2. 1. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışında görülen uzun ā ünlüsü Kırgız Türkçesinde görülen bir örnek dışında Kıpçak grubu Türk lehçelerinde genellikle kısalmıştır. Fakat bir örnekte Kırgız Türkçesinde o'ya dönüşerek yuvarlaklaşmış; Kumuk Türkçesinde de az sayıda örnekte e'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca ā ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki uzun ā ünlüsü Karluk grubu Türk lehçelerinde genellikle kısalmıştır. Fakat bazı örneklerde Özbek Türkçesinde â'ya değişerek yuvarlaklaşmış; Yeni Uygur Türkçesinde de u'ya değişerek hem yuvarlaklaşmış hem de daralmıştır. Ayrıca ā ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki uzun ā ünlüsünün Altay Türkçesinde görülen bir istisna dışında Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısaldığı görülmektedir. Ayrıca ā ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışında bulunan uzun ā ünlüsü kısalmıştır. Ayrıca ā ünlüsü bu lehçede ilk hece dışında düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ilk hece dışındaki ā'nın hem korunduğu hem de kısaldığı görülmektedir. Ayrıca ā ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 2. ā Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 2. 1. 2. 1. Ünlü Kısılması

2. 2. 1. 2. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışında görülen uzun ā ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde genellikle korunurken diğer lehçelerde kısalmıştır.

*tumān > Az. duman; Gag. duman; TT. duman; Trkm. dumān (duman); *ırāk/yırāk > Az. ırağ/ırağ; Gag. yırak; TT. irak; Trkm. ırāk/yırāk (uzak); *saḳāl > Az. saḳkal; Gag. saḳal; TT. sakal; Trkm. saḳgal (sakal); *aṣāk > Az. aṣaḡ; Gag. aṣā⁴⁴; TT. aṣaḡ; Trkm. aṣāk (aṣaḡ) (TDBUÜ: 119-152-153; Choi, 1992: 239; KTLS, 1991: 30-31-190-191-356-357-736-737; Tekin vd., 1995: 35-364-554-700; Gaydarci vd., 1973: 63-163-222-392).

2. 2. 1. 2. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışında görülen uzun ā ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Kırgız Türkçesinde görülen bir örnek dışında genellikle kısalmıştır.

*tumān > Kar. tuman; Krç-Blk. tuban; Kkp. duman/tuman; Kzk. tuman; Kırg. tuman; Kmk. tuman; Nog. tuman; Kır. Tat. tuman (duman); *ırāk/yırāk > Bşk. yırak; Kar. ıraḡ/ yırak; Kkp. ırāk~cırak; Kzk. jırak; Kırg. ırāk; Kmk. arek~yırak; Tat. yırak (uzak); *saḳāl > Bşk. haḳal; Kar. saḳal; Krç-Blk. saḳal; Kkp. saḳal; Kzk. saḳal; Kırg. saḳal; Kmk. saḳal; Nog. saḳal; Kır. Tat. saḳal; Tat. saḳal (sakal) (TDBUÜ: 119-153; KTLS, 1991: 190-191-356-357-736-737; Baskakov vd., 1974: 204-460-546; Tavkul, 2000: 326-408; Baskakov, 1958: 179-557-654-758; Bammatov, 1969: 160-274-322; Baskakov, 1963: 284-365; Eker, 1998: 191; Alimova, 2007: 32; Üseinov, 2005: 211-268; Yudahin, 1998: 356-629-759).

⁴⁴ Gagauz Türkçesinde ikinci hecede görülen bu uzunluk ses düşmesi sonucu oluşmuş olan ikincil bir uzunluktur.

2. 2. 1. 2. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Karluk grubu Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki uzun ā ünlüsü kısalmaktadır.

*tumān > Y. Uyg. tuman (duman); *ırāk/yırāk > Özb. yirāk; Y. Uyg. yirāk/jirāk (uzak); *saḳāl > Özb. sâḳāl; Y. Uyg. saḳal (sakal) (TDBUÜ: 119-153; Necip, 1995: 337-426-458; KTLS, 1991: 191-357-737).

2. 2. 1. 2. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ilk hece dışındaki uzun ā ünlüsünün Altay Türkçesindeki bir istisna örnek dışında kısaldığı görülmektedir.

*tumān > Alt. tuman; Hks. tuban; Tuv. tuman (duman); *ırāk/yırāk > Alt. ırāk; Hks. ırāḥ; Tuv. ırāk (uzak); *saḳāl > Alt. saḡal/saal; Hks. saḡal (sakal) (TDBUÜ: 119-153; Killi, 1996: 130; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 88-148-186; Arıkoğlu, 2005: 206-401-525; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 57-109).

2. 2. 1. 2. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışında bulunan uzun ā ünlüsü kısalmıştır.

*saḳāl > Çuv. suhal (sakal); *ırāk/yırāk > Çuv. vīrah (uzak) (TDBUÜ: 119-153; Ceylan, 1997: 185; Bayram, 2007: 52-194).

2. 2. 1. 2. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde de ikinci sesteki ā'nın hem korunduğu hem de kısaldığı görülür.

*ırāk/yırāk > Yak. ırāḥ (uzak); *tumān > Yak. tuman (duman) (TDBUÜ: 119; Vasiliev, 1995: 74-284).

2. 2. 1. 2. 2. Öndamaksıllaşma

İlk hece dışındaki ā ünlüsünün kısılırken öndamaksıllaşmasına sadece Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Kumuk Türkçesinde tespit edilen bir örnekte rastlanılmış olup *ırāk/yırāk > Kmk. arek~yırak (uzak) (TDBUÜ: 119; Bammatov, 1969: 160; Eker, 1998: 191) Kumuk Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ā ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamıştır.

2. 2. 1. 2. 3. Yuvarlaklaşma

2. 2. 1. 2. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ā ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 2. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ā > o

Kırgız Türkçesindeki kuvvetli dudak uyumundan dolayı ā ünlüsünün yuvarlaklaşarak o'ya dönüştürüldüğü görülür.

ET. yoḡāru > Kırg. coḡoru (yukarı) (Gabain, 2003: 312; KTLS, 1991: 998; Yudahin, 1998: 218).

2. 2. 1. 2. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ā > ǎ

ā ünlüsü Özbek Türkçesinde bütün ünlü uzunluklarının neredeyse ǎ sesi ile karşılanmasına bağlı olarak a/o arası bir ses olan ve kısmen de yuvarlaklık niteliğine sahip olan ǎ sesine değişmiştir.

*ırāk/yırāk > Özb. yirāk (uzak); *saḡāl > Özb. sǎḡāl (sakal) (TDBUÜ: 119-153; KTLS, 1991: 357-737).

ā > u

Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hecede bulunan yuvarlak ünlünün etkisiyle ilk hece dışındaki ā ünlüsünün u'ya değiştiği görülür.

ET. yoḡāru > Y. Uyg. juḡuri (yukarı) (Gabain, 2003: 312; KTLS, 1991: 998).

2. 2. 1. 2. 3. 4. Kuzeydoḡu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ā ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneḡe rastlanılmamaktadır.

2. 2. 1. 2. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ā ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 1. 2. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ā ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 2. 4. Daralma

İlk hece dışındaki ā ünlüsünün sadece Karluk grubu Türk lehçeleri içerisinde sayılan Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hecede bulunan yuvarlak ünlünün etkisiyle ilk hece dışındaki ā ünlüsünün u'ya deḡişerek yuvarlaklaştığı ve daraldığı görülür ET. yoḡāru > Y. Uyg. juḡuri (yukarı) (Gabain, 2003: 312; KTLS, 1991: 998). Yeni Uygur Türkçesi dışında kalan diḡer çağdaş Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki ā ünlüsünün daraldığı herhangi bir örneḡe rastlanılamamıştır.

2. 2. 1. 2. 5. Ünlü Düşmesi

İlk hecede nadiren görülen ünlü düşmesi olayı ilk hece dışında daha yaygın bir şekilde görölmektedir. Bu kısımda iç ve son seste görülen ünlü düşmesi olayının da çeşitli sebepleri bulunmaktadır. İç seste ünlülerin (genellikle dar ünlülerin) iyelik ya da isim çekim eklerini almaları durumunda vurgunun isim çekim veya iyelik ekli heceye kayması neticesinde bu sözcüklerin iç hecesinde kalan dar ünlüler vurgusuz orta hece konumuna düştükleri için düşerler. Ayrıca orta hecede görülen dar ünlü düşmeleri daha çok r, l, n, y ünsüzlerinin komşuluḡunda meydana gelmiştir. Bunun dışında +A isimden fiil yapma eki, -l edilgen çatı eki, -n dönüşlülük çatı eki ve -ş işteşlik yapım eki olarak türemiş olan sözcüklerde sıkça görölmektedir (Tseng, 2002: 15-16). Söz sonundaki düşmeler ise genellikle diḡer ünlülere nazaran zayıf olan ı ünlüsünde görölmektedir. Ayrıca bu düşme hadisesinin bir sebebi ise agu/egü ses grubunun önce awu/ewü sonra

da w'nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle u olması ve yan yana gelen u'lardan birinin düşmesidir. Ayrıca sözcük birleşmeleri sırasında da düşme örneklerine rastlanmaktadır.

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında yer alan ā ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 1. 2. 6. Ünlü Türemesi

İlk hecede nadiren görülen ünlü türemesi olayı ilk hece dışında daha yaygındır. İç ve son seste genellikle ünsüz çiftlerinden kaynaklanan türemelere rastlanmaktadır. Genellikle alınma sözcüklerdeki ünsüz çiftleri arasında görülen bu durum Ar. fikir > TT. fikir; Kkp. pikir (fikir); Ar.. kahr > Kar. kahir (kahır); Ar. kudret > Kzk. kudret (güç, kudret); şekl > TT., Y. Uyg. şekil (şekil); Ar. ism > TT., Y. Uyg. isim (isim) (Öztürk, 1994: 14–15; Koç ve Doğan, 2004: 112–113; Kıvrakdal, 2000: 32; Uygur, 2001: 13) Türkçe sözcüklerde yer alabilecek olan ünsüz çiftleri arasında da görülür Türk > Bşk., Tat. Törek, bürk > Tat. bürük (bürk). Türkçede sadece sonda bulunabilen sayılı ünsüz çiftleri arasında bile ünlü türemelerinin görülüyor olması Türkçenin ünsüz çiftlerine nerede bulunursa bulunsun bir tepkisi olarak nitelendirilebilir. Türkçenin ünsüz çiftlerini reddetmesinin sebebi ise Türkçede ses ve sözcük temelinin ünlülere dayanıyor olmasıdır. Kısacası ön, iç ve son sesteki ünlü türemelerinin temelinde de diğer ses olaylarında olduğu gibi, dilin kendine uymayan durumlara verdiği tepki ve onları kendine benzetme çabası yatmaktadır.

Türkçede söz sonunda ünlü türemesinin sebebi genellikle gramer kitaplarında herhangi bir gerekçeye bağlı olmadan sadece bir okutma ünlüsü olarak verilmektedir; ancak bu türemenin sebebi, uzun ünlülerin kısalmışken yerini dolduracak türde bir ünlü türetmesine bağlanmalıdır. Çünkü okutma ünlüsünün türediği söylenen neredeyse bütün sözcüklerin aslında birincil uzunlukları taşıyan sözcükler olduğu açıkça görülmektedir. Kırgız, Kazak, Karakalpak, Tatar ve Gagavuz Türkçeleri gramerlerinde örnek olarak verilen sor- > sora-/sura- (sormak); yurt > yurta (yurt); tiz > tize (diz); genc > kençe (çocuk); taş- > tası- (taş-), yor- > jorı- (tabir et-, yor-); böy > büyi (zehirli örümcek), yig > şiyki (çiğ) (Özkan, 1996: 65–66; Öner, 1998: 14; Uygur, 2001: 3; Koç ve Doğan, 2004: 112–113; Başdaş ve Kutlu, 2004: 36) gibi birincil uzunluktan dolayı hece sonunda çeşitli ünlülerin türediği bu sözcükler, herhangi bir gerekçeye bağlı olmadan okutma ünlüsüne dayandırılmıştır. Oysa Tekin, kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin kısalmışken bazen hece sonunda normal süreli bir ünlü türettiklerini söyleyerek bu

türemelerin izahını yapmış ve son ses türemelerine şu örnekleri vermiştir AT. kũç- > Az. gucu- (kucaklamak), AT. bõ > (bõy >) Bulg. böyi (örümcek), AT. sãnç- > Doğu T. sancı- (TDBUÜ: 156-157). Birincil uzun ünlülerin kısalmışken bıraktığı bu etkiye bazen ünlünün uzunluğunu yitirmediği durumlarda da rastlanmaktadır.

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında ā ünlüsünün türediğı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 1. 2. 7. Ünlü İkizleşmesi (Diftong)

Türkçede ünlü ikizleşmesi olayı genellikle ya söz içindeki ünsüzlerin düşmesi veya uzun ünlülerin ikizleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Uzun ünlülerden kaynaklanan ikizleşme örnekleri genellikle uzun ünlüler ilk hecede bulunduğu için ilk hecede yoğunlaşmıştır. Ünsüzlerin düşmesi veya erimesiyle ilgili kısım ise daha çok ses grubu niteliğı taşıyan yapılar içerisinde görölmektedir. Bu yapılar da genellikle ilk hece dışında yer almaktadır. İlk hece dışında yer alan bu ünlü ikizleşmesi örneklerine ise ses gruplarındaki değişmeler kısmında da yer verileceğı için burada tekrar ele alınmayacaktır.

Tablo 37: İlk Hece Dışındaki ā Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā	ÇTL	ā
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	a	6.Yak.	ā, a
Az.	a	Bşk.	a	Özb.	â	Alt.	ā, a				
Gag.	a, ā	Kar.	a	Y.Uyg.	a, u	Hks.	a				
TT.	a	Krç-Blk	a			Tuv.	a				
Trkm.	ā, a	Kkp.	a								
		Kzk.	a								
		Kırg.	ā, a, o								
		Kmk.	a, e								
		Nog.	a								
		Kır. Tat.	a								
		Tat.	a								

Tablo 38: İlk Hece Dışındaki â Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	+		-			-	-		-	-	
	Gag.	+		-			-	-		-	-	
	TT.	+		-			-	-		-	-	
	Trkm.	+		-			-	-		-	-	
Kıpçak	Bşk.	+		-			-	-		-	-	
	Kar.	+		-			-	-		-	-	
	Krç.Blk	+		-			-	-		-	-	
	Kkp.	+		-			-	-		-	-	
	Kzk.	+		-			-	-		-	-	
	Kırg.	+		-			+	-		-	-	
	Kmk.	+		+			-	-		-	-	
	Nog.	+		-			-	-		-	-	
	Kır.Tat.	+		-			-	-		-	-	
	Tat.	+		-			-	-		-	-	
Karluk	Özb.	+		-			+	-		-	-	
	Y.Uyg.	+		-			+	+		-	-	
K.Doğ.	Alt.	+		-			-	-		-	-	
	Hks.	+		-			-	-		-	-	
	Tuv.	+		-			-	-		-	-	
Çuvaş	Çuv.	+		-			-	-		-	-	
Yakut	Yak.	+		-			-	-		-	-	

2. 2. 1. 3. a Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışında bulunan a ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuştur ET. ata > Kök. ata; Uyg. ata; Krh. ata; Hrz. ata; Çağ. ata; Kpç. ata; ETT. ata (ata, baba); ET. yalğan > Kök. yalğan; Uyg. yalğan; Krh. yalğan; Hrz. yalğan; Çağ. yalğan; Kpç. yalğan; ETT. yalan (yalan); ET. adak > Kök. adak; Uyg. adak; Krh. adak/ayak/azak; Hrz. adak; Çağ. ayak; Kpç. ayak/adak/azak/ayağ; ETT. ayak/ayah (ayak); ET. karañgu > Kök. Karañgu; Uyg. karañgu/ karañqu; Krh. karañgu/ karañqu; Hrz. karañgu/ karañqu; Çağ. karañgu; Kpç. karañu/karañgu/karañı/karañğı; ETT. karañu (karanlık); ET. kazğan- > Kök. kazğan-; Uyg. kazğan-; Krh. kazğan-; Hrz. kazğan-; Çağ. kazğan-; Kpç. kazğan-/kazan-; ETT. kazan- (kazanmak) (Gabain, 2003: 258-262-278-279-308; Caferoğlu, 1993: 2-16-111-115-183; DLT: 5-12-58-61-142; KB: 35; Ata, 1998: 5-26-201-210-467; LÇTO: 219; Karasoy, 1998: 354-357-496-673; Toparlı vd., 2003: 15-17-127-135-308; Dilçin, 1991: 587-588-618-620-646).

a ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmuş olmakla birlikte zaman zaman da u ve o ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmış; u ve ı ünlülerine değişerek daralmış; e ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır. a ünlüsünün Türk dilinin çağdaş lehçeleri açısından almış olduğu görünüm şöyledir:

2. 2. 1. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Oğuz grubu Türk lehçelerinde ilk hece dışında bulunan a ünlüsü genellikle korunmuştur. Fakat bazı örneklerde Azerbaycan Türkçesinde o'ya değişerek yuvarlaklaşmış; Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde e'ye değişerek öndamaksıllaşmış ve yine Türkmen Türkçesinde ı'ya değişerek daralmıştır. Bu ünlü Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde düşerken; Gagauz ve Türkmen Türkçelerinde ise türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle korunmaktadır. Fakat kimi örneklerde Başkurt, Kazak, Kırgız ve Kırım Tatar Türkçelerinde e'ye; Tatar Türkçesinde de i'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Bunun dışında Tatar Türkçesinde i'ye; bu grupta Karaim, Kumuk, Kırım Tatar Türkçesi

dışında kalan bütün lehçelerde ı'ya; Karaim ve Kumuk Türkçelerinde de u'ya değişerek daralmıştır. Ayrıca Karaim, Karaçay-Balkar ve Kırgız Türkçelerinde o'ya ve Karaim ve Kumuk Türkçelerinde de u'ya değişerek yuvarlaklaşmıştır. İlk hece dışındaki a ünlüsü bu grupta sadece Nogay Türkçesinde düşme; Karakalpak, Kazak ve Tatar Türkçelerinde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki a ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde korunmaktadır. Bu ünlü Yeni Uygur Türkçesinde Özbek Türkçesine göre daha fazla korunmuştur. Bu korunma dışında bazı örneklerde Özbek Türkçesinde e'ye; hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde i'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Kimi örneklerde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde i'ye; Özbek Türkçesinde ı'ya ve Yeni Uygur Türkçesinde de u'ya değişerek daralmış; bu u değişimi ile birlikte Özbek Türkçesinde â'ya değişerek de yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki a ünlüsü bu grupta düşme özelliği göstermezken; türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki a ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmaktadır. Fakat Altay Türkçesinde az sayıda örnekte o'ya değişerek yuvarlaklaştığı da görülmektedir. Ayrıca ilk hece dışındaki a ünlüsü bu gruptaki lehçelerde düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle u/i'ya dönüşmesine rağmen bazı sözcüklerin ilk hece dışındaki a ünlüleri korunmuştur. Fakat belirtildiği üzere u'ya, i'ya değişerek daralmış; e'ye değişerek öndamaksıllaşmış ve yine u'ya değişerek de yuvarlaklaşmıştır. İlk hece dışındaki a ünlüsünün bu lehçede düştüğüne rastlanmazken; türediğine rastlanılmaktadır.

2. 2. 1. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde de ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle korunmuştur; ancak õ veya oy şekline değişerek yuvarlaklaşmıştır. İlk hece dışındaki a ünlüsü bu lehçede düşme özelliği göstermezken; türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 4. a Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

a ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce a ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa a ünlüsünün Özbek Türkçesinde kısmen, Çuvaş Türkçesinde nadiren, bu lehçelerin dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ise çoğunlukla korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle korunmuştur.

AT. k̄āpa > Az. gaba; Gag. k̄aba; TT. kaba; Trkm. gāba (kaba, şışkin); AT. çānaḵ > Az. çanağ; Gag. çanaḵ; TT. çanak; Trkm. çānaḵ (çanak); AT. hāra > Az. ara; Gag. āra, ara; TT. ara; Trkm. āra (ara); AT. k̄āzgan > Az. gazan; Gag. kazan; TT. kazan; Trkm. gāzan (kazan); ET. kara > Az. gara; Gag. k̄ara; TT. kara; Trkm. ḡara (kara); ET. yapırğaḵ > Az. yarpağ; Gag. yaprak; TT. yaprak; Trkm. yaprak (yaprak) (TDBUÜ: 171-172-173; Gabain, 2003: 278-308; Choi, 1992: 240; KTLS, 1991: 22-23-114-115-418-419-436-437-460-461-966-967; Gaydarci vd., 1973: 20-214-224-228-247-528).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde de ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle korunmuştur.

ET. tāmga > Bşk. tamga; Kar. tamga; Krç-Blk. tamga; Kkp. tamga; Kzk. tañba; Kırg. tamga; Kmk. tamga; Nog. tamga; Kır. Tat. tamga; Tat. tamga (damga); AT. k̄ārga(n) > Bşk. k̄arga; Kar. k̄arga; Krç-Blk. k̄arga; Kkp. k̄arga; Kzk. k̄arga; Kırg. k̄arga; Kmk. k̄arga; Nog. k̄arga; Kır. Tat. k̄arga; Tat. k̄arga (karga); ET. kara > Bşk. kara; Kar. kara; Krç-Blk. kara; Kkp. kara; Kzk. kara; Kırg. kara; Kmk. kara; Nog. kara; Kır. Tat. kara; Tat. kara (kara); AT. k̄āzgan > Bşk. kazan; Kar. kazan; Krç-Blk. kazan; Kkp. kazan; Kzk. kazan; Kırg. kazan; Kmk. kazan; Nog. kazan; Kır. Tat. kazan; Tat. kazan (kazan); ET. adaḵ > Bşk. ayak; Kar. ayak; Krç-Blk. ayak; Kkp. ayak; Kzk. ayak; Kırg.

ayak; Kmk. ayak; Nog. ayak; Kır. Tat. ayak; Tat. ayak (ayak) (TDBUÜ: 90-173; Gabain, 2003: 258-278; KTLS, 1991: 34-35-148-149-436-437-440-441-460-461; Baskakov vd., 1974: 51-281-290-293-508; Tavkul, 2000: 98-242-245-251-374; Baskakov, 1958: 56-352-375-379-617; Bammatov, 1969: 178-189-191-303; Baskakov, 1963: 135-147-149-331; Üseinov, 2005: 33-116-120-121-243; Yudahin, 1998: 62-402-408-426-704).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki a ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde Özbek Türkçesine göre daha fazla korunmaktadır.

ET. tāmğa > Özb. temğa; Y. Uyg. tamğa (damga); AT. qārga(n) > Özb. qarğa; Y. Uyg. qa(r)ğa (karga); ET. qurtqar-/qutqar-/qurtgar- > Özb. qutqar-; Y. Uyg. qutqaz- (kurtarmak) (TDBUÜ: 90-173; Gabain, 2003: 284; KTLS, 1991: 149-441-519).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle korunmuştur.

ET. qara > Alt. qara; Hks. ħara; Tuv. qara (kara); AT. āla > Alt. ala; Hks. ala; Tuv. ala (alaca); ET. qulğaq > Alt. qulaq; Hks. ħulaħ; Tuv. qulaq (kulak); AT. ī > ET. ığaç > Alt. ağaş; Hks. ağas; Tuv. ıyaş (ağaç) (TDBUÜ: 171-175; Gabain, 2003: 273-278-284; Killi, 1996: 148; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 21-23-97-124; Arıkoğlu, 2005: 34-147-196; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 3-58-64-72).

Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde hem ilk hem de ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle u/ı/ĩ biçiminde görülmesine rağmen bazı sözcüklerin ilk hece dışındaki a ünlüleri korunmuştur.

AT. k̄azġan > Çuv. huran (kazan); AT. k̄ānāk > Çuv. h̄ıyma (kaymak); ET. k̄ara > Çuv. hura (kara); ET. yabaş > Çuv. ȳıvaş (yavaş) (TDBUÜ: 173; Gabain, 2003: 278-307; Ceylan, 1997: 190; Bayram, 2007: 84-274-275).

Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde de ilk hece dışındaki a ünlüsü genellikle korunmuştur.

ET. k̄ara > Yak. ħara (kara); AT. āla > Yak. ala (ala, alaca); ET. adaċ > Yak. ataĥ (ayak); ET. yaċa > Yak. saġa (yaka) (TDBUÜ: 171; Gabain, 2003: 258-278-307; Killi, 1996: 147-148-153).

2. 2. 1. 4. 1. Öndamaksıllaşma

2. 2. 1. 4. 1. 1. Oġuz Grubu Türk Lehçelerinde

a > e

Oġuz grubu Türk lehçelerinde ilk hece dışında bulunan a ünlüsü Türkmen Türkçesinde bazen öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin yanında bazen de tespit edilemeyen nedenlerden ötürü öndamaksıllaşarak e'ye dönüşür.

ET. ana > Trkm. ene (anne); ET. çalmaq > Trkm. çilmek (çalmak, vurmak, atmak); AT. s̄āb > sava- > savaş- > Trkm. söveş- (savaşmak) (TDBUÜ: 102; Clauson, 1972: 793; Gabain, 2003: 260-271; Choi, 1992: 241; KTLS, 1991: 20-21-114-115; 750-751).

Bu deġişime Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde tespit edilen birer örnekte de rastlanmaktadır ET. aymanċ > Uyg. eymenċ (çekingenlik, utanç, korku); ET. tapla- > Krh. tapla-ş-/teple-ş- (uzlaşmak, bir işe razı olmak) (Gabain, 2003: 263-297; Caferoġlu, 1993: 19; DLT: 113).

2. 2. 1. 4. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a > e

İlk hece dışındaki a ünsüzü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazen öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak bazen de tespit edilemeyen nedenlerden ötürü öndamaksıllaşarak e'ye dönüşür.

ET. ana > Bşk. ese/iney/ese; Kırg. ene; Tat. ine/ana/eni (anne); OT. ayran > Bşk. eyren/ayran; Tat. eyren (ayran); ET. inan- > Kzk., sen-; Kırg. işen- (inanmak, güvenmek) (Gabain, 2003: 260-273; DLT: 14; KTLS, 1991: 20-21-38-39-388; Aksu ve Işık, 1997: 15; Yudahin, 1998: 332-372; Koç ve Doğan, 2004: 66; Öner, 1998: 13).

a > i

Tatar Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hece dışında tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü a > i değişmesi görülür.

ET. ana > Tat. ine/ana/eni (anne) (Gabain, 2003: 260; KTLS, 1991: 20-21).

2. 2. 1. 4. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a > e

Özbek Türkçesinin karakteristik özelliklerinden birini yansıtan ve Özbek Türkçesinde örneğine çokça rastlanan bir değişmedir. Bu değişme hem birincil uzun ünlülerin öndamaksıllaştırıcı etkisine hem de öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkilerine bağlanabilir. Ayrıca sebebi tam olarak tespit edilemeyen değişmeler de çokça görülmektedir. Fakat bu tür değişmeleri Özbek Türkçesinin karakteristik yapısına bağlamak daha doğru olur.

ET. ana > Özb. âne (anne); ET. ata > Özb. âte (ata, baba); AT. hâra > Özb. âre (ara, arasında); AT. âlta- > Özb. elde- (aldatmak) (TDBUÜ: 171-173; Gabain, 2003: 260-262; KTLS, 1991: 14-21-23-33).

a > i

Daha çok Yeni Uygur Türkçesinde nadiren de Özbek Türkçesinde görülen bir değişmedir. Bu değişme genellikle öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkarken bazen de tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü ortaya çıkmaktadır.

AT. ĩgla- > ET. ağla-/yığla- > Y. Uyg. jigli- (ağlamak); ET. ata > Y. Uyg. ati (ata, baba); OT. tara- > Y. Uyg. tari- (taramak); *aḡsa- > OT. aḡsa- > Y. Uyg. aḡsi- (aksamak); AT. tāmar > Özb. tāmīr (damar) (TDBUÜ: 174-175; Gabain, 2003: 259-262; DLT: 6-114; KTLS, 1991: 9-13-33-147-851).

2. 2. 1. 4. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta a ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 4. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

a > e

Çuvaş Türkçesinde çoğunlukla öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin veya ilk hecedeki öndamaksıl ünlülerin etkisiyle ortaya çıkan bir değişmedir.

ET. yılan > Çuv. šīlen (yılan); ET. kısga > Çuv. kiske (kısa); ET. yuḡa > Çuv. šühe (ince) (Gabain, 2003: 280-310-313; Ceylan, 1997: 168-186).

2. 2. 1. 4. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede a ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 2. 1. 4. 2. Yuvarlaklaşma

2. 2. 1. 4. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a > o

Azerbaycan Türkçesinde g > v değişimine bağlı olarak ikinci hecede a ünlüsünün yuvarlaklaşarak o'ya dönüştüğü görülür.

ET. buzağı > Az. buzov (buzağı); OT. kırağı > Az. ğırov (kırağı); *kaşağı > Az. ğaşov (kaşağı) (Gabain, 2003: 271; DLT: 166; KTLS, 1991: 86-448).

Kıpçak Türkçesinde de son seste yer alan g/ğ seslerinin w'ye dönüşmesi sonucu g/ğ'dan önce gelen a'nın yuvarlaklaşarak o'ya dönüşmesi olayına rastlanmaktadır AT. ātağ > Kıp. atov/atuv/otuv (ada); ET. yarağ > Kıp. yarağ/yarağ/yarov (teçizat, silah) (TDBUÜ: 172; Gabain, 2003: 262; Toparlı vd., 2003: 16-311-313).

2. 2. 1. 4. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a > o

Kırgız Türkçesinde ilk hece dışındaki a ünlüsü ilk hecede bulunan yuvarlak ünlülerin etkisiyle yuvarlaklaşarak o'ya değişmektedir. Bu değişim diğer birkaç Kıpçak grubu Türk lehçesinde de nadiren görülür.

ET. oçağ > Kırg. oçok (ocak); OT. ortak > Kırg. ortok (ortak); ET. soğan > Kırg. soğon (soğan); ET. oy- > Kırg. oyno- (oynamak); ET. okşa- (benzemek) > Kırg. okšo- (benzemek) (Gabain, 2003: 288-289-294; DLT: 89; KTLS, 1991: 656-664-786; Eker, 1998: 189; Yudahin, 1998: 587-588-600-604-657).

a > u

Dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin etkisine bağlı olarak Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bazılarında ilk hece dışındaki a'nın yerini dar yuvarlak u'ya bıraktığı görülür.

AT. tamar > Kar. tamar/tamur/damar; Kmk. tamur (damar); ET. kıumursğa > Kar. kıumurstĥu ~ kıumurstka (karınca) (TDBUÜ: 102-174; Gabain, 2003: 284; Clauson, 1972: 793; KTLS, 1991: 751; Baskakov vd., 1974: 509; Bammatov, 1969: 303; Tavkul, 2000: 349; Eker, 1998: 190; Yudahin, 1998: 657).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. tamar > Krh. tamar/tamır/tamur; Kıp. damar/tamır/tamur (damar) (TDBUÜ: 173; DLT: 112; Toparlı vd., 2003: 261).

2. 2. 1. 4. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a > å

Özbek Türkçesinde örneğine çokça rastlanan bir değişme olan $a > \text{å}$ değişimine bağlı olarak a ünlüsünün yuvarlak bir nitelik taşıyan å ünlüsüne değişerek kısmen yuvarlaklaştığı görülür.

ET. *adaḫ* > Özb. *âyâk* (ayak); ET. *buğday* > Özb. *buğdây* (buğday); ET. *arslan* > Özb. *erslân* (aslan); OT. *ayran* > Özb. *eyrân* (ayran); AT. *ḳāzgan* > Özb. *ḳāzân* (kazan); ET. *oçaḳ* > Özb. *oçaḳ* (ocak); AT. *tālaḳ* > Özb. *telâḳ* (dalak) (TDBUÜ: 173-174; Gabain, 2003: 258-261-270-288; DLT: 14; KTLS, 1991: 29-35-39-83-145-461-657).

a > u

Yeni Uygur Türkçesinde dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin etkisine bağlı olarak a ünlüsünün yuvarlaklaşarak u ünlüsüne değiştiği görülür.

AT. *tāmar* > Y. Uyg. *tamur* (*damar*) (TDBUÜ: 102; KTLS, 1991: 147).

2. 2. 1. 4. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

$$\mathbf{a} > \mathbf{0}$$

Altay Türkçesinde ilk hecedeki geniş yuvarlak ünlünün etkisine bağlı olarak ilk hece dışındaki a ünlüsünün yuvarlaklaşıp o'ya dönüştüğü görülür.

AT. *ōyun* > ET. *oy-* > Alt. *oyno-* (*oynamak*); ET. *oḵša-* (*benzemek*) > Alt. *oṣḵoṣ* (*benzer*) (TDBUÜ: 177; Gabain, 2003: 289; Killi, 1996: 151-154; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 141-142).

2. 2. 1. 4. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

a > u

İlk hece dışındaki a ünlüsü Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ağu ses grubunun erimesi sonucu yuvarlaklaşarak u ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. buzağu > pıru (buzağı) (Gabain, 2003: 271; Ceylan, 1997: 133).

2. 2. 1. 4. 2. 6. Yakut Türkçesinde

a > o

Yakut Türkçesinde ilk hecedeki geniş yuvarlak ünlünün etkisine bağlı olarak ilk hece dışındaki a ünlüsünün yuvarlaklaşarak o şekline dönüştüğü görülür.

ET. ota- (ot vb. kesmek) > Yak. otoy- (kesmek) (TDBUÜ: 177; Gabain, 2003: 289; Killi, 1996: 151).

2. 2. 1. 4. 3. Daralma

2. 2. 1. 4. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

a > ı

Türkmen Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte a ünlüsünün daralarak ı ünlüsüne değiştiği görülür.

OT. çalpak > Trkm. çılpık (kir, pislik, çapak) (DLT: 28; KTLS, 1991: 116-117; Tekin vd., 1995: 120).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. tamar > ET. tamar/tamır; Uyg. tamar/tamır; Kırh. tamar/tamır/tamur; Kıp. damar/tamır/tamur (damar) (TDBUÜ: 173; Gabain, 2003: 296; Caferoğlu, 1993: 146; DLT: 112; Toparlı vd., 2003: 261).

2. 2. 1. 4. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

a > i

Tatar Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hece dışında tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü a > i değişmesi görülür.

ET. ana > Tat. ine/ana/eni (anne) (Gabain, 2003: 260; KTLS, 1991: 20-21).

a > ı

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bazen daraltıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak bazen de tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü ilk hece dışındaki a ünlüsü daralarak ı'ya değişmektedir.

AT. tamar > Bşk. tamır; Krç-Blk. tamır; Kkp. tamır; Kzk. tamır; Kırg. tamır; Nog. tamır; Tat. tamır (damar); OT. çalpak > Kzk. bılışık (kir, pislik, çapak) (TDBUÜ: 102; DLT: 28; KTLS, 1991: 116-146-147; Tavkul, 2000: 375; Baskakov, 1958: 617; Baskakov, 1963: 332; Yudahin, 1998: 704).

a > u

Dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin etkisine bağlı olarak Kıpçak grubu Türk lehçelerinin bazılarında ilk hece dışındaki a'nın yerini dar yuvarlak u'ya bıraktığı görülür.

AT. tamar > Kar. tamar/tamur/damar; Kmk. tamur (damar); ET. qumursğa > Kar. qumurstıu ~ qumurstқа (karınca) (TDBUÜ: 102-174; Gabain, 2003: 284; Eker, 1998: 190; Clauson, 1972: 793; KTLS, 1991: 751; Baskakov vd., 1974: 509; Bammatov, 1969: 303; Tavkul, 2000: 349; Yudahin, 1998: 657).

2. 2. 1. 4. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

a > ı

Özbek Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte a ünlüsü daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle daralıp ı ünlüsüne dönüşmektedir.

OT. alpak >  zb.  ilpık (kir, pislik, apak) (DLT: 28; KTLS, 1991: 117)

a > i

Daha ok Yeni Uygur Türkçesinde nadiren de  zbek Türkçesinde görülen bir deği medir. Bu değişme genellikle öndamaksıllaştırıcı ve daraltıcı ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkarken bazen de tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü ortaya çıkmaktadır.

AT.  gla- > ET. ağla-/y gla- > Y. Uyg. jigli- (ağlamak); ET. ata > Y. Uyg. ati (ata, baba); OT. tara- > Y. Uyg. tari- (taramak); *açsa- > OT. açsa- > Y. Uyg. aksi- (aksamak); AT. t mar >  zb. t mir (damar) (TDBUÜ: 174-175; DLT: 6-114; Gabain, 2003: 259-262; KTLS, 1991: 9-13-33-147-851).

a > u

Yeni Uygur Türkçesinde dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin etkisiyle ortaya çıkan bir deği medir.

AT. t mar > Y. Uyg. tamur (damar); AT. s b > sava- > savaş- > Y. Uyg. su u - (savaşmak) (TDBUÜ: 102-174; Clauson, 1972: 793; KTLS, 1991: 147-751).

2. 2. 1. 4. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta a ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 4. 3. 5. uva  Türkçesinde

a >  

uva  Türkçesinde hem a ünlüsünün sıkça  'ya değişmesiyle hem de daraltıcı etkiye sahip ünsüzlerin etkisiyle ortaya çıkan bir deği medir.

AT.   > ET.  ga > Çuv. yiv   (ağaç); ET. yumėaėla- > Çuv.  mirta- (yuvarlamak); AT. k pak > Çuv. hup  (kapak) (TDBUÜ: 173-175; Gabain, 2003: 273-313; Ceylan, 1997: 190-191; Bayram, 2007: 285).

a > u

Çuvaş Türkçesinde ağu ses grubunun erimesi sonucu yuvarlaklaşıp u'ya dönüşmesiyle ortaya çıkan bir değişimdir.

ET. buzağu > pıru (buzağı) (Gabain, 2003: 271; Ceylan, 1997: 133).

2. 2. 1. 4. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede a ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 2. 1. 4. 4. Ünlü Düşmesi

Türkmen Türkçesi dışındaki Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülen bir örnek ile AO. buragu > Az. burğu; Gag. burğu; TT. burgu (burgu) (Choi, 1992: 382) Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Nogay Türkçesinde görülen bir örnek dışında ET. yalañuz > Nog. yalgız (Gabain, 2003: 308; Güllüdağ, 1998: 63) Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında yer alan a ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 4. 5. Ünlü Türemesi

2. 2. 1. 4. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Türkmen ve Gagauz Türkçelerinde uzun ā/ō/ū ünlüleri kısılırken son seste bir a ünlüsü türetmektedir. Ayrıca a ünlüsünün Gagauz Türkçesinde tespit edilen bir örnekte bu sebepten bağımsız olarak türediği de görülmektedir.

AT. sōr- > Trkm. sora- (sormak); AT. tār- > Trkm. dāra- (kaçıp gitmek, uzaklaşmak); AT. yūrt > Gag. yurta (yurt); ET. ҡobuz > Gag. ҡopza (kopuz)⁴⁵ (TDBUÜ: 174-178; Caferoğlu, 1993: 118; Choi, 1992: 132; Özkan, 1996: 65-66).

⁴⁵ “kopza” sözcüğündeki türemenin sebebi reborrowing (ödünc verip tekrar alma) olayına dayanıyor olabilir; çünkü kopuz sözcüğü önce Türkçeden Rusçaya geçmiş daha sonra ise bazı Türk lehçeleri Rusçanın güçlü etkisi nedeniyle “kopuz” sözcüğünün Rusçadaki şekli olan “kopza”yı benimsemişlerdir.

a ünlüsünde görülen türeme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. yör- > Uyg. yora-/yör-; Kpç. yor-/yora- (yormak, tabir etmek); AT. āz > (az-cık >) ETT. azacık (azcık) (TDBUÜ: 100-179; Caferoğlu, 1993: 197; Clauson, 1972: 955; TDBUÜ: 228; Özkan, 2000: 105; Toparlı vd., 2003: 327).

2. 2. 1. 4. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubunda yer alan bazı lehçelerde uzun ō ünlüsü kısalırken son seste a ünlüsü türetmektedir.

AT. sör- > Kkp. sora-; Kzk. sura-; Tat. sora- (sormak) (TDBUÜ: 178; KTLS, 1991: 790; Öner, 1998: 14; Uygur, 2001: 3; Koç ve Doğan, 2004: 112).

2. 2. 1. 4. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de uzun ā ünlüsünün kısalırken son seste bir a ünlüsü türettiği görülmektedir.

AT. tāy > Özb. tağa; Y. Uyg. tağa (dayı) (TDBUÜ: 175; KTLS, 1991: 153).

2. 2. 1. 4. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında a ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 4. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde hem uzun ō ünlüsü kısalırken son seste bir a ünlüsü türetmekte hem de tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü son seste a ünlüsünün türediği görülmektedir.

AT. sör- > Çuv. şıra- (sormak); ET. berk > Çuv. parga (sağlam) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 267; Ceylan, 1997: 203).

2. 2. 1. 4. 5. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte son seste a ünlüsünün türediği görülmektedir.

ET. oñ > Yak. uña (sağ) (Gabain, 2003: 288; Killi, 1996: 167; Vasiliev, 1995: 225).

Tablo 39: İlk Hece Dışındaki a Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a	ÇTL	a
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karlı.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	a, e, ı, u	6.Yak.	a, o
Az.	a, o	Bşk.	a, e, ı	Özb.	a, e, â, ı, i	Alt.	a, o				
Gag.	a	Kar.	a, o, u	Y.Uyg.	a, i, u	Hks.	a				
TT.	a, e	Krç-Blk	a, ı, o, u			Tuv.	a				
Trkm.	a, e, ı	Kkp.	a, ı								
		Kzk.	a, e, ı								
		Kırg.	a, e, ı, o, u								
		Kmk.	a, u								
		Nog.	a, ı								
		Kır. Tat.	a								
		Tat.	a, e, ı, i								

Tablo 40: İlk Hece Dışındaki a Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-	-			+	-		+	-	
	Gag.	-	-	-			-	-		+	+	
	TT.	-	-	+			-	-		+	-	
	Trkm.	-	-	+			-	+		-	+	
Kıpçak	Bşk.	-	-	+			-	+		-	-	
	Kar.	-	-	-			+	+		-	-	
	Krç.Blk	-	-	-			+	+		-	-	
	Kkp.	-	-	-			-	+		-	+	
	Kzk.	-	-	+			-	+		-	+	
	Kırg.	-	-	+			+	+		-	-	
	Kmk.	-	-	-			+	+		-	-	
	Nog.	-	-	-			-	+		+	-	
	Kır.Tat.	-	-	-			-	-		-	-	
	Tat.	-	-	+			+	+		-	+	
Karluk	Özb.	-	-	+			+	+		-	+	
	Y.Uyg.	-	-	+			+	+		-	+	
K.Doğ.	Alt.	-	-	-			+	-		-	-	
	Hks.	-	-	-			-	-		-	-	
	Tuv.	-	-	-			-	-		-	-	
Çuvaş	Çuv.	+	-	-			-	-		-	+	
Yakut	Yak.	-	-	-			+	-		-	+	

2. 2. 1. 5. ĩ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışında nadir olarak bulunan bu ünlü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle kısalarak normal süreli ĩ ünlüsüne değişmiştir *kılıç > Kök. kılıç; Uyg. kılıç; Krh. kılıç; Hrz. kılıç; Çağ. kılıç; Kpç. kılıç/kılınç/kılıç; ETT. kılıç (kılıç); *yakın > Kök. yakın; Uyg. yakın; Krh. yakın; Hrz. yakın; Çağ. yakın; Kpç. yakın; ETT. yakın/yağın (yakın) (TDBUÜ: 119; Gabain, 2003: 307; Tekin, 2003: 247; Caferoğlu, 1993: 116-183; DLT: 65-142; Ata, 1998: 238-466; Karasoy, 1998: 505-673; Toparlı vd., 2003: 143-307; Dilçin, 1991: 621-646). Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

2. 2. 1. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ĩ ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde bazen korunmuş bazen de kısalmıştır. Gruptaki diğer lehçelerde ise tamamen kısalmıştır. Ayrıca ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışında görülen ĩ ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kısalarak normal süreli ĩ ünlüsüne dönüşmüştür. Ayrıca ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ĩ ünlüsü Karluk grubu Türk lehçelerinde genellikle kısalarak normal süreli ĩ ünlüsüne dönüşmüştür. Kimi örneklerde Özbek Türkçesinde i'ye değişerek öndamaksıllaştığı da görülür. Ayrıca ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme ve türeme özelliği göstermediği gibi ikizleşme özelliği de göstermemektedir.

2. 2. 1. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışında görülen ĩ ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısalarak normal süreli ĩ ünlüsüne dönüşmüştür. Ayrıca ĩ ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışında bulunan uzun ī ünlüsü kısalmış ve Çuvaş ĭ'ye değişmiştir. Bu değişimler göz önüne alındığında İlk hece dışındaki ī ünlüsünün ĭ'ye değişerek öndamaksıllaştığı da görülmektedir. Ayrıca ī ünlüsü bu lehçede ilk hecede düşme ve türeme özelliği göstermediği gibi ikizleşme özelliği de göstermemektedir.

2. 2. 1. 5. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hece dışında görülen ī ünlüsü bu lehçede hem korunmuş hem de kısalmıştır. Ayrıca ī ünlüsü bu gruptaki lehçelerde ilk hecede düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 6. ī Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 2. 1. 6. 1. Ünlü Kısalması

2. 2. 1. 6. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışında görülen uzun ī ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde bazen korunmuş bazen de kısalmıştır. Gruptaki diğer lehçelerde ise tamamen kısalmıştır.

*kılīç > Az. ğılınç; Gag. kılıç; TT. kılıç; Trkm. ğılıç/ğılınç (kılıç); *yakīn > Az. yaḥın; Gag. yakın; TT. yakın; Trkm. yakīn (yakın) (TDBUÜ: 119; KTLS, 1991: 474-475-956-957; Choi, 1992: 244; Gaydarci vd., 1973: 210-307).

2. 2. 1. 6. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ī ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kısalarak ı ünlüsüne dönüşmüştür.

*kılīç > Bşk. kılıs; Kar. kılıç; Krç-Blk. kılıç; Kkp. kılıs; Kzk. kılıs; Kırg. kılıç; Kmk. kılıç; Nog. kılıs; Kır. Tat. kılıç; Tat. kılıç (kılıç); *yakīn > Bşk. yakın; Kar. yakın;

Kkp. caķın; Kzk. jaķın; Kırg. caķın; Nog. yaķın; Kır. Tat. yaķın; Tat. yaķın (yakın) (TDBUÜ: 119; KTLS, 1991: 474-475; Baskakov vd., 1974: 385; Tavkul, 2000: 258; Baskakov, 1958: 427; Bammatov, 1969: 213; Baskakov, 1963: 200; Üseinov, 2005: 124-349; Yudahin, 1998: 163-452).

2. 2. 1. 6. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Karluk grubu Türk lehçelerinde de ilk hece dışındaki uzun ī ünlüsünün kısaldığı görülür.

*kılīç > Özb. kılıç; Y. Uyg. kılıç⁴⁶ (kılıç); *yaķīn > Özb. yaķın; Y. Uyg. yeķın (yakın) (TDBUÜ: 119; Necip, 1995: 234; KTLS, 1991: 475-957).

2. 2. 1. 6. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ilk hece dışındaki ī ünlüsü bu gruptaki lehçelerde kısalarak ı ünlüsüne dönüşür.

*kılīç > Alt. kılış; Hks. hılış; Tuv. hılış (kılıç); *yaķīn > Hks. çaķın (yakın) (TDBUÜ: 119; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 108; Arıkoğlu, 2005: 73-171; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 50).

2. 2. 1. 6. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışında bulunan ī ünlüsü kısalarak ĭ ĭ ünlülerine değişmiştir.

*kılīç > Çuv. hĭś (kılıç); *yaķīn > Çuv. śıvĭh (yakın) (TDBUÜ: 119; Bayram, 2007: 214-271).

⁴⁶21. dipnotta belirtilmiş olan sebepten dolayı çalışmada Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin alfabelerinde gösterilmeyen ı sesinin ilgili yerlerde kullanılması uygun görülmüştür. Bununla ilgili olarak Yeni Uygur Türkçesindeki “kılıç” sözcüğü Necip (1995: 234) tarafından “kiliç” şeklinde verilse de eldeki çalışmada bu sözcüğün KTLS (1991: 475)’de verilen “kılıç” şeklinin esas alınması uygun görülmüştür. Aynı açıklama “yakın” sözcüğü için de geçerlidir.

2. 2. 1. 6. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ikinci sesteki ī'nın hem uzun hem de normal olarak ikili bir kullanıma sahip olduğu görülür.

*kılīç > Yak. kılīs/kılīs (TDBUÜ: 119; Vasiliev, 1995: 153).

2. 2. 1. 6. 2. Öndamaksıllaşma

İlk hece dışındaki ī ünlüsünün kısalarırken öndamaksıllaşmasına sadece Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir örnekte rastlanılmış olup *kılīç > Çuv. hiś (kılıç) (TDBUÜ: 119; Bayram, 2007: 271) Çuvaş Türkçesi dışındaki Türk dilinin diğer çağdaş lehçelerinde ī ünlüsünün kısalarırken öndamaksıllaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamıştır.

2. 2. 1. 6. 3. Yuvarlaklaşma

Türk dilinin çağdaş lehçelerinde ī ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 1. 6. 4. Genişleme

Türk dilinin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışındaki ī ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 6. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında yer alan ī ünlüsünün düştüğü herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 2. 1. 6. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında ī ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 41: İlk Hece Dışındaki ĩ Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ	ÇTL	ĩ
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karlı.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ĩ, ĩ	6.Yak.	ĩ, ĩ
Az.	1	Bşk.	1	Özb.	ĩ, ĩ	Alt.	1				
Gag.	1	Kar.	1	Y.Uyg.	1	Hks.	1				
TT.	1	Krç-Blk	1			Tuv.	1				
Trkm	ĩ, ĩ	Kkp.	1								
		Kzk.	1								
		Kırg.	1								
		Kmk.	1								
		Nog.	1								
		Kır.Tat.	1								
		Tat.	1								

Tablo 42: İlk Hece Dışındaki ĩ Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	+		-			-		-	-	-	
	Gag.	+		-			-		-	-	-	
	TT.	+		-			-		-	-	-	
	Trkm.	+		-			-		-	-	-	
Kıpçak	Bşk.	+		-			-		-	-	-	
	Kar.	+		-			-		-	-	-	
	Krç.Blk	+		-			-		-	-	-	
	Kkp.	+		-			-		-	-	-	
	Kzk.	+		-			-		-	-	-	
	Kırg.	+		-			-		-	-	-	
	Kmk.	+		-			-		-	-	-	
	Nog.	+		-			-		-	-	-	
	Kır.Tat.	+		-			-		-	-	-	
	Tat.	+		-			-		-	-	-	
Karluk	Özb.	+		+			-		-	-	-	
	Y.Uyg.	+		-			-		-	-	-	
K.Doğ.	Alt.	+		-			-		-	-	-	
	Hks.	+		-			-		-	-	-	
	Tuv.	+		-			-		-	-	-	
Çuvaş	Çuv.	+		+			-		-	-	-	
Yakut	Yak.	+		-			-		-	-	-	

2. 2. 1. 7. ı Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Türk dilinin tarihî dönemlerinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle korunmuştur ET. kalın > Kök. kalın; Uyg. kalın; Krh. kalın; Hrz. kalın; Çağ. kalın; Kpç. kalın/kalıñ; ETT. kalıñ (kalın, yoğun, sık); ET. yañıl- > Kök. yañıl-; Uyg. yañıl-; Krh. yañıl-; Hrz. yañıl-; Çağ. yañıl-; Kpç. yañıl-/ yañal-; ETT. yañıl- (yanılmak); AT. kârı > Kök. karı; Uyg. qarı; Krh. qarı; Hrz. qarı; Çağ. qarı; Kpç. qarı; ETT. qarı (ihtiyar, yaşlı, koca) (TDBUÜ: 173; Gabain, 2003: 277-308; Tekin, 2003: 245-246-258; Caferoğlu, 1993: 108-111-185; DLT: 56-58-144; Ata, 1998: 198-202-469; Karasoy, 1998: 494-496-675; Toparlı vd., 2003: 124-128-310; Dilçin, 1991: 617-619-647).

ı ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmakla birlikte kimi zaman o, u ve ü ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmış; ü ve i ünlülerine değişerek öndamaksıllaşmış; o ve a ünlülerine değişerek de genişlemiştir. Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

2. 2. 1. 7. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ı ünlüsü Oğuz grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmuştur. Bazı örneklerde ise Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde i'ye değişerek öndamaksıllaşmış; Azerbaycan, Gagauz ve Türkmen Türkçelerinde a'ya değişerek genişlemiş ve bu gruptaki bütün lehçelerde u ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki ı ünlüsü bu gruptaki tüm lehçelerde düşme ve türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 7. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ı ünlüsü Kıpçak grubu Türk lehçelerinde genellikle korunmaktadır. Fakat bu grupta Karaim ve Kırım Tatar Türkçeleri dışındaki bütün lehçelerde bazen a ünlüsüne bazen de Başkurt Türkçesinde ö ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Başkurt Türkçesindeki bu değişmeyle (ö) birlikte bu grupta Başkurt, Karakalpak ve Kazak Türkçeleri dışında yer alan bütün lehçelerde bazı örneklerde u'ya ve Nogay Türkçesinde ü'ye değişerek yuvarlaklaşmıştır. Kimi örneklerde ise Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde i'ye ve Nogay Türkçesinde de ü'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca bu grupta Başkurt, Kırgız ve Nogay Türkçeleri dışındaki

bütün lehçelerde düşme; Kumuk ve Kırım Tatar Türkçeleri dışındaki bütün lehçelerde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 7. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ı sesi nadiren korunmaktadır; çünkü genellikle i'ye değişmektedir. Bunun dışında bazı örneklerde Özbek Türkçesinde ü'ye; Yeni Uygur Türkçesinde de e'ye değişerek öndamaksıllaşmakta; hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde a'ya ve Yeni Uygur Türkçesinde de e'ye değişerek genişlemekte; hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde u'ya, Özbek Türkçesinde ise ü'ye değişerek yuvarlaklaşmaktadır. Ayrıca ilk hece dışındaki ı ünlüsü bu gruptaki her iki çağdaş lehçede de düşme ve türeme olayına uğramıştır.

2. 2. 1. 7. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ı ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle dudak uyumuna bağlı olarak ilk hecedeki ünlünün durumuna göre şekillenmektedir. Yani ilk hecede düz ünlü varsa korunmuş, yuvarlak ünlü varsa u ünlüsüne değişerek yuvarlaklaşmıştır. Kimi örneklerde ise Altay ve Hakas Türkçelerinde a ünlüsüne değişerek genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ı ünlüsü bu grupta sadece Altay Türkçesinde düşme; gruptaki tüm lehçelerde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 7. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle ĩ'ye, nadiren i ünlüsüne ve bazen de e ünlüsüne değişerek öndamaksıllaşmıştır; ancak bazı durumlarda bir nebze de olsa korunup kısa ĩ'ya değişerek daha da kısalmıştır. Bunun dışında a ve e ünlülerine değişerek genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ı ünlüsünün bu lehçede hem düştüğü hem de türediği görülmektedir.

2. 2. 1. 7. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle korunmuştur. Fakat bazen a'ya ve o'ya değişerek genişlemiş bazen de o'ya değişmeyle birlikte u'ya da değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki ı ünlüsü bu lehçede hem düşme hem de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 8. ı Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

ı ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce ı ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa ı ünlüsünün Karluk ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde kısmen, Çuvaş Türkçesinde kısa ĭ şekliyle nadiren, bu lehçelerin dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ise çoğunlukla korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle korunmaktadır.

ET. altı > Az. altı; Gag. altı; TT. altı; Trkm. altı (altı); AT. hārı > Az. arı; Gag. ārı/arı; TT. arı; Trkm. arı (arı); ET. adır- > Az. ayır-; Gag. ayır-; TT. ayır-; Trkm. ayır- (ayırmaq); ET. adğır > Az. ayğır; Gag. haygır/aygır; TT. aygır; Trkm. aygır (aygır) (TDBUÜ: 173; Gabain, 2003: 258-260; Choi, 1992: 245; KTLS, 1991: 18-19-24-25-36-37; Gaydarci vd., 1973: 31-43-44-55).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle korunmaktadır.

AT. bālık > Bşk. balık; Kar. balık; Krç-Blk. balık; Kkp. balık; Kzk. balık; Kırg. balık; Kmk. balık; Nog. balık; Kır. Tat. balık; Tat. balık (balık); ET. altı > Bşk. altı; Kar. altı; Krç-Blk. altı; Kkp. altı; Kzk. altı; Kırg. altı; Kmk. altı; Nog. altı; Kır. Tat. altı; Tat. altı (altı); ET. balçık > Bşk. balsık; Kar. balçık; Krç-Blk. balçık; Kkp. balşık; Kzk. balşık; Kırg. balçık; Kmk. balçık; Nog. balşık; Kır. Tat. balçık; Tat. balçık (balçık, çamur); ET. adğır > Bşk. ayğır; Kar. ayğır; Krç-Blk. ayğır; Kkp. ayğır; Kzk. ayğır; Kırg. ayğır; Kmk. ayğır; Nog. ayğır; Kır. Tat. ayğır; Tat. ayğır (aygır) (TDBUÜ: 172; Gabain, 2003: 258-260; Alyılmaz, 2004: 141; KTLS, 1991: 18-19-36-37-48-49; Baskakov vd., 1974: 52-65-101; Pröhle, 1991: 9; Tavkul, 2000: 81-100-109; Baskakov, 1958: 25-40-83; Bammatorov, 1969: 32-40-62; Baskakov, 1963: 29-39-69; Üseinov, 2005: 13-20-37; Yudahin, 1998: 30-65-83-84).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle korunmaktadır.

ET. yılığ > Özb. ılık; Y. Uyg. illik⁴⁷ (ılık); ET. sakız > Özb. sekiç; Y. Uyg. sêgız (sakız); AT. sārığ > Özb. serik; Y. Uyg. sêrik (sarı); AT. bākır- > Özb. bakır-; Y. Uyg. vaqır- (bağırmaq) (TDBUÜ: 172-174; Gabain, 2003: 292-310; KTLS, 1991: 45-357-737-747; Necip, 1995: 175-349-351-451).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ı ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle dudak uyumuna bağlı olarak ilk hecedeki ünlünün durumuna göre şekillenmektedir. Yani ilk hecede düz ünlü varsa korunmuş, yuvarlak ünlü varsa u ünlüsüne değişmiştir.

ET. içğın- > Alt. içkın-; Hks. ıshın-; Tuv. ışkın- (kaybolmak); ET. kızıl > Alt. kızıl; Hks. hızıl; Tuv. kızıl (kızıl); ET. yılkı > Alt. cılkı; Hks. çılğı; Tuv. çılğı (at sürüsü); ET. altı > Alt. altı; Hks. altı; Tuv. aldı (altı) (Orkun, 1987: 807; Gabain, 2003: 260-281-310; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4-24-58-68; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 25-87-111; Arıkoğlu, 2005: 40-93-181-208; Killi, 1996: 202-203).

Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle ĩ, nadiren de i ünlüsüne değişmektedir; ancak bazı durumlarda bir nebze de olsa korunarak kısa ĩ'ya değişmiştir. Bu değişim ya Tatar Türkçesinden alınan ödünçlemelerde ya da ortak Türkçede ilk hecede bulunan a ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde ı/ĩ'ya değişmesi sonucu ilk hece dışındaki ı'nın ilk heceye benzemesi nedeniyledir. Ayrıca s > ş değişimiyle ortaya çıkan

⁴⁷21. dipnotta belirtilmiş olan sebepten dolayı çalışmada Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinin alfabelerinde gösterilmeyen ı sesinin ilgili yerlerde kullanılması uygun görülmüştür. Bununla ilgili olarak “ılık” sözcüğü Yeni Uygur Türkçesinde Necip (1995: 234) tarafından “illik” şeklinde verilse de eldeki çalışmada bu sözcüğün KTLS (1991: 475)’de verilen “illik” şeklinin esas alınması uygun görülmüştür. Ayrıca bu sözcük için geçerli olan bu durum sakız, sārığ ve bākır- sözcükleri için de geçerlidir.

ş ünsüzünün Çuvaş Türkçesindeki artdamaksıllaşma özelliğine bağlı olarak da ı ünlüsünün kısa i olarak korunduğu görülür.

AT. ağır > Çuv. yivir (ağır); ET. kemiş > Çuv. himil (kemiş); ET. kıımız > Tat. kıımız > Çuv. kimis (kımız); AT. kıır- > Çuv. yihir- (bağırmaq); AT. sıkır- > Çuv. şihir- (ısıklık çalmak); AT. üdi- > Çuv. şivir- (uyumak) (TDBUÜ: 171-176-179; Gabain, 2003: 277; Caferoğlu, 1993: 116; Ceylan, 1997: 83-154-165-168-184).

Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle korunmaktadır.

ET. kızıl > Yak. kıhıl (kızıl); ET. yılkı > Yak. sılkı (at sürüsü); ET. alkış > Yak. algıs (hayır duası, alkış, takdis); ET. alın- > Yak. ılın- (alınmak, elde edilmek) (Gabain, 2003: 260-281-310; Vasiliev, 1995: 157; Killi, 1996: 202-206-207).

2. 2. 1. 8. 1. Öndamaksıllaşma

2. 2. 1. 8. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı > i

Bu grupta Türkmen Türkçesi dışındaki lehçelerde tespit edilen bir örnekte y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisiyle ı ünlüsü i'ye dönüşmektedir.

ET. yañı > Az. yêni; Gag. eni; TT. yeni (yeni, taze) (Gabain, 2003: 308; Choi, 1992: 250; KTLS, 1991: 984-985; Gaydarci vd., 1973: 177).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. adın > Krh. adın/adın/edin (başka, yabancı); ET. adır- > Krh. eğir-/ödür-/öçür-/üdü- (ayırmaq); ET. amtı > Uyg. amtı/amdı/emti (şimdi) (Gabain, 2003: 258-260; Caferoğlu, 1993: 9; DLT: 5-6).

2. 2. 1. 8. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı > i

Kazak, Karaim, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerindeki bazı sözcüklerin ilk hece dışındaki ı ünlüsü öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin veya ünlü uzunluğunun zayıf olması sebebiyle öndamaksıllaşarak i'ye dönüşür.

ET. *şamçı* > Krç-Blk. *şamçı* (kamçı); ET. **şamış/kamuş*; AK. *şamış* > Krç-Blk. *şamış* (kamış); AT. *ārīg* > Krç-Blk. *aruw/ariw* (güzel, iyi, temiz); AT. *sārīg* > Kmk. *sari* (sarı); AT. *qārı* > Kzk. *keri* (yaşlı) (TDBUÜ: 172-173-174; Gabain, 2003: 277; Caferoğlu, 1993: 109; KTLS, 1991: 974; Bammatov, 1969: 279; Tavkul, 2000: 90-239; Eker, 1998: 85-193-195-196).

ı > ü

Nogay Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ilk hece dışındaki ı ünlüsünün g > w değişimine bağlı olarak yuvarlaklaştığı ve kısılrken öndamaksıllaşp ü ünlüsüne dönüştüğü görülür.

AT. *ārīg* > Nog. *erüw* (güzel, iyi, temiz) (TDBUÜ: 172; Eker, 1998: 60).

Karahanlı Türkçesinde de tespit edilen bu değişim ya ı ünlüsünün yuvarlaklaştırmacı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp u'ya oradan da öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşıp ü sesine dönüşmesi yoluyla ya da ilk hecede bulunan a ünlüsünün öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisine bağlı olarak öndamaksıllaşıp e'ye oradan da e > ö değişimiyle ortaya çıkan ö ünlüsünün ilk hece dışındaki ı ünlüsünü ü'ye dönüştürmesi yoluyla gerçekleşmektedir ET. *amrıl-* > Krh. *amrul-/emrül-* (sakinleşmek); ET. *adır-* > Krh. *eğir-/ödür-/öçür-/üdü-* (ayırarak) (Gabain, 2003: 258-260; DLT: 6-8).

2. 2. 1. 8. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı > i

İlk hece dışındaki ı ünlüsü bu grupta çoğunlukla öndamaksıl karşılığı olan i'ye değişmektedir.

AT. kārı > Özb. қари; Y. Uyg. kəri (yaşlı, ihtiyar); ET. қарın > Özb. қарин; Y. Uyg. kərin (karın); ET. қалın > Özb. қалин; Y. Uyg. kəlin (kalın, yoğun); ET. adrı > Özb. eyri; Y. Uyg. ayrim (ayrı) (TDBUÜ: 173; Gabain, 2003: 258-277-278; KTLS, 1991: 39-429-443-975; Necip, 1995: 25-232).

ı > ü

Bu değişim Özbek Türkçesinde tespit edilen AT. bōyin > Özb. boyün (boyun) sözcüğünde görülmektedir (TDBUÜ: 177; KTLS, 1991: 79). Sözcükteki ı > ü değişimi ı > u > ü değişim çizgisini takip etmektedir. Değişimin sebebi ise iç seste yer alan y ünsüzünün öndamaksıllaştırıcı etkisi veya o ünlüsünün kısalarken bıraktığı öndamaksıllaştırıcı etki olabilir.

ı > e

İlk hece dışındaki ı ünlüsünün genişleyerek e ünlüsüne değişmesi Yeni Uygur Türkçesinde AT. hārı > Y. Uyg. here (arı) sözcüğünde tespit edilmiştir. Bu değişimin sebebi ā ünlüsünün kısalarken bıraktığı öndamaksıllaşma etkisine bağlıdır; çünkü öncelikle ilk hecedeki uzun a kısalarak ve öndamaksıllaşarak e'ye oradan da ikinci hecedeki ı'ya tesir ederek kendine benzetip e'ye dönüştürür.

2. 2. 1. 8. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ı ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 8. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ı > ĭ

Çuvaş Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü genellikle ĭ (nadiren de i) ünlüsüne değişmektedir.

ET. yañı > Çuv. śĩñ (yeni); ET. yalın > Çuv. śulĩm (alev) (Gabain, 2003: 277-308; Ceylan, 1997: 104-108).

ı > e

Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hece dışındaki ı ünlüsünün genişleyerek ve öndamaksıllaşarak e ünlüsüne dönüştüğü görülür.

ET. bağır > pıver (karaciğer) (Gabain, 2003: 266; Ceylan, 1997: 154).

2. 2. 1. 8. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ı ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 1. 8. 2. Yuvarlaklaşma

2. 2. 1. 8. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

İlk hece dışındaki ı ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecede yer alan u, o ünlüleri ve dudak ünsüzleri komşuluğunda yuvarlaklaşarak u ünlüsüne değişir.

ET. kızı/közü > Az. ğuzu; Gag. kuzu; TT. kuzu (kuzu); ET. topık > Az. topuğ; Gag. topuk; TT. topuk; Trkm. topuk (topuk); ET. bulıt > Az. bulud; Gag. bulut; TT. bulut; Trkm. bulut (bulut); ET. tokı- > Az. tohu-; Gag. doğu-; TT. doku- (vurmak, dövmek, dokumak) (TDBUÜ: 108; Tekin, 2003: 241-255; Gabain, 2003: 282-301; Choi, 1992: 248-249; KTLS, 1991: 84-85-182-524-525-898-899; Gaydarci vd., 1973: 96-151-292-474).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. kapiğ > Krh. kapuğ; Hr. kapuğ; Çağ. kapu; Kpç. kapu/kapı; ETT. kapu (kapı); ET. ıçgın- > Uyg. ıçgın-/ıçğun-; Hr. ıçgın-/ıçğun-/ıçkun- ETT. uçhun-/uçkun- (kaybetmek); ET. yabız > Krh. yawuz/yafuz; Hr. yawuz; Çağ. yavuz; Kpç. yavuz; ETT. yavuz (kötü, fena) (Gabain, 2003: 277; Tekin, 2003: 244-257; LÇTO: 301; Caferoğlu, 1993: 56; DLT: 57-141; Ata, 1998: 177-200-476; Karasoy, 1998: 495; Toparlı vd., 2003: 126-316; Dilçin, 1991: 618-642-643; Yıldız, 2008: 520).

2. 2. 1. 8. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

İlk hece dışındaki ı ünlüsü bazı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin etkisiyle yuvarlaklaşarak u ünlüsüne değişir. Bu değişim Kıpçak Türkçesinin özelliklerinden biri olan g/ğ > w değişimine bağlı olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu ses değişmesi özellikle Kumuk Türkçesinde neredeyse genel bir kural gibidir (kapıg > kapu; asıg > asuw; kozı/kōzı > kozu; kūrı > kuru).

ET. kozı/kōzı > Kar. kozu; Krç-Blk. kozu; Kırg. kozu; Kmk. kozu (kuzu); AT. kūrı- > Bşk. qöröv; Kar. quru-; Krç-Blk. quru-; Kmk. quru-; Nog. quruv; Tat. qoru (kurumak); ET. bağır > Kar. bawur; Krç-Blk. bavur; Kmk. bawur (karaciğer); AT. ārıg > Kar. aruw; Krç-Blk. aruw/ariw; Kkp. aruw; Kzk. aruw; Tat. aru (temiz) (TDBUÜ: 108-172-179; Gabain, 2003: 266-282; KTLS, 1991: 520-521-524-730-731; Baskakov vd., 1974: 76-94-329-375; Tavkul, 2000: 90-114-272-282; Bammatov, 1969: 57-198-207; Baskakov, 1963: 189; Üseinov, 2005: 26; Eker, 1998: 66; Yudahin, 1998: 125-495).

ı > ö

İlk hece dışındaki ı ünlüsü Başkurt Türkçesinde dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin etkisiyle yuvarlaklaşarak ö ünlüsüne de değişmektedir.

AT. kūrı- > Bşk. qöröv (TDBUÜ: 179; KTLS, 1991: 520).

ı > ü

Nogay Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ilk hece dışındaki ı ünlüsünün öncelikle g > w değişimine bağlı olarak yuvarlaklaştığı ve daha sonra da ilk hecedeki uzun ā ünlüsünün kısalmış ki öndamaksıllaştırıcı etkisiyle öndamaksıllaşarak ü sesine dönüştüğü görülür.

AT. ārıg > Nog. erüw (güzel, iyi, temiz) (TDBUÜ: 172; Eker, 1998: 60).

2. 2. 1. 8. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

İlk hece dışındaki ı ünlüsü hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde bazı durumlarda yuvarlaklaşarak u ünlüsüne değişir. Özbek Türkçesinde ı > u değişimi genellikle g > v değişimine bağlı olarak ortaya çıkan v ünsüzünün ve diğer dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ileler. Yeni Uygur Türkçesinde ise Özbek Türkçesine göre daha yaygın olarak görülen bu değişim daha çok ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin veya dudak ünsüzlerinin etkisi ileler; ancak her iki lehçede de herhangi bir nedene bağlı olmaksızın ı > u değişiminin gerçekleştiği de görülmektedir.

*bıltır > bildir > Özb. bultur; Y. Uyg. bultur (geçen yıl); ET. bulıt > Özb. bulut; Y. Uyg. bulut (bulut); ET. soğık > Özb. savuq; Y. Uyg. soğuk (soğuk); ET. balçık > Özb. balçık; Y. Uyg. balçuq (balçık, çamur); AT. bōyin > Y. Uyg. boyun (boyun) (TDBUÜ: 177; Tekin, 2003: 241; Gabain, 2003: 294; Alyılmaz, 2004: 141; DLT: 20; KTLS, 1991: 49-67-79-85-185; Necip, 1995: 29-50-52-357).

ı > ü

Özbek Türkçesinde tespit edilen AT. bōyin > Özb. boyün (boyun) sözcüğünde görülmektedir (TDBUÜ: 177; KTLS, 1991: 79). Sözcükteki ı > ü değişimi ı > u > ü değişim çizgisini takip etmektedir. Değişimin sebebi ise iç seste yer alan y ünsüzünün öndamaksillaştırıcı etkisi veya o ünlüsünün kısalmışken bıraktığı öndamaksillaştırıcı etki olabilir.

2. 2. 1. 8. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ı > u

İlk hece dışındaki ı ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle dudak uyumuna veya ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisine bağlı olarak u ünlüsüne değişmiştir.

AT. ūlı- > Alt. ulu-; Hks. ulu-; Tuv. ulu- (ulumak); AT. qūrı- > Alt. quru-; Hks. huru- (kurumak); AT. ūdı- > Alt. uyu-; Hks. uzu-; Tuv. udu- (uyumak); ET. topıq > Alt.

tobuḡ; Tuv. dovuk (topuk, diz kapağı); ET. kıdıḡ > Alt. kıyu (kıyı, sınır) (TDBUÜ: 179; Gabain, 2003: 280-301; Killi, 1996: 208; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 126-127-179-193-196; Arıkoğlu, 2005: 199-514-539-544; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 35-111-112).

2. 2. 1. 8. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ı ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 8. 2. 6. Yakut Türkçesinde

ı > u

Yakut Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü bazen ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşarak u ünlüsüne değişmektedir.

ET. topıḡ > Yak. tobuḡ (diz kapağı); AT. būtı- > ET. butıḡ > Yak. mutuk (dal, budak); AT. ūdı- > Yak. utuy- (uyumak); AT. ūlı- > Yak. uluy- (ulumak) (TDBUÜ: 179; Gabain, 2003: 271; Killi, 1996: 206-208-209; Vasiliev, 1995: 42-69-283).

ı > o

Yakut Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü bazen ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşarak o ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. töl- > ET. tolı > Yak. tolon (dolu“yağış şekli”) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 301; Vasiliev, 1995: 71; Killi, 1996: 205).

ı > o değişimine Tuna Bulgar Türkçesinde ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanmaktadır. Bu dönemlerde tespit edilen ı > o değişimi bazen tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü bazen de ğ ünsüzünün öncelikle w/v’ye değişip oradan da kendinden önce gelen ı ünlüsünü yuvarlaklaştırmasına bağlı olarak meydana gelmektedir ET. altı > T. Bul. alto (altı); ET. sığır > T. Bul. şęor (sığır); AT. ārıḡ > Kpç. arov/arav/arı/aru/uru (temiz); ET. yarsı- > Kpç. yarsov (kızmak, nefret etmek); ET. tatıḡ > Kpç. tatov (tat, yemek); ET. asıḡ > Kpç. asov (fayda, yardım) (TDBUÜ: 174;

Gabain, 2003: 260-262-297-309; Tekin, 1987: 13; Alyılmaz, 2004: 279; Ercilasun, 2005: 212–213; Toparlı vd., 2003: 11-13-265-313).

2. 2. 1. 8. 3. Genişleme

2. 2. 1. 8. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ı > a

Fiil kök ve gövdelerinin sonunda bulunan ı ünlüsü Türkmen Türkçesinde ve çok nadir olarak da Gagauz ve Azerbaycan Türkçelerinde genişleyerek a ünlüsüne dönüşmektedir. Türkmen Türkçesi dışındaki Oğuz grubu Türk lehçelerinde ise bu ünlü kendinden önceki ünlülerin niteliklerine bağlı olarak şekillenir.

AT. kıır- > Trkm. kıra- (kurumak); AT. hācı- > Trkm. āca- (acılaşmak); AT. ūlı- > Az. ula-; Gag. ula-/ulu-; Trkm. uvla- (ulumak) (TDBUÜ: 172-179; Choi, 1992: 246-247; KTLS, 1991: 2-3; 520-521-914-915; Gaydarci vd., 1973: 27-485).

Bu değişime Uygur Türkçesi başta olmak üzere Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. kapiğ > Uyg. kapiğ/kapağ (kapı); AT. āğız > Uyg. ağız/ağaz (ağız); ET. adğır > Uyg. adğır/adğar (aygır); AT. āğır > Uyg. ağır/ağar (ağır); ET. yaratığ > Uyg. yaratağ (yaratık); ET. arwış > Kırh. arwış/arwaş (büyü, efsun); ET. yañıl- > Kpç. yañıl-/ yañal- (yanılmak); AT. ārığ > Kpç. arav/arov/arı/aru/uru (temiz) (TDBUÜ: 171-174; Gabain, 2003: 258-262-277-308-309; Caferoğlu, 1993: 4-5-110-186; Ercilasun, 2005: 280; DLT: 11; Toparlı vd., 2003: 11-310).

2. 2. 1. 8. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ı > a

İlk hece dışındaki ı ünlüsü bazı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ilk hecede bulunan a ünlüsüne benzeyerek genişlemiş ve a ünlüsüne değişmiştir. Bu değişim bazen tespit edilemeyen nedenlerden ötürü de meydana gelmektedir.

ET. toğrı > Bşk. tura; Krç-Blk. tuwra; Kkp. tuwra/tuyra; Kzk. tuwra; Kırg. tūra; Kmk. tuwra; Nog. tuwra (doğru); ET. yañı > Krç-Blk. caña/cañı; Kkp. caña; Kzk. jaña; Tat. yaña (yeni) (Alyılmaz, 2004: 305; Gabain, 2003: 308; KTLS, 1991: 180-181-984-985; Tavkul, 2000: 411; Baskakov, 1958: 227-658; Tavkul, 2000: 138; Bammatov, 1969: 321; Baskakov, 1963: 364; Eker, 1998: 191; Yudahin, 1998: 766).

2. 2. 1. 8. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ı > a

Hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde ilk hecede yer alan geniş ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak birkaç örnekte ı ünlüsünün a ünlüsüne genişlediği tespit edilmiştir.

Kıp. akıl > Özb. şağal (akıl); ET. toğrı > Y. Uyg. toğra (doğru); AT. ōzı > Y. Uyg. oza (kuzu) (TDBUÜ: 108; Toparlı vd., 2003: 45; Alyılmaz, 2004: 305; KTLS, 113-181-525; Necip, 1995: 416).

ı > e

İlk hece dışındaki ı ünlüsünün genişleyerek e ünlüsüne değişmesi Yeni Uygur Türkçesinde AT. hārı > Y. Uyg. here (arı) sözcüğünde tespit edilmiştir. Bu değişimin sebebi ā ünlüsünün kısılırken bıraktığı öndamaksıllaştırıcı etkidir. Değişim öncelikle ilk hecedeki uzun ā'nın kısalıp öndamaksıllaşarak e'ye oradan da ikinci hecedeki ı'ya tesir ederek kendisine benzetip e'ye dönüştürmesiyle ortaya çıkmaktadır.

2. 2. 1. 8. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ı > a

İlk hece dışındaki ı ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde genellikle dudak uyumuna bağlı olarak ilk hecedeki düz veya yuvarlak ünlünün etkisiyle ya korunmuş ya da u ünlüsüne değişmiştir; ancak çok az olmakla birlikte genişleyerek a ünlüsüne dönüştüğu de görölmektedir. Bu farklı gelişimin sebebi ilk hecede yer alan uzun ünlünün kısılırken ki genişletici etkisinden veya ilk hecedeki geniş ünlünün ilk hece dışındaki ı sesini kendisine benzetmesinden kaynaklanmaktadır.

AT. bütı- > ET. butık > Alt. budak (uyumak); ET. topık > Hks. tomıh/tomah (diz kapağı) (TDBUÜ: 179; Gabain, 2003: 271; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 44; Arıkoğlu, 2005: 514; Killi, 1996: 208-209).

2. 2. 1. 8. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ı > a

Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hece dışındaki ı ünlüsünün genişleyerek a ünlüsüne dönüştüğü görülür. Bu değişimin sebebi ilk hecede bulunan ā ünlüsünün kısalmış bırakmış olduğu genişletici etkidir.

AT. āğız > Çuv. šivar (ağız) (TDBUÜ: 171; Ceylan, 1997: 82).

ı > e

Çuvaş Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ilk hece dışındaki ı ünlüsü genişleyerek ve öndamaksıllaşarak e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. bağır > pıver (karaciğer) (Gabain, 2003: 266; Ceylan, 1997: 154).

2. 2. 1. 8. 3. 6. Yakut Türkçesinde

ı > a

Yakut Türkçesinde bir sözcükte ilk hece dışındaki ı ünlüsü ilk hecedeki a ünlüsünün benzeştirici etkisine bağlı olarak genişleyip a'ya değişmektedir.

ET. altı > Yak. alta (altı) (Gabain, 2003: 260; Vasiliev, 1995: 10; Killi, 1996: 205).

ı > o

Yakut Türkçesinde ilk hece dışındaki ı ünlüsü bazen ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşarak ve genişleyerek o ünlüsüne değişmektedir.

AT. töl- > ET. tolı > Yak. tolon (dolu“yağış şekli”) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 301; Vasiliev, 1995: 71; Killi, 1996: 205).

2. 2. 1. 8. 4. Ünlü Düşmesi

2. 2. 1. 8. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde özellikle iç sesteki vurgusuz ve zayıf bir ünlü olarak bulunan ı ünlüsünün düşürüldüğü görülür. Son seste ise Türkmen Türkçesinde görülen bir örnekte ağı ses grubunun ov'a dönüşmesi nedeniyle düşmüştür.

AT. ārik > Az. arh; TT. ark (arık); ET. adır- (ayırmaq) > Az. ayrı; Gag. ayırı/ayrı; TT. ayrı; Trkm. ayrı (ayrı); ET. bağırsak > Gag. barsak (bağırsak); ET. tabışgan > Az. duşan; Gag. tavşan/tavşam/tauşan/tauşam; TT. tavşan; Trkm. tavşan (tavşan); ET. yağız > Gag. yāz (yağız); ET. yapırğak > Az. yarpağ; Gag. yaprak; TT. yaprak; Trkm. yaprak (yaprak); ET. qarındaş > Az. ğardaş; Gag. kardaş; TT. kardeş (kardeş); ET. yañıl- > Az. yanlış; Gag. yanniş; TT. yanlış; Trkm. yanlış (yanlış); AT. āğız (ağız) > Az. ağzı; Gag. ağzı; TT. ağzı; Trkm. ağzı (ağzı); ET. qarın (karın) > TT. (karın-ı >) karnı (karnı); ET. alın (alın) > TT. (alın-ı >) alnı (alnı); ET. yağı > Trkm. yov (düşman) (TDBUÜ: 171-172; Tekin, 2003: 253-257-258; Gabain, 2003: 258-260-266-278-307-308; Caferoğlu, 1993: 112; Choi, 1992: 107-241-243-246-251; KTLS, 1991: 24; Kara, 2001: 18; Tekin vd., 1995: 707; Tseng, 2002: 87-92-210-237).

ı ünlüsünde görülen düşme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir *anı teg > Kök. antağ (öyle, onun gibi); ET. aç- > (açıl- >) Hrzs. açlıp (açılıp); AT. kūrı- > Krh. kūr/kur/kuruğ/kuruğ (kuru); ET. adır- > (adır-ış- >) Krh. ayırış- (ayırışmak); AT. yōrı- > Krh. yōr-/yor-/yori-/yōri-; Çağ. yūr-/yūri-/yūrū-; Kpç. yori-/yör-/yōri-/yörū-/yūr-/yūri-/yir-/yiri- (yürümek); ET. yalıñus > Kök. yalıñus/yalıñus; Uyg. yalguz/yalıñuz; Krh. yalıñus; Hrzs. yalguz/yañluz; Çağ. yalguz; Kpç. yalıñuz/yalañuz/yalguz/yalıñız/yalıñız/yalıñız/yalıñız/yalıñız/yalıñız/yalıñız (yalnız) (TDBUÜ: 179; Tekin, 2003: 237-258; Caferoğlu, 1993: 183; DLT: 14-77-143-154; Ata, 1998: 470; Karasoy, 1998: 674-685; Toparlı vd., 2003: 308-327; Mansuroğlu, 1998: 138; Clauson, 1972: 961; Tseng, 2002: 15-16).

2. 2. 1. 8. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de özellikle iç sesteki vurgusuz ve zayıf bir ünlü olarak bulunan ı ünlüsünün düşürüldüğü görülür. Bu grupta son ses düşmelerinin nedeni ise daha çok ağı ses grubunun aw şekline dönüşmesine bağlıdır.

ET. bulit > Kzk. bult (bulut); AT. kādın > AK. kayın > Kar. kayn (kayın); AT. kōzı > (közı-la- >) Kar. kozla- (kuzulamak); ET. yapırğak > Kmk. yaprak/yapırak (yaprak); AT. āğız (ağız) > Kkp. (ağız- ı >) awzı; Kır. Tat. ağzı; Tat. awzı (ağzı); ET. qarın (karın) > Kar. (qarın-ı >) karnı (karnı); ET. alın (alın) > Kar. (alın-ı >) alnı (alnı); ET. adır- (ayırmaq) > Kır. Tat. ayrıl- (ayrılmak); *bel bağı > Krç-Blk. belibaw; Kkp. belbew; Kmk. belbew (kemer, belbağı); ET. yağı > Kzk. jaw; Kır. Tat. caw (düşman) (TDBUÜ: 108-171-173; Tekin, 2003: 241; Gabain, 2003: 258-260-278-307-308; Eker, 1998: 117-220; Uygur, 2001: 4-31; Öner, 1998: 13-24; Yüksel, 2005: 94; Kıvrakdal, 2000: 34; Tavkul, 2003: 28; Yılmaz, 2002: 52; Baykara, 1998: 95; Koç ve Doğan, 2004: 117).

2. 2. 1. 8. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de özellikle iç sesteki vurgusuz ve zayıf bir ünlü olarak bulunan ı ünlüsünün düşürüldüğü görülür.

ET. adır- (ayırmaq) > Özb. eyri; Y. Uyg. ayrim (ayrı); ET. yapırğak > Özb. yeprāk (yaprak); ET. unit- > Y. Uyg. unt- (unutmak); ET. yañıl- > Özb. yeñliş (yanlış); AT. hālın (alın) > Özb. āl-d; Y. Uyg. al-d (ön); ET. soğık > Y. Uyg. soğ (soğuk); AT. āğız (ağız) > Özb. (āğız-i >) āğzi (ağzı) (TDBUÜ: 171-172; Nadelyaev vd., 1969: 507; Tekin, 2003: 258; Gabain, 2003: 258-305-308; KTLS, 1991: 39-677-787-917-965-967; Coşkun, 2000: 27).

2. 2. 1. 8. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Altay Türkçesinde özellikle iç sesteki vurgusuz ve zayıf bir ünlü olarak bulunan ı ünlüsünün düşürüldüğüne rastlanılmaktadır.

AT. hālın (alın) > Alt. al-d (ön); ET. adır- (ayırmaq) > Alt. ayrı (ayrı) (TDBUÜ: 172; Gabain, 2003: 258; Killi, 1996: 126-139).

2. 2. 1. 8. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede de hem iç hem de son seste düşme örneklerine rastlanmaktadır.

AT. kıır- > Çuv. hır- (kurumak); ET. ayıt- > Çuv. ıyt- (sormak); *talık- > Çuv. tuh- (çıkmaq); AT. kıç- > Çuv. hıs- (kaşınmaq, gici-, gıcıklanmaq) (TDBUÜ: 179-183; Gabain, 2003: 263; Ceylan, 1997: 192-193).

2. 2. 1. 8. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde de bir örnekte son seste yer alan ı ünlüsünün düşürüldüğü görülür.

AT. kıır- > Yak. kıur- (kurumak) (TDBUÜ: 179).

2. 2. 1. 8. 5. Ünlü Türemesi

2. 2. 1. 8. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ı ünlüsünün uzun ā ünlüsünün kısılmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülmektedir.

AT. yā > Gag. yay/yayı (yay); AT. hār- > Gag. harı-/arı (yorulmaq); AT. tāy > Az. dayı; TT. dayı; Trkm. dāyı (dayı); OT. kısrak > Gag. kısrak (kısrak) (TDBUÜ: 172-175; DLT: 67; Choi, 1992: 96-172; KTLS, 1991: 152-153; Özkan, 1996: 65).

ı ünlüsünde görülen türeme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. yōk > Uyg. yokı; Krh. yogı (yok olmak) (TDBUÜ: 178; Clauson, 1972: 895).

2. 2. 1. 8. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde hem yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına hem de uzun ā/ī/ō ünlülerinin kısalmasına bağlı olarak ilk hece dışında ı ünlüsünün türediği görülmektedir.

ET. alp > Kzk. alıp (dev); Tat. alıp (alp, kahraman); AT. bōrç > Bşk. burıs; Kzk. borış; Kkp. borış; Nog. borış; Tat. buriç (borç); AT. tāş- > Kzk. tası- (taşmak); AT. yōr- > Kzk. jorı- (tabir et-, yor-); ET. kırk > Kkp. kırık; Kzk. kırık; Tat. kırık (kırk); AK. tınç > Bşk. tınıs; Kzk. tınış; Kkp. tınış; Nog. tınış; Tat. tınıç (rahat, sakın); AT. (kāri >) AK. kart > Kar. kartı (yaşlı, ihtiyar); AK. ur > Bşk. örö; Nog. urı; Tat. öri (yüksek); AT. hār- > Kırğ. arı- (yorulmak); AT. kīn > Tat. kını (kın); ET. altmış > Kar. altımıs/altımış (altmış); ET. arslan > Bşk. arığlan; Kar. arıslan/aslan; Kkp. arıslan; Kzk. arıstan (aslan); AT. saçra- > Kkp. şaşıra-; Kzk. şaşıra-; Nog. şaşıra- (sıçramak); OT. kamçı > Nog. kamışı (kamçı); ET. kōrkınç > Bşk. kūrķınıs; Kkp. kōrkınış; Kzk. kōrkınış; Nog. kōrkınış; Tat. kūrķınıç (korkunç); ET. kumursga > Kkp. kumırıska (karınca); ET. soñ > (soñ-ra >) Kzk. soñıra; Nog. soñıraķ (son, sonra); ET. tıñla- > Krç-Blk. tıñıla (dinlemek); ET. toprak > Kkp. topıraķ; Kzk. topıraķ; Nog. topıraķ (toprak); ET. uçra- > Kzk. uşıra- (rastlamak); ET. buyruk/buryuk > Tat. boyırıķ (buyruk) (TDBUÜ: 158-173-174-177-179; Tekin, 2003: 247-249; DLT: 56; Gabain, 2003: 260-261-270-282-294-299; Alyılmaz, 2004: 307; Choi, 1992: 109; KTLS, 1991: 86; Eker, 1998: 202-203-204-205-208; Koç ve Doğan, 2004: 112-113; Uygur, 2001: 3-7; Öner, 1998: 12).

2. 2. 1. 8. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ı ünlüsü tespit edilen bir örnekte iki ünsüzü ayırmak amacıyla türemektedir.

ET. kırk > Özb. kırk/kırık; Y. Uyg. kırık (kırk) (Gabain, 2003: 280; KTLS, 1991: 477; Necip, 1995: 236).

2. 2. 1. 8. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta da ı ünlüsünün ā/ī/ō birincil uzun ünlülerinin kısılmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülmektedir.

AT. hār- > Alt. arı- (yorulmak); AT. īr > Tuv. ır/ırı (şarkı); AT. kīn > Alt. kıyın; Hks. hıyık (ceza, işkence); ET. alp > Alt. alıp; Hks. alıp (alp, kahraman); AT. kōñ > Hks. hōyın (koyun); ET. kırk > Hks. hırırh (kırk) (TDBUÜ: 158-175-176-178; Gabain, 2003: 260; KTLS, 1991: 200-298; Killi, 1996: 130-455; Arıkoğlu, 2007a: 1091).

2. 2. 1. 8. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede hem yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına hem de uzun ī/ō/ū/ē/ö ünlülerinin kısılmasına bağlı olarak son seste bir ĭ ünlüsünün türediği görülmektedir. Ayrıca Çuvaş Türkçesinde sebebi tam olarak tespit edilemeyen türemeler de görülmektedir.

OT. yūt (kışın soğukta hayvanları öldüren felaket) > Çuv. śıdĭ (obur); ET. sağ > Çuv. sıvĭ (sağ, sağlam); ET. ot > Çuv. udĭ (ot); AT. bōš > Çuv. puĭĭ (boş); AT. bōr > Çuv. pur/purĭ (tebeşir, sarı toprak); AT. yēñ > Çuv. śanĭ (yen); AT. tōrt > Çuv. tĭvadĭ/tĭvattĭ (dört); AT. īr > Çuv. yurĭ (şarkı, türkü); ET. ok > Çuv. uhĭ (ok) (TDBUÜ: 111-156-176-177-182; Tekin, 2003: 250; Caferoğlu, 1993: 127; Ceylan, 1997: 151-160-165-178-184-204; Bayram, 2007: 198-253).

2. 2. 1. 8. 5. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacıyla ı ünlüsü ilk hece dışında türemektedir.

ET. ıçgĭn- > Yak. ıhıgĭn- (kaybolmak, kurtulmak) (Orkun, 1987: 807; Killi, 1996: 199).

Tablo 43: İlk Hece Dışındaki ı Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı	ÇTL	ı
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı, i, a, e	6.Yak.	ı, a, u, o
Az.	ı, i, a, u	Bşk.	ı, a, ö	Özb.	ı, i, a, u, ü	Alt.	ı, a, u				
Gag.	ı, i, a, u	Kar.	ı, u	Y.Uyg.	ı, i, a, e, u	Hks.	ı, a, u				
TT.	ı, i, u	Krç-Blk	ı, i, a, u			Tuv.	ı, u				
Trkm.	ı, a, u	Kkp.	ı, a								
		Kzk.	ı, a								
		Kırg.	ı, a, u								
		Kmk.	ı, a, u, i								
		Nog.	ı, a, u, ü								
		Kır. Tat.	ı, u								
		Tat.	ı, a, u								

Tablo 44: İlk Hece Dışındaki ı Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-	+			+		+	+	+	
	Gag.	-	-	+			+		+	+	+	
	TT.	-	-	+			+		-	+	+	
	Trkm.	-	-	-			+		+	+	+	
Kıpçak	Bşk.	-	-	-			+		+	-	+	
	Kar.	-	-	-			+		-	+	+	
	Krç.Blk	-	-	+			+		+	+	+	
	Kkp.	-	-	-			-		+	+	+	
	Kzk.	-	-	-			-		+	+	+	
	Kırg.	-	-	-			+		+	-	+	
	Kmk.	-	-	+			+		+	+	-	
	Nog.	-	-	+			+		+	-	+	
	Kır.Tat.	-	-	-			+		-	+	-	
	Tat.	-	-	-			+		+	+	+	
Karluk	Özb.	-	-	+			+		+	+	+	
	Y.Uyg.	-	-	+			+		+	+	+	
K.Doğ.	Alt.	-	-	-			+		+	+	+	
	Hks.	-	-	-			+		+	-	+	
	Tuv.	-	-	-			+		-	-	+	
Çuvaş	Çuv.	+	-	+			-		+	+	+	
Yakut	Yak.	-	-	-			+		+	+	+	

2. 2. 1. 9.   ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil   ünlüsüne rastlanmamaktadır. Dolayısıyla ilk hece dışında birincil   ünlüsü hem Türk dilinin tarih  dönemlerinde hem de  a daş lehçelerinde görülmemektedir. Fakat   ünlüsünün ikincil bir şekilde ilk hece dışında kullanıldığı görülmektedir.

2. 2. 1. 10.    nl s yle İlgili Ses Olayları

Çalışmada ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımı kurulmamış ve dolayısıyla ilk hece dışında   ünlüsüne rastlanmamıştır. Bu yüzden ilk hece dışında   Ünlüsüyle ilgili ses olayları görülmemektedir.

2. 2. 1. 11. o ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Türkçe ilk hecedeki sesletim bakımından çok zengindir; ancak ilk hece dışındaki sesletim durumu bu kadar büyük bir zenginlik arz etmez (Bazin, 1998: 18); çünkü ilk hecede bütün ünlüler kullanılırken ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlüler kullanılmamaktadır. Fakat bu durum tam anlamıyla kesinlik kazanmamıştır. Nitekim Eski Türkçenin ses sisteminde ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü varlığına işaret eden dil bilimciler de bulunmaktadır. Gabain (2003: 36-37), o ve   ünlülerinin muhakkak ilk hecede bulunduğunu; ancak Brahmi ve Tibet yazılı bazı metinlerde ilk hece dışında o ve   ünlülerinin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Uygur Türkçesinin bugünkü devamı olarak görülen Taran i’de de ilk hece dışında bir o/ ’n n bulunma temayülünden bahsetmektedir. Clauson (1966: 33-35) da “Eski Türkçe  zerine    Not” başlıklı makalesinde Eski Türkçede ikinci hecede geniş yuvarlak ünlü bulunabileceğine dikkat çekmiştir. Makalede 13. yüzyıl Mo olcasını ihtiva eden ve N. Poppe (1957) tarafından çalışılan “ P’ags-pa” yazıtını ve  incece “Moğolların Gizli Tarihini”nin kopyasını çıkarmak amacıyla kullanılan hece işaretlerini esas alan Clauson bu yazıtlarda ve belgelerde kullanılan alfabelerde o/  ve u/  arasındaki farkı ortaya koyabilen işaretlerin varlığından yola çıkarak 13. yüzyıl Mo olcasındaki Türkçe alıntı sözcüklere dikkat çekmiş ve “ P’ags-pa” yazıtında geçen bazı sözcüklerin “ordo (saray), oron (yer),  ono  (gece kalmacak yer, karargah)” ikinci hecelerinde geniş yuvarlak ünlü bulundurduğunu iddia etmiştir. Clauson Brahmi ve Tibet yazılı metinlerde de birçok sözcüğün “yo on (yoğun), orto (orta), o ol (oğul), otoz (otuz), artok (artık, ziyade),

yarok (ışık) ikinci hecesinde geniş yuvarlak ünlü bulundurduğunu belirtmiştir. Ayrıca çağdaş lehçelerden Kırgız ve Altay Türkçelerinde de bu tür kullanımların olduğuna dikkat çekmiştir.

Türkçede ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımı tam olarak netleşmemiş olsa da genel temayül bu tür kullanımın olmadığından yanadır. Bu yüzden bu çalışmada da hem tarihi dönemlerle hem de çağdaş lehçelerle ilgili olarak ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımı kurulmamış ve dolayısıyla ilk hece dışında o ünlüsüne aslı olarak rastlanmamıştır; fakat bazı tarihî dönemlerde Kpç. buzov (buzağı), sowor-/sowur- (savurmak) (Toparlı vd., 2003: 39-240) ve çağdaş lehçelerde ilk hece dışında ikincil o'lar görülmektedir. Bu ünlünün çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü şöyledir:

2. 2. 1. 11. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımına rastlanmamıştır. Fakat bazı ses olaylarından ve özellikle de ağı ses grubunun o'ya değişmesinden dolayı ikincil o'lara rastlanmaktadır. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde buzov (buzağı), kırov (kırağı) (KTLS, 1991: 86-476).

2. 2. 1. 11. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımına rastlanmamıştır; fakat Başkurt Türkçesinde dudak uyumunun kuvvetli olmasından dolayı ikincil o'lara rastlanmaktadır kuzgon (kuzgun), yomortka (yumurta) (KTLS, 1991: 524-998).

2. 2. 1. 11. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımına rastlanmamıştır.

2. 2. 1. 11. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımına rastlanmamıştır; fakat bazı ses olaylarından ve özellikle de ağı ses

grubunun o'ya değişmesinden dolayı ikincil o'lara rastlanmaktadır. Örneğin, Hks. ħro (kırağı) (Arıkoğlu, 2005: 194).

2. 2. 1. 11. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de ilk hece dışında değiş yuvarlak ünlü kullanımına rastlanmamıştır.

2. 2. 1. 11. 6. Yakut Türkçesinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de ilk hece dışında değiş yuvarlak ünlü kullanımına rastlanmamıştır; fakat dudak uyumunun kuvvetli olmasından dolayı ikincil o'lara rastlanmaktadır ęońor (kahverengi at donu) (Killi, 1996: 503).

2. 2. 1. 12. o Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

Çalışmada ilk hece dışında değiş yuvarlak ünlü kullanımı kurulmamış ve dolayısıyla ilk hece dışında o ünlüsüne rastlanmamıştır. Fakat ilk hece dışında ünlü türemesi olayına bağlı olarak ikincil o ünlüsüne rastlanılmaktadır.

Kıpçak grubu içerisinde yer alan Başkurt Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte yan yana bulunan iki ünsüzü ayırmak amacıyla aslında u olan, fakat bu lehçenin özelliğine bağlı olarak değişleyerek o'ya dönüşen bir türeme hadisesi görölmektedir ET. buyruk/buryuk > (buyuruk >) Bşk. boyorov (buyruk) (Gabain, 2003: 270; KTLS, 1991: 86; Tokatlı, 1994: 39). Bunun dışında Kuzeydoğu grubu içerisinde yer alan Hakas Türkçesinde bir örnekte tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü son seste o ünlüsünün türediği görölmektedir AT. şab > Hks. ħabo (kav) (Killi, 1996: 355). Son olarak da Yakut Türkçesinde o ünlüsünün kısılrken son seste bir o ünlüsü türettiği görölür AT. bōř > Yak. boşho (boş, serbest, bedava) (TDBUÜ: 177; Killi, 1996: 170).

2. 2. 1. 13. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışında görölen birincil ü ünlüsü tarihî dönemlerde genellikle kısalarak normal süreli u ünlüsüne değişmiştir ET. toķüz > E. Bulg. toķur; Kök. toķuz; T. Bulg. twir(im)/twir(em); Uyg. toķuz; Krh. toķuz; V. Bulg. tohur; Hr. toķuz; Çağ. toķķuz;

Kpç. tokuz/dokuz/dokuz/tokkuz/toğuz/tağuz; ETT. tokuz (dokuz); ET. uzūn > Kōk. uzun; Uyg. uzun/usun; Krh. uzun; Hr. uzun/uzın; Çağ. uzun; Kpç. uzun; ETT. uzun (uzun) (Tekin, 2003: 255-257; TDBUÜ: 119-153; Ceylan, 1997: 179; Tekin, 1987: 25; Ercilasun, 2005: 212-213; Caferoğlu, 1993: 160-176; DLT: 124-136; Ata, 1998: 429-451; Karasoy, 1998: 645-658; Toparlı vd., 2003: 279-296; Dilçin, 1991: 644; Yıldız, 2008: 498).

İlk hece dışında görülen birincil ū ünlüsü bazı tarihî dönemlerde kısalmayla beraber kimi zaman i ünlüsüne de değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca bu değişimle birlikte ı ünlüsüne de değişerek düzleşmiştir. Bu kısımda i değişimi dışında yer alan ı değişimi ū ünlüsünün çağdaş lehçelerdeki değişimleriyle benzerlik gösterdiğinden ū ünlüsü ile ilgili ses olayları kısmında örneklendirilecektir. Bu yüzden burada sadece ū > i değişimine ait örnekler yer verilecektir. İlk hece dışındaki ū ünlüsü Tuna Bulgar Türkçesinde tespit edilen bir örnekte düzleşip öndamaksıllaşarak i ünlüsüne değişmiştir ET. tokūz > T. Bulg. twir(im)/twir(em) (dokuz) (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 153; Tekin, 1987: 25; Ercilasun, 2005: 212). Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki görünümü ise şöyledir:

2. 2. 1. 13. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ū ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle kısalmıştır. Türkmen Türkçesinde ise bazı örneklerde uzunluğunu korumak kaydıyla ī ünlüsüne de değişerek düzleşmiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ū ünlüsü bu gruptaki lehçelerde düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 13. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ū ünlüsü bu grupta Başkurt, Kazak ve Tatar Türkçeleri dışında kalan bütün lehçelerde kısalarak u ünlüsüne değişmiştir. Bunun dışında kimi örneklerde Başkurt Türkçesinde ö'ya değişerek genişlemiş; Başkurt, Karakalpak, Kazak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde de ı'ya dönüşerek düzleşmiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ū ünlüsü bu gruptaki lehçelerde düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 13. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle kısalarak u ünlüsüne değişmiştir. Bu ünlü Özbek Türkçesinde kimi örneklerde ı'ya değişerek düzleşmiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 13. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle kısalarak u ünlüsüne değişmiştir. Fakat bazı örneklerde Hakas Türkçesinde ı'ya değişerek düzleştiği de görülmektedir. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde düşme, türeme veya ikizleşme olaylarına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 13. 5. Çuvaş Türkçesinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde kısalarak ı'ya değişip düzleşmiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu lehçede düşme, türeme veya ikizleşme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 13. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde kısalarak u'ya değişmiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu lehçede düşme ve türeme olaylarına uğramadığı gibi ikizleşme olayına da uğramamıştır.

2. 2. 1. 14. ü Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

2. 2. 1. 14. 1. Ünlü Kısılması

2. 2. 1. 14. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle kısalmıştır.

ET. tokūz > Az. doğguz; Gag. doquz; TT. dokuz; Trkm. doquz (dokuz); ET. uzūn > Az. uzun; Gag. uzun; TT. uzun; Trkm. uzīn (uzun) (TDBUÜ: 119-153; Tekin, 2003: 255; KTLS, 1991: 182-183-924-925; Choi, 1992: 141; Gaydarci vd., 1973: 151-484).

2. 2. 1. 14. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısalarak bazı ses değişmelerine uğramasına rağmen kısmen u şekliyle de korunmuştur. Ayrıca kimi örneklerde Başkurt Türkçesinde kısalarak ı ve ö ünlülerine; Tatar Türkçesinde de kısalarak ı ünlüsüne değişmiştir.

ET. toküz > Bşk. tuğız; Kar. toğuz; Krç-Blk. toğuz; Kkp. toğız; Kzk. toğız; Kırg. toğuz; Kmk. toğuz; Nog. toğız; Kır. Tat. doğuz; Tat. tuğız (dokuz); ET. uzün > Bşk. özön; Kar. uzun; Krç-Blk. uzun; Kkp. uzun; Kzk. uzın; Kırg. uzun; Kmk. uzun; Nog. uzın; Kır. Tat. uzun; Tat. özın (uzun) (TDBUÜ: 119-153; Tekin, 2003: 255; KTLS, 1991: 182-183-924-925; Baskakov vd., 1974: 533; Tavkul, 2000: 402; Baskakov, 1958: 643; Bammатов, 1969: 317; Baskakov, 1963: 354; Üseinov, 2005: 66-274; Yudahin, 1998: 192-742).

2. 2. 1. 14. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle uzunluğunu koruyamayarak kısalmıştır.

ET. toküz > Özb. tokkız, Y. Uyg. tokuz (dokuz); ET. uzün > Özb., Y. Uyg. uzun (uzun) (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 119-153; KTLS, 1991: 183-925).

2. 2. 1. 14. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin tamamında genellikle kısalmıştır.

ET. toküz > Alt. togus; Hks. toğıs; Tuv. tos (dokuz); ET. uzün > Alt. uzun; Hks. uzun; Tuv. uzun (uzun) (TDBUÜ: 118-119-153; Tekin, 2003: 255; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108-113; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 179-196; Arıkoğlu, 2005: 510-544).

2. 2. 1. 14. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde kısalarak ĭ'ya değişmektedir.

ET. toķūz > Çuv. tīhhīr (dokuz), ET. uzūn > Çuv. vīrīm (uzun) (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 119-153; Ceylan, 1997: 179; Bayram, 2007: 53).

2. 2. 1. 14. 1. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde kısalarak u'ya dönüşmüştür.

ET. toķūz > Yak. toġus (dokuz); ET. uzūn > Yak. uhun (uzun) (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 119-153; Vasiliev, 1995: 71-284).

2. 2. 1. 14. 2. Öndamaksıllaşma

Türk dilinin çağdaş lehçelerinde ü ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 14. 3. Düzleşme

2. 2. 1. 14. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ĭ

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Türkmen Türkçesinde düzleşerek ĭ ünlüsüne değişmiştir.

ET. uzūn > Trkm. uzīn (uzun) (TDBUÜ: 119; KTLS, 1991: 925).

2. 2. 1. 14. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ı

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde düzleşerek ı ünlüsüne değişmektedir.

ET. toḡūz > Bşk. tuḡız; Kkp. toḡız; Kzk. toḡız; Nog. toḡız; Tat. tuḡız (dokuz);
ET. uzūn > Kzk. uzın; Nog. uzın; Tat. ōzın (uzun) (TDBUÜ: 119-153; Tekin, 2003: 255; KTLS, 1991: 182-183-924-925; Baskakov, 1958: 643; Baskakov, 1963: 354).

Bu deḡişime Türk dilinin çeşitli tarihi dönemlerinde de rastlanmaktadır.
Örneḡin, ET. toḡūz > Kpç. toḡuz/doḡız/doḡuz/toḡḡuz/toḡuz/taḡuz (dokuz); ET. uzūn > Hrş. uzun/uzın (uzun) (TDBUÜ: 119; Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 153; Ata, 1998: 451; Toparlı vd., 2003: 279).

2. 2. 1. 14. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ı

İlk hece dışındaki ū ünlüsü Özbek Türkçesinde düzleşerek ı ünlüsüne deḡişmiştir.

ET. toḡūz > Özb. toḡḡız (dokuz) (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 153; KTLS, 1991: 183).

2. 2. 1. 14. 3. 4. Kuzeydoḡu Grubu Türk Lehçelerinde

ū > ı

İlk hece dışındaki ū ünlüsü Hakas Türkçesinde düzleşerek ı ünlüsüne deḡişmektedir.

ET. toḡūz > Hks. toḡıs (dokuz) (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 153; Arıkoḡlu, 2005: 544).

2. 2. 1. 14. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

ū > ĭ

ilk hece dışındaki ū ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ĭ'ya deḡişmektedir.

ET. toḡūz > Çuv. tĭhhĭr (dokuz); ET. uzūn > Çuv. vĭrĭm (uzun) (Tekin, 2003: 255; TDBUÜ: 119-153; Ceylan, 1997: 179; Bayram, 2007: 53).

2. 2. 1. 14. 3. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün düzleştiği herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 1. 14. 4. Genişleme

İlk hece dışındaki ü ünlüsünün kısalmışken genişleme durumuna sadece Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde sayılan Başkurt Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ü ünlüsünün u ile o arasında bir ses olan ve az da olsa yuvarlaklık niteliği gösteren ve u'ya göre biraz genişlik arz eden ö ünlüsüne değişmesi esnasında rastlanır ET. uzun > Bşk. özön (uzun) (TDBUÜ: 119; KTLS, 1991: 924). Başkurt Türkçesi dışındaki diğer çağdaş Türk lehçelerinde ü ünlüsünün kısalmışken genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 14. 5. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında yer alan ü ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 14. 6. Ünlü Türemesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında ü ünlüsünün türediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

Tablo 45: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı	6.Yak.	u
Az.	u	Bşk.	ö, ı	Özb.	u, ı	Alt.	u				
Gag.	u	Kar.	u	Y.Uyg.	u	Hks.	u, ı				
TT.	u	Krç- Blk	u			Tuv.	u				
Trkm.	ı	Kkp.	u, ı								
		Kzk.	ı								
		Kırg.	u								
		Kmk.	u								
		Nog.	u, ı								
		Kır. Tat.	u								
		Tat.	ı								

Tablo 46: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	+		-		-			-	-	-	
	Gag.	+		-		-			-	-	-	
	TT.	+		-		-			-	-	-	
	Trkm.	+		-		+			-	-	-	
Kıpçak	Bşk.	+		-		+			+	-	-	
	Kar.	+		-		-			-	-	-	
	Krç.Blk	+		-		-			-	-	-	
	Kkp.	+		-		+			-	-	-	
	Kzk.	+		-		+			-	-	-	
	Kırg.	+		-		-			-	-	-	
	Kmk.	+		-		-			-	-	-	
	Nog.	+		-		+			-	-	-	
	Kır.Tat.	+		-		-			-	-	-	
	Tat.	+		-		+			-	-	-	
Karluk	Özb.	+		-		+			-	-	-	
	Y.Uyg.	+		-		-			-	-	-	
K.Doğ.	Alt.	+		-		-			-	-	-	
	Hks.	+		-		-			-	-	-	
	Tuv.	+		-		-			-	-	-	
Çuvaş	Çuv.	+		-		+			-	-	-	
Yakut	Yak.	+		-		-			-	-	-	

2. 2. 1. 15. u Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışındaki u ünlüsü tarihî dönemlerde genellikle korunmuştur ET. kudruk > Kök. kudruk; Uyg. kudruk/kudrug; Krh. kudruk/kudruk; Hrz. kudruk; Çağ. kıyruk; Kpç. kıyruk/kıyruḡ; ETT. kıyruk/kıyruḡ (kıyruk); ET. uluḡ > Kök. uluḡ; Uyg. uluḡ; Krh. uluḡ; Hrz. uluḡ; Çağ. uluḡ; Kpç. uluḡ/ulu/ullu; ETT. ulu (ulu, büyük, yaşlı); ET. uruḡ > Kök. uruḡ; Uyg. uruḡ; Krh. uruḡ; Hrz. uruḡ; Çağ. uruḡ; Kpç. uruḡ/uruḡ; ETT. uruḡ/uruḡ (boy, kabile) (Tekin, 2003: 248-256; Caferoğlu, 1993: 122-172-174; DLT: 75-133-134; Ata, 1998: 265-446-448; Karasoy, 1998: 527-655-656; Toparlı vd., 2003: 166-292-293; İlhan, 1998: 396; Dilçin, 1991: 642-643).

u ünlüsü Türk dilinin tarihî dönemlerinde genellikle korunmakla beraber bazı örneklerde ı ve a ünlülerine değişerek düzleşmiş; a ve o ünlülerine dönüşerek de genişlemiştir. Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçeleri açısından almış olduğu görünüm şöyledir:

2. 2. 1. 15. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat kimi örneklerde bu gruptaki bütün lehçelerde ı'ya ve a'ya değişerek düzleşmiş; a'ya değişerek genişlemiş ve Gagauz Türkçesinde de ü'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki u ünlüsü bu gruptaki lehçelerin tamamında düşme ve türeme olayına uğramamaktadır.

2. 2. 1. 15. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta Başkurt, Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçeleri dışında kalan bütün lehçelerde u olarak korunmuştur. Kimi örneklerde Başkurt, Karakalpak, Nogay ve Tatar Türkçeleri başta olmak üzere gruptaki bütün lehçelerde ı'ya, yine gruptaki bütün lehçelerde a'ya ve sadece Karaim Türkçesinde e'ye değişerek düzleşmiştir. Bu grupta a ve e değişmeleriyle birlikte Kırgız Türkçesinde o'ya ve Başkurt Türkçesinde de ö'ya değişerek genişlemiş; Karaim Türkçesinde e'ye değişerek öndamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki u ünlüsü gruptaki bütün lehçelerde düşmüş; grupta Başkurt, Karakalpak, Kazak, Nogay ve Kırım Tatar Türkçeleri dışındaki bütün lehçelerde ise türemiştir.

2. 2. 1. 15. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde çoğunlukla korunmuştur. Fakat kimi örneklerde Özbek Türkçesinde ı'ya, hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde i'ye, Özbek Türkçesinde e'ye, Yeni Uygur Türkçesinde a'ya, Özbek Türkçesinde â'ya değişerek düzleşmiş; hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde i'ye, Özbek Türkçesinde e'ye değiştiği durumlarda öndamaksıllaşmış; Özbek Türkçesinde â'ya, Özbek Türkçesinde e'ye ve Yeni Uygur Türkçesinde a'ya değiştiği durumlarda da genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta sadece Yeni Uygur Türkçesinde düşme; Özbek Türkçesinde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 15. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat bazı örneklerde bu gruptaki lehçelerde ı'ya değişerek düzleşmiş ve sadece Altay Türkçesinde o'ya değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta Altay ve Hakas Türkçelerinde düşme; Altay ve Tuva Türkçelerinde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 15. 5. Çuvaş Türkçesinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu lehçede genellikle ı'ya, nadiren de a ve e'ye değişerek düzleşmiş; aynı zamanda a ve e'ye değiştiği durumlarda da genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki u ünlüsü bu lehçede düşme özelliği gösterirken; türeme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 1. 15. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat bazen ı'ya ve a'ya değişerek düzleşmiş; a'ya değiştiği durumlarda genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki u ünlüsü bu lehçede düşme özelliği göstermezken; türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 1. 16. u Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

u ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce u ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa u ünlüsünün Kıpçak grubu Türk

lehçelerinde kısmen, Başkurt ve Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde de genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu gruptaki lehçelerde çoğunlukla korunmuştur.

ET. kudruk > Az. guyruğ; Gag. kıyruk; TT. kuyruk; Trkm. guyruk (kuyruk); AT. hōtuñ > Az. odun; Gag. odun; TT. odun; Trkm. ödun (odun); AT. kâğun > Az. govun; Gag. kaun; TT. kavun; Trkm. gāvun (kavun); ET. kağur- > Az. govur-; Gag. kaur-; TT. kavur-; Trkm. govur- (kavurmak); ET. otuz > Az. otuz; Gag. yotuz; TT. otuz; Trkm. otuz (otuz) (TDBUÜ: 173-178; Tekin, 2003: 248-250; Alyılmaz, 2004: 41; KTLS, 1991: 454-455-524-525-656-657-666-667; Choi, 1992: 156-258-259; Tekin vd., 1995: 240-286-315-482-495; Gaydarci vd., 1973: 257-292-348-353).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde birçok ses değişmesine uğramasına rağmen genellikle korunmuştur. Başkurt Türkçesinde ise genellikle ö'ya değişmiştir.

ET. yultuz/yulduz > Bşk. yöndöz; Kar. yulduz/yuldus/yıldız; Krç-Blk. culduz; Kkp. culdız; Kzk. juldız; Kırg. cıldız; Kmk. yulduz; Nog. yuldız; Kır. Tat. yıldız; Tat. yöldız (yıldız); ET. yumurtğa > Bşk. yömörtқа; Kar. yımırthа/ imırthа/yumurta/imırtқа/ yumurthа/yumırta/yımırta/yımirtқа/yemertқа; Krç-Blk. cumurthа; Kkp. cumırtқа; Kzk. jumırtқа; Kırg. cumurtқа; Kmk. yımirtқа; Nog. yumırtқа; Kır. Tat. yımırta; Tat. yömırқа (yumurta); ET. burun > Bşk. mörön; Kar. burun/borun; Krç-Blk. burun; Kkp. murın; Kzk. murun; Kırg. murun; Kmk. burun/burnu; Nog. burın; Kır. Tat. burun; Tat. bōrın (burun); ET. kudruk > Bşk. kıyörök; Kar. kıyruk/kuyruğ; Krç-Blk. kıyruk; Kkp. kıyırık; Kzk. kıyruk; Kırg. kıyruk; Kmk. kıyruk; Nog. kıyırık; Kır. Tat.

ķuyruk; Tat. ķōyrık (kuyruk); ET. ķuduĝ > Bŗk. ķōyō; Kar. ķuyu/ķuyuv; Krķ-Blk. ķuyu; Kkp. ķuyı; Kzk. ķudık/ķuy; Kırĝ. ķuduķ; Kmk. ķuyu; Nog. ķuyı; Kır. Tat. ķuyu; Tat. ķōyı (kuyu); ET. uluĝ > Bŗk. ōlō; Kar. ulu/ullu/ulluĝ; Krķ-Blk. ullu; Kkp. ullı; Kzk. ulı; Kırĝ. ulū⁴⁸; Kmk. ullu; Nog. ullı; Kır. Tat. ulu; Tat. ōlı (būyūk, yaŗlı) (Tekin, 2003: 248-256; Gabain, 2003: 270-284-313; KTLS, 1991: 86-87-524-525-914-915-988-989; Baskakov vd., 1974: 141-256-266-267-344-577; Tavkul, 2000: 130-159-285-417; Baskakov, 1958: 260-262-407-467-676; Bammatov, 1969: 87-159-204-209-331-382; Baskakov, 1963: 90-185-186-382-447-449; Ūseinov, 2005: 51-92-129-132-275; Yudahin, 1998: 209-233-516-531-576-783).

Karluk Grubu Tŗrk Lehķelerinde

İlk hece dıŗındaki u ūnlŗsŗ Őzbek ve Yeni Uygur Tŗrkķelerinde ķoĝunlukla korunmuŗtur.

ET. buyruk/buryuk > Őzb., Y. Uyg. buyruk (buyruk); ET. burun > Őzb., Y. Uyg. burun (burun); ET. adut > Őzb. hŗvuķ, Y. Uyg. avuķ (avuķ); AT. ķāĝun > Őzb. ķŗvun, Y. Uyg. ķoĝun (kavun); ET. ķulun > Őzb., Y. Uyg. ķulun (tay); ET. ķadĝu/ķatķu/ķayĝu > Őzb., Y. Uyg. ķayĝu (kayĝı, keder); ET. ķuduĝ > Őzb., Y. Uyg. ķuduķ (kuyu); ET. ķudruk > Őzb., Y. Uyg. ķuyruk (kuyruk); ET. uluĝ > Őzb., Y. Uyg. uluĝ (būyūk, yaŗlı) (TDBUŪ: 173-249; Tekin, 2003: 248-256; Gabain, 2003: 259-270-276-284; KTLS, 1991: 35-87-455-457-515-525-915).

Kuzeydoĝu Grubu Tŗrk Lehķelerinde

İlk hece dıŗındaki u ūnlŗsŗ Kuzeydoĝu grubu Tŗrk lehķelerinin tamamında genellikle korunmuŗtur.

⁴⁸ ū ūnlŗsŗ Kırĝız Tŗrkķesinde bazı ūnsŗzlerin dŗŗmesinden dolayı ortaya ķıkan ikincil bir uzun ūnlŗdŗr.

ET. udruk > Alt. uyruk; Hks. uzuru; Tuv. uduruk (kuyruk); ET. ulun > Alt. ulun; Hks. ulun; Tuv. ulun (tay); ET. ulu > Alt. ulu; Hks. ulu; Tuv. ulu (büyük, yalı); ET. obuz > Alt. omis; Hks. omis; Tuv. omus (kopuz); ET. bulu > Alt. bulu; Hks. pulu; Tuv. bulu (k e, bucak) (Tekin, 2003: 241-248-249-256; Caferoğlu, 1993: 118; Killi, 1996: 179-180-186-188-189; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 45-116-124-127-193; Arıkoğlu, 2005: 186-197-201-386-539; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16-52-72-112).

uva Türkçesinde

İlk hece dışındaki u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak daha çok  'ya deimekle birlikte tespit edilen birkaç sözcükte istisna olarak a ve e ünlüsüne de değişmektedir.

ET. otuz > Çuv. v t r (otuz); ET. adut > Çuv. ıv  (avuç); ET. altun > Çuv. ılt n/ılt n/ılt m (altın); AT. h tu > Çuv. vut  (odun); ET. uru (boy, kabile) > Çuv. v r  (tohum); AT.  yun > Çuv. v y  (oyun); AT. y zu > Çuv. (yaru/yır  >)  l h (suç, günah); ET. baltu > Çuv. purt  (balta); ET. onuk > Çuv. h na (konuk); ET. olur- > Çuv. ( lar- >) lar- (oturmak); ET. udruk > Çuv. (hudruk > h dre > h yre >) h re (kuyruk) (TDBUÜ: 175-177-178; Tekin, 2003: 237-248-250-256; Gabain, 2003: 259-266-288; Caferoğlu, 1993: 120; Ceylan, 1997: 58-73-149-176-178-185-193; Bayram, 2007: 51-52-54-61-126-167-214-265-278-305).

Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki u  nl s  Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur.

ET. ulun > Yak. ulun (tay), ET. burun > Yak. murun (burun), ET. obuz > Yak. omus (aız kopuzu), ET. udruk > Yak. uturu (kuyruk) (Tekin, 2003: 248-249; Caferoğlu, 1993: 118; Killi, 1996: 186-188-189).

2. 2. 1. 16. 1. Öndamaksıllaşma

2. 2. 1. 16. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u > ü

İlk hece dışındaki u ünlüsünün bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmasına veya düzleşip ı olmasına rağmen Gagauz Türkçesinde öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle öndamaksıllaşarak ü olduğu ve u ile nöbetleşe kullanıldığı da görülür.

AT. çōçka/çōcuk > Gag. çocuk/çucuk (çocuk) (TDBUÜ: 131-177; Gaydarci vd., 1973: 548).

2. 2. 1. 16. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 16. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

u > i

İlk hece dışındaki u ünlüsü çoğunlukla bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde ve nadiren de Yeni Uygur Türkçesinde ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisiyle bazen düzleşerek bazen de öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle öndamaksıllaşarak i ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. altun > Özb. âltin (altın); AT. hōtuñ > Özb. otin (odun); ET. otuz > Özb. ottiz (otuz); ET. yaşur- > Özb. yeşir- (gizlemek); ET. yok(k)aru > Özb. yuqâri, Y. Uyg. juquri (yukarı) (TDBUÜ: 178; Tekin, 2003: 237-250-260; Gabain, 2003: 309; KTLS, 1991: 19-277-657-667-999).

u > e

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ilk hecedeki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşip genişleyerek

ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle de öndamaksıllaşarak e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. baltu > Özb. bâlte (balta) (Gabain, 2003: 266; KTLS, 1991: 49).

2. 2. 1. 16. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 2. 1. 16. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

u > e

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok ı'ya değişmekle birlikte tespit edilen birkaç sözcükte istisna olarak a ve e ünlüsüne de değişmektedir; ancak bu kısımda öndamaksıllaşma örnekleri ele alındığı için sadece u > e değişimine ait olarak tespit edilen bir sözcüğe yer verilmiştir.

ET. kudruk > Çuv. (hudruk > hüdre > hüyre >) hüre (kuyruk) (Tekin, 2003: 248; Ceylan, 1997: 73; Bayram, 2007: 278).

2. 2. 1. 16. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede u ünlüsünün öndamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 16. 2. Düzleşme

2. 2. 1. 16. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u > ı

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuş olmasına rağmen ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak Türkmen Türkçesi başta olmak üzere bu gruptaki lehçelerde düzleşerek ı ünlüsüne dönüşmektedir.

ET.  ad u/ at u/ ay u > Az.  ay ı; TT. kay ı; Trkm.  ay ı (kay ı, keder); ET. ulu  > Trkm. ulı (ulu, büyük, ya lı); ET. yultuz/yulduz > Gag. yıldı ; TT. yıldı ; Trkm. yıldı  (yıldı ); ET. yumurt a > Gag. yımırta/yımmırta (yumurta); ET. yok(k)aru > Az. yu arı; Gag. yu arı; TT. yukarı; Trkm. yo arı (yukarı); AT. s ruk > Az. sırı ; Gag. sırı ; TT. sırı ; Trkm. s rı  (sırı ); AT.   pu  > Az.  abı ; Trkm.   b   (kabuk) (TDBUÜ: 173-176; Tekin, 2003: 256-260; Gabain, 2003: 276-313; KTLS, 1991: 456-457-774-775-988-989-998-999; Choi, 1992: 158-256-257; Gaydarci vd., 1973: 220-221-222-226-453; Tekin vd., 1995: 216-240-578-646-699-703-710).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarih  dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. s ruk > Uyg. sıru /sırı ;  a . sırı ; Kp . suru /sırı  (sırı ); AT.   u > Kp .   u/  ı/avuu/uvu (zehir); ET.  ad u/ at u/ ay u > Hr .  ad u/ ay ı; Kp .  ad u/ ay u/ ay ı (kay ı, keder); ET. altun > Kp . altun/altın (altın); AT.  zu  > Uyg. azu /azı ; Hr . azı ; Kp . azu /azı /azı /azı ; ETT. azı /azı  (azı , yiyecek); ET. yalı us/yalı us > Kp . yalı uz/yala uz/yalguz/yalgı /yalı ız/yalı ız/yalı ız/yalı uz/yalı ı /yalu uz/yalı ı /yalu uz (yalnız); ET. ya ur- > Kp . ya ur-/ya ır- (gizlemek, saklamak); ET.  udu  > Kp .  uyu / uyu/ uyı (kuyu); ET. ya mur/yam ur > Kp . ya mur/yam ur/am ur/yam ır (ya mur); ET. adut > Kp . avu /avi  (avu ); ET. a u  >  a . a ı ; Kp . a ı /a u  (a ı ); ET.  a ur- > Uyg.  a ur-/ awır- (kavurmak); ET. yultuz/yulduz > Kp . yıldız/yaldız/yalduz/yulduz (yıldı ); ET.  umurs a > Kp .  umrus a/ umurus a/ umurs a/ umurs a/ ımır a ı (karınca) (TDBUÜ: 176; Alyılmaz, 2004: 41; Tekin, 2003: 237-249-258; Gabain, 2003: 258-259-276-284-307-309-313; Caferoğlu, 1993: 19-114-134; Ata, 1998: 40-208; Karasoy, 1998: 340; L TO: 186; Toparlı vd., 2003: 2-4-8-17-20-133-162-163-166-235-306-308-314-321; Dilçin, 1991: 589).

u > a

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmasına veya düzleşip ı olmasına rağmen bazı sözcüklerde de ilk hecedeki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle veya tam olarak ortaya konulamayan nedenlerden ötürü düzleşip genişleyerek a olduğu görülür.

ET. baltu > Az. balta; Gag. balta; TT. balta; Trkm. palta (balta); ET. konuk > Az. gonağ; Gag. konak (misafir, konuk konulan yer); ET. badruk > Az. bayrak; Gag. bayrak; TT. bayrak; Trkm. baydağ (bayrak); AT. sōğun > Az. soğan; TT. soğan; Trkm. soğan (soğan) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 266; Caferoğlu, 1993: 120; KTLS, 1991: 48-49-56-57-498-786-787; Tekin vd., 1995: 54-516-581; Gaydarci vd., 1973: 68-71-278).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. konuk > Kpç. konuk/konak (misafir, konuk konulan yer); ET. kulun (tay) > Hrz. kulan; Çağ. kulan; Kpç. kulun/kulan/kolan; ETT. kulan (yaban eşiği veya yaban atı); ET. baltu > Hrz. balta; Kpç. balta/bal ta; ETT. balta (balta); ET. badruk > Krh. batrak/bayrak (bayrak); ET. buyruk/buryuk > Uyg. buryuk/buyrak (buyruk); AT. sōğun > Uyg. soğan; Krh. soğun/soğan; Çağ. soğan; Kpç. soğan/soğan (soğan) (TDBUÜ: 178; Tekin, 2003: 249; Gabain, 2003: 266-270; Caferoğlu, 1993: 36-120-136; Toparlı ve Argunşah, 2008: 236; LÇTO: 191-235; Ata, 1998: 14; DLT: 17-105; Toparlı vd., 2003: 23-153-162-238; Dilçin, 1991: 589-625).

2. 2. 1. 16. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u > ı

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde birçok örnekte genellikle ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek ı ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. yağmur/yamğur > Bşk. yamğır; Kkp. camgır; Kzk. jañbır; Kırg. camğır; Nog. yamgır; Tat. yañğır (yağmur); ET. altın > Bşk. altın; Kar. altın; Krç-Blk. altın; Kkp. altın; Kzk. altın; Kırg. altın; Kmk. altın; Nog. altın; Kır. Tat. altın; Tat. altın (altın); ET. yultuz/yulduz > Kar. yulduz/yuldus/yıldız; Kkp. culdız; Kzk. juldız; Kırg. cıldız; Nog. yuldız; Kır. Tat. yıldız; Tat. yöldız (yıldız); ET. burun > Kkp. murın; Nog. burın; Tat. bõrın (burun); ET. kudruk > Kkp. kıyırık; Nog. kıyırık; Tat. kıyırık (kuyruk); ET. açuk > Bşk. asık; Kar. açık/atsık/açıh; Krç-Blk. açık; Kkp. aşık; Kzk. aşık; Kırg. açık; Kmk. açık; Nog. aşık; Kır. Tat. açık; Tat. açık (açık); AT. āzuk > Bşk. azık; Kar. azık/azıh; Krç-Blk. azık; Kkp. azık; Kzk. azık; Kırg. azık; Kmk. azık; Nog. azık; Kır. Tat. azık; Tat. azık (azık, yiyecek) (TDBUÜ: 172; Tekin, 2003: 237-248; Gabain, 2003: 270-284-307-313; KTLS, 1991: 4-5-18-19-40-41-86-524-525-956-957-988-989; Baskakov vd., 1974: 50-65-89-90-256; Tavkul, 2000: 68-81-106; Baskakov, 1958: 24-40-66-224-260-407-467; Bammатов, 1969: 31-40-54; Baskakov, 1963: 28-39-55-90-185-447-463; Üseinov, 2005: 12-20-31-92; Yudahin, 1998: 5-30-74-172-209).

u > a

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecedeki düz geniş ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak veya tam olarak ortaya konulamayan nedenlerden ötürü bazen düzleşerek ve genişleyerek a ünlüsüne değişmektedir.

ET. konuk > Bşk. kınak; Kar. kınak/kınah; Krç-Blk. kınak; Kkp. kınak; Kzk. kınak; Kmk. kınak; Nog. kınak; Kır. Tat. kınak; Tat. kınak (Misafir, konuk, konulan yer); ET. baltu > Bşk. balta; Kar. balta; Krç-Blk. balta; Kkp. balta; Kzk. balta; Kırg. balta; Kmk. balta; Nog. balta; Kır. Tat. balta; Tat. balta (balta); ET. badruk > Bşk. bayrak; Kar. bayrak; Krç-Blk. bayrak; Kkp. bayrak; Kzk. bayrak; Kırg. bayrak; Kmk. bayrak; Nog. bayrak; Kır. Tat. bayrak; Tat. bayrak (bayrak); AT. sōgun > Bşk. huğan; Kar. soğan; Krç-Blk. sohan; Kmk. soğan; Nog. soğan; Kır. Tat. soğan; Tat. suğan (soğan) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 266; Caferoğlu, 1993: 120; KTLS, 1991: 48-49-56-57-498-499-786-787; Baskakov vd., 1974: 99-101-331-476; Tavkul, 2000: 109-115-

268-349; Baskakov, 1958: 79-83-286-399; Bammatorov, 1969: 60-61-200-300; Baskakov, 1963: 66-69-172; Üseinov, 2005: 35-37-127-226; Yudahin, 1998: 85-483-657).

2. 2. 1. 16. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

u > ı

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisiyle bazen düzleşerek ı ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. açuq > Özb. açık (açık); AT. āzuq > Özb. āzık (azık, yiyecek); ET. qarañgu > Özb. qârāngı (karanlık); ET. yağmur/yamğur > Özb. yâmgır (yağmur); ET. yalıñus/yalñus > Özb. yâlgız (yalnız) (TDBUÜ: 172; Tekin, 2003: 258; Gabain, 2003: 258-278-307; KTLS, 1991: 5-41-439-957-961).

u > i

İlk hece dışındaki u ünlüsü çoğunlukla Özbek Türkçesinde ve nadiren de Yeni Uygur Türkçesinde ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisiyle bazen düzleşerek ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle de öndamaksıllaşarak i ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. altun > Özb. âltin (altın); AT. hōtuñ > Özb. otin (odun); ET. otuz > Özb. ottiz (otuz); ET. yaşur- > Özb. yeşir- (gizlemek); ET. yok(ğ)aru > Özb. yuqâri, Y. Uyg. juquri (yukarı) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 309; Tekin, 2003: 237-250-260; KTLS, 1991: 19-277-657-667-999).

u > a

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Yeni Uygur Türkçesinde ilk hecedeki düz geniş ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak veya tam olarak ortaya konulamayan nedenlerden ötürü bazen düzleşerek ve genişleyerek a ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. āğu > Y. Uyg. oğa (zehir); ET. baltu > Y. Uyg. palta (balta); ET. badruk: Y. Uyg. bayrak (bayrak); ET. konuĖ > Y. Uyg. konak (konuk, misafir); ET. yuĖur- > Y. Uyg. juĖar- (yoĖurmak) (Gabain, 2003: 266; Tekin, 2003: 260; CaferoĖlu, 1993: 120; TDBUŰ: 171; KTLS, 1991: 49-57-499-993-1010).

u > e

İlk hece dıřındaki u űnlűsű bu grupta yer alan Ŗzbek Tűrkçesinde tespit edilen bir űrnekten ilk hecedeki dűz-geniş űnlűnűn benzeřtirici etkisiyle dűzleřip geniřleyerek ve űndamaksıllařtırıcı űnsűzlerin etkisiyle de űndamaksıllařarak e űnlűsűne dűnűřmektedir.

ET. baltu > Ŗzb. bālte (balta) (Gabain, 2003: 266; KTLS, 1991: 49).

u > ā⁴⁹

İlk hece dıřındaki u űnlűsű bu grupta yer alan Ŗzbek Tűrkçesinde birkaç űrnekten ilk hecedeki dűz-geniş űnlűnűn benzeřtirici etkisiyle dűzleřip geniřleyerek ā űnlűsűne dűnűřmektedir.

ET. badruk > Ŗzb. bayrāk (bayrak); ET. buzağu > Ŗzb. buzāk (buzağı) (Gabain, 2003: 266-271; KTLS, 1991: 57-87).

2. 2. 1. 16. 2. 4. KuzeydoĖu Grubu Tűrk Lehçelerinde

u > ı

İlk hece dıřındaki u űnlűsű KuzeydoĖu grubu Tűrk lehçelerinin tamamında genellikle korunmuř olmasına raĖmen daha çok Hakas Tűrkçesinde olmak űzere daĖınık bir řekilde bu gruptaki tűm lehçelerde ilk hecedeki dűz űnlűnűn benzeřtirici etkisiyle bazen dűzleřerek ı űnlűsűne dűnűřmektedir.

⁴⁹ Bu ses deĖiřiminin dűzleřme kısmına alınmasının sebebi ā űnlűsűnűn o sesinin yuvarlak niteliĖinden az da olsa uzaklařıp a sesine yaklařmasındandır.

ET. altun > Alt. altın; Hks. altın; Tuv. aldın (altın); ET. k obuz > Alt. k omis; Hks. k omis (kopuz); ET. ya ur- > Alt. c ajır-; Hks.   azır-; Tuv.   ajır- (gizlemek, saklamak); ET. yastu  > Alt. castı ; Hks.   astı ; Tuv. sırtı  (yastık); ET. yalı us/yalı us > Alt. ca ıus; Hks.   al ıus; Tuv.   a  ıus (yalnız) (Tekin, 2003: 237-258; Gabain, 2003: 309; Alyılmaz, 2004: 337; Ca ero lu, 1993: 118; Killi, 1996: 189-191-192-193; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 25-116; Arıkoğlu, 2005: 40-76-84-89-186; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4-19-20-93).

2. 2. 1. 16. 2. 5.   uva  Türkçesinde

u >  

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki u ünlüsü bugünkü   uva  Türkçesinde daha çok   ünlüsüne de i erek d zle mi tir.

ET. otuz >   uv. v   r (otuz); ET. adut >   uv. ıv   (avuç); ET. altun >   uv. ılt  n/ılt  n/ılt  m (altın); AT. h  tu  >   uv. vut  (odun); ET. uru  (boy, kabile) >   uv. v    (tohum); AT.   yun >   uv. v    (oyun); AT. y  zu  >   uv. (yaru /yır  >)      (suç, günah); ET. baltu >   uv. purt  (balta) (TDBUÜ: 175-177-178; Tekin, 2003: 237-250-256; Gabain, 2003: 259-266; Ceylan, 1997: 58-149-176-178-185-193; Bayram, 2007: 51-52-54-61-167-214-305).

u > a

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki u ünlüsü bugünkü   uva  Türkçesinde daha çok  'ya de i mekle birlikte tespit edilen birkaç sözcükte istisna olarak a ünlüsüne de de i erek d zle mi tir.

ET. k onu  >   uv. h  na (konuk, misafir); ET. olur- >   uv. (  lar- >) lar- (oturmak) (Gabain, 2003: 288; Ca ero lu, 1993: 120; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 126-265).

u > e

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok ı'ya değişmekle birlikte tespit edilen birkaç sözcükte istisna olarak a dışında tespit edilen bir sözcükte e ünlüsüne de değişerek düzleşmiştir.

ET. kudruk > Çuv. (hudruk > hüdre > hüyre >) hüre (kuyruk) (Tekin, 2003: 248; Ceylan, 1997: 73; Bayram, 2007: 278).

2. 2. 1. 16. 2. 6. Yakut Türkçesinde

u > ı

İlk hece dışındaki u ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuş olmasına rağmen bazen ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek ı ünlüsüne değişmiştir.

ET. yastuk > Yak. sıttık (yastık); AT. āzuq > Yak. ıhık (azık, yiyecek) (TDBUÜ: 172; Alyılmaz, 2004: 337; Killi, 1996: 191-192; Vasiliev, 1995: 298-305).

u > a

İlk hece dışındaki u ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuş olmasına rağmen bazen ilk hecedeki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek ve genişleyerek a ünlüsüne değişmiştir.

ET. altun (altın) > Yak. altan (bakır) (Tekin, 2003: 237; Killi, 1996: 192; Vasiliev, 1995: 24).

2. 2. 1. 16. 3. Genişleme

2. 2. 1. 16. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

u > a

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmasına veya düzleşip ı olmasına rağmen bazı sözcüklerde de genellikle ilk hecedeki düz-geniş

ünlünün benzeştirici etkisiyle veya tam olarak ortaya konulamayan nedenlerden ötürü düzleşip genişleyerek a olduğu görülür.

ET. baltu > Az. balta; Gag. balta; TT. balta; Trkm. palta (balta); ET. konuḡ > Az. ḡonaḡ; Gag. konuḡ (misafir, konuk konulan yer); ET. badruk > Az. bayraḡ; Gag. bayrak; TT. bayrak; Trkm. baydaḡ (bayrak); AT. sōḡun > Az. soḡan; TT. soḡan; Trkm. soḡan (soḡan) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 266; KTLS, 1991: 48-49-56-57-498-786-787; Caferoḡlu, 1993: 120; Tekin vd., 1995: 54-516-581; Gaydarci vd., 1973: 68-71-278).

2. 2. 1. 16. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

u > ö

u ünlüsü Başkurt Türkçesinde u ile o arasında bir ses olan ve u'ya göre biraz genişlik arz eden ö ünlüsüne deḡişmiştir.

ET. yultuz/yulduz > Bşk. yöndöz (yıldız); ET. yumurtḡa > Bşk. yömörtḡa (yumurta); ET. burun > Bşk. mörön (burun); ET. ḡudruk > Bşk. ḡöyörök (kuyruk); ET. ḡuduḡ > Bşk. ḡöyö (kuyu); ET. uluḡ > Bşk. ölö (ulu, büyük, yaşlı) (Tekin, 2003: 248-256; Gabain, 2003: 270-284-313; KTLS, 1991: 86-988).

u > a

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde ilk hecedeki düz geniş ünlünün benzeştirici etkisine baḡlı olarak veya tam olarak ortaya konulamayan nedenlerden ötürü bazen düzleşerek ve genişleyerek a ünlüsüne deḡişmektedir.

ET. konuḡ > Bşk. ḡunaḡ; Kar. ḡonaḡ/ḡonaḡ; Krç-Blk. ḡonaḡ; Kkp. ḡonaḡ; Kzk. ḡonaḡ; Kırg. ḡonok; Kmk. ḡonaḡ; Nog. ḡonaḡ; Kır. Tat. ḡonaḡ; Tat. ḡunaḡ (misafir, konuk, konulan yer); ET. baltu > Bşk. balta; Kar. balta; Krç-Blk. balta; Kkp. balta; Kzk. balta; Kırg. balta; Kmk. balta; Nog. balta; Kır. Tat. balta; Tat. balta (balta); ET. badruk

> Bşk. bayrak; Kar. bayrak; Krç-Blk. bayrak; Kkp. bayrak; Kzk. bayrak; Kırg. bayrak; Kmk. bayrak; Nog. bayrak; Kır. Tat. bayrak; Tat. bayrak (bayrak); AT. sōgun > Bşk. huğan; Kar. soğan; Krç-Blk. sohan; Kırg. soğon; Kmk. soğan; Nog. soğan; Kır. Tat. soğan; Tat. suğan (soğan) (TDBUÜ: 178; Gabain, 2003: 266; Caferoğlu, 1993: 120; KTLS, 1991: 48-49-56-57-498-499-786-787; Baskakov vd., 1974: 99-101-331-476; Tavkul, 2000: 109-115-268-349; Baskakov, 1958: 79-83-399; Bammatorov, 1969: 60-61-200-286; Baskakov, 1963: 66-69-172-300; Üseinov, 2005: 35-37-127-226; Yudahin, 1998: 85-483-657).

u > o

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Kırgız Türkçesinde dudak uyumunun kuvvetli olmasından dolayı bazen genişleyerek o ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. sōgun > Kırg. soğon (soğan); ET. konuğ > Kırg. konok (konuk, misafir) (TDBUÜ: 178; Caferoğlu, 1993: 120; KTLS, 1991: 498-499-786; Yudahin, 1998: 483-657).

Bu değişime Uygur Türkçesi döneminde tespit edilen bir sözcükte de rastlanmaktadır ET. baltu > Uyg. baltu/balto (balta) (Gabain, 2003: 266; Caferoğlu, 1993: 21).

2. 2. 1. 16. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

u > a

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Yeni Uygur Türkçesinde ilk hecedeki düz geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle veya tam olarak ortaya konulamayan nedenlerden ötürü bazen düzleşerek ve genişleyerek a ünlüsüne değişmektedir.

AT. āgu > Y. Uyg. oğa (zehir); ET. baltu > Y. Uyg. palta (balta); ET. badruk > Y. Uyg. bayrak (bayrak); ET. buzağı > Y. Uyg. mozay (buzağı); ET. konuğ > Y. Uyg. konak (konuk, misafir); ET. yuğur- > Y. Uyg. juğar- (yoğurmak) (TDBUÜ: 171; Tekin,

2003: 260; Gabain, 2003: 266-271; Caferoğlu, 1993: 120; KTLS, 1991: 49-57-87-449-993-1010).

u > e

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ilk hecedeki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşip genişleyerek ve öndamaksıllaştırıcı ünsüzlerin etkisiyle de öndamaksıllaşarak e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. baltu > Özb. bálte (balta) (Gabain, 2003: 266; KTLS, 1991: 49).

u > ǎ

İlk hece dışındaki u ünlüsü bu grupta yer alan Özbek Türkçesinde birkaç örnekte ilk hecedeki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşip genişleyerek ǎ ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. badruk > Özb. bayrâk (bayrak); ET. buzaġu > Özb. buzâk (buzaġı) (Gabain, 2003: 266-271; KTLS, 1991: 57-87).

2. 2. 1. 16. 3. 4. Kuzeydoġu Grubu Türk Lehçelerinde

u > o

İlk hece dışındaki u ünlüsü Altay Türkçesinde dudak uyumunun güçlü olmasından dolayı bazen genişleyerek o ünlüsüne dönüşmektedir. Bu değişimde ilk hecedeki yuvarlak ünlünün benzeştirici etkisi de söz konusudur.

ET. boşu- (< AT. bōš) > Alt. bojo- (serbest olmak, kurtulmak); ET. tolu (< AT. töl-) > Alt. tolo (dolu, bütün, tam); ET. konuġ > Alt. konoġ (misafir, konuk) (TDBUÜ: 177-178; Gabain, 2003: 269-301; Caferoğlu, 1993: 120; Killi, 1996: 187-190; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 42-117-180).

2. 2. 1. 16. 3. 5. uvaş Türkçesinde

u > a

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok ı'ya değişmekle birlikte tespit edilen birkaç sözcükte istisna olarak a ünlüsüne değişerek genişlemiştir.

ET. konu > Çuv. hna (konuk, misafir); ET. olur- > Çuv. (lar- >) lar- (oturmak) (Gabain, 2003: 288; Caferoğlu, 1993: 120; Ceylan, 1997: 178; Bayram, 2007: 126-265).

u > e

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki u ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde daha çok ı'ya değişmekle birlikte tespit edilen birkaç sözcükte istisna olarak a dışında tespit edilen bir sözcükte e ünlüsüne de değişerek genişlemiştir.

ET. udruk > Çuv. (hudruk > hdre > hyre >) hre (kuyruk) (Tekin, 2003: 248; Ceylan, 1997: 73; Bayram, 2007: 278).

2. 2. 1. 16. 3. 6. Yakut Türkçesinde

u > a

İlk hece dışındaki u nls Yakut Türkçesinde genellikle korunmuş olmasına rağmen ilk hecedeki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle bazen düzleşerek ve genişleyerek a ünlüsüne değişmiştir.

ET. altun (altın) > Yak. altan (bakır) (Tekin, 2003: 237; Killi, 1996: 192; Vasiliev, 1995: 24).

2. 2. 1. 16. 4. Ünlü Düşmesi

2. 2. 1. 16. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de özellikle iç seste vurgusuz ünlü olarak bulunan u ünlüsünün düşürüldüğü görülür. Bu grupta son ses düşmelerinin nedeni ise daha çok ağu ses grubunun ov/av şekline dönüşmesine bağlıdır.

ET. yoğurқан > Az. yorğan; Gag. yorğan; TT. yorgan; Trkm. yorğan (yorgan); AT. bōyun > Gag. boyun/boynu (boyun); ET. burun > Gag. burnu (burun); AT. ūdı- (uyumak) > ET. uduķu > AO. uyuku > Gag. uyķu; TT. uyku; Trkm. ūķı (uyku); AO. burāgu > Trkm. burav (burgu); ET. buzaķu > Az. buzov; Gag. buzā; Trkm. buzav (buzaķı); OT. kıraķu > Az. ğırov; Gag. ķrā; Trkm. ğırav (kıraķı); ET. ķuķu > Az. ğu; Trkm. ğuv (ķuķu) (TDBUÜ: 177-179; Gabain, 2003: 270-271-284-312; DLT: 166; Choi, 1992: 143-284-367-382-383; Özkan, 1996: 63-64; Gaydarci vd., 1973: 485).

u ünlüsünde görülen düşme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir ET. oğul (oĝul, evlat) > (oĝul-an >) ET. oĝlan; Uyg. oĝlan; Krh. oĝlan; Hr. oĝlan; Çaĝ. oĝlan; Kpç. oĝulan/oĝlan/olan/ovlan; ETT. oĝlan (erkek evlat); *yaĝur- (yaklaşmak) > Kōk. yaĝru (yakın); ET. ķaĝur- > Krh. ķaĝrul-ķawrul- (kavrulmak); AT. ōyun > (oyun-a >) Krh. oyna- (oynamak); ET. ķobuz > (ķobuz-a- >) Kpç. ķopsa- (şarkı söylemek); ET. ķumursĝa > Kpç. ķumrusķa/ķımırşāĝı/ķumursaķa/ķumursaĝa/ķumurusķa (karınca); ET. buzaķu > Kpç. buzaķu/buzak/buzav/buzavu/buzov (buzaķı); ET. yok(ķ)aru > Krh. yōķaru/yuķaru/yōķar (yukarı); AT. bōyun > (boyun-u >) ETT. boynu (boynu) (TDBUÜ: 177; Tekin, 2003: 249-250-257-260; Gabain, 2003: 271-282; Caferoĝlu, 1993: 93; DLT: 55-86-89; Ata, 1998: 318; LÇTO: 263; Karasoy, 1998: 573; Toparlı vd., 2003: 39-154-162-163-203; Dilçin, 1991: 628; Özkan, 2000: 106; Tseng, 2002: 15-18).

2. 2. 1. 16. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan lehçelerde de özellikle iç seste vurgusuz ünlü olarak bulunan u ünlüsünün düşürüldüğü görülür. Bu grupta son ses düşmeleri ise daha çok ağı ses grubunun aw şekline dönüşmesiyle ortaya çıkmaktadır.

ET. burun (burun) > Kar. (burun-u/ı >) burnu; Krç-Blk. burnu; Kzk. bornı; Kmk. burnu; Kır. Tat. burnu; Tat. bornı (burnu); AT. bōyun (boyun) > Nog. (moyun-ı >) moynı (boynu); ET. anyu (hangi) > Kzk. (anyu-sı >) aysı (hangisi); ET. buzağı > Bşk. bızaw; Kkp. buzaw; Kzk. buzaw; Kırg. muzō; Nog. buzav; Tat. bozaw (buzağı); ET. orun > (orun-a- >) Kırg. orno-; Kır. Tat. orna- (yerleşmek); ET. uduğ > Kzk. udık/uy (kuyu) (TDBUÜ: 177; Gabain, 2003: 270-271-284-308; KTLS, 1991: 86-87-524; Koç ve Doğan, 2004: 117-118; Öner, 1998: 24; Tavkul, 2000: 10; Tavkul, 2003: 28; Yılmaz, 2002: 52; Uygur, 2001: 4; Kıvrakdal, 2000: 34; Yüksel, 2005: 95; Baykara, 1998: 187; Atay, 1998: 48; Kasapoğlu Çengel, 2007: 492; Yüksel, 2007: 823).

2. 2. 1. 16. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta da iç ve son seste yer alan u ünlüsünün düşürüldüğü örneklerle rastlanılmaktadır.

ET. buyur- > Y. Uyg. buyru- (buyurmak); ET. buzağı > Özb. buz  ; Y. Uyg. mozay (buzağı) (Gabain, 2003: 258-271; KTLS, 1991: 87).

2. 2. 1. 16. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Tuva Türkçesinde tespit edilen bir örnekte u sesinin düştüğü görülür.

ET. burun > Tuv. burun (önce)/murnu (önü) (Gabain, 2003: 270; Killi, 1996: 183).

2. 2. 1. 16. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde bir örnekte u sesinin düştüğü görülür.

AT. hūr- (vurmak) > Çuv. (urulç- >) vīrs- (kavga etmek) (TDBUÜ: 179; Ceylan, 1997: 193).

2. 2. 1. 16. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde ilk hece dışında yer alan u ünlüsünün düşürüldüğü herhangi bir örneğe rastlanılmamıştır.

2. 2. 1. 16. 5. Ünlü Türemesi

2. 2. 1. 16. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta u ünlüsünün uzun ū ünlünün kısalmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülmektedir.

AT. bū > TT. buğu (buğu); AT. kūç- > Az. ğucu-/ğuc- (kucaklamak); AT. kūtru > Az. ğudur-; Gag. kudur-; TT. kudur-; Trkm. ğūdura- (kudurmak) (TDBUÜ: 179-180; Choi, 1992: 148-257).

2. 2. 1. 16. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde hem yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına hem de uzun ō/ō ünlülerinin kısalmasına bağlı olarak son seste bir u ünlüsünün türediği görülmektedir.

AT. cōş- > Kırg. coşu- (coşmak); AT. ōt > Kar. otu (öd, safra kesesi); ET. soñ > (soñ-ra >) Krç-Blk. soñura (son, sonra); ET. toprak > Krç-Blk. topurak; Kırg. topurak; Kmk. topurak (toprak); ET. toĝru > Kar. doğru/doğrı/duĝru/duĝuru (doĝru) (TDBUÜ: 158-183; Gabain, 2003: 294; Alyılmaz, 2004: 307; Caferoğlu, 1993: 159; Baskakov vd., 1974: 179; Eker, 1998: 204-205-209; KTLS, 1991: 898; Başdaş ve Kutlu, 2004: 36).

2. 2. 1. 16. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta da u ünlüsünün hem uzun ö/ü ünlülerinin kısalmasına hem de yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülmektedir.

AT. sōr- > Y. Uyg. soru- (sormak); AT. qōn > Y. Uyg. koyun (koyun); AT. qūtru > Özb. qutur-; Y. Uyg. qutur- (kudurmak) (TDBUÜ: 178-180; KTLS, 1991: 505-513-791).

2. 2. 1. 16. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde tespit edilen birer örnekte yan yana bulunan iki ünsüzü ayırmak amacıyla u ünlüsünün ilk hece dışında türediği görülmektedir.

AT. qōn > Alt. koyun (koyun); ET. topraq > Tuv. dovuraq (toprak) (TDBUÜ: 178; Alyılmaz, 2004: 307; Killi, 1996: 455-477).

2. 2. 1. 16. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ilk hece dışında u ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 1. 16. 5. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede tespit edilen bir örnekte yan yana bulunan iki ünsüzü ayırmak amacıyla u ünlüsü ilk hece dışında türemektedir.

ET. topraq > Yak. toburah (toprak) (Alyılmaz, 2004: 307; Killi, 1996: 476)

Tablo 47: İlk Hece Dışındaki u Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u	ÇTL	u
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ĩ, a, e	6.Yak.	u, ı, a
Az.	u, ı, a	Bşk.	ö, ı, a	Özb.	u, ı, i, e, â	Alt.	u, ı, o				
Gag.	u, ı, a, ü	Kar.	u, ı, e, a	Y.Uyg.	u, i, a	Hks.	u, ı				
TT.	u, ı, a	Krç- Blk	u, ı, a			Tuv.	u, ı				
Trkm.	u, ı, a	Kkp.	ı, a								
		Kzk.	u, ı, a								
		Kırg.	u, ı, a, o								
		Kmk.	u, ı, a								
		Nog.	ı, a								
		Kır. Tat.	u, a, ı								
		Tat.	ı, a								

Tablo 48: İlk Hece Dışındaki u Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-	-		+			+	+	+	
	Gag.	-	-	+		+			+	+	+	
	TT.	-	-	-		+			+	+	+	
	Trkm.	-	-	-		+			+	+	+	
Kıpçak	Bşk.	-	-	-		+			+	+	-	
	Kar.	-	-	+		+			+	+	+	
	Krç.Blk	-	-	-		+			+	+	+	
	Kkp.	-	-	-		+			+	+	-	
	Kzk.	-	-	-		+			+	+	-	
	Kırg.	-	-	-		+			+	+	+	
	Kmk.	-	-	-		+			+	+	+	
	Nog.	-	-	-		+			+	+	-	
	Kır.Tat.	-	-	-		+			+	+	-	
	Tat.	-	-	-		+			+	+	-	
Karluk	Özb.	-	-	+		+			+	+	+	
	Y.Uyg.	-	-	-		-			+	-	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-	-		+			+	-	+	
	Hks.	-	-	-		+			-	-	-	
	Tuv.	-	-	-		+			-	+	+	
Çuvaş	Çuv.	+	-	+		+			+	+	-	
Yakut	Yak.	-	-	-		+			+	-	+	

2. 2. 2. Öndamaksıl Ünlüler

2. 2. 2. 1. ē Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışında birincil ē ünlüsüne rastlanmamaktadır. Dolayısıyla ilk hece dışında birincil ē ünlüsü Türk dilinin hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde görülmemektedir. Fakat ē ünlüsünün ikincil bir şekilde ilk hece dışında kullanıldığı görülmektedir.

2. 2. 2. 2. ē Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

İlk hece dışında birincil ē ünlüsüne rastlanmamaktadır. Bu yüzden ilk hece dışında ē ünlüsüyle ilgili ses olayları görülmemektedir.

2. 2. 2. 3. e Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışındaki e ünlüsü tarihî dönemlerde genellikle korunmuştur ET. yürek > Kök. yürek; Uyg. yürek; Krh. yürek/yüreg; Hrz. yürek; Çağ. yürek; Kpç. yürek; ETT. yürek (yürek); ET. tümen > Kök. tümen; Uyg. tümen; Krh. tümen; Hrz. tümen; Çağ. tümen; Kpç. tümen; ETT. tümen (onbin, pek çok); ET. öbk e > Kök. öbke; Uyg. öbke/övke/öpke; Krh. öfke/öpke; Hrz. öwke; Çağ. öpke; Kpç. öfke/övke; ETT. öyke (öfke); ET. bilek > Uyg. bilek; Krh. bilek; Hrz. bilek; Çağ. bilek; Kpç. bilek/bölek; ETT. bilek/bileg (bilek) (Tekin, 2003: 251-256-260; Gabain, 2003: 268; Caferoğlu, 1993: 28-97-103-168-199; DLT: 20-91-129-158; Ata, 1998: 340; Toparlı ve Argunşah, 2008: 207-265-273; LÇTO: 24; Karasoy, 1998: 377-650-685; Toparlı vd., 2003: 31-209-333-650; Yıldız, 2008: 531; Dilçin, 1991: 642; Yüksel vd., 1996: 306; Tar. S: 3139).

İlk hece dışındaki e ünlüsü tarihî dönemlerde korunmakla beraber kimi örneklerde ö ve ü ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca bazen ü ünlüsüne değişerek daralmıştır. Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçeleri açısından almış olduğu görünüm şöyledir:

2. 2. 2. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur. Ayrıca bu ünlü gruptaki lehçelerde düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 2. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat bazen Kırgız Türkçesinde ö'ye değişerek yuvarlaklaşmıştır. Kimi örneklerde ise Karaim Türkçesinde a ve ı ünlülerine değişerek artdamaksıllaşmış ve yine Karaim Türkçesinde ı, i ünlülerine değişerek de daralmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde düşme özelliği göstermezken; Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Kimi örneklerde ise Yeni Uygur Türkçesinde u'ya değişerek daralmış, yuvarlaklaşmış ve artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki e ünlüsü bu grupta düşme özelliği göstermezken; grupta yer alan her iki çağdaş lehçede türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur. Hakas ve Tuva Türkçelerinde ilk hecedeki uzunluğun ilk hece dışındaki e ünlüsü üzerine kayması sonucu e ünlüsünün ikincil ē ünlüsüne uzadığı da görülür. Ayrıca ilk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde düşme özelliği göstermezken; Hakas Türkçesinde türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat nadiren ilk hecedeki e ünlüsü gibi a ünlüsüne dönüşerek artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki e ünlüsü bu lehçede düşme özelliği göstermezken; türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 3. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. İlk hecedeki uzunluğun ilk hece dışındaki e ünlüsü üzerine kayması sonucu e ünlüsünün ikincil ē ünlüsüne uzadığı da görülür. Bunların dışında e ünlüsü bazı örneklerde ī

ünlüsüne değişerek daralmış ve artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki e ünlüsü bu lehçede düşme veya türeme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 2. 4. e Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

İlk hece dışındaki e ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce e ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa e ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

ET. yürek > Az. ürek; Gag. ürek; TT. yürek; Trkm. yürek (yürek); OT. bürge > Az. bire; Gag. pire; TT. pire; Trkm. büre (pire); ET. üzengü > Az. üzengi; TT. üzengi; Trkm. üzeññi (üzengi); AO. kōğerçgin > Az. göyercin; Gag. güvercin; TT. güvercin; Trkm. gōğerçin (güvercin); ET. öbke > Gag. üfke; TT. öfke; Trkm. öyke (öfke); AO. ögey > Az. ögey; Gag. yüvey; TT. üvey; Trkm. övey (üvey); ET. töşek > Az. döşek; Gag. döşek; TT. döşek; Trkm. düşek (döşek); ET. bilek > Az. bilek; Gag. bilek; TT. bilek; Trkm. bilek (bilek); ET. ilgerü > Az. ireli; Gag. ileri; TT. ileri; Trkm. ileri (ileri); AT. kēpe (şişik, şişkin) > Gag. gebe; TT. gebe; Trkm. gēbe (hamile); AT. kēper- (şişmek) > Az. geber-; Gag. geber-; TT. geber-; Trkm. gēber-/güber- (ölmek); AT. kēçe > Az. gēce; Gag. gece; TT. gece; Trkm. gīce (gece) (TDBUÜ: 181-182; Tekin, 2003: 244-251-260; Gabain, 2003: 268-302; Caferoğlu, 1993: 179; DLT: 26; KTLS, 1991: 68-69-188-189-258-259-296-297-380-381-706-707-932-933-1000-1001; Choi, 1992: 166-183-184-215-217-220-230-232-274; Tekin vd., 1995: 68-91-183-244-270-290-374-509-512-659-713; Gaydarci vd., 1973: 83-106-107-201-368).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde de çoğunlukla korunmuştur.

ET. yürek > Bşk. y^örek; Kar. yürek/yirek/yurak/ürek; Krç-Blk. cürek; Kkp. cürek; Kzk. jürek; Kırg. cürök; Kmk. yürek; Nog. yürek; Kır. Tat. yürek; Tat. y^örek (yürek); OT. kürgek > Bşk. k^örek; Kar. kirek/kerik/kürek; Krç-Blk. kürek; Kkp. gürek; Kzk. kürek; Kırg. kürök; Kmk. kürek; Nog. kürek; Kır. Tat. kürek; Tat. k^örek (kürek); ET. küdegü > Bşk. güye/këyew; Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw/küyüw/küyew; Krç-Blk. küyöv; Kkp. küyew; Kzk. küyev; Kırg. küyö; Kmk. giyew; Nog. küyew; Kır. Tat. kiyew; Tat. güyeki/kiyew (güvey); OT. bürge > Bşk. b^örse; Kar. bürçe/birtse/bırçe/buraça/bırçe; Krç-Blk. bürçe; Kkp. bürge; Kzk. bürge; Kırg. bürgö; Kmk. bürçe; Nog. bürşe; Kır. Tat. pire; Tat. b^örçe (pire); ET. üzengü > Bşk. ö^zengi; Kar. ezing/özing; Krç-Blk. özeñi; Kkp. üzeñgi; Kzk. üzeñgi; Kırg. üzöñgü; Kmk. özeñi; Tat. ö^zengi (üzengi); AT. hörden > Bşk. ö^zrek; Kar. örd'ak/erdek; Kkp. üyrek; Kzk. üyrek; Kırg. ördök; Kmk. ördek; Tat. ürdek (ördek); ET. bögre > Bşk. böyör; Kar. bögrek/biwrek/büwrek/b'uwır'ek/b'uwır'ak; Krç-Blk. bürek; Kkp. büyrek; Kzk. büyrek; Kırg. böyrök; Kmk. buyrek; Nog. büyrek; Kır. Tat. büyrek; Tat. böyir (böbrek); ET. kökre-/kökire-/köküre > Bşk. kükre-; Kar. kekre-/k'ok'r'a-/kökre-/kükre-; Krç-Blk. küküre-; Kzk. kürkir-; Kırg. kürkürö; Kmk. köküre-; Tat. kükre- (kükremek, güremek); AT. ēder > Bşk. ēyer; Kar. eger/er/yer/ıgır; Krç-Blk. iyer; Kkp. er; Kzk. er; Kırg. ēr; Kmk. er; Nog. iyer; Kır. Tat. eger; Tat. iyer (eyer); ET. tebe > Bşk. d^öye; Kar. tebe/deve/tüye; Krç-Blk. tüye; Kkp. tüye; Kzk. tüye; Kırg. tō; Kmk. tüye; Nog. tüye; Kır. Tat. dewe; Tat. d^öye (deve); OT. etek > Bşk. itek; Kar. etek/ötek; Krç-Blk. etek; Kkp. etek; Kzk. etek; Kırg. etek; Kmk. etek; Nog. etek; Kır. Tat. etek; Tat. itek (etek) (TDBUÜ: 180-184; Tekin, 2003: 249-253-260; Gabain, 2003: 283; Caferoğlu, 1993: 33-179; DLT: 26-41-79; KTLS, 1991: 80-81-168-169-226-227-230-231-294-295-296-297-530-531-680-681-706-707-932-933; Baskakov vd., 1974: 122-134-262-313-318-323-438-442-472-520-654; Tavkul, 2000: 132-133-162-196-231-286-287-288-319-415; Baskakov, 1958: 126-127-146-195-203-269-343-660-687-690; Bammatov, 1969: 88-89-106-174-250-252-326-379-383; Baskakov, 1963: 91-93-194-367-371-442-450; Üseinov, 2005: 50-61-100-112-197-328-339-345; Eker, 1998: 150-154-156-172-173-178-179-181-183-185; Aksu ve Işık, 1997: 140; Yudahin, 1998: 140-238-322-343-541-544-614-755-800).

Karlık Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur.

ET. yürek > Özb. yürek, Y. Uyg. yürek/jürek (yürek); OT. kürgek > Özb., Y. Uyg. kürek (kürek); ET. üzengü > Özb. üzengi, Y. Uyg. üzeñge (üzengi); AT. üleş- > Özb. üleş- (paylaşmak); ET. bögre > Özb. büyre (böbrek); ET. bilek > Özb., Y. Uyg. bilek (bilek); AT. yīnçke > Özb. ingiçke; Y. Uyg. incike (ince); AT. ēder > Özb., Y. Uyg. eger (eyer); AT. kēçe > Özb. keçe; Y. Uyg. keçe (gece) (TDBUÜ: 180-182-183-184; Tekin, 2003: 260; Gabain, 2003: 268; Caferoğlu, 1993: 33-179; DLT: 79; KTLS, 1991: 69-81-231-259-389-531-927-933-1001; Necip, 1995: 41-196-212-448-472).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat bazı örneklerde ilk hecedeki uzunluğun ilk hece dışındaki e ünlüsü üzerine kayarak e ünlüsünü ikincil ē ünlüsüne dönüştürdüğü görülür.

ET. yürek > Alt. dürek; Hks. çürek; Tuv. çürek (yürek); ET. ülker > Alt. ülger; Hks. ülger; Tuv. üger (Ülker yıldızı); AT. ēder > Alt. ēr; Hks. izer; Tuv. ezer (eyer); AT. kēçe > Alt. keçe; Hks. kicē; Tuv. kejē (gece); ET. üzengü > Alt. üzeñi; Hks. ižeñe; Tuv. ezeñgi (üzengi) (TDBUÜ: 180-182; Tekin, 2003: 260; Caferoğlu, 1993: 177-179; Killi, 1996: 214-219-259-261-266; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 103-197-199; Arıkoğlu, 2005: 115-232-241-548; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 27-44-66).

Çuvaş Türkçesinde

İlk ve Ana Türkçenin ilk hece dışındaki e ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat nadiren ilk hecedeki e ünlüsü gibi a ünlüsüne de değişmiştir.

ET. yürek > Çuv. çire (yürek); AT. üle-ş- > Çuv. vales- (paylaşmak); ET. ülker > Çuv. ilger (Ülker yıldızı); AT. tīre- (diremek, dayanmak) > Çuv. çarak (direk, destek);

AT. ēder > Çuv. yīner (eyer) (TDBUÜ: 181-183-184; Tekin, 2003: 260; Caferoğlu, 1993: 177; Ceylan, 1997: 166-171-188-189; Bayram, 2007: 49-87-284-289).

Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki e ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat bir örnekte ilk hecedeki uzunluğun ilk hece dışındaki e ünlüsü üzerine kayarak e ünlüsünü ikincil ē'ye dönüştürdüğü görülür.

ET. yūrek > Yak. süreh (yürek); ET. üzengü > Yak. iheñe (üzengi); ET. ülker > Yak. ürgel (Ülker yıldızı); AT. tīre- > Yak. tirē- (dayamak); AT. kēçe > Yak. kiehe (gece) (TDBUÜ: 182-183; Gabain, 2003: 285; Tekin, 2003: 242-249-260; Caferoğlu, 1993: 38-177-179; Killi, 1996: 259-261-263-266-273; Vasiliev, 1995: 32).

2. 2. 2. 4. 1. Artdamaksıllaşma

2. 2. 2. 4. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta e ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 4. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

e > a

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuş olmasına rağmen Karaim Türkçesinde ilk hecedeki ünlünün bazı durumlarda artdamaksıllaşmasından dolayı ortaya çıkan artdamaksıl ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak artdamaksıllaşıp a ünlüsüne değişmiştir.

ET. yūrek > Kar. yūrek/yirek/yurak/ürek (yürek); OT. bürge > Kar. bürçe/birtse/bırçe/buraça/birçe (pire); ET. bögre > Kar. bögrek/biwrek/büwrek/b'uwır'ek/b'uwır'aq (böbrek); ET. kökre-/kökire-/köküre- > Kar. kekrek-/k'ok'r'a-/kökre-/kükre- (kükremek, gürlemek) (Tekin, 2003: 260; Gabain, 2003: 283; Caferoğlu, 1993: 33; DLT: 26; Baskakov vd., 1974: 122-134-262-313; Eker, 1998: 173-178-185).

e > ı

İlk hece dışındaki e ünlüsü Karaim Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte uzun ē ünlüsünün kısalmışken artdamaksıllaşmasına bağlı olarak artdamaksıllıp ı ünlüsüne değişmektedir.

AT. ēder > Kar. eger/er/yer/ıgır (eyer) (TDBUÜ: 180; Baskakov vd., 1974: 654).

2. 2. 2. 4. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

e > u

İlk hece dışındaki e ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuş olmasına rağmen Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte hem ilk hecedeki ünlünün yuvarlaklaştırıcı etkisine hem de ū ünlüsünün kısalmışken artdamaksıllaşmasına bağlı olarak önce yuvarlaklaşıp sonra da artdamaksıllaşarak u ünlüsüne değişmiştir.

AT. kŭse- (arzu etmek) > Y. Uyg. kŭsu- (kızıışmak, dişi istemek) (TDBUÜ: 55-184).

2. 2. 2. 4. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta e ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 4. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

e > a

İlk hece dışındaki e ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat nadiren ilk hecedeki e ünlüsü gibi a ünlüsüne de değişmiştir. Bu değişim hem e ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde daha çok a biçiminde görülmesinden hem de birincil uzun ünlülerin kısalmışken ki artdamaksıllaştırıcı etkisinden kaynaklanmaktadır.

AT. tĭre- (diremek, dayanmak) > Çuv. çarax (direk, destek) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 171; Bayram, 2007: 284).

2. 2. 2. 4. 1. 6. Yakut Türkçesinde

e > ĩ

İlk hece dışındaki e ünlüsünün Yakut Türkçesinde tespit edilen bir örnekte hem ē ünlüsünün kısalarırken artdamaksıllaşarak ilk hecede ortaya çıkardığı artdamaksıl ı ünlüsünün benzeştirici etkisine bağlı olarak hem de ilk hecedeki ünlü uzunluğunun üzerine kaymasından dolayı artdamaksıllaşıp ĩ ünlüsüne dönüştüğü görülür.

AT. ēder > Yak. mñr (eyer) (TDBUÜ: 180; Vasiliev, 1995: 85).

2. 2. 2. 4. 2. Yuvarlaklaşma

2. 2. 2. 4. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta e ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 4. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

e > ö

İlk hece dışındaki e ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuş olmasına rağmen bu gruptaki Kırgız Türkçesinde dudak uyumunun güçlü olmasından veya ilk hecedeki yuvarlak ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak ö ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. yürek > Kırg. cürök (yürek); OT. kürgek > Kırg. kürök (kürek); OT. bürge > Kırg. bürgö (pire); ET. üzengü > Kırg. üzöñgü (üzengi); AT. hörden > Kırg. ördök (ördek); ET. bögre > Kırg. böyrök (böbrek) (TDBUÜ: 184; Tekin, 2003: 260; Caferoğlu, 1993: 33-179; DLT: 26-79; KTLS, 1991: 80-530-680-706-932-1000; Yudahin, 1998: 140-238-541-544-614-800).

2. 2. 2. 4. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

e > u

İlk hece dışındaki e ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte hem ilk hecedeki ünlünün yuvarlaklaştırıcı etkisine hem de ũ ünlüsünün kısalarırken artdamaksıllaşmasına bağlı olarak önce yuvarlaklaşıp sonra da artdamaksıllaşarak u ünlüsüne değişmiştir.

AT. k̄use- (arzu etmek) > Y. Uyg. k̄usu- (kızışmak, dişi istemek) (TDBUÜ: 55-184).

2. 2. 2. 4. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde e ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 4. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede e ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 2. 4. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede e ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 2. 2. 4. 3. Daralma

2. 2. 2. 4. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu lehçede e ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 4. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

e > i

İlk hece dışındaki e ünlüsünün Karaim Türkçesinde bazı sözcüklerde daralarak i ünlüsüne değiştiği görülür.

ET. üzengü > Kar. ezinge/özengi (üzengi); OT. kürgek > Kar. kirek/kerik/kürek (kürek) (Caferoğlu, 1993: 179; DLT: 79; Baskakov vd., 1974: 323-438; Eker, 1998: 181-183).

e > ı

İlk hece dışındaki e ünlüsü Karaim Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte ē ünlüsünün ilk hecede kısalırken artdamaksıllaşarak ortaya çıkardığı artdamaksıl ı ünlüsünün benzeştirici etkisine bağlı olarak artdamaksıllaşıp daralarak ı ünlüsüne değişmektedir.

AT. ēder > Kar. eger/er/yer/ıgır (eyer) (TDBUÜ: 180; Baskakov vd., 1974: 654).

2. 2. 2. 4. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

e > u

İlk hece dışındaki e ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte hem ilk hecedeki ünlünün yuvarlaklaştırıcı etkisine hem de ū ünlüsünün kısalmışken artdamaksıllaşmasına bağlı olarak artdamaksıllaşarak dar-yuvarlak u ünlüsüne değişmiştir.

AT. kŭse- (arzu etmek) > Y. Uyg. kŭsu- (kızıışmak, dişi istemek) (TDBUÜ: 55-184).

2. 2. 2. 4. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta e ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 4. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede e ünlüsünün daraldığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 2. 4. 3. 6. Yakut Türkçesinde

e > ī

İlk hece dışındaki e ünlüsünün Yakut Türkçesinde tespit edilen bir örnekte hem ē ünlüsünün kısalmışken artdamaksıllaşarak ilk hecede ortaya çıkardığı artdamaksıl ı ünlüsünün benzeştirici etkisine bağlı olarak hem de ilk hecedeki ünlü uzunluğunun üzerine kaymasından dolayı artdamaksıllaşıp daralarak ī ünlüsüne dönüştüğu görölür.

AT. ēder > Yak. īñr (eyer) (TDBUÜ: 180; Vasiliev, 1995: 85).

2. 2. 2. 4. 4. Ünlü Düşmesi

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında yer alan e ünlüsünün düştüğu herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 4. 5. Ünlü Türemesi

2. 2. 2. 4. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında e ünlüsünün türediği herhangi bir örneğe rastlanılmamaktadır.

2. 2. 2. 4. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta hem yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına hem de uzun $\bar{i}/\bar{e}$ ünlülerinin kışalmasına bağlı olarak son seste e ünlüsünün türediği görülmektedir.

AT. $\bar{t}\bar{i}z$ > Kkp. dize; Kzk. tize; Kırg. tize (diz); AT. $\bar{k}\bar{e}n\bar{c}$ > Kırg. kence (genç); ET. tekne > Krç-Blk. tegene; Kzk. tegene/tegeş (tekne) (TDBUÜ: 181-183; KTLS, 1991: 178-179; Baskakov, 1958: 172; Koç ve Doğan, 2004: 112–113; Başdaş ve Kutlu, 2004: 36; Eker, 1998: 206).

2. 2. 2. 4. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta da hem yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına hem de uzun $\bar{o}$ ünlüsünün kışalmasına bağlı olarak son seste e ünlüsünün türediği görülmektedir.

AT. $\bar{s}\bar{o}r$ - > Özb. sore- (sormak); ET. $\bar{k}\bar{o}k\bar{u}z$ > Y. Uyg. $\bar{k}\bar{o}k\bar{s}e$ (göğüs) (TDBUÜ: 178; Tekin, 2003: 248; KTLS, 1991: 279-791).

2. 2. 2. 4. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Hakas Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte $\bar{o}$ ünlüsü kışalırken son seste bir e ünlüsü türetmektedir.

AT. $\bar{o}r$ - (yükselmek) > Hks. $\bar{o}re$ - (yukarı) (TDBUÜ: 183).

2. 2. 2. 4. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde $\bar{i}$ ünlüsünün kışalırken son seste bir e ünlüsü türettiği görülmektedir.

AT. ĩk > Çuv. yĭge (iĭ); AT. bĭr > Çuv. pĭrre (bir) (TDBUÜ: 182-183; Ceylan, 1997: 170-171).

2. 2. 2. 4. 5. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ilk hece dıĭında e ünlüsünün t rediĭi herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

Tablo 49: İlk Hece Dışındaki e Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e	ÇTL	e
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	e, a	6.Yak.	e, ē, ī
Az.	e	Bşk.	e	Özb.	e	Alt.	e				
Gag.	e	Kar.	e, a, i, ı	Y.Uyg.	e, u	Hks.	e, ē				
TT.	e	Krç-Blk	e			Tuv.	e, ē				
Trkm.	e	Kkp.	e								
		Kzk.	e								
		Kırg.	e, ö								
		Kmk.	e								
		Nog.	e								
		Kır. Tat.	e								
		Tat.	e								

Tablo 50: İlk Hece Dışındaki e Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		-		-	-		-	-	
	Gag.	-	-		-		-	-		-	-	
	TT.	-	-		-		-	-		-	-	
	Trkm.	-	-		-		-	-		-	-	
Kıpçak	Bşk.	-	-		-		-	-		-	-	
	Kar.	-	-		+		-	+		-	-	
	Krç.Blk	-	-		-		-	-		-	+	
	Kkp.	-	-		-		-	-		-	+	
	Kzk.	-	-		-		-	-		-	+	
	Kırg.	-	-		-		+	-		-	+	
	Kmk.	-	-		-		-	-		-	-	
	Nog.	-	-		-		-	-		-	-	
	Kır.Tat.	-	-		-		-	-		-	-	
	Tat.	-	-		-		-	-		-	-	
Karluk	Özb.	-	-		-		-	-		-	+	
	Y.Uyg.	-	-		-		+	+		-	+	
K.Doğ.	Alt.	-	-		-		-	-		-	-	
	Hks.	-	+		-		-	-		-	+	
	Tuv.	-	+		-		-	-		-	-	
Çuvaş	Çuv.	-	-		+		-	-		-	+	
Yakut	Yak.	-	+		+		-	+		-	-	

2. 2. 2. 5. Ė Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil Ė ünlüsüne rastlanmamaktadır. Dolayısıyla ilk hece dışında birincil Ė ünlüsü Türk dilinin hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde bulunmamaktadır.

2. 2. 2. 6. Ė Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil Ė ünlüsüne rastlanmamaktadır. Bu yüzden ilk hece dışında Ė ünlüsüyle ilgili ses olayları görülmemektedir.

2. 2. 2. 7. ê Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışında kapalı ê ünlüsü kullanılmamaktadır. Bu yüzden kapalı ê ünlüsüne ilk hece dışında Türk dilinin hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde rastlanılmamaktadır.

2. 2. 2. 8. ê Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

İlk hece dışında ê ünlüsüne rastlanmamıştır. Bu yüzden ilk hece dışında ê ünlüsüyle ilgili ses olayları görülmemektedir.

2. 2. 2. 9. ĩ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil ĩ ünlüsüne rastlanmamaktadır. Dolayısıyla ilk hece dışında birincil ĩ ünlüsü Türk dilinin hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde görülmemektedir. Fakat ĩ ünlüsü ikincil bir şekilde ilk hece dışında kullanılmaktadır.

2. 2. 2. 10. ĩ Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil ĩ ünlüsüne rastlanmamaktadır. Bu yüzden ilk hece dışında ĩ ünlüsüyle ilgili ses olayları görülmemektedir.

2. 2. 2. 11. i Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışındaki i ünlüsü tarihî dönemlerde genellikle korunmuştur AT. bōri > Kök. bōri; Uyg. bōri/bürü/būri; Krh. bōri; Hr. bōri/börü; Çağ. būri; Kpç. bōri/börü; ETT. bōri (kurt); ET. kişi > Kök. kişi; Uyg. kişi; Krh. kişi; Hr. kişi; Çağ. kişi; Kpç. kişi/kşi; ETT. kişi (kişi); AT. bēşik > Uyg. bişik; Krh. bēşik/beşik; Hr. beşik; Çağ. bişik; Kpç. beşik/beçik/bişik; ETT. bişik (beşik); ET. kelin > Kök. kelin; Uyg. kelin; Krh. kelin; Hr. kelin; Çağ. kilin; Kpç. kelin; ETT. gelin (gelin); ET. bilig > Kök. bilig; Uyg. bilig; Krh. bilig; Hr. bilig; Çağ. bilig; Kpç. bilgü/belü/bili/bilik/biliğ; ETT. bilü/bilgi-li (bilgi) (TDBUÜ: 182-184; Tekin, 2003: 240-241-246-248; Caferoğlu, 1993: 28-30-33-70-75; DLT: 19-20-23-63-68; Toparlı ve Argunşah, 2008: 207; Ata, 1998: 59-84-218-251; Karasoy, 1998: 94-513; Atalay, 1970: 137; LÇTO: 62-80-268; Toparlı vd., 2003: 28-31-36-137-150; Clauson, 1972: 356; Dilçin, 1991: 592-593-623; Yıldız, 2008: 348; Ergin, 1997b: 114).

İlk hece dışındaki i ünlüsü tarihî dönemlerde korunmanın dışında kimi örneklerde ı ve u ünlülerine değişerek artdamaksıllaşmış; ü ve u ünlülerine değişerek yuvarlaklaşmış; e ünlüsüne değişerek de genişlemiştir. Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçeleri açısından almış olduğu görünüm şöyledir:

2. 2. 2. 11. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat kimi örneklerde Azerbaycan, Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde e'ye değişerek genişlemiş; Azerbaycan, Gagauz ve Türkiye Türkçelerinde ı'ya değişerek artdamaksıllaşmış; gruptaki bütün lehçelerde de ü'ye değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca i ünlüsü grupta Türkmen Türkçesi dışında kalan lehçelerde düşme; Gagauz Türkçesi dışında kalan lehçelerde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 11. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat grupta bazı örneklerde Kırgız, Kumuk ve Kırım Tatar Türkçeleri dışında kalan bütün lehçelerde e'ye, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ě ünlüsüne ve Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kumuk ve Nogay Türkçelerinde a'ya değişerek genişlemiştir. a'ya değişen bu lehçeler ile grupta Başkurt, Kumuk, Kırım Tatar ve Tatar

Türkçeleri dışında kalan bütün lehçelerde ı'ya ve Karaim Türkçesinde de u'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Karaim Türkçesinde u'ya değiştiği durumlar ile Karaim, Karaçay-Balkar, Kırgız, Kumuk ve Kırım Tatar Türkçelerinde de bazen ü'ye değişerek yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca bu grupta Başkurt Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde düşme; grupta Karaim ve Kırım Tatar Türkçesi dışındaki bütün lehçelerde de türeme özelliği taşımaktadır.

2. 2. 2. 11. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Bu ünlünün kimi örneklerde her iki lehçede de ü'ye değişerek yuvarlaklaştığı da görülür. Ayrıca sadece Yeni Uygur Türkçesinde düşme; hem Özbek hem de Yeni Uygur Türkçesinde türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 11. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Hakas Türkçesinde ise kısa ı'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır. Kimi zaman da gruptaki bütün lehçelerde e'ye değişerek genişlemiş; ü'ye değişerek de yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca Hakas ve Tuva Türkçelerinde düştüğü; sadece Tuva Türkçesinde ise türediği görülmektedir.

2. 2. 2. 11. 5. Çuvaş Türkçesinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde genellikle i/ı'ye değişmektedir. ı'ye değiştiği durumlarda daha da kısaltılmaktadır. Bunların dışında kısa ı'ya da değişerek artdamaksıllaşmıştır. İlk hece dışındaki i ünlüsü bu lehçede hem düşme hem de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 11. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Fakat ikincil uzun ünlü ı'ye gelişerek uzadığı da görülmektedir. Kimi örneklerde ise e'ye veya ö'ye değişerek genişlemiş; ö'ye değiştiği durumlarda da yuvarlaklaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki i ünlüsü bu lehçede hem düşme hem de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 12. i Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

i ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce i ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa i ünlüsünün Tatar, Başkurt Türkçelerinde ě; Hakas Türkçesinde ĩ; Çuvaş Türkçesinde ĭ/ĩ görünümü dışında çağdaş Türk lehçelerinde genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur.

AT. ĭrig > Az. iri; Gag. ĭri; TT. iri; Trkm. ĭri (iri); OT. ĭriñ > Az. irin; TT. irin; Trkm. iriñ (dudak, irin); ET. kişi > Az. kişi; Gag. kişi; TT. kişi; Trkm. kişi (kişi); ET. kirpik > Az. kirpik; Gag. kirpik; TT. kirpik; Trkm. kirpik (kirpik); AT. tēri > Az. deri; Gag. deri; TT. deri; Trkm. deri (deri); AT. ěki > Az. iki; Gag. iki; TT. iki; Trkm. iki (iki); ET. kiçig > Az. küçük; Gag. küçük; TT. küçük; Trkm. kiçi (küçük); ET. temir > Az. demir; Gag. demir; TT. demir; Trkm. demir (demir); AT. ědi > Az. yiye-lik (gramer unsuru olarak aittlik); TT. iye; Trkm. eye (sahip); ET. yēgirmi > Az. iyirmi; Gag. irmi; TT. yirmi; Trkm. yigrimi (yirmi); ET. kelin > Az. gelin; Gag. gelin; TT. gelin; Trkm. gelin (gelin); AO. kōğerçgin > Az. göyercin; Gag. güvercin; TT. güvercin; Trkm. gōğerçin (güvercin) (TDBUÜ: 105-181-182; Tekin, 2003: 47-246-247-248; Gabain, 2003: 281-298; KTLS, 1991: 160-161-164-165-262-263-296-297-376-377-396-397-412-488-489-526-527-735-990-991; Choi, 1992: 198-214-264-267-268; TDBUÜ: 182; Tekin vd., 1995: 144-150-208-248-290-372-382-409-411-412-700; Gaydarci vd., 1973: 109-138-139-200-204-271-303; TS: 1005;).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ise çoğunlukla i olarak adlandırılan ě ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. bōri > Bşk. būri; Kar. bōrū/beri/beri/b'or'u; Krç-Blk. bōrū; Kkp. bōri; Kzk. bōri; Kırg. bōrū; Kmk. bōrū; Nog. bōri; Tat. būri (kurt); AT. çūri- > Bşk. siri-; Kar. çiri-; Krç-Blk. çiri-; Kkp. şiri-; Kzk. şiri-; Kırg. çiri-; Kmk. çiri-; Nog. şiri-; Kır. Tat. çürü-; Tat. çiri- (çürümek); ET. isig > Bşk. eşë; Kar. issi; Krç-Blk. issi; Kkp. ıssı; Kzk. ıssı/ıstık; Kırg. ısı; Kmk. issi; Nog. issi; Kır. Tat. issi; Tat. eşë (sıcak); ET. iñir > Bşk. eñër; Kar. iñir/eñir; Krç-Blk. iñir; Kkp. iñir; Kzk. iñir; Kırg. iñir; Nog. iñir; Tat. eñër (alaca karanlık); ET. kirpi > Bşk. tērpē; Kar. kirpi/kırpı; Krç-Blk. kirpi; Kkp. kirpi; Kzk. kirpi; Kırg. kirpi; Kmk. kirpi; Nog. kirpi; Kır. Tat. kirpi; Tat. kērpē (kirpi); ET. sipir- > Bşk. hēpēr-; Kar. sibir-; Krç-Blk. sibir-; Kkp. sıpır-; Kzk. sıpır-; Kırg. şıpır-; Kmk. sibir-; Nog. sıpır-; Kır. Tat. sipir-; Tat. sēbēr- (süpürmek); ET. miyi > Bşk. mēyē; Kar. miy; Krç-Blk. mıy; Kkp. miy; Kzk. mıy; Kırg. mē; Kmk. miy; Nog. mıy; Kır. Tat. miy; Tat. mi (beyin); ET. kidiz > Bşk. kēyēz; Kar. kiyiz/tiyiz; Krç-Blk. kiyiz; Kkp. kiyiz; Kzk. kiyiz/kiygiz; Kırg. kiyiz; Kmk. kiyiz; Nog. küyiz; Kır. Tat. kiyiz; Tat. kiyēz (keçe); ET. kēyik > Bşk. kēyēk; Kar. kiyik; Krç-Blk. kiyik; Kkp. kiyik; Kzk. kiyik; Kırg. kiyik; Kmk. giyik; Nog. kiyik; Kır. Tat. kiyik; Tat. kiyēk (geyik); ET. yēgirmi > Bşk. yēgērmē; Kar. yigirmi/igirme/egirmi; Krç-Blk. cıyırma; Kkp. cigırma; Kzk. jıyırma; Kırg. cıyırma; Kmk. yigırma; Nog. yıрма; Kır. Tat. yigirmi; Tat. yigērmē (yirmi); AT. ēdi > Bşk. ēye; Kar. yesi; Krç-Blk. iye; Kkp. iye; Kzk. iye; Nog. iye; Tat. iye (sahip); ET. kiçig > Bşk. kēsē; Kar. kiçik; Kkp. kişi; Kzk. kişi; Kırg. kiçine; Kmk. giççi; Nog. kişirt- (küçültmek); Kır. Tat. kiçik/küçük; Tat. kēçē (küçük) (TDBUÜ: 181-184-185; Tekin, 2003: 47-247; Caferoğlu, 1993: 75; Gabain, 2003: 275-287-294-311; KTLS, 1991: 12-13-64-65-140-141-270-462-463-488-489-518-519-526-527-734-735-768-769-802-803-990-991; Baskakov vd., 1974: 135-193-207-275-317-318-323-325-406-472-629; Tavkul, 2000: 128-153-176-229-230-265-266-299-347; Baskakov, 1958: 118-250-322-324-325-351-458-605-737-760; Bammatov, 1969: 106-107-154-158-167-168-229-283-359; Baskakov, 1963: 87-121-129-165-166-168-192-195-230-413; Üseinov, 2005: 91-100-101-102-113-155-226-311; Eker, 1998: 161-163-165-167-168-175-183; Yudahin, 1998: 139-215-275-359-369-472-474-475-476-560-687).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur.

AT. ç̣iri- > Özb., Y. Uyg. ç̣iri- (çürümek); AT. ṭir- (yaşamak) > Özb., Y. Uyg. tirik (diri); AT. īrig > Özb. yirik, Y. Uyg. jirik (çürümek); OT. īriñ > Özb. yiriñ, Y. Uyg. jiriñ (dudak, irin); ET. kirpik > Özb. kiprik, Y. Uyg. kirpik (kirpik); ET. kişi > Özb., Y. Uyg. kişi (kişi); ET. kirpi > Özb. kirpi, Y. Uyg. kirpe (kirpi); ET. kiçig > Özb., Y. Uyg. kiçik (küçük); ET. kidiz > Özb., Y. Uyg. kigiz (keçe); AT. ēki > Özb., Y. Uyg. ikki (iki) (TDBUÜ: 105-181-182-183-185; Tekin, 2003: 247-248; Gabain, 2003: 281; Caferoğlu, 1993: 75; KTLS, 1991: 141-177-377-397-463-489-527; Necip, 1995: 83-173-184-199-200-414).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan Altay ve Tuva Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Hakas Türkçesinde ise kısalarak ve Hakas Türkçesindeki i'nin görünümüne bağlı olarak kısa ĭ'ya değişmiştir.

AT. ḳir-iş- > Alt. kiriş-; Hks. ḳiṛis-; Tuv. kiriş- (girişmek); ET. kişi > Alt. kiji; Hks. ḳiẓi; Tuv. kiji (kişi); AT. ēki > Alt. eki; Hks. ĭḳi; Tuv. iyi (iki); ET. semiz > Alt. semis; Hks. siṃis; Tuv. semis (semiz); AT. ēşik > Alt. ejik; Hks. ĭẓi; Tuv. ejik (kapı); ET. temir > Alt. temir; Hks. tiṃir; Tuv. demir (demir); AT. yēti > Alt. deti; Hks. ç̣iti; Tuv. çedi (yedi) (TDBUÜ: 181-182-183; Tekin, 2003: 248-252; Gabain, 2003: 298; Killi, 1996: 225-226-273-281-284-286-287; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 81-112-113-152-174; Arıkoğlu, 2005: 103-215-233-249-252-434-501; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 22-30-40-60-68-92).

Çuvaş Türkçesinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde i/ĩ'ye veya ilk hecedeki e ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde artdamaksıl a ile karşılanması veya ilk hecede a ünlüsünün kendisinin bulunması gibi özel durumlar ile ş ünsüzü önünde bulunduğu durumlarda ĭ'ya değişmektedir. Bu durum, ilk hece dışındaki i ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde nadiren korunduğunu göstermektedir.

ET. sipir- (süpürmek) > Çuv. şipir (süpürge); ET. siñir > Çuv. şinir (sinir); ET. egir- > Çuv. avir- (eğirmek, çevirmek); ET. semiz > Çuv. samir (semiz); AT. kēkir- > Çuv. kaqir- (geçirmek); ET. elig > Çuv. allı (elli); AT. yēti > Çuv. şičçi (yedi); AT. ēşik > Çuv. alıq (kapı); AT. ēki > Çuv. ikki/iki/ik (iki); ET. teñri > Çuv. turı (tanrı); ET. sekiz > Çuv. saqir (sekiz) (TDBUÜ: 181-182-183; Tekin, 2003: 243-252-254; Gabain, 2003: 263-294; Ceylan, 1997: 159-162-163-170-172-192; Bayram, 2007: 29-33-79-93-177-179-209-241-289-297-298).

Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki i ünlüsü Yakut Türkçesinde genellikle korunmuştur. Birkaç örnekte ise ikincil bir şekilde uzun i'ye gelişmiştir.

AT. kīr-iş- > Yak. kīriş (girişmek), ET. isig > Yak. itī (sıcak), ET. kişi > Yak. kihi (kişi), AT. ēki > Yak. ikki (iki), ET. temir > Yak. timir (demir), AT. tēri > Yak. tirī (deri) (TDBUÜ: 181-183; Tekin, 2003: 248; Gabain, 2003: 275-298; Killi, 1996: 226-227-273-278-281-284; Vasiliev, 1995: 63-64-124-159-237).

2. 2. 2. 12. 1. Artdamaksıllaşma

2. 2. 2. 12. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

i > ı

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu gruptaki bazı lehçelerde sınırlı sayıda örnekte i ünlüsünün kısalırken artdamaksıllaşarak ilk hecede ortaya çıkardığı artdamaksıl ı ünlüsünün benzeştirici etkisine bağlı olarak artdamaksıllaşp ı ünlüsüne değişmektedir.

AT. kīçi- > Az. ğıçig; Gag. ğıçık; TT. gıcık (kaşınmak, gici-, gıcıklanmak); AO. īsin- > Gag. yısın-; TT. ısın- (ısınmak) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 272-273-356-357; Choi, 1992: 198-200).

İlk hece dışındaki i ünlüsünün Uygur Türkçesinde tespit edilen bir sözcükte de aynı sebeplerden ötürü ı ünlüsüne dönüştüğü görülmektedir AT. k̄içi- > Uyg. kıçık (kaşınmak, gici-, gıcıklanmak) (TDBUÜ: 183; Caferoğlu, 1993: 115).

2. 2. 2. 12. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

i > ı

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat bu gruptaki bazı lehçelerde artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne de dönüşmektedir.

ET. isig > Kkp. ıssı; Kzk. ıssı/ıstık; Kırg. ısıq (sıcak); ET. miyi > Krç-Blk. mıyı (beyin); ET. kirpi > Kar. kirpi/kırpı; (kirpi); ET. sipir- > Kkp. sıpır-; Kzk. sıpır-; Kırg. şıpır-; Nog. sıpır- (süpürmek) (Gabain, 2003: 275-287-294; Caferoğlu, 1993: 75; KTLS, 1991: 768-769-802-803; Baskakov vd., 1974: 323; Baskakov, 1958: 605-760; Baskakov, 1963: 195; Tavkul, 2000: 299; Yudahin, 1998: 359-687).

i > u

İlk hece dışındaki i ünlüsü Karaim Türkçesindeki bir örnekte ilk hecedeki ö ünlüsünün kısılrken artdamaksıllaşarak ilk hecede ortaya çıkardığı artdamaksıl o ünlüsünün benzeştirici etkisine bağlı olarak artdamaksıllaşmış ve dudak ünsüzünün etkisiyle de yuvarlaklaşarak u ünlüsüne değişmiştir.

AT. b̄ori > Kar. börü/beri/beri/b'or'u (kurt) (TDBUÜ: 184; Baskakov vd., 1974: 135).

i > a

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu gruptaki bazı lehçelerde tespit edilen bir örnekte ilk hecedeki geniş ünlünün etkisiyle genişleyerek ve tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü de artdamaksıllaşarak a ünlüsüne değişmektedir.

ET. yëgirmi > Krç-Blk. cıyırma; Kkp. cigirma; Kzk. jıyırma; Kırg. cıyırma; Nog. yırma (yirmi) (Tekin, 2003: 47; KTLS, 1991: 990-991; Tavkul, 2000: 153; Baskakov, 1958: 250; Baskakov, 1963: 129; Yudahin, 1998: 215).

2. 2. 2. 12. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta i ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 12. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

i > ĩ

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde gerek ilk hecedeki ĩ ve ě ünlülerinin kısılırken ki artdamaksıllaştırıcı etkisine veya artdamaksıllaşarak ilk hecede ortaya çıkardığı artdamaksıl ĩ ünlüsünün benzeştirici etkisine gerekse Hakas Türkçesindeki i'nin görünümüne bağlı olarak artdamaksıllaşıp kısa ĩ'ya değişmiştir.

AT. kĭr-iş- > Hks. kĭrĭs- (girişmek); ET. kişi > Hks. kĭzĭ (kişi, insan); AT. ěki > Hks. ĩkĭ (iki); ET. semiz > Hks. simĭs (semiz); AT. ěşik > Hks. ĩzĭk (kapı); ET. temir > Hks. timĭr (demir); AT. yěti > Hks. çitĭ (yedi) (TDBUÜ: 181-182-183; Tekin, 2003: 248-252; Killi, 1996: 225-226-273-281-284-286-287; Arıkoğlu, 2005: 103-215-233-249-252-434-501).

2. 2. 2. 12. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

i > ĩ

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki i ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ilk hecedeki e ünlüsünün Çuvaş Türkçesinde artdamaksıl a ile karşılanması veya ilk hecede a ünlüsünün kendisinin bulunması gibi özel durumlar ile ş ünsüzü önünde bulunduğu durumlarda ĩ'ya değişmektedir. Bu değişim sırasında i ünlüsünün Çuvaş Türkçesindeki görünümü kadar birincil uzun ünlülerin kısılırken ki bıraktığı artdamaksıllaşmanın etkisi de düşünölmelidir.

AT. kēkir- > Çuv. kaķır- (geğirmek); ET. sipir- (süpürmek) > Çuv. şpır (süpürge); ET. siñir > Çuv. şñır (sinir); ET. egir- > Çuv. avır- (eğirmek, çevirmek); ET. semiz > Çuv. samır (semiz); ET. elig > Çuv. allı (elli); AT. ēşik > Çuv. alıķ (kapı); ET. teñri > Çuv. turı (tanrı); ET. sekiz > Çuv. saķır (sekiz) (TDBUÜ: 181; Tekin, 2003: 243-252-254; Gabain, 2003: 263-294; Ceylan, 1997: 159-162-163-172; Bayram, 2007: 29-33-93-177-179-241-297-298).

2. 2. 2. 12. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede i ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 2. 12. 2. Yuvarlaklaşma

2. 2. 2. 12. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

i > ü

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur; ancak bu grupta yer alan lehçelerde sınırlı sayıda örnekte bazen tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü bazen de dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki ünlülerin benzeştirici etkisiyle yuvarlaklaşarak ü ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. ebir- > TT. evir-; Trkm. övür- (çevirmek); AO. öskir- > Az. öksür-; Gag. ūsür-; TT. öksür-; Trkm. üsgür- (öksürmek); OT. üşi- > Az. üşü-; Gag. üşü-t-; TT. üşü- (üşümek); ET. kiçig > Gag. küçük; TT. küçük (küçük) (Tekin, 2003: 241-247; KTLS, 1991: 526-674-675-930-931; DLT: 138; Choi, 1992: 216-226-267; TS: 667; Tekin vd., 1995: 511-656; Gaydarci vd., 1973: 303-492).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. çūri- > Hrzs. çürü-/çūri-; Çağ. çürü-; Kpç. çūri-/çürü/şürü- (çürümek); AT. ūki-/ ūkit- > Krh. ügüt-/yügüt-/ügi-/ügüt-; Hrzs. ög-/ögi-/ögü-; Çağ. ögüt-; Kpç. ögüt-/ügüt-/üküt-/yügüt- (öğütmek); ET. süwri > Kpç. süvrü/sürü/sivri (sivri); AT. bōri > Uyg. böri/bürü/būri; Hrzs. böri/börü; Kpç. böri/börü (kurt); ET. biti- > Çağ. biti-/bitü- (yazmak); ET. kiçig > Krh. kiçik/kiçuk (küçük); ET. kirpik > Hrzs. kirpük; Çağ.

kirpik/kirpük; Kpç. kirpik/kerpik/kirbik/kirbük/kirfık; ETT. kirpük (kirpik); ET. ebir- > Krh. ewür-; Hrz. ewür-; Çağ. évür-; Kpç. evür- (çevirmek); ET. sipir- > Krh. süpür-; Çağ. süpür-gü (süpürge); Kpç. sipir-/sübür-/süpür-; ETT. süpür- (süpürmek); ET. kidiz > Krh. kiğiz/kiwiz/küvüz (keçe) (TDBUÜ: 184-185; Tekin, 2003: 241-243-247; Gabain, 2003: 281-294-295; Caferoğlu, 1993: 33; DLT: 42-67-69-109-137; Karasoy, 1998: 381-512; Ata, 1998: 84-105-141-251-335; Eckmann, 2005: 232; LÇTO: 37-105-188; Toparlı vd., 2003: 36-54-78-150-209-238-245-246-247; Atsız ve Türkmen, 2004: 115; Dilçin, 1991: 623).

2. 2. 2. 12. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

i > ü

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuştur. Fakat bazı lehçelerde dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp ü ünlüsüne değişmektedir.

AT. bõri > Kar. börü/beri/beri/b'or'u; Krç-Blk. börü; Kırg. börü; Kmk. börü (kurt); ET. kiçig > Kır. Tat. kiçik/küçük (küçük); AT. çüri- > Kır. Tat. çürü- (çürümek) (TDBUÜ: 184-185; Tekin, 2003: 247; KTLS, 1991: 518-519; Baskakov vd., 1974: 135; Tavkul, 2000: 128; Eker, 1998: 175; Üseinov, 2005: 102-113-311; Yudahin, 1998: 139).

i > u

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmasına rağmen Karaim Türkçesindeki bir örnekte dudak ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşıp ve tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü artdamaksızlaşarak u ünlüsüne değişmektedir.

AT. bõri > Kar. börü/beri/beri/b'or'u (kurt) (TDBUÜ: 184; Baskakov vd., 1974: 135).

2. 2. 2. 12. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

i > ü

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde genellikle korunmuştur. Fakat bazen dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp ü ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. bēşik > Özb. beşik, Y. Uyg. böşük (beşik); ET. temir > Özb. temir, Y. Uyg. tömür (demir); ET. sipir- > Özb., Y. Uyg. süpür- (süpürmek) (TDBUÜ: 182; Gabain, 2003: 294-298; KTLS, 1991: 64-161-803; Necip, 1995: 51-368-424).

2. 2. 2. 12. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

i > ü

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde genellikle korunmuş olmasına rağmen sınırlı sayıda örnekte dudak ünsüzlerinin veya ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak yuvarlaklaşıp ü ünlüsüne değişmektedir.

OT. üşi- > Alt. üjü-; Hks. üzü-; Tuv. üjü- (üşümek); AT. bōri > Alt. börü; Tuv. börü (kurt); ET. isig > Alt. izü (sıcak) (TDBUÜ: 184; Gabain, 2003: 275; DLT: 138; Eker, 1998: 167; Killi, 1996: 278-285; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 44-91-196; Arıkoğlu, 2005: 392-552; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16-114).

2. 2. 2. 12. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede i ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 12. 2. 6. Yakut Türkçesinde

i > ö

İlk hece dışındaki i ünlüsü Yakut Türkçesinde bir örnekte hem dudak ünsüzlerinin etkisiyle hem de dudak uyumunun güçlü olmasından dolayı genişleyerek ö ünlüsüne gelişmektedir.

AT. bōri > Yak. börö (kurt) (TDBUÜ: 184; Killi, 1996: 285; Vasiliev, 1995: 171).

2. 2. 2. 12. 3. Genişleme

2. 2. 2. 12. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

i > e

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde ilk hecedeki geniş ünlünün benzeştirici etkisine; ilk hecedeki uzun ünlünün kısalmaya uğradığı ki genişletici etkisine veya tam olarak ortaya konulamayan nedenlere bağlı olarak genişleyip e ünlüsüne dönüşmüştür.

OT. üşi- > Trkm. üşe- (üşümek); AT. ēdi > Az. yiye-lik (gramer unsuru olarak aitlik); TT. iye; Trkm. eye (sahip); AT. kīçi- > Trkm. gīce- (kaşınmak, gici-, gıcıklanmak) (TDBUÜ: 181-183; DLT: 138; KTLS, 1991: 273-412-735-930-931; Choi, 1992: 198-267; TS: 1005; Tekin vd., 1995: 208-271-657).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, AT. ēdi > Hrzs. ēde/ıdı; Çağ. ige; Kpç. iye/eye; ETT. eye (sahip); AT. kēmi > Krh. kimi/keme; Çağ. kēme; Kpç. kimi/keme/kemi/kime (gemi) (TDBUÜ: 181; Clauson, 1972: 722; DLT: 63; Ata, 1998: 113; Karasoy, 1998: 476; Toparlı vd., 2003: 117-149; Yüksel vd., 1996: 322).

2. 2. 2. 12. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

i > e

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde ilk hecedeki geniş ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak genişleyip e ünlüsüne değişmektedir.

AT. ēdi > Bşk. ēye; Kar. yesi; Krç-Blk. iye; Kkp. iye; Kzk. iye; Nog. iye; Tat. iye (sahip); ET. yēgirmi > Kar. yigirmi/igirme/egirmi (yirmi) (TDBUÜ: 181; Tekin,

2003: 47; KTLS, 1991: 734-735; Baskakov vd., 1974: 193-275; Tavkul, 2000: 231; Baskakov, 1958: 250; Eker, 1998: 168).

i > ě

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ilk hecedeki geniş ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak genişleyip ě ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. kėyık > Bşk. kėyėk; Tat. kiyėk (geyik); ET. yėgirmi > Bşk. yėgėrmė; Tat. yigėrmė (yirmi) (Tekin, 2003: 47-247; KTLS, 1991: 270-990-991).

i > a

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan bazı lehçelerde tespit edilen bir örnekte ilk hecedeki geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle genişleyerek ve tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü artdamaksıllaşarak a ünlüsüne değişmektedir.

ET. yėgirmi > Krç-Blk. cıyırma; Kkp. cigırma; Kzk. jıyırma; Kırg. cıyırma; Nog. yıрма (yirmi) (Tekin, 2003: 47; KTLS, 1991: 990-991; Tavkul, 2000: 153; Baskakov, 1958: 250; Baskakov, 1963: 129; Yudahin, 1998: 215).

2. 2. 2. 12. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

i > e

İlk hece dışındaki i ünlüsü Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde bazen ilk hecedeki geniş ünlünün benzeştirici etkisine veya tam olarak tespit edilemeyen nedenlere bağlı olarak genişleyip e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. kirpi > Y. Uyg. kirpe (kirpi); AT. ědi > Özb. ege, Y. Uyg. ege (sahip); ET. yėgirmi > Özb. yigirme, Y. Uyg. jigirme (yirmi); ET. miyi > Özb. miye, Y. Uyg. miñe/miye (beyin); AT. tėri > Y. Uyg. tere (beyin) (TDBUÜ: 181; Tekin, 2003: 47; Gabain, 2003: 287; Caferoğlu, 1993: 75; KTLS, 1991: 61-165-489-735-991; Necip, 1995: 121-182-200-274-409).

2. 2. 2. 12. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

i > e

İlk hece dışındaki i ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde sınırlı sayıda örnekte ilk hecedeki geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle genişleyerek e ünlüsüne dönüşmüştür.

ET. teriñ > Alt. tereñ; Hks. tireñ; Tuv. tereñ (derin); AT. tēri > Alt. tere (deri) (TDBUÜ: 181; Gabain, 2003: 299; Killi, 1996: 226-227; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 175; Arıkoğlu, 2005: 504; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 106).

2. 2. 2. 12. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede i ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 12. 3. 6. Yakut Türkçesinde

i > ö

İlk hece dışındaki i ünlüsü Yakut Türkçesinde bir örnekte hem dudak ünsüzlerinin etkisiyle hem de dudak uyumunun güçlü olmasından dolayı genişleyerek ö ünlüsüne gelişmektedir.

AT. bōri > Yak. bōrō (kurt) (TDBUÜ: 184; Killi, 1996: 285; Vasiliev, 1995: 171).

i > e

İlk hece dışındaki i ünlüsü Yakut Türkçesinde bir örnekte ilk hecedeki ünlünün benzeştirici etkisine bağlı olarak genişleyip e ünlüsüne dönüşmüştür.

AT. yēti > Yak. sette (yedi) (TDBUÜ: 182; Killi, 1996: 225; Vasiliev, 1995: 300).

2. 2. 2. 12. 4. Ünlü Düşmesi

2. 2. 2. 12. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan bütün lehçelerde tespit edilen bir örnekte iç seste bulunan vurgusuz i ünlüsünün düştüğü görülmektedir.

ET. kölige > Az. kölge; Gag. gölge; TT. gölge (gölge) (Gabain, 2003: 283; KTLS, 1991: 278; Gaydarci vd., 1973: 118).

i ünlüsünde görülen düşme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir ET. beñiz > ETT. beñzi (yüzü); AT. ūki-/ ūkit- > Hrz. ög-/ögi-/öğü- (öğütmek); ET. köñül > Hrz. köñ(ü)l (gönül); ETT. (köñül-üm >) könlüm (gönlüm) (TDBUÜ: 184; Tekin, 2003: 240; Gabain, 2003: 283; Ata, 1998: 259-335; Tseng, 2002: 18).

2. 2. 2. 12. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan bazı lehçelerde iç ve son sesteki i ünlüsü düşmektedir.

ET. miyi > Kar. miy; Kkp. miy; Kzk. mıy; Kırg. mē; Kmk. miy; Nog. mıy; Kır. Tat. miy; Tat. mi (beyin); AT. ěki (iki) > (ěki-si >) Kar. eksi (ikisi); OT. ĩriñ (dudak, irin) > Krç-Blk. (erin-i >) erni (dudağı); ET. siñil (küçük kız kardeş) > Nog. (siñil-im >) siñlim (kardeşim) (TDBUÜ: 105-181-185; Gabain, 2003: 287-294; KTLS, 1991: 64-65; Baskakov vd., 1974: 406; Baskakov, 1958: 458-737; Tavkul, 2000: 10; Bammatov, 1969: 229; Baskakov, 1963: 230; Üseinov, 2005: 155; Atay, 1998: 48; Eker, 1998: 117-167; Yudahin, 1998: 560).

2. 2. 2. 12. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Karluk grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Yeni Uygur Türkçesinde tespit edilen bir örnekte iç sesteki i ünlüsü düşmektedir.

ET. siñil (küçük kız kardeş) > Y. Uyg. (siñil-im >) siñlim (kardeşim) (Gabain, 2003: 294; Öztürk, 1994: 14; Kaşgarlı, 1992: 18).

2. 2. 2. 12. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Hakas ve Tuva Türkçelerinde iç veya son seste bulunan i ünlüsünün düştüğü görülür.

AT. tēri > Hks. tēr (deri); AT. bōri > Hks. pūr (kurt); *yelpi- > Hks. çilpre- (esmek); ET. ebir- > Tuv. er- (çevirmek) (TDBUÜ: 181-184; Tekin, 2003: 241; Arıkoğlu, 2005: 392-489; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 42; Killi, 1996: 219-227-242-295).

2. 2. 2. 12. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Çuvaş Türkçesinde de son sesteki i ünlüsünün düşmektedir.

AT. çūri- > Çuv. šīr- (çürümek); AT. tēri > Çuv. tir (deri) (TDBUÜ: 181-185; Ceylan, 1997: 193).

2. 2. 2. 12. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Yakut Türkçesinde tespit edilen bir örnekte son sesteki i ünlüsünün düştüğü görülmektedir.

ET. eri- > Yak. ir- (erimek) (Killi, 1996: 221).

2. 2. 2. 12. 5. Ünlü Türemesi

2. 2. 2. 12. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta hem uzun ē/ē ünlülerinin kısılmasına hem de yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında i ünlüsü türemektedir.

AT. kēp > Az. kimi; TT. gibi (şekil, kalıp); AT. kēklik > Trkm. kēklik (keklik) (TDBUÜ: 181-182; KTLS, 1991: 272-465; Choi, 1992: 167; Tekin vd., 1995: 396).

i ünlüsünde görülen türeme olayı Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. bō > Bulg. böyi; Krh. bōg/bōy/bi/bī; Kpç. bōv/bōy/bev/bōyi/buy (örümcek, akrep); ET. yig > (yig-rek >) ETT. yigirek (daha iyi) (TDBUÜ: 183; Tekin, 2003: 259; DLT: 23; Özkan, 2000: 105; Toparlı vd., 2003: 36).

2. 2. 2. 12. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Başkurt ve Tatar Türkçesi dışındaki lehçelerde i ünlüsünün ē/ī/ō birincil uzun ünlülerinin kısılmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülür. Başkurt ve Tatar Türkçelerinde ise yan yana bulunan iki ünsüzü ayırmak amacıyla ilk hece dışında i ünlüsü yerine kullanılan ē ünlüsü türemektedir.

AT. bō > Kzk. büyi (örümcek); ET. élt- > Kzk. elit-/elt- (iletmek, göndermek); ET. berk > Bşk. birék; Kzk. berik (sağlam); OT. bōrk > Kzk. bōrik; Tat. būrēk (börk, şapka); ET. erk > Bşk. irék; Kzk. yerik; Kırg. erik; Tat. irék (güç, kuvvet); ET. ilk > Bşk. ēlēk; Tat. ēlēk (ilk, önce); ET. kōrk > Kkp. kōrik; Kzk. kōrik; Tat. kūrēk (güzellik); OT. esne- > Kkp. yesine-; Kzk. yesine-; Nog. esine- (esnemek); ET. mōñre- > Kzk. mōñire- (böğürmek); ET. teñri > Kırg. teñiri; Kmk. teñiri (Tanrı); ET. titre- > Kkp. titire-; Kzk. titire-; Nog. titire- (titirmek); AT. yīnçke > Krç-Blk. iñiçge; Kkp. ciñişke; Kzk. jiñişke; Nog. yiñişke (ince); AT. kēklik > Kırg. kekilik (keklik); ET. üst > Kzk. üsti (üst); (TDBUÜ: 181-183; Gabain, 2003: 264-267-283-287-298-300-306; Tekin, 2003: 47-245; DLT: 23-56; KTLS, 1991: 296; Baskakov, 1958: 338; Eker, 1998: 174-206-207-208-223; Başdaş ve Kutlu, 2004: 35; Kasapoğlu Çengel, 2007: 492; Koç ve Doğan, 2004: 112-113).

2. 2. 2. 12. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ā/ē/ī birincil uzun ünlülerinin kısılmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında i ünlüsü türemektedir.

AT. kēp (şekil, kalıp) > Özb. kebi; Y. Uyg. kebi (gibi); AT. tīz > Özb. tizze (diz); AT. hār- > Özb. hari- (yorulmak); AT. kōh > Özb. koyin (koyun); ET. kökre- >

Y. Uyg. hekir- (kükremek, gürlemek) (TDBUÜ: 158-178-182-183; Gabain, 2003: 283; KTLS, 1991: 179-273-505-527-995).

2. 2. 2. 12. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta yer alan Tuva Türkçesinde i ünlüsünün birincil uzun ünlü ē'nin kısılmasından veya tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü son seste türediği görülmektedir.

AT. tēr- > Tuv. deri- (dermek, toplamak); ET. esür- > Tuv. eziri- (sarhoş olmak) (TDBUÜ: 182; Gabain, 2003: 265; Killi, 1996: 216-221; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 44).

2. 2. 2. 12. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ĭ ünlüsünün ī/ĩ/õ/ũ birincil uzun ünlülerinin kısılmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülmektedir. Ayrıca bir örnekte tam olarak tespit edilemeyen nedenlerden ötürü meydana gelen türemeye de rastlanmaktadır.

AT. hīn > Çuv. yĩñ (in, yuva); *yig > Çuv. šivĩ (dikiş yeri); AT. kōl > Çuv. küľ (göl); OT. ũç > Çuv. višĩ (üç); ET. kırk > Çuv. ħĩrĩħ (kırk); ET. çöp > Çuv. šübĩ (çöp); AT. kīn > Çuv. yĩñ (kın) (TDBUÜ: 112-176-183-184; Gabain, 2003: 272-280; Ceylan, 1997: 166-170-171-181-187-203-204; Bayram, 2007: 59-87-122).

2. 2. 2. 12. 5. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede tespit edilen bir örnekte ē'nin kısılmasına bağlı olarak son seste i ünlüsü türemektedir.

AT. tēr- > Yak. teriy- (dermek, toplamak) (TDBUÜ: 182; Killi, 1996: 216).

Tablo 51: İlk Hece Dışındaki i Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i	ÇTL	i
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karl.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı, ĩ, i	6.Yak.	ı, ĩ, ö, e
Az.	i, e, ı, ü	Bşk.	i, ě, e	Özb.	i, e, ü	Alt.	i, e, ü				
Gag.	i, ü, ı	Kar.	i, e, ı, u, ü	Y.Uyg.	i, e, ü	Hks.	ı, e, ü				
TT.	i, ü, ı, e	Krç-Blk	i, ı, a, e, ü			Tuv.	i, e, ü				
Trkm.	i, ü, e	Kkp.	i, ı, a, e								
		Kzk.	i, ı, a, e								
		Kırg.	i, a, ü, ı								
		Kmk.	i, ü, a								
		Nog.	i, ı, a, e								
		Kır. Tat.	i, ü								
		Tat.	i, ě, e								

Tablo 52: İlk Hece Dışındaki i Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		+		+		+	+	+	
	Gag.	-	-		+		+		-	+	-	
	TT.	-	-		+		+		+	+	+	
	Trkm.	-	-		-		+		+	-	+	
Kıpçak	Bşk.	-	-		-		-		+	-	+	
	Kar.	-	-		+		+		+	+	-	
	Krç.Blk	-	-		+		+		+	+	+	
	Kkp.	-	-		+		-		+	+	+	
	Kzk.	-	-		+		-		+	+	+	
	Kırg.	-	-		+		+		+	+	+	
	Kmk.	-	-		+		+		+	+	+	
	Nog.	-	-		+		-		+	+	+	
	Kır.Tat.	-	-		-		+		-	+	-	
	Tat.	-	-		-		-		+	+	+	
Karluk	Özb.	-	-		-		+		+	-	+	
	Y.Uyg.	-	-		-		+		+	+	+	
K.Doğ.	Alt.	-	-		-		+		+	-	-	
	Hks.	+	-		+		+		+	+	-	
	Tuv.	-	-		-		+		+	+	+	
Çuvaş	Çuv.	+	-		+		-		-	+	+	
Yakut	Yak.	-	+		-		+		+	+	+	

2. 2. 2. 13. ̊ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil ̊ ünlüsüne rastlanmamaktadır. Dolayısıyla ilk hece dışında birincil ̊ ünlüsü Türk dilinin hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde aslî olarak görülmemektedir. Fakat Kırgız Türkçesinde ses grubunun erimesine bağlı olarak ilk hece dışında ikincil ̊ ünlüsüne rastlanılmaktadır ET. küdegü > Kırg. küẙ (güvey) (Tekin, 2003: 249; KTLS, 1991: 296; Yudahin, 1998: 544).

2. 2. 2. 14. ̊ Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil ̊ ünlüsüne rastlanmamaktadır. Bu yüzden ilk hece dışında ̊ ünlüsüyle ilgili ses olayları görülmemektedir.

2. 2. 2. 15. ̊ Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Türkçede ilk hecede bütün ünlüler kullanılırken ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlüler aslî olarak kullanılmamaktadır. Bu yüzden Türk dilinin hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımı kurulmamış ve dolayısıyla ilk hece dışında aslî ̊ ünlüsüne rastlanmamıştır. Fakat Türk dilinin çağdaş lehçelerinde ses değişimleri sonucunda ilk hece dışında oluşmuş olan ikincil ̊ ünlüsüne rastlanılmaktadır ET. yürek > Kırg. cürök (yürek); OT. kürgek > Kırg. kürök (kürek); OT. bürge > Kırg. bürgö (pire); OT. kebeli > Kırg. köpölök (kelebek); ET. üzengü > Kırg. üzöñgü (üzengi); AT. hörden > Kırg. ördök (ördek); ET. bögre > Kırg. böyrök (böbrek); AT. bōri > Yak. börö (kurt) (TDBUÜ: 184; Tekin, 2003: 260; Caferoğlu, 1993: 33-179; DLT: 26-61-79; KTLS, 1991: 80-464-530-680-706-932-1000; Killi, 1996: 285; Yudahin, 1998: 140-238-541-544-614-800; Vasiliev, 1995: 171).

2. 2. 2. 16. ̊ Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

Çalışmada ilk hece dışında geniş yuvarlak ünlü kullanımı kurulmamış ve dolayısıyla ilk hece dışında aslî ̊ ünlüsüne rastlanmamıştır. Bu yüzden ilk hece dışında ̊ ünlüsüyle ilgili ses olayları görülmemektedir.

2. 2. 2. 17. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil ü ünlüsüne rastlanmamaktadır. Fakat üçün (TDBUÜ: 119) ve bütün (Choi, 1992: 271) sözcüklerinin uzun olduğu iddia edilmektedir; ancak kanaatimizce bu sözcükler tasarlandıkları şekilde ikinci hecelerinde uzun ünlü taşımamaktadırlar.⁵⁰ Dolayısıyla ilk hece dışında birincil ü ünlüsü Türk dilinin hem tarihî dönemlerinde hem de çağdaş lehçelerinde görülmemektedir. Fakat Türk dilinin çağdaş lehçelerinde ses değişimleri sonucunda ilk hece dışında oluşmuş olan ikincil ü ünlüsü görülmektedir.

2. 2. 2. 18. ü Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

Ana Türkçede ilk hece dışında birincil ü ünlüsüne rastlanmamaktadır. Bu yüzden ilk hece dışında ü ünlüsüyle ilgili ses olayları bulunmamaktadır.

⁵⁰ “üçün” sözcüğü Talat Tekin (1995:119) tarafından ikinci hecesinde uzun ünlülü olarak tasarlanmıştır; ancak üçün sözcüğü ile ilgili olarak farklı görüşler mevcuttur. A. Von Gabain’e göre uç “nihayet, son” isminden türeyen uçu- > üçü- “hedef almak” fiilinin -n’li zarf fiil biçimidir. Zeynep Korkmaz da bu edatın kökünün uç olduğunu; ancak Gabain’in dediği gibi “uç, nihayet” değil, “sebeb” anlamına geldiğini ve uçu- fiiline gitmeksizin bu edatın uç “sebeb” + ı iyelik eki + n vasıta hâli eki (> uçın) şeklinde izah edilmesi gerektiğini söyler. Muharrem Ergin ve Necmettin Hacıeminoğlu da Zeynep Korkmaz ile aynı görüştedirler. Oruzbayeva ve Nurmahanova da kelimeyi Zeynep Korkmaz gibi ayırmışlar; ancak uç kelimesinin anlamını “uç, nihayet, son” şeklinde vermişlerdir. J. Deny bu edatın “uçundan” kelimesinden geldiğini söyler; ancak eseri Türkiye Türkçesine çeviren Ali Ulvi Elöve, Deny’e karşı çıkarak bu edatın “karşılık, misilleme” anlamındaki öç kelimesinden türediğini ve öç-ün “karşılık olarak, misilleme olarak” anlamlandırılabilirliğini belirtir. K. Grönbech ise, uç kelimesinin vasıta hali eki olarak uç + un olduğu şeklinde izah edilen görüşlere katılmaz ve şimdilik mesele hakkında karara varmanın mümkün olamayacağını belirterek herhangi bir yorumda bulunmaz (Alkaya, 2007: 371- 372). Bizce de üçün sözcüğü araştırmacıların da belirttiği gibi “uç, nihayet, son” anlamlarına gelen; ancak kısa ünlülü olarak değil, Ana Türkçede uzun ünlülü olarak tasarlanan hüç (uç, kenar) (TDBUÜ: 179) sözcüğü üzerine + ı iyelik eki + n vasıta hâli ekinden oluşan bir yapıya dayandırılabilir. Sözcüğün üçün şeklindeki öndamaksıl yapılanması da muhtemelen birincil uzun ünlülerin bıraktığı öndamaksıllaşma özelliğine bağlanabilir. Bu yüzden sözcüğün ikinci hecesinde uzun ünlülü olarak tasarlanmış olması tam anlamıyla kabul edilebilir bir durum değildir. Bu durum da her ne kadar uzun ünlüleri en iyi şekilde koruyan ve saklayan lehçe olan Türkmen Türkçesinde üçün (KTLS, 1991: 365) şekline gelişmiş olsa da üçün sözcüğünün ikinci hecesinde birincil uzun ünlülü olarak tasarlanmış oluşunu düşündürmektedir. “bütün” sözcüğü için de ikinci hecesinde uzun ünlülü olarak tasarlanmış olması tam anlamıyla kabul edilebilir bir durum değildir. Çünkü bütün sözcüğü de büt- fiili üzerine Eski Türkçe döneminde kullanılan ⁿ fiilden isim yapım ekinin (Gabain, 2003: 54) getirilmesiyle büt-ün (bütün) oluşmuştur tüt-ün (tütün), tüg-ün (düğüm) gibi. Bu durum da her ne kadar uzun ünlüleri en iyi şekilde koruyan ve saklayan lehçe olan Türkmen Türkçesinde bütün (KTLS, 1991: 89) şekline gelişmiş olsa da bütün sözcüğünün ikinci hecesinde birincil uzun ünlülü olarak tasarlanmış oluşunu düşündürmektedir.

2. 2. 2. 19. ü Ünlüsünün Ses Bilgisi Görünümü

İlk hece dışındaki ü ünlüsü tarihî dönemlerde genellikle korunmuştur ET. köñül > Kök. köñül; Uyg. köñül; Krh. köñül; Hrz. köñ(ü)l; Çağ. köñül; Kpç. köñül/kömül; ETT. göñül (gönül); ET. köprüg > Uyg. köprüg/kovrüg; Krh. köprüg; Hrz. köprüg; Çağ. köprüg; Kpç. köpri/köbür/köprü/köprüg (köprü); ET. köküz > Kök. köküz; Uyg. köküz/kögüz; Krh. köküs/kögüs; Hrz. köküs; Çağ. kögüs; Kpç. kögüs/köküs/kövüs; ETT. gögüs/gögüz (gögüs); ET. tütün > Uyg. tütün; Krh. tütün; Hrz. tütün; Çağ. tütün; Kpç. tütün/dütün; ETT. tütün (tütün, duman) (Tekin, 2003: 248; Gabain, 2003: 283-303; Caferoğlu, 1993: 77-78-170; DLT: 72-73-131; Ata, 1998: 258-259-260-443; Karasoy, 1998: 516-517-519-652; Toparlı vd., 2003: 157-158-288; Dilçin, 1991: 608-642).

İlk hece dışındaki ü ünlüsü tarihî dönemlerde korunmakla beraber kimi örneklerde i ve e ünlülerine dönüşerek düzleşmiş; e ünlüsüne değişmesiyle de genişlemiştir. Bu ünlünün Türk dilinin çağdaş lehçeleri açısından almış olduğu görünüm şöyledir:

2. 2. 2. 19. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat gruptaki lehçelerin tamamında bazı örneklerde i'ye ve Azerbaycan, Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde e'ye değişerek düzleşmiş; e'ye değiştiği durumlarda da genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerin hepsinde düşme özelliği gösterirken; Türkmen Türkçesinde de türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 19. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta Başkurt, Karakalpak, Kazak, Nogay ve Tatar Türkçeleri dışında kalan lehçelerin hepsinde ü olarak korunmaktadır. Fakat Başkurt Türkçesinde ö'ye, Başkurt ve Tatar Türkçesinde de ě'ye değişerek genişlemiştir. Kimi örneklerde Başkurt ve Tatar Türkçesindeki ě'ye değişimle birlikte Karaim Türkçesinde e'ye, yine Karaim Türkçesinde ı'ya ve grupta Kırgız Türkçesi dışında kalan bütün lehçelerde i'ye değişerek düzleşmiş; Karaim Türkçesinde ı'ya ve u'ya değişerek de artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerin tamamında düşerken sadece Başkurt, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kırgız ve Kumuk Türkçelerinde türemektedir.

2. 2. 2. 19. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısmen korunmuştur. Fakat bazı örneklerde her iki çağdaş lehçede de i'ye ve Yeni Uygur Türkçesinde e'ye değişerek düzleşmiş; e'ye değiştiği durumlarda da genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü her iki çağdaş lehçede de türeme özelliği göstermezken; sadece Yeni Uygur Türkçesinde düşme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 19. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısmen korunmuştur. Fakat kimi örneklerde bu gruptaki lehçelerin hepsinde e'ye, Altay ve Tuva Türkçelerinde i'ye ve Hakas Türkçesinde kısa ı'ya değişerek düzleşmiş; e'ye değiştiği durumlarda ve Altay Türkçesinde ö'ye değişirken genişlemiş; Hakas Türkçesinde kısa ı'ya değiştiği durumlarda da artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü Hakas ve Tuva Türkçelerinde düşme; sadece Tuva Türkçesinde ise türeme özelliği göstermektedir.

2. 2. 2. 19. 5. Çuvaş Türkçesinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ı'ya veya ı'ya değişerek düzleşmiş; ı'ya değiştiği durumlarda da artdamaksıllaşmıştır. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu lehçede hem düşme hem de türeme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 2. 19. 6. Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde kısmen korunmuştur. Fakat bazı örneklerde e'ye ve i'ye değişerek düzleşmiş; e ile birlikte ö'ye değişerek de genişlemiştir. Ayrıca ilk hece dışındaki ü ünlüsü bu lehçede hem düşme hem de türeme özelliği göstermemektedir.

2. 2. 2. 20. ü Ünlüsüyle İlgili Ses Olayları

ü ünlüsü ile ilgili ses olaylarına geçmeden önce ü ünlüsünün çağdaş Türk lehçelerindeki korunma durumuna değinilecek olursa ü ünlüsünün Yakut Türkçesinde kısmen; Başkurt, Tatar ve Çuvaş Türkçesi dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ise genellikle korunduğu görülmektedir. Bu durum lehçeler açısından şu şekilde örneklendirilebilir:

Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde genellikle korunmuştur.

ET. köñül > Az. könül; TT. gönül; Trkm. köñül/gövün (gönül); ET. üzüm/üsüm > Az. üzüm; Gag. üzüm; TT. üzüm; Trkm. üzüm (üzüm); ET. köküz > Az. köks; Gag. gūs; TT. göğüs; Trkm. gövüs (göğüs); ET. köprüg > Az. körpü; Gag. köprü; TT. köprü; Trkm. köpri (köprü); ET. kömür > Az. kömür; Gag. kömür; TT. kömür; Trkm. kömür (kömür); OT. yüzük > Az. üzük; Gag. üzük; TT. yüzük; Trkm. yüzük (yüzük); ET. tüğün > Az. düyün; Gag. dūmük; TT. düğüm; Trkm. düvün (düğüm); OT. yüksük > Az. üskük; Gag. üsük; TT. yüksük; Trkm. yüvse (yüksük) (Tekin, 2003: 248-256; Gabain, 2003: 283; Caferoğlu, 1993: 179; DLT: 157-158; KTLS, 1991: 194-195-278-279-280-281-506-507-932-933-1004-1005; Choi, 1992: 215-232-272-274-275; Tekin vd., 1995: 185-299-300-421-422-659-713-715; Gaydarci vd., 1973: 125-170-286-287-489-490).

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü bu grupta birçok ses değişmesine uğramasına rağmen Tatar ve Başkurt Türkçeleri dışındaki lehçelerde kısmen korunmuştur. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ise daha çok i'ye değişmesine rağmen bazen Başkurt Türkçesinde **ö** ünlüsüne de değişmektedir.

ET. kömür > Bşk. kümür; Kar. kömir/kömür/kemir/kemür/k'om'ur; Krç-Blk. kömür; Kkp. kömir; Kzk. kömir; Kırg. kömür; Kmk. kömür; Nog. kömir; Kır. Tat. kömür; Tat. kümür (kömür); AT. kōrük > Bşk. kürik; Kar. kırık; Krç-Blk. körük; Kkp. körik; Kzk. körik; Kırg. kōrük; Kmk. körük (ekmek fırını); Nog. körik; Kır. Tat. körük; Tat. kürik (körük); ET. kümüş > Bşk. kōmōş; Kar. kümüş/gümüş/kimis/kümiş; Krç-Blk. kümüş; Kkp. gümis; Kzk. kümis; Kırg. kümüş; Kmk. gümüş; Nog. kümis; Kır. Tat. kümüş; Tat. kōmiş (gümüş); ET. üzengü > Bşk. ōzengi; Kar. ezing/özenzi; Krç-Blk. özeñi; Kkp. üzeñgi; Kzk. üzeñgi; Kırg. üzöñgü; Kmk. özeñi; Tat. ōzengi (üzengi); ET. tilkü > Bşk. tōlkō; Kar. tilki/t'ulk'u; Krç-Blk. tülkü; Kkp. tülki; Kzk. tülki; Kırg. tülkü; Kmk. tülkü; Nog. tülki; Kır. Tat. tilki; Tat. tōlkē (tilki); ET. köñül > Bşk. küñel; Kar. köl'n/kel'n/könül/kölün/k'on'ul/gonil; Krç-Blk. köl; Kkp. köñil/kewil; Kzk. köñil; Kırg.

köñül; Kmk. göñil; Nog. köñil; Kır. Tat. gönül; Tat. küñel (gönül); ET. üzüm/üsüm > Bşk. y^öz^öm; Kar. izim/yüzüm/yüzim; Krç-Blk. cüzüm; Kkp. cüzim; Kzk. jüzim; Kırğ. cüzüm; Kmk. yüzüm; Nog. yüzim; Kır. Tat. yüzüm; Tat. y^öz^öm (üzüm); ET. köprüg > Bşk. küp^{er}; Kar. köpür/kepri/köprü/kopır/köpir/k'opr'u; Krç-Blk. köpür; Kkp. köpir; Kzk. köpir; Kırğ. köpür^o; Kmk. köpür; Nog. köpir; Kır. Tat. köpür; Tat. küp^{er} (köprü); ET. bütün > Bşk. b^öt^ön; Kar. bitün/bütün/bitin/b'ut'un; Krç-Blk. bütün; Kkp. pütün/bütün; Kzk. bütün; Kırğ. bütün; Kmk. bütün; Nog. bütün; Kır. Tat. bütün; Tat. b^öt^ön (bütün) (TDBUÜ: 184; Tekin, 2003: 248-249; Gabain, 2003: 283-300; Caferoğlu, 1993: 38-179; KTLS, 1991: 88-89-280-281-292-293-506-507-508-509-892-893-932-933; Baskakov vd., 1974: 125-262-322-337-338-353-438-528; Tavkul, 2000: 133-164-274-275-276-287-319-413; Baskakov, 1958: 144-267-334-335-336-338-540-661-687; Bamatov, 1969: 89-102-109-166-250-327-382; Baskakov, 1963: 93-178-179-180-193-370-371-446; Üseinov, 2005: 52-56-106-107-108-111-262-343; Alimova, 2007: 34; Yudahin, 1998: 157-240-501-503-505-506-537-770-800).

Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü bu grupta yer alan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde kısmen korunmuştur.

ET. bütün > Özb. bütün, Y. Uyg. pütün (bütün); ET. күntүз > Özb., Y. Uyg. күндүз (gündüz); ET. күмүш > Özb., Y. Uyg. күмүш (gümüş); ET. түгүн > Özb., Y. Uyg. түгүн (dügüm) (Tekin, 2003: 249-256; Caferoğlu, 1993: 38; KTLS, 1991: 89-195-293; Necip, 1995: 211-212-329-430).

Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısmen korunmuştur.

ET. bütün > Alt. бүдүн; Hks. пүдүн; Tuv. бүдүн (bütün); ET. беңгү/беңкү/беңгү/беңү > Alt. мөңкү; Hks. möge; Tuv. mönge (sonsuz, ebedi); ET. күмүш > Alt. күмүш; Hks. күмүс (gümüş); ET. бөлүк > Alt. бөлүк; Hks. пөлүк; Tuv. бөлүк (bölük, kısım); ET. көмүр > Alt. көмүр; Hks. kömür; Tuv. һөмүр (kömür); ET. өчүр- > Alt. өчүр-; Hks. üzür-/üzür-; Tuv. öjür-/öjer- (söndürmek); ET. көкүз > Alt.

kögüs; Hks. köğis (göğüs); ET. törü- > Alt. törö-; Hks. törī-; Tuv. törü- (yaratmak, türemek) (Tekin, 2003: 240-248-249-255; Gabain, 2003: 269-283-289-301; Caferoğlu, 1993: 38; Killi, 1996: 261-265-267-268; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 44-47-120-121-128-136-142-184; Arıkoğlu, 2005: 261-264-276-300-380-390-522-552; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16-17-53-78-85-108).

Çuvaş Türkçesinde

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde korunamayarak ĭ'ya veya ĭ'ye değişmektedir.

ET. kümüş > Çuv. kĭmĭl (gümüş); ET. belgü > Çuv. pallĭ (işaret, nişan); ET. bütün > Çuv. pĭtĭm (bütün) (Tekin, 2003: 240-249; Caferoğlu, 1993: 38; Ceylan, 1997: 87-189; Bayram, 2007: 108-148-159-183).

Yakut Türkçesinde

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde kısmen korunmuştur.

ET. bütün > Yak. bütün (bütün), ET. kümüş > Yak. kōmūs (gümüş), ET. köküz (göğüs) > Yak. kögūs (sırt) (Tekin, 2003: 248-249; Caferoğlu, 1993: 38; Killi, 1996: 261-268; Vasiliev, 1995: 44-103-240).

2. 2. 2. 20. 1. Artdamaksıllaşma

2. 2. 2. 20. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 20. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü > u

ü ünlüsü Karaim Türkçesinde bazı örneklerde artdamaksıllaşarak u ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. kömür > Kar. kömir/kömür/kemir/kemür/k'om'ur (kömür); ET. tilkü > Kar. tilki/t'ulk'u (tilki); ET. köñül > Kar. köl'n/kel'n/könül/kölün/k'on'ul/gonil (gönül); ET. köprüg > Kar. köpür/kepri/köprü/kopır/köpir/k'opr'u (köprü); ET. bütün > Kar. bitün/bütün/bitin/b'ut'un (bütün) (Tekin, 2003: 248; Gabain, 2003: 283-300; Caferoğlu, 1993: 38; Baskakov vd., 1974: 337-338-528-540).

2. 2. 2. 20. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta ü ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 20. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü > ĩ

ü ünlüsü bu grupta yer alan Hakas Türkçesinde yaygın bir şekilde düzleşerek ve artdamaksıllaşarak ĩ ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. bölük > Hks. pölĭk (bölük, kısım); ET. kömür > Hks. kömĭr (kömür); ET. öçür- > Hks. üzĭr-/üzür- (söndürmek); ET. köküz > Hks. kögĭs (göğüs); ET. törü- > Hks. törĭ- (yaratmak, türemek); ET. esür- > Hks. izĭr- (serhoş olmak) (Tekin, 2003: 248-255; Caferoğlu, 1993: 51; Gabain, 2003: 269-283-289-301; Killi, 1996: 267-268-269; Arıkoğlu, 2005: 233-261-264-380-522-552).

2. 2. 2. 20. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

ü > ĩ

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ĩ'ya değişerek artdamaksıllaşmıştır.

ET. süñüg (mızrak) > Çuv. sĭñĭ (mızrak, arı iğnesi, iğne); ET. belgü > Çuv. pallĭ (işaret, nişan) (Tekin, 2003: 240-252; Ceylan, 1997: 87-189; Bayram, 2007: 148-183).

2. 2. 2. 20. 1. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün artdamaksıllaştığı herhangi bir örnek bulunamamıştır.

2. 2. 2. 20. 2. Düzleşme

2. 2. 2. 20. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ü > i

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bazen ilk hecedeki düz ünlünün etkisiyle düzleşerek i ünlüsüne değişmiştir.

AT. bērü > Az. beri; Gag. bēri; TT. beri; Trkm. bēri (beri); AT. tēlü > Az. deli; Gag. deli; TT. deli; Trkm. dēli (deli); ET. edgü > TT. iyi; Trkm. eygi-lik (iyi, kazanç, yarar); ET. kīrū > Az. geri; Gag. gēri; TT. geri (geri); ET. tilkü > Gag. tilki; TT. tilki; Trkm. tilki (tilki); ET. içkü/içgü > Az. içki; Gag. içki; TT. içki; Trkm. içgi (içki); ET. üzengü > Az. üzengi; TT. üzengi; Trkm. üzeññi (üzengi) (TDBUÜ: 106-180-181; Gabain, 2003: 274-300; Caferoğlu, 1993: 179; Tekin, 2003: 242; KTLS, 1991: 62-63-156-157-268-269-366-367-892-893-932-933; Choi, 1992: 273-274; Tekin vd., 1995: 55-140-208-369-629-659; Gaydarci vd., 1973: 77-107-136-206-470).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. köprüg > Kpç. köpri/köbür/köprü/köprüg; ETT. köpri (köprü); AT. tēlü > Kpç. telü/tilü/teli (deli); AT. bērü > Çağ. beri; Kpç. birü/beri (beri); ET. yükün- > ETT. yükin- (eğilmek, itaat etmek, diz çökmek); ET. edgü > Kpç. edgü/egi/egü/eygi/eygü/eyi/eyü/igi/izgü; ETT. eyü/eyi (iyi, kazanç, yarar); ET. eksük > Kpç. eksik/efsik/eksük/emsük/eysik/iksik/iksük (eksik); ET. ĩnçük > Kpç. inçük/yinçik/yinçük/yünçük (baldır); (TDBUÜ: 180-181-182; Tekin, 2003: 242-243-260; Gabain, 2003: 283; LÇTO: 75; Toparlı vd., 2003: 28-69-71-111-158-269; Dilçin, 1991: 606-624).

ü > e

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu gruptaki lehçelerde bir örnekte düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. törü- > Az. töre-; TT. türe-; Trkm. döre- (yaratmak, türemek) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 301; KTLS, 1991: 908-909; Choi, 1992: 217; Tekin vd., 1995: 173).

Bu değişime Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin, ET. törü- > Çağ., Kpç. töre- (yaratmak, meydana gelmek, türemek) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 301; LÇTO: 114; Toparlı vd., 2003: 282).

2. 2. 2. 20. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü > i

ü ünlüsü bu gruptaki bazı lehçelerde düzleşerek i ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. kömür > Bşk. kûmir; Kar. kömir/kömür/kemir/kemür/k'om'ur; Kkp. kömir; Kzk. kömir; Nog. kömir; Tat. kûmir (kömür); AT. kōrük > Bşk. kürik; Kar. kırık; Kkp. körik; Kzk. körik; Nog. körik; Tat. kürik (kōrük); ET. kûmüş > Kar. kûmüş/gûmüş/kimis/kûmiş; Kkp. gûmis; Kzk. kûmis; Nog. kûmis; Tat. kōmiş (gûmüş); ET. küdegü > Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw/küyüw/küyew; Tat. güyeki/kiyew (güvey); ET. üzengü > Bşk. ōzengi; Kar. ezing/özengi; Krç-Blk. özeñi; Kkp. üzeñgi; Kzk. üzeñgi; Kmk. özeñi; Tat. ōzengi (üzengi); ET. tilkü > Kar. tilki/t'ulk'u; Kkp. tülki; Kzk. tülki; Nog. tülki; Kır. Tat. tilki (tilki); ET. köñül > Kar. köl'n/kel'n/könül/kölün/k'on'ul/gonil; Kkp. köñil/kewil; Kzk. köñil; Kmk. göñil; Nog. köñil (gönül); ET. üzüm/üsüm > Kar. izim/yüzüm/yüzim; Kkp. cüzim; Kzk. jüzim; Nog. yüzim (üzüm); ET. köprüg > Kar. köpür/kepri/köprü/çopır/köpir/k'opr'u; Kkp. köpir; Kzk. köpir; Nog. köpir (köprü); ET. bütün > Kar. bitün/bütün/bitin/b'ut'un; Kkp. pütün/bütün; Kzk. bütün; Nog. bütün (bütün) (TDBUÜ: 184; Tekin, 2003: 248-249; Gabain, 2003: 283-300; Caferoğlu, 1993: 38-179; KTLS, 1991: 88-89-280-281-292-293-296-297-506-507-508-509-892-893-932-933; Baskakov vd., 1974: 125-262-318-322-337-338-353-438-528; Tavkul, 2000: 319; Baskakov, 1958: 144-267-334-335-336-338-540-661-687; Baskakov, 1963: 93-178-179-180-193-370-446; Bammатов, 1969: 102-250; Üseinov, 2005: 262; Eker, 1998: 169-174-178-179-180-181-182-200-296).

ü > ě

ü ünlüsü bu gruptaki Tatar ve Başkurt Türkçelerinde i yanında ě ünlüsüne de dönüşmektedir.

ET. tilkü > Tat. tǫlkǝ (tilki); ET. köñül > Bşk. küñel; Tat. küñel (gönül); ET. üzüm/üsüm > Tat. yǫzǝm (üzüm); ET. köprüg > Bşk. küpǝr; Tat. küpǝr (köprü); ET. bütün > Tat. bǫtǝn (bütün) (Tekin, 2003: 248; Gabain, 2003: 283-300; Caferoğlu, 1993: 38-179; KTLS, 1991: 89-280-281-506-507-893-933).

ü > e

ü ünlüsü Karaim Türkçesinde bir örnekte düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. üzengü > Kar. ezinge/özengi (üzengi) (Caferoğlu, 1993: 179; Baskakov vd., 1974: 438).

ü > ı

ü ünlüsü Karaim Türkçesinde bir örnekte düzleşerek ve artdamaksıllaşarak ı ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. köprüg > Kar. köpür/kepri/köprü/ķopır/köpır/k'opr'u (köprü) (Gabain, 2003: 283; Baskakov vd., 1974: 338).

2. 2. 2. 20. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ü > i

ü ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde bir örnekte; Özbek Türkçesinde ise birçok örnekte düzleşerek i ünlüsüne dönüşmektedir.

AT. bērü > Özb., Y. Uyg. beri (beri); ET. köñül > Özb. köñil (gönül); ET. köprüg > Özb. köprik (köprü); ET. köpük > Özb. köpik (köpük); ET. kömür > Özb. kömir (kömür); ET. öküz > Özb. hökiz (öküz); ET. tilkü > Özb. tülki (tilki) (TDBUÜ: 180; Tekin, 2003: 248-251; Gabain, 2003: 283-300; KTLS, 1991: 63-281-507-677-893; Necip, 1995: 35-434).

ü > e

ü ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde birkaç örnekte düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. törü- > Y. Uyg. töre- (yaratmak, meydana gelmek, türemek); ET. tilkü > Y. Uyg. tülke (tilki) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 300-301; KTLS, 1991: 893-909; Necip, 1995: 424-430).

2. 2. 2. 20. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü > e

ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde bazen düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. öçür- > Tuv. öjür-/öjer- (söndürmek); ET. içür- > Tuv. ijirt-/ijer- (içirmek); ET. beñgü/beñkü/beñigü/beñü > Hks. möge; Tuv. möñge (sonsuz, ebedi); ET. üzengü > Hks. ižeñe (üzengi); ET. belgü (işaret, nişan) > Alt. belge (fal, büyü) (Tekin, 2003: 240; Gabain, 2003: 289; Caferoğlu, 1993: 59-179; Killi, 1996: 265-266-268-269; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 38; Arıkoğlu, 2005: 232-300; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 59-78-85).

ü > i

ü ünlüsü Altay ve Tuva Türkçelerinde ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisiyle bazen düzleşerek i ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. üzengü > Alt. üzeñi; Tuv. ezeñgi (üzengi); ET. içür- > Alt. içir-; Tuv. ijirt-/ijer- (içirmek); ET. belgü (işaret, nişan) > Tuv. belgi (fala bakma); ET. esür- > Alt. ezir-; Tuv. eziri- (serhoş olmak) (Tekin, 2003: 240; Caferoğlu, 1993: 51-59-179; Killi, 1996: 265-266-269; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 86-89-199; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 44-59).

ü > ı

ü ünlüsü Hakas Türkçesinde yaygın bir şekilde düzleşerek kısa ı ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. bölük > Hks. pölük (bölük, kısım); ET. kömür > Hks. kömür (kömür); ET. öçür- > Hks. üzür-/üzür- (söndürmek); ET. köküz > Hks. köğis (göğüs); ET. törü- > Hks. törü- (yaratmak, türemek); ET. esür- > Hks. izür- (serhoş olmak) (Tekin, 2003: 248-255; Gabain, 2003: 269-283-289-301; Caferoğlu, 1993: 51; Killi, 1996: 267-268-269; Arıkoğlu, 2005: 233-261-264-380-522-552).

2. 2. 2. 20. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

ü > ĩ

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ĩ'ye değişerek düzleşmektedir.

ET. kümüş > Çuv. kĭmĭl (gümüş); ET. bütün > Çuv. pĭtĭm (bütün) (Tekin, 2003: 249; Caferoğlu, 1993: 38; Ceylan, 1997: 189; Bayram, 2007: 108-159).

ü > ĩ

Ana Türkçenin ilk hece dışındaki ü ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde ĩ dışında ĩ'ya da değişerek düzleşmektedir.

ET. süñüg (mızrak) > Çuv. sĭnĭ (mızrak, arı iğnesi, iğne); ET. belgü > Çuv. pallĭ (işaret, nişan) (Tekin, 2003: 240-252; Ceylan, 1997: 87-189; Bayram, 2007: 148-183).

2. 2. 2. 20. 2. 6. Yakut Türkçesinde

ü > e

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde bir örnekte ikinci hecedeki düz- geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. üzengü > Yak. iheñe (üzengi) (Caferoğlu, 1993: 179; Killi, 1996: 266).

ü > i

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde bir örnekte ilk hecedeki düz ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek i ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. esür- > Hks. itir- (serhoş olmak) (Caferoğlu, 1993: 51; Killi, 1996: 269).

2. 2. 2. 20. 3. Genişleme

2. 2. 2. 20. 3. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

ü > e

İlk hece dışındaki ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerin tamamında genellikle korunmuştur. Fakat bir örnekte düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. törü- > Az. töre-; TT. türe-; Trkm. döre- (yaratmak, türemek) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 301; KTLS, 1991: 908-909; Choi, 1992: 217; Tekin vd., 1995: 173).

2. 2. 2. 20. 3. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

ü > ö

ü ünlüsü Başkurt Türkçesinde ü ile ö arasında bir ses olan ve az da olsa yuvarlaklık niteliği gösteren ve ü'ye göre biraz genişlik arz eden ö ünlüsüne değişmiştir.

ET. kümüş > Bşk. kömöş (gümüş); ET. tilkü > Bşk. tölkö (tilki); ET. üzüm/üsüm > Bşk. yözöm (üzüm); ET. bütün > Bşk. bötn (bütün) (Tekin, 2003: 249; Gabain, 2003: 300; Caferoğlu, 1993: 38-179; KTLS, 1991: 88-292-892-932)

ü > e

ü ünlüsü Karaim Türkçesinde bir örnekte ikinci hecedeki düz-geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. üzengü > Kar. ezinge/özengi (üzengi) (Caferoğlu, 1993: 179; Baskakov vd., 1974: 438).

2. 2. 2. 20. 3. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

ü > e

ü ünlüsü Yeni Uygur Türkçesinde birkaç örnekte düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne değişmektedir.

ET. törü- > Y. Uyg. töre- (yaratmak, meydana gelmek, türemek); ET. tilkü > Y. Uyg. tülke (tilki) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 300-301; KTLS, 1991: 893-909; Necip, 1995: 424-430).

2. 2. 2. 20. 3. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

ü > e

ü ünlüsü bu grupta yer alan lehçelerde kısmen korunmuş olmasına rağmen bazen düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne de dönüşmektedir.

ET. öçür- > Tuv. öjür-/öjer- (söndürmek); ET. içür- > Tuv. ijirt-/ijer- (içirmek); ET. beñgü/beñkü/beñigü/beñü > Hks. möge; Tuv. möñge (sonsuz, ebedi); ET. üzengü > Hks. ýzeñe (üzengi); ET. belgü (işaret, nişan) > Alt. belge (fal, büyü) (Tekin, 2003: 240; Gabain, 2003: 289; Caferoğlu, 1993: 59-179; Killi, 1996: 265-266-268-269; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 38; Arıkoğlu, 2005: 232-300; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 59-78-85).

ü > ö

ü ünlüsü bu grupta yer alan Altay Türkçesinde bazı durumlarda dudak uyumunun güçlü olmasından dolayı genişleyerek ö ünlüsüne değişmektedir.

ET. törü- > Alt. törö- (yaratmak, türemek) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 301; Killi, 1996: 267; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 184).

2. 2. 2. 20. 3. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ü ünlüsünün genişlediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 20. 3. 6. Yakut Türkçesinde

ü > ö

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde dudak uyumunun güçlü olmasından dolayı genişleyerek ö ünlüsüne değişmektedir.

ET. bölük > Yak. bölöḥ (bölük, kısım); ET. kömür > Yak. kömör (kömür); ET. öçür- (söndürmek) > Yak. öhör- (yok etmek) (Gabain, 2003: 269-283-289; Killi, 1996: 268).

ü > e

İlk hece dışındaki ü ünlüsü Yakut Türkçesinde bir örnekte ikinci hecedeki düz- geniş ünlünün benzeştirici etkisiyle düzleşerek ve genişleyerek e ünlüsüne dönüşmektedir.

ET. üzengü > Yak. iheñe (üzengi) (Caferoğlu, 1993: 179; Killi, 1996: 266).

2. 2. 2. 20. 4. Ünlü Düşmesi

2. 2. 2. 20. 4. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Oğuz grubu Türk lehçelerinde iç sesteki ü ünlüsünün düştüğü görülmektedir.

ET. köñül (gönül) > Az. (köñül-üm >) könlüm; Gag. gönlüm; TT. gönlüm; Trkm. köñlüm (gönlüm); ET. köküz > Az. köks (göğüs) (Tekin, 2003: 248; Kara, 2001: 18; Choi, 1992: 276).

ü ünlüsünde görülen düşme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir ET. tök- > (tökül- >) Krh. töklün- (dökülmek); ET. tök- > (tökül- >) Hrzs. töklür (dökülür); ET. küdegü > Çağ. küyev; Kpç. küyevüv/güyegü/köyöv/küyegü/küyev/küyöv (güvey); ET. köprüg > Kpç. köpri/köbür/köprü/köprüg (köprü); ET. köñül > Hrzs. köñ(ü)l (gönül); ETT. (köñül-üm >) könlüm (gönlüm) (Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 285; Caferoğlu, 1993: 78; DLT: 125; Ata, 1998: 259; LÇTO: 263; Toparlı vd., 2003: 158-170; Tseng, 2002: 19).

2. 2. 2. 20. 4. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de ü ünlüsünün iç seste vurgusuz duruma düştüğü zamanlarda ve son seste ise egü ses grubunun ew/öw gibi yapılara bürünmesinden dolayı düşürüldüğü görülür.

ET. köñül (gönül) > Kar. köl'n/kel'n/könül/kölün (gönül); Kkp. (kewil-i >) kewli; Kmk. köñlü; Kır. Tat. könli (gönlü); ET. esür- (sarhoş olmak) > Kar. (esür-ük > esirik >) esrik (sarhoş); ET. küdegü > Bşk. güye/këyew; Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/ kiyüw/küyüw/küyew; Krç-Blk. küyöv; Kkp. küyew; Kzk. küyev; Kırg. küyö; Kmk. giyew; Nog. küyew; Kır. Tat. kiyew; Tat. güyeki/kiyew (güvey) (Tekin, 2003: 248-249; Gabain, 2003: 265; KTLS, 1991: 296-297; Baskakov vd., 1974: 318-339; Tavkul, 2000: 288; Baskakov, 1958: 343; Bammатов, 1969: 106; Üseinov, 2005: 100; Eker, 1998: 169-179; Uygur, 2001: 31; Baykara, 1998: 187; Yüksel, 2005: 93; Kıvrakdal, 2000: 34; Yudahin, 1998: 544).

2. 2. 2. 20. 4. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Karluk grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan Yeni Uygur Türkçesinde iç sesteki ü ünlüsü düşürülmektedir.

ET. köküz > Y. Uyg. kökse (göğüs); ET. köñül (gönül) > Y. Uyg. (köñül-üm >) könlüm (gönlüm) (Tekin, 2003: 248; KTLS, 1991: 279; Öztürk, 1994: 14; Kaşgarlı, 1992: 18).

2. 2. 2. 20. 4. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grup içerisinde yer alan Hakas ve Tuva Türkçelerinde tespit edilen bir örnekte son sesteki ü ünlüsünün düşürüldüğü görülmektedir.

AT. bērü > Hks. pēr; Tuv. bēr (beri) (TDBUÜ: 180).

2. 2. 2. 20. 4. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ilk hece dışında yer alan ü ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 20. 4. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ilk hece dışında yer alan ü ünlüsünün düştüğü herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 2. 20. 5. Ünlü Türemesi

2. 2. 2. 20. 5. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Türkmen Türkçesinde yan yana bulunan iki ünsüzü ayırmak amacıyla ilk hece dışında ü ünlüsünün türediği görülmektedir.

OT. bōrk > Trkm. bōrūk (bōrk, şapka); AT. ōs- > Trkm. övüs- (esmek, savurmak); AO. kēvşe- > Trkm. gēvüşe- (gevşemek) (TDBUÜ: 183; DLT: 23; Choi, 1992: 167-209-210).

ü ünlüsünde görülen türeme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde de görülmektedir AT. tōrt > Kpç. tört/dörd/dört/dörüd/dörüt/türt (dört) (TDBUÜ: 184; Toparlı vd., 2003: 282).

2. 2. 2. 20. 5. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Başkurt Türkçesi dışındaki lehçelerde ü ünlüsünün uzun ō ünlüsünün ksalmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülmektedir. Başkurt Türkçesinde ise ü ünlüsünün görünümüne bağlı olarak yan yana bulunan iki ünsüzü ayırmak amacıyla ilk hece dışında ō ünlüsünün türediği görülmektedir.

AT. bō > Kırğ. bō/bōy/bōyü (örümcek); ET. bükri > Bşk. bōkōrū (kambur); Kmk. bükürey (kamburlaşmak); ET. kökre- > Krç-Blk.küküre-; Kmk. köküre- (kükremek, gürlemek); OT. bōrk > Kkp. bōrūk; Kırğ. bürūk (bōrk, şapka) (TDBUÜ: 183; Gabain, 2003: 283; DLT: 23; Eker, 1998: 174-206-208; Kasapoğlu Çengel, 2007: 492; Alimova, 2007: 34; Yudahin, 1998: 140).

2. 2. 2. 20. 5. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde ilk hece dışında ü ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

2. 2. 2. 20. 5. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu grupta Tuva Türkçesinde ü ünlüsünün uzun õ ünlüsünün kısalmasına veya yan yana bulunan iki ünsüzü ayırma amacına bağlı olarak ilk hece dışında türediği görülmektedir.

AT. hõr- > Tuv. örü- (örmek); ET. köprüg > Tuv. kövürük (köprü) (TDBUÜ: 184; Gabain, 2003: 283; Killi, 1996: 248-294).

2. 2. 2. 20. 5. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede ilk hece dışında ü ünlüsünün türediği herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

2. 2. 2. 20. 5. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede ilk hece dışında ü ünlüsünün türediği herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

Tablo 53: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünde Görülen Ses Değişimleri

ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü	ÇTL	ü
1.Oğuz		2.Kpç.		3.Karlı.		4.K.Doğ.		5.Çuv.	ı, ı	6.Yak.	ü, ö, e, i
Az.	ü, i, e	Bşk.	ö, i, ı	Özb.	ü, i	Alt.	ü, ö, e, i				
Gag.	ü, i	Kar.	ü, i, u, ı, e	Y.Uyg.	ü, i, e	Hks.	ü, ı, e				
TT.	ü, i, e	Krç-Blk	ü, i			Tuv.	ü, i, e				
Trkm.	ü, i, e	Kkp.	i								
		Kzk.	i								
		Kırg.	ü								
		Kmk.	ü, i								
		Nog.	i								
		Kır. Tat.	ü, i								
		Tat.	i, ı								

Tablo 54: İlk Hece Dışındaki ü Ünlüsünün Uğramış Olduğu Ses Olayları

		Kısalma	Uzama	Öndam.	Artdam.	Düz.	Yuv.	Dar.	Gen.	Düş.	Tür.	Dift.
Oğuz	Az.	-	-		-	+			+	+	-	
	Gag.	-	-		-	+			-	+	-	
	TT.	-	-		-	+			+	+	-	
	Trkm.	-	-		-	+			+	+	+	
Kıpçak	Bşk.	-	-		-	+			+	+	+	
	Kar.	-	-		+	+			+	+	-	
	Krç.Blk	-	-		-	+			-	+	+	
	Kkp.	-	-		-	+			-	+	+	
	Kzk.	-	-		-	+			-	+	-	
	Kırg.	-	-		-	-			-	+	+	
	Kmk.	-	-		-	+			-	+	+	
	Nog.	-	-		-	+			-	+	-	
	Kır.Tat.	-	-		-	+			-	+	-	
	Tat.	-	-		-	+			+	+	-	
Karluk	Özb.	-	-		-	+			-	-	-	
	Y.Uyg.	-	-		-	+			+	+	-	
K.Doğ.	Alt.	-	-		-	+			+	-	-	
	Hks.	+	-		+	+			+	+	-	
	Tuv.	-	-		-	+			+	+	+	
Çuvaş	Çuv.	+	-		+	+			-	-	-	
Yakut	Yak.	-	-		-	+			+	-	-	

2. 3. Ünlülerde Görülen Diğer Ses Olayları

2. 3. 1. Ünlü Birleşmesi (Çarpışması)

Ünlü ile biten bir sözcüğün son sesi ile ünlü ile başlayan bir sözcüğün ön sesinin yan yana gelerek birleşmesi olarak tanımlanan (Korkmaz, 1992: 159) ünlü birleşmesi olayı, tamamen Türkçenin yan yana bulunan çift ünlülere karşı olma durumundan kaynaklanmaktadır. Türkçe kendi bünyesine ters düşen bu durumu ortadan kaldırmak amacıyla iki türlü tepki geliştirmiştir. Birincisi iki ünlü arasına bir yardımcı ünsüz türetilmesi, ikincisi de ünlülerden birinin düşürülmesi veya ünlülerden birinin diğerinin bünyesinde eritilmesidir. Bu olaya daha çok iki ayrı fiilin birleşik fiil oluştururken ilk fiilin üzerine getirilen zarf fiil eki -a/e'nin ikinci fiilin başındaki a/e ile karşılaşması esnasında rastlanmaktadır. Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde de görülen *neçe ök > Kök. neçök; Uyg. neçük; Çağ. niçük; Kpç. neçek, neçik, neçük; ETT. niçün (nasıl); *ne üçün > Çağ. niçün; Kpç. neçün, neşün, neyçün, niçün, nişün, ni üçün, ni üşün (niçin); *ne elük > Krh. nelük, nelik, nelek, Kpç. nelik, nelük (nasıl, niçin); *ne erse > Uyg., Hrzs. nerse, Kpç. nerse, ne-erse, ni-erse, nese (şey, nesne); *ne ise ne > Kpç. nesne; ETT. nesne, nesene (şey, nesne); *ne eyle- > neyle- (neylemek); *ne ise > nise (neyse); *ne ola > nola (ne olursa) (Tekin, 2003: 250; Caferoğlu, 1993: 91; DLT: 85; Ata, 1998: 313; Karasoy, 1998: 569; Toparlı vd., 2003: 199-200; Dilçin, 1991: 627-628) bu ses olayı Türk dilinin çağdaş lehçelerinde şöyle görülmektedir:

2. 3. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

*ne üçün > Gag. neçin; TT. niçin (niçin); *ne erse ne > TT. nesne (şey, nesne); *ne erse > Trkm. nërse (şey, nesne); *ne ise > Az. ne ise, neyse; Gag. nese, neysa; TT. neyse (ne ise); *ne eyle- > Az.; TT. neyle- (neylemek); *ne ola > Az.; TT. n'ola (ne olursa); *iki uçlı > ikuçlı (belirsiz); yeke elli > yekelli (yardım edecek kimsesi olmayan); *bu eyle > TT. böyle; Trkm. beyle (böyle); *şu eyle > TT. şöyle; Trkm. şeyle (şöyle) (KTLS, 1991: 80-81-646-648-650-828-829; Gaydarci vd., 1973: 344; Kara, 2007: 242).

2. 3. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

*ne erse > Bşk. nerse; Kar. nerse; Kkp. nerse; Kzk. nerse; Kırg. nerse; Tat. nerse (nesne, şey); *neçe ök > Bşk. nisik; Kar. neçik; Krç-Blk. neçik; Tat. niçik (nasıl); *ne üçün > Kır. Tat. neçün (niçin); *ne işle- > Kır. Tat. nişle- (ne yapmak); *bu eyle > Kır. Tat. böyle (böyle); *ne et- > Kır. Tat. net- (ne yapmak); *tişi uruw > Krç-Blk. tişiruw (kadın); *kele elek > kelelek (henüz gitmedi, gidecek); *ala elek > Kırg. alalek (henüz almadı, alacak); *cakşı bı ele > cakşı bele (iyi miydi); *altı ay > altay (altı ay); *kara at > karat (kara at); *kolı uzın > koluzın (kolu uzun) (KTLS, 1991: 640-646; Baskakov vd., 1974: 419-422; Tavkul, 2000: 306; Tavkul, 2007: 893; Baskakov, 1958: 480; Yudahin, 1998: 584; Yüksel, 2005: 97; Kasapoğlu Çengel, 2005: 83; Koç ve Doğan, 2004: 56).

2. 3. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

*ne erse > Özb., Y. Uyg. nerse (nesne, şey); *ne üçün > Özb., Y. Uyg. neçün (niçin) (KTLS, 1991: 646-651).

2. 3. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

*alıp kel- > Alt. ekel-; Tuv. ekkel- (getirmek); *alıp bar- > Alt. apar-; Hks. apar-; Tuv. appar- (götürmek); *bu kün > pün (bugün) (Killi, 1996: 507).

2. 3. 1. 5. Çuvaş Türkçesinde

*şu (eyle >) apla > şapla (şöyle); *neme üçün > mñşñ (niçin, niye); *ne uş-ta > ništa (hiçbir yerde) (Ersoy, 2007: 1314-1315).

2. 3. 1. 6. Yakut Türkçesinde

*alıp kel- > Yak. aǵal- (getirmek); *uş ol > şol (işte o); *şu iti > siti (öteki); *bu anlar > balar (bunlar) (Killi, 1996: 507; Kirişçioğlu, 2007: 1239-1263).

2. 3. 2. Normal Süreli Ünlülerin Kısılması

Türkçenin tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde sıkça görülen uzun ünlülerin normal süredeki ünlülere kısalma temayülü; normal süredeki ünlülerin daha kısa sürede boğumlanan ünlülere dönüşmesiyle de görülmektedir.⁵¹

ı > ĩ

Bu değişim daha çok Çuvaş Türkçesine Tatar Türkçesinden girmiş olan ödünçleme sözcüklerde görülmektedir.

Tat. kılçık > Çuv. hılçık (kılçık), Tat. kımız > Çuv. kımıs (kımız) (Ceylan, 1997: 167).

i > ĩ

İlk ve Ana Türkçenin i ünlüsü bugünkü Çuvaş Türkçesinde kısa ĩ ünlüsüne değişmektedir.

ET. iç- > Çuv. ĩş- (içmek); ET. bil- > Çuv. pıl- (bilmek) (Tekin, 2003: 240; Gabain, 2003: 274; Ceylan, 1997: 172).

ı ve i normal süreli ünlülerinin kısa karşılıklarına kısaltmaları dışında a > ĩ, ı > ĩ, o > ĩ, u > ĩ, u > ĩ, e > ĩ, è > ĩ, i > ĩ, ö > ĩ, ö > ĩ, ü > ĩ, ü > ĩ kısaltmalarının da Hakas ve Çuvaş Türkçelerinde belirgin bir şekilde meydana geldiği görülmektedir.

2. 3. 3. Ses Gruplarının Ünlüleşmesi

En az bir ünlü ve bir ünsüzden oluşmak üzere birden fazla sesin bir araya gelerek oluşturduğu yapıya ses grubu denilmektedir. Türk dilinin çağdaş lehçelerinde V K V ve V K şekilleriyle kurulmuş iki farklı ses grubuna rastlanmaktadır. Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki bu ses grupları, içerisinde barındırdıkları ünsüzün düşmesiyle

⁵¹ Bu ses olayına çalışmada ünlülerle ilgili ses olaylarının sıralanışını bozmamak maksadıyla bu bölümde değinilmesi uygun görülmüştür.

veya erimesiyle ünlü ikizleşmeleri, ikincil uzun ünlüler gibi çeşitli ses olayları doğurmakla birlikte bazen de ikincil uzun ünlülerin yaşama şansı bulamadığı durumlarda normal süreli ünlülere dönüşmektedir. Bu ünlüleşme aşaması g/ğ/y/k/ķ ünsüzlerinin düşmesi veya g/ğ/b/d/ñ/t ünsüzlerinin w, (d >) y/y, ğ yarı ünlülerine dönüşerek ileri düzeyde erimesine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Ses gruplarının Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki gelişimi ve ünlüleşme durumu çeşitli lehçe gruplarına göre incelenecek olursa şunlar söylenilebilir:

2. 3. 3. 1. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan İkincil Uzun Ünlüler

Türkçenin tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde genellikle uzun ünlülerin normal süredeki ünlülere dönüştüğü görülse de bazen ikincil bir şekilde normal süredeki ünlülerin uzun süredeki ünlülere değiştiği de görülmektedir. Ünlü uzaması olarak adlandırılan bu ses olayı, çeşitli ses değişimleri sonunda bir ünlünün boğumlanma süresinin normal ünlülerin boğumlanma süresinden daha uzun sürmesi, o ünlünün daha uzun söylenmesi olarak tanımlanmaktadır (Korkmaz, 1992: 161).

Çeşitli ses olayları sonrasında ortaya çıkan bu ünlüler literatürde ikincil uzun ünlüler olarak adlandırılmaktadır. İkincil uzun ünlüler, dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan ünlülerdir. Bu ünlüler çoğunlukla ses kayıplarına bağlı olarak ortaya çıkarlar. Bir söz içerisinde, genellikle değişik ve açıklanabilir nedenlerle, kimi sesler kaybolurken, yiten, yok olan sesin veya seslerin boğumlanma süresini geride kalan ünlülerden biri üzerine alır ve böylece diğer ünlülerden daha uzun bir boğumlanma süresine sahip olur. İkincil uzun ünlüler, kimi zaman iki ünlünün, kimi zaman bir ünlü ile bir ünsüzün, kimi zaman bir ünlü ile iki ünsüzün, kimi zaman da bir ünsüz ile iki ünlünün boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluşurlar. Hece kaynaşmasına bağlı olarak oluşan ikincil uzun ünlüler ise, genellikle iki ya da üç hecenin kaynaşması sonucunda oluşurlar. Ünlü, ünsüz ve hece olarak farklı nitelikte ve farklı sayıda seslerin ve hecelerin boğumlanma sürelerinin birleşmesinden oluştukları için bu seslerin uzunlukları standart değildir. Oluşma süresi, yazı diline dönüşüp dönüşmeme durumu, kullanılma sıklığı ve yaygınlığı bu seslerin niteliklerinin şekillenmesinde önemli rol oynar.

İkincil uzun ünlüler, aslî olmadıkları ve çeşitli ses olayları sonrasında ortaya çıktıkları için, aslında geçici bir durumu ifade ederler. Bunların birinci ara dönemleri

ikiz ünlü, ikinci ara dönemleri ise uzun ünlüdür. Türk dilinin genel eğilimlerinden biri de uzun ünlülerin kısalması olduğu için, bu ara dönemlerden sonra beklenen, yazım ile dondurulup saklanmadığı takdirde, bu tür ünlülerin zaman içinde kısalıp normal süreli ünlüler haline dönmesidir. Türkçede ikincil uzunluklar daha çok Kırgız, Gagauz, Türkmen, Altay, Hakas, Tuva, Yakut ve Yeni Uygur Türkçeleri gibi farklı çağdaş lehçelerde görülmektedir (Buran, 2008b: 290-291).

2. 3. 3. 1. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları

2. 3. 3. 1. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Oğuz grubu Türk lehçelerinde V K V tarzındaki ses gruplarında görülen değişimler genellikle Gagauz ve Türkmen Türkçelerinde yoğunlaşmaktadır.

-āka- > ā

AT. bāka > (kurbağa >) Gag. kurbā (kurbağa) (TDBUÜ: 172; Özkan, 1996: 45).

-ākı- > ā

*aşāk (> aşağı) > Gag. ašā (aşağı); AT. çākır- (> çağır-) > Gag. çār-/ç̄ir- (çağırmaq) (TDBUÜ: 152-172; Choi, 1992: 239; Gaydarci vd., 1973: 63; Özkan, 1996: 45).

-ākı- > ĩ

AT. çākır- (> çağır-) > Gag. çār-/ç̄ir- (çağırmaq) (TDBUÜ: 172; Gaydarci vd., 1973: 63; Özkan, 1996: 45).

-ökü- > ū

ET. köküz > Gag. gūs (göğüs) (Tekin, 2003: 248; KTLS, 1991: 278; Gaydarci vd., 1973: 125).

-aġu- > ā

OT. kıraġu > Gag. kırā (kırağı) (DLT: 66; Özkan, 1996: 63).

-ıǵı- > ĩ

ET. sıǵır > Gag. sĭr (sıǵır) (DLT: 102; Özkan, 1996: 51).

-oǵu- > ũ

ET. oǵul/oǵıl > Gag. ōl (oǵul) (Tekin, 2003: 250; Özkan, 1996: 50).

-uǵu- > ũ

ET. yuǵur- > Gag. yūr- (yoǵurmak) (Tekin, 2003: 260; KTLS, 1991: 992; Gaydarci vd., 1973: 220).

-igi- > ĩ

ET. yigit > Gag. ĩt (yiǵıt) (Gabain, 2003: 311; Özkan, 1996: 49).

-üǵü- > ũ

OT. tüǵün > Gag. dĭn (düǵün) (KB: 477; Özkan, 1996: 53)

-edü- > ũ

ET. bedük > Gag. bĭk (büyük) (Tekin, 2003: 240; Choi, 1992: 174; Gaydarci vd., 1973: 101).

2. 3. 3. 1. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde V K V tarzındaki ses gruplarında görülen deǵışmeler genellikle Kırız Türkçesinde meydana gelmektedir.

-aǵı- > ā

ET. saǵım > Kırz. sām (süt saǵma) (Kasapoǵlu Çengel, 2005: 46; Clauson, 1972: 811).

-āǵı- > ō

AT. āǵız > Kırz. ōz (aǵız), AT. āǵır > Kırz. ōr (aǵır); ET. baǵır > Kırz. bōr (karaciǵer) (TDBUÜ: 171; Gabain, 2003: 266; KTLS, 1991: 8-438; Yudahin, 1998: 129).

-āġu- > ū

AT. k̄āġun > Kırg. k̄ōn (kavun), AT. āġu > Kırg. ū (zehir), AT. hāçıġ > Kırg. açū (acı) (TDBUÜ: 171-172-173; Eker, 1998: 103–105; KTLS, 1991: 1-454-1010).

-aġu- > ō

OT. kıraġu > Kırg. kırō (kıraġı) (DLT: 16; KTLS, 1991: 476).

-oġı- > ū

ET. soġık > Kırg. sūk (soġuk) (Nadelyaev vd., 1969: 507; Yudahin, 1998: 670).

-oġu- > ō

ET. yoġun > Kırg. cōn (yoġun); ET. boġuz > Kırg. bōz (boġaz) (Gabain, 2003: 312; Tekin, 2003: 241; Başdaş ve Kutlu, 2004: 21; Kasapoġlu Çengel, 2005: 46).

-oġu- > ū

ET. oġul > Kırg. ūl (oġul, evlat) (Tekin, 2003: 250; KTLS, 1991: 656; Yudahin, 1998: 788).

-uġu- > ū

ET. kuġu > Kırg. k̄ū; Tat. k̄ū (kuġu) ET. yuġur- > Kırg. cūr- (Gabain, 2003: 284; Tekin, 2003: 260; Başdaş ve Kutlu, 2004: 22; KTLS, 1991: 489-992).

-ege- > ē

ET. yegen > Kırg. cēn (yeġen); AT. ēder > Kırg. ēr (eyer); AT. bē > Kırg. bē (kısırak); (TDBUÜ: 180; Caferoġlu, 1993: 48; Tekin, 2003: 246-259; Kasapoġlu Çengel, 2005: 46; Başdaş ve Kutlu, 2004: 21; Yudahin, 1998: 104-322).

-egü- > ō

ET. küdegü > Kırg. k̄üyō (güvey) (Tekin, 2003: 249; KTLS, 1991: 296; Yudahin, 1998: 544).

-ēde- > ē

AT. ēder > Kırg. ēr (eyer) (TDBUÜ: 180; Yudahin, 1998: 322).

-ebe- > (-ewe- >) ǫ

ET. tebe > Kırg. tǫ (deve) (Tekin, 2003: 253; KTLS, 1991: 168; Yudahin, 1998: 755).

-iyi- > ē

ET. miyi > Kırg. mē (beyin) (Gabain, 2003: 287; KTLS, 1991: 64; Yudahin, 1998: 560).

-avu- > ū

ET. adut ~ awut (> avuç) > Kırg. ūç; (avuç) (Gabain, 2003: 259; KTLS, 1991: 34-35).

-añā- > ā

ET. yañāk > Kırg. cāk (yanak) (Tekin, 2003: 239; Buran, 2008b: 295; Kasapoğlu Çengel, 2005: 47; Başdaş ve Kutlu, 2004: 24).

-üñü- > ū

ET. müñüz > Kırg. mūz (boynuz) (Gabain, 2003: 287; Kasapoğlu Çengel, 2005: 47).

-öñü- > ǫ

ET. köñül > Kırg. kǫn (gönül) (Tekin, 2003: 248; Buran, 2008b: 295).

2. 3. 3. 1. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde V K V tarzındaki ses gruplarına bağlı olarak oluşan herhangi bir ikincil uzun ünlüye rastlanmamıştır.

2. 3. 3. 1. 1. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

-āġı- > ā

AT. āġıl (aġıl) > Hks., Tuv. āl (köy); AT. āġız > Hks., Tuv. ās (aġız); AT. āġır > Hks., Tuv. ār (aġır) (TDBUÜ: 171; Killi, 1996: 482-483).

-aġı- > ā

ET. yaġış > Alt. cāş; Tuv. ça's, çāşkın (yaġış); ET. yaġı > Hks., Tuv. çā (düşman) (Gabain, 2003: 307; Killi, 1996: 482-483).

-aġı- > ū

ET. yaġı > Alt. cū (düşman); ET. baġır > Alt. būr (baġır, ciğer); AT. āġır > Alt. ūr (aġır) (TDBUÜ: 171; Gabain, 2003: 266-307; Killi, 1996: 483).

-āġu- > ō

AT. āġu > Hks., Tuv. ō (zehir) (TDBUÜ: 171; Killi, 1996: 484).

-āġu- > ū

ET. yaġuġ > Alt. cūġ (yakın) (Gabain, 2003: 307; Killi, 1996: 484).

-aġu- > ō

OT. kıraġu > Hks. hrō (kıraġı); ET. yaġuġ > Tuv. çōġ (yakın) (Gabain, 2003: 307; DLT: 166; Killi, 1996: 484).

-aġu- > ā

OT. kıraġu > Tuv. hırā (kıraġı) (DLT: 166; Killi, 1996: 484).

-ıġu- > ī

ET. sıġur- (sıġdırmak, sokmak) > Tuv. sīr- (yutmak); ET. sıġun > Hks., Tuv. sīn (geyik) (Tekin, 2003: 252; Caferoġlu, 1993: 133; Killi, 1996: 487).

-ıǵu- > ū

ET. sıǵur- (sıǵdırmak, sokmak) > Alt. sūr-; Hks. sūr- (çıkarmak) (Caferoğlu, 1993: 133; Killi, 1996: 487).

-ıǵı- > ī

ET. yıǵıl- > Hks., Tuv. çıl- (toplanmak) (Tekin, 2003: 259; Killi, 1996: 487-488).

-ıǵı- > ū

ET. yıǵıl- > Alt. cül- (toplanmak) (Tekin, 2003: 259; Killi, 1996: 488).

-oǵu- > ō

ET. oǵul > Hks., Tuv. ōl (oǵul); ET. yoǵurқан > Tuv. çōrgan (yorgan); ET. boǵuz > Alt. bōs; Hks. pōs; Tuv. bōs (boǵaz); ET. yoǵun > Alt. cōn; Hks., Tuv. çōn (yoǵun, kalın) (Tekin, 2003: 241-250; Gabain, 2003: 312; Killi, 1996: 485; Arıkoğlu, 2007b: 1154).

-oǵı- > ū

ET. oǵul > Alt. ūl (oǵul); ET. yoǵurқан > Alt. cūrқан (yorgan) (Tekin, 2003: 250; Gabain, 2003: 312; Killi, 1996: 485).

-oǵı- > ō

ET. soǵıǵ > Alt., Hks., Tuv. sōk (soǵuk) (Nadelyaev vd., 1969: 507; Killi, 1996: 486; Güner Dilek, 2007: 1016; Arıkoğlu, 2007b: 1154).

-uǵu- > ū

ET. kuǵu > Alt. kū; Hks. ħū; Tuv. kū (kuǵu) (Gabain, 2003: 284; Killi, 1996: 486).

-ege- > ē

ET. yegen > Alt. cēn; Hks., Tuv. çēn (yeğen) (Tekin, 2003: 259; Killi, 1996: 495; Güner Dilek, 2007: 1016; Arıkoğlu, 2007b: 1156).

-egi- > ē

ET. tegirmen > Alt. tērmēn; Tuv. dērbe (değirmen); ET. egir- > Tuv. ēr- (eğirmek) (Gabain, 2003: 263-298; Killi, 1996: 495-496).

-égi- > ē

ET. yēgirmi > Tuv. çērbi (yirmi) (Tekin, 2003: 47; Killi, 1996: 496).

-egü- > ē

ET. küdegü > Tuv. küdē (güvey) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 497).

-egü- > ō

ET. küdegü > Hks. kǐzō (güvey) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 497).

-egü- > ü

ET. küdegü > Alt. küyü (güvey) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 497).

-ögi- > ō

ET. ögir- > Tuv. ōr- (sevinmek) (Gabain, 2003: 290; Killi, 1996: 497).

-igi- > ĭ

ET. yigit > Alt. cīt; Hks. çīt (yiğit) (Gabain, 2003: 311; Killi, 1996: 498).

-ēde- > ē

AT. ēder > Alt. ēr (eyer) (TDBUÜ: 180; Güner Dilek, 2007: 1016).

-aña- > ā

ET. yañaq > Alt. cāk; Hks. nāḥ; Tuv. çāk (Nadelyaev vd., 1969: 233; Killi, 1996: 502).

-añı- > ā

ET. yañı > Hks. nā; Tuv. çā (yeni) (Gabain, 2003: 308; Killi, 1996: 503).

-oñu > ō

ET. ɣoñur > Hks., Tuv. ḥor (kahverengi at donu) (Clauson, 1972: 639; Killi, 1996: 503-504).

-eñe > ē

ET. eñek > Alt. ēk (çene kemiği) (Caferoğlu, 1993: 48; Güner Dilek, 2007: 1016; Killi, 1996: 504).

-iñe > ē

ET. siñek > Alt., Hks., Tuv. sēk (sinek) (Caferoğlu, 1993: 135; Killi, 1996: 504).

-iñi > ĭ

ET. siñir > Hks., Tuv. sīr (sinir); ET. iñir > Hks. ĭr (akşam) (Gabain, 2003: 275-294; Killi, 1996: 505; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 93).

-üñü > ō

ET. süñük > Alt., Hks., Tuv. sōk (kemik) (Gabain, 2003: 295; Killi, 1996: 505).

-üñü > ū

ET. müñüz > Alt. mūz (boynuz) (Gabain, 2003: 287; Güner Dilek, 2007: 1016).

2. 3. 3. 1. 1. 5. Çuvaş Türkçesi

Bu lehçede V K V tarzındaki ses gruplarına bağlı olarak oluşan herhangi bir ikincil uzun ünlüye rastlanmamıştır.

2. 3. 3. 1. 1. 6. Yakut Türkçesi

-ıǵu- > ĩ

ET. sıǵur- (sıǵdırmak, sokmak) > Yak. ĩr- (koparmak, ayırmak) (Caferoğlu, 1993: 133; Killi, 1996: 487).

-ègi- > ü

ET. yègirmi > Yak. sūrbe (yirmi) (Tekin, 2003: 47; Killi, 1996: 496).

-ügü- > ü

ET. yügür- > Yak. sūr- (koşmak) (Gabain, 2003: 313; Killi, 1996: 498).

-ōyı- > ō

AT. bōyın > Yak. mōy/mōyn (boyun) (TDBUÜ: 177).

2. 3. 3. 1. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları

2. 3. 3. 1. 2. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

Oğuz grubu Türk lehçelerinde V K tarzındaki ses gruplarında görülen değişimler genellikle Gagauz Türkçesinde meydana gelmektedir.

-ak- > ā

AO. biraḳ- > Gag. brā- (bırakmak) (DLT: 6; Özkan, 1996: 63).

-ik- > ĩ

ET. ɕikne- > Gag. ɕīne- (ɕiğnemek) (Clauson, 1972: 416; Özkan, 1996: 48).

-ǫk- > ü

AT. sōk- > Gag. sū- (sövmek, küfretmek) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 794; Gaydarci vd., 1973: 445).

-ök- > ū

AO. öskir- > Gag. (öksir- >) ūsür- (öksürmek) (Choi, 1992: 216; Gaydarci vd., 1973: 491).

-ük- > ū

ET. yüksek > Gag. ūsek (yüksek) (Gabain, 2003: 313; Özkan, 1996: 53).

-ağ- > ā

ET. yağmur/yamğur > Gag. yāmur (yağmur) (Gabain, 2003: 307; Özkan, 1996: 45)

-iğ- > ī

ET. sığ- > Gag. sī- (sığmak) (Clauson, 1972: 804; Özkan, 1996: 51).

-oğ- > ō

OT. toğra- > Gag. dōra- (doğramak) (DLT: 123; Özkan, 1996: 49).

-oğ- > ū

*oğ- (oğ- >) AO. ov- > Gag. uv-/ū- (ovmak) (Choi, 1992: 144).

-uğ- > ū

ET. buğday > Gag. būday/bōday (buğday); ET. buğra > Gag. būra (erkek deve); ET. uğra- (uymak, planlamak, niyetlenmek) > Gag. ūra- (uğramak); AT. bū > (buğ >) Gag. bū (buğu) (TDBUÜ: 179; Tekin, 2003: 250; Gabain, 2003: 270; KTLS, 1991: 82-800; Choi, 1992: 160; Özkan, 1996: 50; Gaydarci vd., 1973: 99).

-uğ- > ō

ET. buğday > Gag. būday/bōday (buğday) (Gabain, 2003: 270; Choi, 1992: 160; Özkan, 1996: 50).

-ig- > ĩ

ET. yigne > Gag. ĩne (iğne); OT. igren-/yigren- > Gag. ĩren- (iğrenmek)
Clauson, 1972: 110; Caferoğlu, 1993: 192; Özkan, 1996: 48).

-ög- > ũ

AO. tög- > Gag. dũ- (dövmek) (Choi, 1992: 217; Gaydarci vd., 1973: 169).

-öy- > õ

ET. söz-le- > (söyle- >) Gag. sõle- (söylemek); *bu eyle > böyle > Az. bele
(Gabain, 2003: 294; Özkan, 1996: 53; KTLS, 1991: 80).

-ub- (> uw/uy) > ũ

*yubқа > ET. yuyқа > Trkm. yuқа/yūқа (ince, yufka) (Tekin, 2003: 260; KTLS,
1991: 997; Tekin vd., 1995: 709).

2. 3. 3. 1. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde V K tarzındaki ses gruplarında görülen
değişmeler genellikle Kırgız Türkçesinde meydana gelmektedir.

-āġ- > õ

AT. tāġ > Kırg. tō (dağ) (TDBUÜ: 174; KTLS, 1991: 142; Yudahin, 1998: 748).

-ıġ- > ũ

AT. ārıġ > Kırg. arū (temiz) (TDBUÜ: 172; KTLS, 1991: 730; Yudahin, 1998:
50).

-oġ- > ũ

ET. toġ- > Kırg. tū-; Tat. tū (aşmak, doğmak); ET. toġru > Kırg. tūra (doğru);
ET. koġ- > Kırg. kū-; Tat. kū (kovmak) (Nadelyaev vd., 1969: 570; Gabain, 2003: 282;
Caferoğlu, 1993: 159; KTLS, 1991: 180-181-490-491).

-uğ- > ū

ET. uluğ > Kırg. ulū (ulu, büyük, yaşlı); ET. buğday > Kırg. būday (buğday); ET. buğra > Kırg. būra (erkek deve); AT. bū > (buğ >) Kırg. bū (buğu); AT. tūğ > (tuğ >) Kırg. tū (tuğ, sancak) (TDBUÜ: 179-180; Gabain, 2003: 270; KTLS, 1991: 79; Kasapoğlu Çengel, 2005: 48; Başdaş ve Kutlu, 2004: 21; Eker, 1998: 139; Yudahin, 1998: 149-764-783).

-üg- > ū

AT. kūç > Kırg. (küç-lüg >) küçtü (güç); AT. *ō- > ōl- > ET. ölüg > Kırg. ölü (ölmek); ET. körk-lüg > Kırg. körktü (görmek) (TDBUÜ: 185; Gabain, 2003: 283-290; Caferoğlu, 1993: 81; Buran, 2008b: 294; Başdaş ve Kutlu, 2004: 23).

-üb- > (uw >) > ū

AT. sūb > (ET. sub >) Kırg. sū (su) (TDBUÜ: 180; Başdaş ve Kutlu, 2004: 20).

2. 3. 3. 1. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde V K tarzındaki ses gruplarına bağlı olarak oluşan herhangi bir ikincil uzun ünlüye rastlanmamıştır.

2. 3. 3. 1. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde V K tarzındaki ses gruplarında görülen değişimler genellikle Altay Türkçesinde meydana gelmektedir.

-āğ- > ū

AT. tāğ > Alt. tū (dağ); AT. yāğ > Alt. cū (yağ); AT. bāğ > Alt. bū (bağ) (TDBUÜ: 172-174-175; Killi, 1996: 488-489).

-ığ- > ū

ET. yıg- > Alt. cū- (toplamak) (Tekin, 2003: 259; Killi, 1996: 493).

-oğ- > ū

ET. boğ- > Alt. bū- (boğmak); ET. koğ- > Alt. kū- (kovmak); ET. toğ- > Alt. tū- (doğmak) (Caferoğlu, 1993: 31-159; Killi, 1996: 490).

-ūb- > ū

AT. sūb > Alt. sū (su) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 401).

2. 3. 3. 1. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

Bu lehçede V K tarzındaki ses gruplarına bağlı olarak oluşan herhangi bir ikincil uzun ünlüye rastlanmamıştır.

2. 3. 3. 1. 2. 6. Yakut Türkçesinde

-āğ- > ū

AT. hōtağ > Yak. otū (çadır) (TDBUÜ: 175; Killi, 1996: 489).

-āğ- > ī

ET. yadağ > Yak. satī (yaya) (Gabain, 2003: 307; Killi, 1996: 489).

-īğ- > ī

*sarīg > Yak. arī (yağ); ET. ağığ > Yak. ıarī (ağrı); ET. kıdığ > Yak. kıtī (kıyı, sınır); ET. satīg > Yak. atī (satma, satış) (Gabain, 2003: 259-260; Kirişçioğlu, 2007: 1234).

-uğ- > ū

ET. çuğ (demet, bağ, çıkın) > Yak. sū (ambalaj kağıdı); ET. uluğ > Yak. ulū (ulu, büyük, yaşlı); ET. kuduğ > Yak. kuyū (koyu) (Clauson, 1972: 598; Tekin, 2003: 256; Gabain, 2003: 272; Killi, 1996: 492).

-ēg- > ī

AT. bēg > Yak. bī (bey) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 499).

-eg- > ĭ

ET. teg- > Yak. ti- (erişmek) (Gabain, 2003: 298; Killi, 1996: 499).

-ig- > ĭ

AT. çerig > Yak. seri (çeri, ordu); ET. isig > Yak. iti (sıcak); ET. emig > Yak. emi (meme) (TDBUÜ: 180; Gabain, 2003: 264-275; Killi, 1996: 501-502).

-üb- > ū

AT. sūb > Yak. ū (su) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 401).

Türkçenin çağdaş lehçelerinde ses gruplarındaki değişimler yoluyla ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler dışında Yakut Türkçesinde genellikle fiillerin açık hece durumundaki son hecelerinde yer alan ünlünün uzaması ET. alka- > Yak. algā- (övmek, methetmek); AT. ĩr (şarkı) > ET. ır-la- > Yak. illā- (şarkı söylemek); *aksa- > OT. aḥsa- > Yak. aḥsā- (aksamak); AT. tīre- > Yak. tirē- (dayamak); ET. törü- > Yak. törō- (türemek, doğmak); AT. öyun > (ET. oy- > OT. oyna- >) Yak. önn'ō- (oynamak) (TDBUÜ: 175-177; Tekin, 2003: 255; Gabain, 2003: 260-273-289; DLT: 6; Arıkoğlu, 2007b: 1157; Killi, 1996: 149-150-151-267-273; Vasiliev, 1995: 70-207) veya Hakas, Tuva ve Yakut Türkçelerinde tespit edilen birkaç sözcükte ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ilk hece dışındaki ünlü üzerine kayması gibi sebeplerle ortaya çıkan ikincil uzun ünlüler de bulunmaktadır AT. kēçe > Hks. kicē; Tuv. kejē (gece); AT. tēri > Yak. tiri (deri) (TDBUÜ: 181-182; Killi, 1996: 214-227; Arıkoğlu, 2005: 241; Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 66).

2. 3. 3. 2. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Ünlü İkizleşmeleri (Diftonglar)

2. 3. 3. 2. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları

2. 3. 3. 2. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

-ağ-u- > ew

OT. tumağ-u > Trkm. dümew (nezle) (DLT: 126; KTLS, 1991: 649).

-ağ-u- > ov

ET. buzağ-u > Az. buzov (buzağı); OT. kırağ-u > Az. ğırov (kırağı); *kaşağ-u > Az. ğaşov (kaşağı) (Gabain, 2003: 271; DLT: 166; KTLS, 1991: 86-448).

-ağ-u- > au

ET. kağur- > Gag. kaur- (kavurmak)

-oğ-u- > ua

ET. boğuz > Gag. buvaz/buaz (boğaz) (Tekin, 2003: 241; Choi, 1992: 143).

-ōğ-a- > ua

AT. sōğan > Gag. suvan/suan (soğan) (TDBUÜ: 178; KTLS, 1991: 786; Gaydarci vd., 1973: 437).

-uğ-u- > uv

ET. kuğ-u > Trkm. guv (kuğu) (Gabain, 2003: 284; KTLS, 1991: 513).

-abı- > (-awı- >) au

ET. tabışkan > Gag. tavşan/tauşam (tavşan) (Gabain, 2003: 297; Gaydarci vd., 1973: 456).

2. 3. 3. 2. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

-ağu- > uw

ET. buğağ > Kar. buğow/buğuw (bukağı) (Gabain, 2003: 270; Eker, 1998: 189; Baskakov vd., 1974: 136).

-ağu- > ow

ET. buğağ > Kar. buğow/buğuw; Krç-Blk. buğow (bukağı) (Gabain, 2003: 270; Eker, 1998: 189; Tavkul, 2000: 129; Baskakov vd., 1974: 136).

-oğı- > ul

ET. soğık > Tat. suık (soğuk) (Nadelyaev vd., 1969: 507; KTLS, 1991: 787).

-egü- > ew

ET. küdegü > Bşk. güye/këyew; Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw/küyüw/küyew; Kkp. küyew; Kzk. küyev; Kmk. giyew; Nog. küyew; Kır. Tat. kiyew; Tat. güyeki/kiyew (güvey) (Tekin, 2003: 249; KTLS, 1991: 296-297; Baskakov vd., 1974: 318; Baskakov, 1958: 343; Bammatorov, 1969: 106; Üseinov, 2005: 100).

-egü- > ow

ET. küdegü > Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw/küyüw /küyew (güvey) (Tekin, 2003: 249; Baskakov vd., 1974: 318).

-egü- > iw

ET. küdegü > Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw/küyüw /küyew (güvey) (Tekin, 2003: 249; Baskakov vd., 1974: 318).

-egü- > öv

ET. küdegü > Krç-Blk. küyöv (güvey) (Tekin, 2003: 249; Tavkul, 2000: 288).

-egü- > üw

ET. küdegü > Kar. kiyew/kiyow/güveyi/güyew/kiyiw/kiyüw/küyüw /küyew (güvey) (Tekin, 2003: 249; Baskakov vd., 1974: 318).

2. 3. 3. 2. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

-aġu- > ay

ET. buzaġu > Y. Uyg. mozay (buzaġı) (Gabain, 2003: 271; KTLS, 1991: 87).

-uġu- > uv

ET. kuġu > Y. Uyg. kuv (kuġu) (Gabain, 2003: 284; KTLS, 1991: 489).

-egü- > âv

ET. küdegü > Özb. küyâv (güvey) (Tekin, 2003: 249; KTLS, 1991: 297).

2. 3. 3. 2. 1. 4. Kuzeydoġu Grubu Türk Lehçelerinde

Bu gruptaki lehçelerde V K V tarzındaki ses gruplarına baġlı olarak oluşan herhangi bir ünlü ikizleşmesi örneġine rastlanılamamıştır.

2. 3. 3. 2. 1. 5. Çuvaş Türkçesi

Bu lehçede V K V tarzındaki ses gruplarına baġlı olarak oluşan herhangi bir ünlü ikizleşmesi örneġi tespit edilememiştir.

2. 3. 3. 2. 1. 6. Yakut Türkçesi

-âġı- > ıa

AT. âġıl (aġıl) > Yak. ıal (komşu); ET. baġır > Yak. bıar (baġır); AT. âġır > Yak. ıar (aġır) (TDBUÜ: 171; Gabain, 2003: 266; Killi, 1996: 482-483-484).

-âġı- > uo

AT. âġız > Yak. uos (aġız) (TDBUÜ: 171; Killi, 1996: 482).

-aġu- > ıa

OT. kıraġu > Yak. kırıa (kıraġı) (DLT: 166; Killi, 1996: 484).

-oĝu- > uo

ET. oĝul > Yak. uol (oĝul); ET. yoĝurċan > Yak. suorĝan (yorgan); ET. boĝuz > Yak. buos (boĝaz); ET. yoĝun > Yak. suon (yoĝun, kalın) (Tekin, 2003: 241-250; Gabain, 2003: 312; Killi, 1996: 485).

-ege- > ie

ET. yegen > Yak. sien (yeĝen) (Tekin, 2003: 259; Killi, 1996: 495).

-egi- > ie

ET. egin > Yak. ien (omuz) (Gabain, 2003: 263; Killi, 1996: 496).

-egü- > üö

ET. küdegü > Yak. kütüöt (güvey) (Tekin, 2003: 249; Killi, 1996: 497).

-ögi- > üö

ET. öĝir- > Yak. üör- (sevinmek) (Gabain, 2003: 290; Killi, 1996: 497).

-öy- > öy

AT. böyn > Yak. möy/möyn (boyun) (TDBUÜ: 177).

2. 3. 3. 2. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları

2. 3. 3. 2. 2. 1. Oĝuz Grubu Türk Lehçelerinde

-öċ- > öy

AT. söċ- > Az. söy- (sövmek, küfretmek) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 794).

-öċ- > öv

AT. söċ- > TT. söv- (sövmek, küfretmek) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 794).

-ðk- > ðğ

AT. sðk- > Trkm. sðğ- (sövmek, küfretmek) (TDBUÜ: 184; KTLS, 1991: 795; Tekin vd., 1995: 585).

-oğ- > uv

*oğ- (oğ- >) AO. ov- > Gag. uv-/ü- (ovmak) (Choi, 1992: 144).

-üb- > uw

AT. süb > Trkm. suv (su) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 797).

-eb- > ev

ET. seb- > Az. sèv-/sev-; Gag. sev-; TT. sev- (sevmek); ET. eb > Az. èv-/ev; Gag. ev; TT. ev (ev) (Tekin, 2003: 242-252; KTLS, 1991: 228-768-769; Choi, 1992: 173-174; Gaydarci vd., 1973: 172-406).

-eb- > èv

ET. seb- > Az. sèv-/sev- (sevmek); ET. eb > Az. èv-/ev (ev) (Tekin, 2003: 242-252; KTLS, 1991: 228-768).

-eb- > öy

ET. seb- > Trkm. söy- (sevmek); ET. eb > Trkm. öy (ev) (Tekin, 2003: 242-252; Tekin vd., 1995: 511-586).

2. 3. 3. 2. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

-oğ- > iw

ET. toğ- > Bşk. tıw- (aşmak, doğmak) (Nadelyaev vd., 1969: 570; KTLS, 1991: 180).

-oğ- > uw

ET. toğ- > Kar. tuw-; Krç-Blk. tuw-; Kkp. tuw-; Kzk. tuw-; Kmk. tuw-; Nog. tuw- (Nadelyaev vd., 1969: 570; KTLS, 1991: 180; Baskakov vd., 1974: 542; Tavkul, 2000: 410; Eker, 1998: 127; Bammatov, 1969: 321; Baskakov, 1963: 364).

-üb- > iw

AT. sūb > Bşk. hıw (su) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 796).

-üb- > uw

AT. sūb > Kar. suw; Krç-Blk. suw; Kkp. suw; Kzk. suw; Kmk. suw; Nog. suw; Kır. Tat. suw (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 796-797; Baskakov vd., 1974: 481; Tavkul, 2000: 356; Baskakov, 1958: 590; Bammatov, 1969: 289; Baskakov, 1963: 309; Üseinov, 2005: 229).

-eb- > üw

ET. seb- > Kar. siw-/süw-/süy-/sew- (sevmek); ET. eb > Kar. ew/iw/yiw/yüw/üy/üw (ev) (Tekin, 2003: 242-252; Baskakov vd., 1974: 472-653).

-eb- > ew

ET. seb- > Kar. siw-/süw-/süy-/sew-; Kır. Tat. sew- (sevmek); ET. eb > Kar. ew/iw/yiw/yüw/üy/üw; Kır. Tat. ew (ev) (Tekin, 2003: 242-252; Üseinov, 2005: 218-327).

-eb- > iw

ET. seb- > Kar. siw-/süw-/süy-/sew- (sevmek); ET. eb > Kar. ew/iw/yiw/yüw/üy/üw (ev) (Tekin, 2003: 242-252; Baskakov vd., 1974: 472-653).

-eb- > üy

ET. seb- > Kar. siw-/süw-/süy-/sew-; Krç-Blk. süy-; Kkp. süy-; Kzk. süy-; Kır. süy-; Kmk. süy-; Nog. süy- (sevmek); ET. eb > Kar. ew/iw/yiw/yüw/üy/üw; Krç-Blk. üy; Kkp. üy; Kzk. üy; Kır. üy; Kmk. üy; Nog. üy (ev) (Tekin, 2003: 242-252; KTLS, 1991: 228-229-768-769; Baskakov vd., 1974: 472-653; Tavkul, 2000: 359-423; Baskakov, 1958: 593-688; Bammatov, 1969: 297-337; Baskakov, 1963: 314-387; Yudahin, 1998: 673-799).

-eb- > öy

ET. seb- > Bşk. h^öy-; Tat. s^öy- (sevmek); ET. eb > Bşk. ^öy; Tat. ^öy (ev) (Tekin, 2003: 242-252; KTLS, 1991: 228-229-768-769).

2. 3. 3. 2. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

-üb- > uv

AT. sūb > Özb. suv. (su) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 797).

-eb- > üy

ET. eb > Özb. üy (ev) (Tekin, 2003: 242; KTLS, 1991: 229).

-eb- > öy

ET. seb- > Y. Uyg. söy- (sevmek); ET. eb > Y. Uyg. öy (ev) (Tekin, 2003: 242-252; KTLS, 1991: 229-759).

-eb- > ev

ET. seb- > Özb. sev- (sevmek) (Tekin, 2003: 252; KTLS, 1991: 759).

2. 3. 3. 2. 2. 4. Kuzeydoğu Grubu Türk Lehçelerinde

-oğ- > uğ

*oğ- (oğ- >) AO. ov- > Hks. uğ- (ovmak) (Choi, 1992: 144; Arıkoğlu, 2005: 538).

-eb- > üy

ET. eb > Alt. üy (ev) (Tekin, 2003: 242; Killi, 1996: 355).

2. 3. 3. 2. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

-üb- > ıv

AT. sūb > Çuv. şıv (su) (TDBUÜ: 180; Ceylan, 1997-184).

-eb- > av

ET. seb- > Çuv. sav- (sevmek) (Tekin, 2003: 252; Ceylan, 1997-163).

2. 3. 3. 2. 2. 6. Yakut Türkçesinde

āğ > ıa

AT. tāğ (dağ) > Yak. tıa (orman); AT. yāğ > Yak. sıa (yağ); AT. bāğ > Yak. bia (bağ) (TDBUÜ: 172-174-175; Killi, 1996: 488-490).

oğ > uo

ET. boğ- > Yak. buoy- (boğmak) (Caferoğlu, 1993: 31; Killi, 1996: 490).

2. 3. 3. 3. Ses Gruplarına Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Normal Süreli Ünlüler

2. 3. 3. 3. 1. V K V Tarzındaki Ses Grupları

2. 3. 3. 3. 1. 1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde

-abı- > (-awı- >) u

ET. tabışkan > Az. duşan (tavşan) (Gabain, 2003: 297; KTLS, 1991: 858).

2. 3. 3. 3. 1. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

-oğu- > u

ET. oğul > Bşk. ul/oğul; Krç-Blk. ul; Kkp. ul; Kzk. ul/uğul; Kmk. ul-an; Tat. ul/oğul (oğul, evlat) (Tekin, 2003: 250; KTLS, 1991: 656-657; Çulha, 2006: 167; Tavkul, 2000: 417; Eker, 1998: 124; Bammatov, 1969: 331).

-ëgi- > ı

ET. yëgirmi > Nog. yırma (yirmi) (Tekin, 2003: 47; Baskakov, 1963: 129).

-iyi- > i

ET. miyi > Tat. mi (beyin) (Gabain, 2003: 287; KTLS, 1991: 64).

-ēde- > e

AT. ēder > Kar. eger/er/yer/ıgır; Kkp. er; Kzk. er; Kmk. er (eyer) (TDBUÜ: 180; Baskakov vd., 1974: 654; Baskakov, 1958: 195).

-avu- > u

ET. adut ~ awut (> avuç) > Bşk. us; Tat. uç (avuç) (Gabain, 2003: 259; KTLS, 1991: 34-35).

2. 3. 3. 3. 1. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

-aġu- > o

OT. kıraġu > Y. Uyg. kiro (kıraġı) (DLT: 16; KTLS, 1991: 477).

-avu- > o

ET. adut ~ awut (> avuç) > Y. Uyg. oç/avuç (avuç) (Gabain, 2003: 259; KTLS, 1991: 35).

2. 3. 3. 3. 1. 4. Kuzeydoġu Grubu Türk Lehçelerinde

-aġı- > a

ET. yağış > Tuv. ça's, çāşkın (yaġış); ET. baġır > Hks. Pār; Tuv. bār (baġır, ciġer) (Gabain, 2003: 266; Killi, 1996: 482).

-āġu- > u

OT. kıraġu > Alt. kıru (kıraġı) (DLT: 166; Killi, 1996: 484).

-oġu- > o

ET. yoġurķan > Hks. çorġan (yorgan) (Gabain, 2003: 312; Killi, 1996: 485).

-egi- > e

ET. tegirmen > Hks. terben (deġirmen) (Gabain, 2003: 298; Killi, 1996: 495).

-egi- > i

ET. egir- > Hks. ir- (eġirmek) (Gabain, 2003: 263; Killi, 1996: 495-496).

-ègi- > i

ET. yègirmi > Alt. cirme (yirmi) (Tekin, 2003: 47; Killi, 1996: 496).

2. 3. 3. 3. 1. 5. Çuvaş Türkçesi

-aġu > u

ET. buzaġu > Çuv. pīru (buzaġı) (Gabain, 2003: 271; Ceylan, 1997: 133).

-aġa > ı

ET. baġarsuċ > Çuv. pırsı (baġırsak) (Gabain, 2003: 266; Ceylan, 1997: 205).

-ıġu > ĩ

ET. taġıġu > Çuv. ıh (tavuk) (Gabain, 2003: 296; Ceylan, 1997: 79).

-ıġı > ĩ

*kıġılcım > Çuv. ħılhem (kıvılcım) (Ceylan, 1997: 206).

-oġu- > ı

ET. boġuz > Çuv. pır (boġaz) (Tekin, 2003: 241; Ceylan, 1997: 178).

-egü- > ü

ET. küdegü > Çuv. kşşü (güvey) (Tekin, 2003: 249; Ceylan, 1997: 71).

-ėgi- > i

ET. yėgirmi > Çuv. şşşim (yirmi) (Tekin, 2003: 47; Ceylan, 1997: 206).

-ōyı- > ĩ

AT. bōyın > Çuv. mřy (boyun) (TDBUŰ: 177; Ceylan, 1997: 176).

-ańu- > ĩ

ET. kańu > Çuv. ħřřı (hangi) (Gabain, 2003: 279; Ceylan, 1997: 206).

-ińi- > ĩ

ET. sińil > Çuv. řřl (kız kardeş) (Tekin, 2003: 252; Ceylan, 1997: 172).

-ātu- > u

AT. kātun > Çuv. hun (kadın) (TDBUŰ: 173; Ceylan, 1997: 75).

2. 3. 3. 3. 1. 6. Yakut Türkçesi

-ıġı- (> ĩ) > ı

ET. sıġıt (matem) > Yak. itā- (aġlamak) (Tekin, 2003: 252; Killi, 1996: 487).

2. 3. 3. 3. 2. V K Tarzındaki Ses Grupları

2. 3. 3. 3. 2. 1. Oġuz Grubu Türk Lehçelerinde

-ıġ- > ı

AT. ārıġ > TT. arı (saf, temiz); AT. sārıġ > Az.; Gag.; TT. sarı; Trkm. sārı (sarı); ET. kıdıġ > TT. kıyı (kıyı); AT. hāçıġ > Az.; Gag.; TT. acı; Trkm. ācı- (acı); ET. ıpıġ > Az. gapı; TT. kapı; Trkm. gapı (kapı) (TDBUÜ: 172-173-174; Gabain, 2003: 277-280; KTLS: 1991: 2-3-434-435-482-746-747; Gaydarci vd., 1973: 27).

-ıġ- > u

ET. ıpıġ > Gag. kapu (kapı) (Gabain, 2003: 277; Özkan, 1996: 239).

-uġ- > u

ET. ıpıġ > Az. guyu; TT. kuyu; Trkm. guyı (kuyu) (Gabain, 2003: 284; KTLS: 1991: 524-525).

-ig- > i

AT. tīr- (yaşamak) > tirig > Az. diri; Gag.diri; TT. diri; Trkm. dīri (diri, canlı) (TDBUÜ: 183; KTLS, 1991: 176-177; Choi, 1992: 199; Tekin vd., 1995: 163).

-ūb- > ub > (uw >) > u

AT. sūb > (ET. sub >) Az. su; Gag. su; TT. su (su) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 796; Gaydarci vd., 1973: 435).

2. 3. 3. 3. 2. 2. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde

-ıġ- > u

AT. āriġ > Tat. aru (temiz) (TDBUÜ: 172; KTLS, 1991: 731).

-oġ- > u

ET. oġlaġ > Kar. ulaġ/ulaĥ; Krç-Blk. ulaġ; Kırg. ulaġ; Kmk. ulaġ; Nog. ulaġ (oġlak) (Caferoġlu, 1993: 93; KTLS, 1991: 656; Baskakov vd., 1974: 576; Çulha, 2006: 167; Tavkul, 2000: 312; Baskakov, 1963: 382; Yudahin, 1998: 781).

-oġ- > ı

ET. oġlaġ > Bşk. ılaġ (oġlak) (Caferoġlu, 1993: 93; KTLS, 1991: 656).

-uġ- > o

ET. buġday > Tat. boday (buġday) (Gabain, 2003: 270; KTLS, 1991: 83).

-uġ- > u

ET. uruġ > Tat. ıru (boy, kabile) (Tekin, 2003: 256; KTLS, 1991: 79).

2. 3. 3. 3. 2. 3. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde

-āb- > -av- > o

AT. āb (> av) > Y. Uyg. o (v) (av) (TDBUÜ: 171; KTLS, 1991: 35).

-oġ- > u

ET. oġlaġ > Özb. ulaġ (oġlak) (Caferoġlu, 1993: 93; KTLS, 1991: 657).

-ūb- > u

AT. sūb > Y. Uyg. su (su) (TDBUÜ: 180; KTLS, 1991: 797).

2. 3. 3. 3. 2. 4. Kuzeydoġu Grubu Türk Lehçelerinde

-āġ- > u

AT. hōtaġ > Alt. odu (çadır); ET. yadaġ > Alt. coyu (yaya) (Gabain, 2003: 307; Killi, 1996: 489-490).

-ıġ- > u

AT. hāçıġ > Alt. açu (acı); ET. azıġ > Alt. azu (azı dişi) (TDBUÜ: 172; Tekin, 2003: 259; Killi, 1996: 494-495).

-ig- > ü

AT. çērig > Alt. çerü (çeri, ordu); ET. isig > Alt. izü (sıcak) (TDBUÜ: 180; Gabain, 2003: 275; Killi, 1996: 501-502).

-üg- > ü

ET. ötüg > Alt. ötü (geçiş) (Gabain, 2003: 291; Killi, 1996: 500).

-üb- > u

AT. sūb > Hks. suġ (su) (TDBUÜ: 180; Killi, 1996: 401).

2. 3. 3. 3. 2. 5. Çuvaş Türkçesinde

-aḵ- > e

ET. yımşak > Çuv. śemśe (yumuşak); ET. tırñak > Çuv. çırne (tırnak); ET. barmak > Çuv. pürne (parmak) (Gabain, 2003: 299-310; Ergin, 1997a: 83; Ceylan, 1997: 139-167; Sorokina, 2001: 97; Bayram, 2007: 171).

-aḵ- > ĭ

*saçak > Çuv. süsĭ (saçak) (Ceylan, 1997: 191).

-ıḵ- > ĭ

AT. balık > Çuv. pulĭ (balık) (TDBUÜ: 171; Ceylan, 1997: 150).

-ıḵ- > ĭ

ET. soġık > Çuv. siviĭ (soğuk) (Gabain, 2003: 294; Ceylan, 1997: 82).

-ük- > ĭ

ET. süñük > Çuv. šimĭ (kemik); AT. ětük > Çuv. atĭ (çizme) (TDBUÜ: 180; Gabain, 2003: 295; Ceylan, 1997: 110-162).

-ük- > ĭ

OT. yüzük > Çuv. širĭ (yüzük) (DLT: 158; Ceylan, 1997: 130).

-āġ- > u

AT. tāġ > Çuv. tu (dağ) (TDBUÜ: 174; Ceylan, 1997: 85)

-iġ- > ĭ

ET. ayıġ > Çuv. urĭ (uyanık); AT. āriġ > Çuv. irĭ (temiz); AT. sārġ > Çuv. šurĭ (sarı); AT. āsiġ > Çuv. usĭ (fayda) (TDBUÜ: 172-173-174; Gabain, 2003: 263; Ceylan, 1997: 69-113-147; Bayram, 2007: 252).

-iġ- > ĭ

ET. kıdıġ > Çuv. hĭrĭ (kıyı); AT. hāçġ > Çuv. yüşĭ (acı) (TDBUÜ: 172; Gabain, 2003: 280; Ceylan, 1997: 71).

-uġ- > ĭ

ET. buġday > Çuv. pĭrĭ (buğday); ET. ẋuduġ > Çuv. yĭvĭ (koyu) (Clauson, 1972: 598; Gabain, 2003: 270; Ceylan, 1997: 67-96).

-ig- > ĭ

AT. tĭr- (yaşamak) > tirig > Çuv. çirĭ (diri, canlı) (TDBUÜ: 183; Ceylan, 1997: 170; Bayram, 2007: 289).

-ig- > ĭ

ET. elig > Çuv. allĭ (elli) (Tekin, 2003: 243; Ceylan, 1997: 162; Bayram, 2007: 33).

-üg- > ĩ

ET. sũñũg (mızrak) > > Çuv. sĩĩ (mızrak, arı iğnesi, iğne) (Tekin, 2003: 252; Ceylan, 1997: 111).

-ay- > ĩ

ET. buğday > Çuv. pĩĩ (buğday); *turgay > Çuv. tĩri (çayır kuşu) (Gabain, 2003: 270; Ceylan, 1997: 191).

2. 3. 3. 3. 2. 6. Yakut Türkçesinde

Bu lehçede V K tarzındaki ses gruplarına bağılı olarak ortaya çıkan herhangi bir normal süreli ünlü tespit edilememiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SONUÇ

Türk dilinin çağdaş lehçelerindeki ünlülerin konu edildiği bu çalışmada, yapılan inceleme sonucunda çağdaş Türk lehçelerinde Ortak Türkçenin ünlü sisteminde yer alan “/a/, /ā/, /ı/, /ī/, /o/, /ō/, /u/, /ū/, /e /, /ē/, /i/, /ī/, /ö/, /ō/, /ü/, /ū/” 16 ünlü yanında çağdaş Türk lehçelerinde birebir kullanımı görülmeyen ē ünlüsü dışarıda tutulduğu takdirde çeşitli şekillerde kullanımı görülen kapalı é ünlüsü; Hakas ve Çuvaş Türkçelerinde görülen kısa ĭ ünlüsü ile Çuvaş Türkçesinde görülen kısa ĭ ünlüsü; Karaim ve Kırım Tatar Türkçelerinde görülen yarı artdamaksıl ó ünlüsü ile Kırım Tatar Türkçesinde görülen yarı artdamaksıl ú ünlüsü; Özbek Türkçesinde görülen â ünlüsü ile Gagauz Türkçesinde görülen á ünlüsü; Başkurt ve Tatar Türkçelerinde görülen ö, ë ve ō ünlüleri ile son olarak da sadece Tuva Türkçesinde görülen sekiz gırtlaksıl ünlü (a', ı', o', u', e', i', ö', ü') ile birlikte toplamda 34 ünlünün varlığı tespit edilmiştir. Çalışmada bu 34 ünlünün tamamının “/a/, /ā/, /â/, /á/, /a' /, /ı/, /ī/, /ĩ/, /i' /, /o/, /ō/, /ö/, /ó/, /o' /, /u/, /ū/, /ú/, /u' /, /e/, /ē/, /ě/, /e' /, /è/, /i/, /ī/, /ĩ/, /i' /, /ö/, /ō/, /ō', /ö' /, /ü/, /ū/, /ü' /” ilk hecede; 23 tanesinin ise “/a/, /ā/, /â/, /á/, /ı/, /ī/, /ĩ/, /ı', /o/, /ō/, /ö', /u/, /ū/, /e /, /ē/, /ě/, /i/, /ī/, /ĩ/, /i', /ö', /ō', /ō', /ü', /ū/, /ü' /” sadece ilk hece dışında bulunabildiği görülmüştür. Ayrıca çağdaş Türk lehçelerinde bu ünlülerin 24 tanesinin “/a/, /ā/, /a' /, /ı/, /ī/, /i' /, /o/, /ō/, /o' /, /u/, /ū/, /u' /, /e/, /ē/, /e' /, /i/, /ĩ/, /i' /, /ö', /ō', /ö' /, /ü', /ū', /ü' /” sesbirim, 10 tanesinin ise “/â/, /á/, /ĩ/, /ö', /ó/, /ú/, /ě/, /è/, /ĩ/, /ō' /” altsesbirim niteliği taşıdığı tespit edilmiştir.

24 adet sesbirimin 16 tanesi çağdaş Türk lehçelerinin tamamında sesbirim olarak işlev görürken; 8 adet gırtlaksıl ünlü sadece Tuva Türkçesinde sesbirim olma niteliği taşımaktadır. Tuva Türkçesindeki bu gırtlaksıl ünlülerin sesbirim olarak sayılma sebebi ise benzer ses yapısına ve yazılışa sahip olan sesteş sözcüklerdeki anlam ayrımını sağlamak amacıyla kullanılıyor olmalarıdır at (ad) / a't (at); o't (ot) / ot (ateş) gibi.

Bahsedilmesi gereken önemli bir husus da özellikle Azerbaycan Türkçesinde yazıda Türkiye Türkçesinin de içinde bulunduğu birçok lehçede de söyleyişte bazı örneklerde el (el), el (yabancı); bel (bel), bel (bir çeşit kürek) anlam ayırt edici görev üstlenen kapalı é ünlüsünün sesbirim olarak sayılıp sayılmamasıdır. Çalışmamızda

yukarıda da görüldüğü üzere kapalı é ünlüsü bir sesbirim olarak nitelendirilmeyerek altsesbirim sınıflandırılmasına dahil edilmiştir. Sınırlı sayıda örnekte anlam ayırt edici özelliğe sahip olan é'nin e'ye denk gelen ve anlam ayırt etmeyen çok sayıda örneğinin var oluşu ve bir veya birkaç sözcükte anlam ayırt eden bir sesin sesbirim olup olmaması; yani sesbirim sayılmanın nicelik ölçüsünün belirsiz oluşu kapalı é ünlüsünün sesbirimden çok bir altsesbirim olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Buna mukabil çalışmada az sayıda örnekte anlam ayırt edici görev üstlenen gırtlaksıl ünlülerin kapalı é ünlüsüne zıt bir şekilde sesbirim olarak değerlendirilmesindeki gerekçe ise Tuva Türkçesinde uzunluğu kaybolan birincil uzun ünlülerin yerini normal süreli ünlülerin; normal süreli ünlülerin yerini ise anlam ayırt etme hususunda gırtlaksıl ünlülerin alması nedeniyle gırtlaksıl ünlülerin birebir sesbirim niteliği taşıyan normal süreli ünlülerin yerine kullanılıyor olmasındandır.

Türk dilinin çağdaş lehçelerinde mevcut olan ünlülerin ses özellikleri, görünüşleri ve ses olayları bakımından karşılaştırmalı olarak incelendiği bu çalışmada sonuç itibarıyla Türk dilinin çağdaş lehçelerinin ünlüler bakımından ne gibi temayüller veya farklılıklar gösterdiğine dair şu hususlar ön plana çıkmaktadır:

1. Türkçede birincil uzun ünlülerin birçok lehçe ve ağızda yaşadığı, bazı lehçelerde tamamen korunduğu ve bazılarında ise kısalarak normal süreli ünlülere dönüştüğü görülür. Bu kısalma hadisesi Türk dilinin neredeyse genelinde mevcut olan bir durum görünümünde olduğundan genel bir temayül niteliği de taşımaktadır.

İlk hecedeki birincil uzun ünlüler, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde bazı istisnalar dışında sistemli olarak korunurken; Gagauz Türkçesinde kısmen korunmaktadır. Grupta yer alan Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise uzun ünlüler tamamen kısalmaktadır. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de sistemli olmamak kaydıyla Kırgız ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde korunduğu görülen birincil uzun ünlüler, grupta yer alan diğer lehçelerde tamamen kısalmıştır. Karluk grubu Türk lehçelerinde de uzun ünlülerin tamamen kısaldığı görülmektedir. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde ise bazı istisnalar dışında kısılırken; Çuvaş Türkçesinde tamamen kısalmaktadır. Yakut Türkçesinde ise genellikle tek heceli sözcüklerde korunan uzun ünlüler çok heceli sözcüklerde kısalmaktadır.

İlk hece dışındaki birincil uzun ünlülere bakıldığında ise nadiren Kıpçak grubunda yer alan Kırgız Türkçesinde ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri içerisinde yer

alan Altay Türkçesinde ā ünlüsünün ve genellikle Türkmen ve Yakut Türkçesinde de ī ünlüsünün korunduğu; bunların dışında kalan Türk dilinin diğer çağdaş lehçelerinde de bu uzunlukların tamamen kısaldığı görülür. Bunun dışında Türkmen Türkçesinde ū ünlüsü ī olarak korunmaktadır. Ayrıca genellikle kısalarak normal süreli karşılığına dönüşen bu uzun ünlüler, ünlüler açısından düşünüldüğünde bazı lehçelerde çeşitli değişiklikler meydana getirerek seslik izler bırakmışlardır. Bu seslik izler; öndamaksıllaşma, artdamaksıllaşma, genişleme, ünlü ikizleşmesi (difong) ve ünlü türemesidir.

2. Türkçede uzun ünlülerin normal süredeki ünlülere dönüşme temayülü; normal süredeki ünlülerin daha kısa sürede boğumlanan ünlülere dönüşmesiyle de görülmektedir. Türk dilinde aslî olarak kısa ünlü bulunmamasına rağmen Çuvaş ve Hakas Türkçelerinde ı ve i normal süreli ünlülerin genellikle daha kısa sürede boğumlanan ĭ ve ĩ ünlülerine dönüşmesiyle ikincil kısa ünlüler ortaya çıkmaktadır.

3. Çağdaş Türk lehçelerinde görülen ikincil uzun ünlüler daha çok ses gruplarında yer alan g/ğ/y/k/ķ ünsüzlerinin düşmesi veya g/ğ/b/d/ñ/t ünsüzlerinin w, (d >) y/y, ğ yarı ünlülerine dönüşerek ileri düzeyde erimesi ve ünlüleşmesi gibi sebeplere bağlı olarak ortaya çıkmaktadırlar. Ayrıca bu olaylar dışında Yakut Türkçesinde fiillerin açık hecesindeki normal süreli ünlülerin uzaması ve Hakas Türkçesinde bazı örneklerde ilk hecedeki uzunluğun ilk hece dışına kayması gibi bazı lehçelerin ses bilgisi özelliklerine bağlı olarak da ortaya çıkan ikincil uzunluklar bulunmaktadır. Çalışmada ikincil uzun ünlülerin daha çok Gagauz, Türkmen, Kırgız, Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde görüldüğü tespit edilmiştir.

4. Çağdaş Türk lehçelerinde ilk hecede görülen öndamaksıllaşma olayı genellikle birincil uzun ünlülerin kısılması sırasında ortaya çıkmaktadır. Bu duruma Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türkçelerinde yaygın bir şekilde rastlanılırken; Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde ise sadece Altay Türkçesinde rastlanılmaktadır. Çuvaş ve Yakut Türkçesinde ise nadiren görülen bu ses olayı, en fazla ā ve ī ünlülerinde görülmektedir. İlk hece dışında birincil uzun ünlülerin kısılmasıyla ortaya çıkan öndamaksıllaşma olayı ise Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kumuk Türkçesinde

nadiren ā ünlüsünde; Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ve Yakut Türkçesinde ise ī ünlüsünde meydana gelmektedir.

Normal süreli ünlülerde görülen öndamaksıllaşma olayı ise daha çok öndamaksıllaştırıcı etkiye sahip ünsüzlerin öndamaksıllaştırıcı etkisine veya öndamaksıl ünlülerin benzeştirici etkisine bağlı olarak ortaya çıkmakta olup tıpkı birincil uzun ünlülerdeki gibi daha çok Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde nadiren de Çuvaş Türkçesinde görülmektedir. Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Yakut Türkçesinde ise ilk hecede öndamaksıllaşma olayına rastlanılmamaktadır. Ayrıca bu ses olayı uzun ünlülü karşılıklarında olduğu gibi en fazla a ve ı ünlülerinde yoğunlaşmıştır. o ve u ünlülerinde ise yok denecek kadar az bir öndamaksıllaşma olayına rastlanmaktadır. İlk hece dışında normal süreli ünlülerde görülen öndamaksıllaşma olayı ise ilk hecedeki öndamaksıllaşma olayı ile ortaklık göstermekte ve daha çok Oğuz, Kıpçak ve Karluk Türkçelerinde nadiren de Çuvaş Türkçesinde görülmektedir. Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Yakut Türkçesinde ise ilk hece dışında öndamaksıllaşma olayına rastlanılmamaktadır. Ayrıca bu ses olayına ilk hece dışında da en fazla a ve ı ünlülerinde rastlanmaktadır.

5. Çağdaş Türk lehçelerinde ilk hecede görülen artdamaksıllaşma olayı genellikle birincil uzun ünlülerin kısalması sırasında ortaya çıkmaktadır. Bu durum ilk hecede Oğuz, Kıpçak, Karluk, Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde yaygın bir şekilde görülürken; Kuzeydoğu Türkçesinde genellikle Hakas Türkçesinde görülmekle birlikte ̄ ünlüsü dışında Altay ve Tuva Türkçelerinde görülmemektedir. Bu ses olayına da en fazla ī ve ̄ ünlülerinde rastlanılmaktadır. İlk hece dışında öndamaksıl uzun ünlülerin bulunmayışı nedeniyle birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan herhangi bir artdamaksıllaşma olayı örneklendirilememektedir. Ayrıca sadece ilk hecede görülen artdamaksıllaşma olayının öndamaksıllaşma olayına göre niteliği fazla niceliği azdır; yani öndamaksıllaşma olayı birçok lehçede fazlaca örnekte görülürken; artdamaksıllaşma olayı öndamaksıllaşmaya göre daha fazla lehçeye yayılmış olup daha az örnekte takip edilmektedir.

İlk hecedeki normal süreli ünlülerde görülen artdamaksıllaşma olayı ise uzun ünlülerden biraz farklılık göstermektedir. Yaygın bir şekilde Çuvaş Türkçesinde görülen bu ses olayı nadiren Kıpçak ve Kuzeydoğu grubundaki bazı lehçelerde de

görülmektedir; ancak Oğuz ve Yakut Türkçesinde ilk hecede herhangi bir artdamaksıllaşma olayına rastlanmamakla birlikte ö ünlüsünün artdamaksıllaşma durumunun dışında Karluk grubunda da artdamaksıllaşma olayına rastlanmamaktadır. İlk hece açısından bakıldığında bu ses olayı tıpkı uzun ünlülü karşılıklarında olduğu gibi en fazla i ve ö ünlülerinde görülmektedir. İlk hece dışındaki normal süreli ünlülerde görülen artdamaksıllaşma olayı ise yine yaygın bir şekilde Çuvaş Türkçesinde görülürken nadiren Oğuz, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden bazılarında, Kuzeydoğu grubu içerisinde yer alan Hakas Türkçesinde ve sadece e ünlüsünü kapsayacak şekilde Yakut Türkçesinde görülmektedir. İlk hece dışında da bu ses olayına en fazla i ünlüsünde rastlanılmaktadır.

6. İlk hecedeki düzleşme olayı yaygın bir şekilde Çuvaş Türkçesinde görülürken; Çuvaş Türkçesini Kıpçak, Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçeleri izlemektedir. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde ise ū ünlüsünün Altay Türkçesinde, ü ünlüsünün ise Hakas Türkçesinde düzleştiği durumlar dışında düzleşme olayı görülmemektedir. Yakut Türkçesinde de u ünlüsünün düzleştiği durum dışında düzleşme olayına rastlanılmamaktadır. Ayrıca ilk hece açısından bakıldığında en fazla düzleşmeye uğrayan ünlülerin ū ve ü ünlüleri olduğu görülmektedir. İlk hece dışında da düzleşme olayı tıpkı ilk hecedeki gibi yaygın bir şekilde Çuvaş Türkçesinde görülürken Çuvaş Türkçesini Kıpçak, Oğuz, Karluk ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Yakut Türkçesi izlemektedir. İlk hece dışında en fazla düzleşmeye uğrayan ünlüler ise u ve ü ünlüleridir.

7. İlk hecedeki yuvarlaklaşma olayı daha çok Karluk grubu Türk lehçelerinde yaygın bir şekilde görülmekle birlikte bu grubu Oğuz ve Kıpçak grubu Türk lehçeleri izlemektedir. Yuvarlaklaşma olayı Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Yakut Türkçesinde ise çok zayıf bir şekilde hissedilmektedir. Ayrıca bu olay en fazla a ünlüsünde görülürken, en az è ünlüsünde görülmektedir. İlk hece dışında ise yuvarlaklaşma olayı ilk hecede olduğu gibi daha çok Karluk grubunda görülmekle birlikte bu grubu Yakut Türkçesi ile Kuzeydoğu, Kıpçak ve Oğuz grubu Türk lehçeleri izlemektedir. Karluk grubundaki bu yuvarlaklaşma bu grubun dayanağı olan Çağatay Türkçesi ile tarihî dönemlerden Uygur, Karahanlı, Tuna Bulgar ve Kıpçak Türkçeleri ile de yakın bir benzerlik taşımaktadır. Ayrıca lehçe grupları içerisinde özellikle

Kuzeydoğu grubu içerisinde yer alan Altay Türkçesi ve Kıpçak grubu içerisinde yer alan Kırgız Türkçesi için de yuvarlaklaşma hadisesi temel bir nitelik arz etmektedir. Bu durumda her iki lehçedeki dudak uyumunun sağlamlığı da etkili bir rol oynamaktadır. Bunlara ek olarak Oğuz grubu içerisinde de Azerbaycan Türkçesinde fazlaca görülen yuvarlaklaşma olayları dikkat çekmektedir. Çuvaş Türkçesinde ise ilk hece dışında yuvarlaklaşma olayına rastlanmamaktadır. Yuvarlaklaşma olayının ilk hece dışında en fazla görüldüğü ünlüler ise ı ve i ünlüleridir.

8. İlk hecedeki daralma olayı daha çok Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde görülmekle birlikte bu lehçeleri Kıpçak, Oğuz, Karluk ve Kuzeydoğu Türk lehçeleri izlemektedir. Kıpçak Türkçesinin karakteristik özellikleri arasında sayılan daralma olayı Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçelerinde de çokça bulunmaktadır. Bunların dışında daralma olayı Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Hakas Türkçesi için de karakteristik bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca ilk hecede görülen daralma olayına daha çok ē/ō/ē/a ünlülerinde rastlanılmaktadır. İlk hece dışında ise daralma olayı daha çok Kıpçak grubu Türk lehçelerinde görülmekle birlikte kısmen Karluk ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde de görülmektedir. Yakut Türkçesinde sadece e ünlüsünde görülen daralma olayına Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Çuvaş Türkçesinde ise rastlanmamaktadır. İlk hece dışında görülen daralma olayı ise daha çok a ünlüsünde görülmektedir.

9. Çağdaş Türk lehçelerinde ilk hecede görülen genişleme olayı genellikle birincil uzun ünlülerin kısalması sırasında ortaya çıkmaktadır. Bu durum Oğuz grubunda Gagauz Türkçesi dışındaki lehçelerde, Kıpçak grubunda bütün lehçelerde az da olsa görülmekle birlikte Başkurt ve Tatar Türkçesinde yaygın bir şekildedir. Bu ses olayına Karluk grubunda Yeni Uygur Türkçesinde sıkça rastlanılırken; Özbek Türkçesinde hiç rastlanılamamaktadır. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde ise sadece ī ve ē ünlülerinde yaygın bir şekilde görülmektedir. Çuvaş Türkçesinde ise ū ünlüsü dışında kalan bütün dar uzun ünlülerin hepsinde bu olaya rastlanılmaktadır. Yakut Türkçesinde ise sadece ē ünlüsü genişlemiştir. Bu genişleme olayına çağdaş Türk lehçeleri açısından en fazla ī ve ē ünlülerinde rastlanılmaktadır. İlk hece dışında birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla ortaya çıkan genişleme olayı sadece Kıpçak grubu Türk

lehçelerinden Başkurt Türkçesinde ü ünlüsünün kısılrken genişlemesi sırasında ortaya çıkmaktadır. Bunun dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde ilk hece dışında birincil uzun ünlülerden kaynaklanan herhangi bir genişleme örneğine rastlanılmamaktadır.

İlk hecedeki normal süreli ünlülerde görülen genişleme olayına ise daha çok Kıpçak grubu Türk lehçelerinde rastlanılmakla birlikte bu grupta é ünlüsü dışarıda tutulursa Başkurt ve Tatar Türkçelerinde karakteristik bir nitelik taşımak kaydıyla yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır. Yine Karluk grubunda Özbek Türkçesine göre Yeni Uygur Türkçesinde daha fazla görülen genişleme olayı Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde ise az sayıda örnekte nadiren görülmektedir. İlk hecedeki normal süreli ünlülerde görülen bu genişleme olayına tıpkı uzun ünlülü karşılığında olduğu gibi en fazla é ünlüsünde rastlanılmaktadır. İlk hece dışındaki normal süreli ünlülerde görülen genişleme olayı ise daha çok Yakut Türkçesinde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde görülmektedir. Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde de özellikle Başkurt ve Tatar Türkçelerinde karakteristik bir nitelik taşımaktadır. Bu dağılımı Karluk Türkçesi ile Oğuz ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri izlemektedir. Çuvaş Türkçesinde ise sadece ı ve u ünlülerinde görülmektedir. İlk hece dışında görülen genişleme olayına ise tıpkı uzun karşılığındaki gibi daha çok u ünlüsünde rastlanılmaktadır.

10. İlk hecede görülen ünlü düşmesi olayına ilk hecedeki uzun ünlüler açısından bakıldığında ü ünlüsünün Azerbaycan Türkçesindeki düşmesi dışında Türk dilinin çağdaş lehçelerinde herhangi bir düşme örneğinin tespit edilemeyişi dikkat çekmektedir. İlk hecedeki normal süreli ünlüler açısından bakıldığında ise daha çok Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleri ile Çuvaş Türkçesinde düşme örneklerinin arttığı söylenilebilir. Bu lehçeleri nadiren görülen örneklerle Oğuz grubu Türk lehçelerinden Gagauz Türkçesi, Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesi ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinden Hakas Türkçesi izlemektedir. Yakut Türkçesinde ise herhangi bir düşme örneği tespit edilememiştir. İlk hecede görülen ünlüler açısından ünlü düşmesi olayı en fazla u, i ve ı dar ünlülerinde görülmektedir. İlk hece dışında ise uzun ünlülerde herhangi bir düşme olayı görülmezken normal süreli ünlülerde birçok düşme olayı görülmektedir. İlk hece dışındaki normal süreli ünlülerde düşme olayı daha çok Kıpçak ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülmektedir. Bu lehçeleri Kuzeydoğu ve Karluk grubu Türk lehçeleri ile Çuvaş ve Yakut Türkçeleri

izlemektedir. İlk hece dışında da ünlü düşmesi olayı en fazla ı, u, i, ü gibi dar ünlülerde görülmektedir.

11. İlk hecede herhangi bir uzun ünlünün türemediği görülürken; sadece Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde ı ve Kazak Türkçesinde i ünlüsü ile Karluk grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde i normal süreli ünlülerinin türediği görülür. İlk hece dışında da uzun ünlü türemesi görülmemekle birlikte özellikle birincil uzun ünlülerin kısalmışken son seste bir ünlü türetmesinin ve Türkçenin ünsüz çiftlerine tepki göstermesinin etkisiyle normal süreli birçok ünlünün ilk hece dışında türediği görülür. Türkçede söz sonunda ünlü türemesinin sebebi genellikle birçok araştırmacı tarafından herhangi bir gerekçeye bağlı olmadan sadece bir okutma ünlüsü olarak ortaya çıkan türeme durumuna dayandırılmaktadır; ancak bu türemenin sebebi, uzun ünlülerin kısalmışken yerini dolduracak türde bir ünlü türetmesine bağlıdır. Uzun ünlüler kısalmışken söz sonunda daha çok a, ı, u, e ve i ünlüleri türerken daha az olmakla beraber o ve ü ünlüleri de türemektedir. İlk hece dışında görülen bu türeme olayı daha çok Kıpçak ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülmektedir. Bu lehçeleri Karluk ve Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Yakut ve Çuvaş Türkçeleri izlemektedir.

12. Bu çalışmada hem ünsüz düşmesi veya erimesi sonucu bir araya gelen ünlüler hem de ünlü yanında meydana gelen yarı ünlü niteliğindeki ünsüz türemeleri ile ünlü yanında bulunan ünsüzün yarı ünlü niteliğindeki ünsüzlere değişimi ünlü ikizleşmesi olarak sayılmıştır. Türkçede aslı olarak ikiz ünlü yoktur. İkiz ünlüler Türkçede ses düşmeleri veya değişimleri sonucunda ikincil bir şekilde gerçekleşmekte olup yukarıda sayılan nedenler arasından daha çok birincil uzun ünlülerin ikizleşmesi veya ikizleşen uzun ünlüden birinin yerine yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüzlerden birinin geçmesiyle oluşmaktadır. İlk hecede görülen ünlü ikizleşmesi olayı daha çok birincil uzun ünlülerin ksalması esnasında ortaya çıkan ikizleşmelere dayanmaktadır. Bu durum Oğuz, Kıpçak, Karluk ve daha fazla olmak kaydıyla da Yakut Türkçelerinde görülürken, Altay ve Hakas Türkçelerindeki bir iki örnek dışında Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesinde görülmemektedir. Bu ses olayına en fazla ā ve ū ünlülerinin sebep olduğu görülürken; ī ünlüsünün sebep olduğu herhangi bir ikizleşme olayı tespit edilememiştir. ī ünlüsü ise az sayıda örnekte ikizleşmeye sebep olmaktadır. İlk hece dışında ise birincil uzun ünlülerin kısalmışken sebep olduğu herhangi bir

ikizleşme olayı tespit edilememiştir. Fakat ilk hece dışında daha çok ses grubu niteliği taşıyan yapılar içerisinde ünsüz düşmesi, erimesi veya ünlü yanındaki ünsüzün yarı ünlü niteliğindeki ünsüzlere değişmesine bağlı olarak ortaya çıkan ikizleşmelere sıkça rastlanmaktadır. Bu tür ikizleşmeler daha çok Oğuz ve Kıpçak grubu Türk lehçeleri ile Yakut Türkçesinde görülmekle birlikte Kuzeydoğu grubu Türk lehçeleri ile Çuvaş Türkçesinde nadiren görülmektedir.

Sonuç olarak çağdaş Türk lehçelerindeki Türkçe sözcüklerde görülen ünlü değişimleri ve bu değişimlerin neden olduğu ses olaylarının temel sebepleri daha çok uzun ünlülerin kısalmaya bırakmış oldukları seslik izlere, sözcük içerisinde yer alan bazı ünlülerin ve ünsüzlerin ortaya çıkardıkları daraltıcı, genişletici, düzleştirici, yuvarlaklaştırıcı, ön veya artdamaksıllaştırıcı gibi değişimlere, bazı lehçelerin karakteristik özelliklerine göre sesleri şekillendirmelerine, Kırgız veya Altay Türkçeleri gibi lehçelerde dudaklılık uyumunun güçlü olmasından kaynaklanan yuvarlaklaşmalara; çok fazla olmamakla birlikte özellikle Özbek ve Çuvaş Türkçesinde görülen yabancı dillerin etkileri gibi nedenlere dayanmaktadır.

Türkçenin genel yapısı göz önüne alındığında ön sesteki ünlü düşmelerinin açık hece durumunda olmasından kaynaklandığı görülürken; bazı ünlülerin, özellikle de ı ünlüsünün, zayıflığı sebebiyle veya bazı lehçelerin özelliklerine bağlı olarak meydana geldiği görülmektedir. İlk hece dışındaki düşmeler ise daha çok iç sesteki ünlülerin iyelik ya da isim çekim eklerini almaları durumunda vurgusuz hece durumuna düşmesi, söz sonunda yer alan ı ünlüsünün diğer ünlülere nazaran zayıf bir ünlü olması, agu/egü ses grubunun önce awu/ewü sonra da w'nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle u olması ve yan yana gelen u'lerden birinin düşürülmesi veya sözcük birleşmeleri sırasında karşılaşılan ünlülerden birinin düşürülmesi gibi nedenlere dayanmaktadır.

Türkçede ön sesteki ünlü türemelerinin çoğunluğunun Türkçenin yapısına uymayan ünsüzlerle (özellikle r ve l ünsüzleriyle) veya Türkçenin yapısına aykırı olan ön seste çift ünsüz ile başlamasından kaynaklandığı görülmektedir. Bu çalışmada sadece Türkçe kökenli sözcükler ele alındığı için bu yapıya dayalı olan ünlü türemeleri çalışmaya dâhil edilmemiştir; ancak bazı çağdaş lehçelerde çok az örnekte gerek uzun ünlülerin kısalmaya ünsüzleri ikizleştirme özelliğinden gerekse ses bilimsel gerekçelere bağlanamayan nedenlerden ötürü ilk hecede ünlü türemesi olayı görülmektedir. İlk hece dışında ise genellikle iki sebepten ötürü ünlü türemesinin olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki uzun ünlülerin kısalmaya söz sonunda ünlü türetme özellikleri ikincisi ise

genelde Türkçenin ünsüz çiftlerini kabullenemeyişinden dolayıdır. Öyle ki, Türkçede ünsüz çiftlerinin kabullenilmeyişi o kadar ciddi bir şekilde hissedilmektedir ki, bazen sadece sonda bulunulmasına izin verilen sayılı ünsüz çiftleri arasında bile ünlü türemektedir.

Türkçede görülen ünlü ikizleşmesi olayının Türkçede aslî olarak ikiz ünlü bulunmaması nedeniyle ses düşmeleri veya değişimleri sonucunda ikincil bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Türkçede ünlü ikizleşmesi olayı ilk hecede daha çok uzun ünlülerin ikizleşmesi veya ikizleşen uzun ünlüden birinin yerine yarı ünlü niteliği taşıyan ünsüzlerden (y, v, ğ) birinin geçmesiyle oluşurken; ilk hece dışında ise ses gruplarında meydana gelen ses olaylarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

Akkuş, Muzaffer. (1995). **Kitab-ı Gunya**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, Doğan. (2000). **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksu, Nurettin ve Işık, Ayfer. (1997). **Türkiye Törkçösü-Kırgız Törkçösü Sözdüğü**. İstanbul. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Alimova, Cıldız. (2007). “Kırgız Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları” **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Oşman Nedim Tuna Armağanı)**. Volume 2/2 spring. s. 28–40. www.turkishstudies.net.

Alkaya, Ercan. (2007). **Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar**. Elazığ. Manas Yayıncılık.

Alkaya, Ercan. (2008). **Sibirya Tatar Türkçesi**. Ankara. Turkish Studies Yayınları.

Alyılmaz, Cengiz. (2004). **Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi**. Ankara. Kurmay Yayınları.

Alyılmaz, Cengiz. (2005). **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**. Ankara. Kurmay Yayınları.

Amanjolov, Altay S. (2006). **Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi**. İstanbul. Ötüken Yayınları.

Arat, Reşid Rahmeti. (1979). **Kutadgu Bilig III (İndeks)**. (Yayına Hazırlayan: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. (KB.)

Arat, Reşid Rahmeti. (2006). **Atabetü'l Hakayık**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem ve Kuular, Klara. (2003). **Tuva Türkçesi Sözlüğü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem. (2005). **Örnekle Hakasça-Türkçe Sözlük**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem. (2007a). “Hakas Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem. (2007b). “Tuva Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Ata, Aysu. (1997). **Kıssaşü'l-Enbiyâ II. Dizin**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, Aysu. (1998). **Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, Aysu. (2004). **Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, Besim. (1970). **Abuşka Lûgatı ve Çağatay Sözlüğü**. Ankara. Ayyıldız Matbaası.

Atalay, Besim. (2006). **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**. C. I. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atsız, Bilgehan ve Türkmen Seyfullah. (2004). **Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l Lugati't-Türkiyye**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Bammatov, Z. Z. (1969). **Kumıksko-Russkiy Slovar**. (Redaktör: Z. Z. Bammatov). Moskova.

Baskakov, A. N. (1958). **Karakalpaksko-Russkiy Slovar**. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.

Baskakov, A. N. (1963). **Nogaysko-Russkiy Slovar**. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.

Baskakov, A. N. (2006). **Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi**. (çev: Kenan Koç ve Oktay Selim Karaca). İstanbul, Multilingual Yayınları.

Baskakov, A. N. ve diğerleri. (1974). **Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar**. Moskova.

Başdaş, Cahit ve Kutlu, Abdülmukaddes. (2004). **Kırgız Türkçesi Grameri**. Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları.

Başdaş, Cahit. (2007). “Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri” **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı)**. Volume 2/2 spring. s. 89-101.

Baykara, Ahmet Naci. (1998). **Kumuk Türkçesi Grameri**. Elazığ. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Bayram, Bülent. (2007). **Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük**. Konya. Tablet Yayınları.

Bazin, Louis. (1998). “Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temâyülleri” **Tarihî Türk Şiveleri**. (15–28). (çev: Efrasiyap Gemalmaz). Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Bozkurt, Fuat. (2002). **Türklerin Dili**. Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Buran, Ahmet ve Alkaya, Ercan. (2007). **Çağdaş Türk Lehçeleri**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Buran, Ahmet. (2008a). “Türkçede ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında ş/s Meselesi” **Makaleler**. (Ed. M. Dursun Erdem) (Yay. Haz. Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül) Ankara: Turkish Studies Publication, Series V. s. 312-317.

Buran, Ahmet. (2008b). “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler” **Makaleler**. (Ed. M. Dursun Erdem) (Yay. Haz. Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül) Ankara: Turkish Studies Publication, Series V. s. 288-305.

Caferoğlu, Ahmet. (1984). **Türk Dili Tarihi**. İstanbul. Enderun Kitabevi Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet. (1993). **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**. İstanbul. Enderun Kitabevi Yayınları.

Ceylan, Emine. (1997). **Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Choi, Hyojoung. (1992). **Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**. Ankara. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Clauson, Sir Gerard. (1966). “Eski Türkçe Üzerine Üç Not”. (çev. Ahmet Levendoğlu). Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- **Belleten-1966**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Sir Gerard. (1972). **An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish**. London. Oxford University Press.

Coşkun, Volkan. (2000). **Özbek Türkçesi Grameri**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Coşkun, Volkan. (2008). **Türkçenin Ses Bilgisi**. İstanbul. IQ Yayınları.

Çulha, Tülay. (2006). **Karaycanın Kısa Sözvarlığı (Karayca-Türkçe Kısa Sözlük)**. İstanbul. Kebikeç Yayınları Sanat Kitabevi.

Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine. (2003). **Türk Dili El Kitabı**. Ankara. Grafiker Yayınları.

Dilçin, Cem. (1991). **Süheyl ü Nev-Bahar (İnceleme-Metin-Sözlük)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Divanü Lûgat-it Türk Dizini. (1972). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. (DLT).

Doerfer, Gerhard. (1995). “Kırım Tatarcası” **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**. (Çev: Mustafa Argunşah). Sayı-94, s. 177–203. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Eckmann, Janos. (2005). **Çağatayca El Kitabı**. (Yayına Hazırlayan: Günay Karaağaç). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eker, Süer. (1998). **Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**. Ankara. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Eker, Süer. (2006). **Çağdaş Türk Dili**. Ankara. Grafiker Yayınları.

Eker, Süer. (2007). “Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri” (Editör: Laszlo Karoly) **Turcology In Turkey Selected Papers** (Selected by: Nurettin Demir ve Emine Yılmaz) Szeged. SZTE BTK ALTAJISZTIKAI TAN SZÉK.

Ercilasun, Ahmet Bican, (1997), **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican. (2005). **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican. (2007a). “Batı Türkçesinin Doğuşu” **Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)**. Ankara. Akçağ Yayınları. s. 222-229.

Ercilasun, Ahmet Bican. (2007b). “Türkçede Öl- Fiili Üzerine” **Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)**. Ankara. Akçağ Yayınları. s. 371-376.

Erdem, Mehmet Dursun ve Gül, Münteha. (2006). “Kapalı e (è) Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi” **Karadeniz Araştırmaları (Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi)**. Çorum. Odes Basım ve Yayıncılık LTD. Sayı: 11, s. 111–148.

Erdem, Mehmet Dursun. (2003). “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”. **Journal Of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları) (Kaf Dağının Ötesine Varmak Festschrift İn Honor Of Günay Kut)**. (Editör: Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin). USA. Published at the Department of Near Eastern Languages and Literatures Harvard University. V. 27/II, s. 79- 110.

Ergin, Muharrem. (1997a) **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul. Bayrak Yayınları.

Ergin, Muharrem. (1997b). **Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, Muharrem. (1998). **Orhun Abideleri**. İstanbul. Boğaziçi Yayınları.

Ersoy, Feyzi. (2007). “Çuvaş Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Gabain, A. Von. (2003). **Eski Türkçenin Grameri**. (çev. Mehmet Akalın). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gaydarci ve diğerleri. (1993). **Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovarı**. (Redaktör: A. N. Baskakov). Moskova.

Gökdemir, Sevgi ve Gökdemir, Ayvaz. (1990). **Yunus Emre Güldeste**. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gülensoy, Tuncer. (2000) **Türkçe El Kitabı**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Gülensoy, Tuncer. (2007). **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güner Dilek, Figen. (2007). “Altay Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Gürsoy-Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak. (1999). **Altayca-Türkçe Sözlük**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, James Russell. (1998). **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Heyet, Cevat. (2008). **Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri**. (çev: Mürsel Öztürk). Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.

İlhan, Nadir. (1998). **Hazâ’inu’s- Sa’âdât (İnceleme-Metin-Dizin)**. Elazığ. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Kara, Mehmet. (2001). **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Kara, Mehmet. (2007). “Türkmen Türkçesi”. **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Karaağaç, Günay. (1997). **Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, Leyla. (1994). **Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karasoy, Yakup. (1998). **Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I. (1991). Ankara. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. (KTLS).

Kasapoğlu Çengel, Hülya. (2005). **Kırgız Türkçesi Grameri.** Ankara. Akçağ Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, Hülya. (2007). “Kırgız Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut. (1992). **Modern Uygur Türkçesi Grameri.** İstanbul. Orkun Yayınevi.

Kaya, Ceval. (1994). **Uygurca Altun Yaruk (Giriş-Metin ve Dizin).** Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kayaalp, İsa. (1998). **İletişim ve Dil.** Ankara. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kılıç, Filiz. (1997). **Aral-Hazar Grubu Kıpçak Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi.** Ankara. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kıvrakdal, İlgi. (2000). **Çıpçixley Uçma Troxka “Lietuva Karaylarının Yırları” (Giriş-İnceleme- Metinler- Sözlük).** Trabzon. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi.

Killi, Gülsüm. (1996). **Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi.** Ankara. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Kirişcioğlu, Fatih. (2007). “Saha Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Koç, Kenan ve Doğan, Oğuz. (2004). **Kazak Türkçesi Grameri**. (Redaktör: Ayabek Bayniyazov). Ankara. Gazi Kitabevi.

Korkmaz, Zeynep. (1992). **Gramer Terimleri Sözlüğü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep. (1995). “Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vocal) Uzunlukları” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Birinci Cilt)**. (443–458). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep. (2003). **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mansuroğlu, Mecdut. (1998). “Karahanlıca” **Tarihî Türk Şiveleri**. (133–171). (çev. Mehmet Akalın). Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Mustafayev, E. ve Şçerbinin, B, G. (1995). **Büyük Rusça-Türkçe Sözlük**. İstanbul. Multilingual Yayınları.

Nadelyaev, V. M. ve diğerleri. (1969). **Drevnetyurskiy Slovar**. Leningrad.

Necip, Emir Necipoviç. (1995). **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. (çev. İklil Kurban). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık. (1987). **Eski Türk Yazıtları**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öner, Mustafa. (1998). **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öner, Mustafa. (2008). “Başkurtça Kısa Dil Bilgisi” **Tarihten Bugüne Başkurtlar (Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler)** (Yay. Haz: A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov). s. 238-294. Ankara. Ötüken Yayınları.

Özkan, Mustafa. (2000). **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**. İstanbul. Filiz Kitabevi.

Özkan, Nevzat. (1996). **Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş-Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, Rıdvan. (1994). **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pröhle, Wilhelm. (1991). **Karaçay Lehçesi Sözlüğü**. (çev. Kemal Aytaç). Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sorokina, Oksana. (2001). **Çuvaşça İle Türkiye Türkçesinin Karşılaştırması (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)**. Kayseri. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Lisans Tezi.

Şeyh Süleyman Efendi. (1298). **Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî**. İstanbul. (LÇTO).

Tarama Sözlüğü. (1995). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. (Tar. S.).

Tavkul, Ufuk. (2000). **Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tavkul, Ufuk. (2007). “Karaçay-Malkar Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Tekin, Talat ve diğerleri. (1995). **Türkmence Türkçe Sözlük**. (Yay: Mehmet Ölmez). Ankara. Simurg Yayınları.

Tekin, Talat ve Ölmez, Mehmet. (1999). **Türk Dilleri (Giriş)**. İstanbul, Simurg Yayınları.

- Tekin, Talat. (1987). **Tuna Bulgarları ve Dilleri**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat. (1995). **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**. İstanbul, Simurg Yayınları. (TDBUÜ).
- Tekin, Talat. (2003). **Orhun Türkçesi Grameri**. (Yay: Mehmet Ölmez). İstanbul. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9
- Tekin, Talat. (2005a). “On the History of the Labial Vowel Shifts in Tatar and Bashkir”. **Makaleler 3**. (Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir). Ankara. Grafiker Yayınları. s. 317-329.
- Tekin, Talat. (2005b). “Türk Dil ve Dialectlerinin Yeni Bir Tasnifi”. **Makaleler 3 (Çağdaş Türk Dilleri)** Ankara. Grafiker Yayınları. s. 361-386.
- Tenişev, E. R. ve diğerleri. (1984). **Sravnitelno-İstoriceskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov-Fonetika**. Moskova.
- Tokatlı, Suzan. (1994). **Başkurt Türkçesi Grameri**. Kayseri. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Toparlı, Recep ve Argunşah, Mustafa. (2008). **Mu’înü’l- Mürîd**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, Recep ve diğerleri. (2003). **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tseng, Lan-ya. (2002). **Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuna, Osman Nedim. (1988). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten–1960)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 213-282.

Turan, Zikri. (1993). **Eski Anadolu Türkçesi’nde Ünlü Uzunlukları**. Malatya. Açıksöz Yayınları.

Türkçe Sözlük. (2005). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uygur, Ceyhun Vedat. (2001). **Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)**. Denizli. Bilal Ofset.

Üseinov, C. M. (2005). **Krımşkotatarsko-Russkiy Slovar**. Simferopol.

Vasiliev, Yuriy. (1995). **Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yalçın, Süleyman Kaan. (2008a) “Rusya’da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları” **Turkish Studies (Türkiye Dışındaki Türkler Dosyası)**. Volume 3/7, s. 662-678.

Yalçın, Süleyman Kaan. (2008b). “Türkçede Artdamaksıllaşma Olayının Birincil Uzun Ünlülerle İlgisi Üzerine Bir Değerlendirme” **VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’na** sunulan bildiri. Ankara. 20-25 Ekim.

Yazıcı Ersoy, Habibe. (2007). “Yeni Uygur Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

Yıldız, Osman. (2008). **Yusuf u Zeliha (Destan-ı Yusuf)**. Ankara. Akçağ Yayınları.

Yılmaz, Emine. (2002). “Karaçay-Balkarca” **Türkbilig (Anadolu ve Rumeli Ağızları Semineri)**. Sayı: 4. Ankara. s. 48–58.

Yılmaz, Emine. (2007). “Ana Türkçede kapalı e ünlüsü” (Editör: Laszlo Karoly) **Turcology In Turkey Selected Papers** (Selected by: Nurettin Demir ve Emine Yılmaz) Szeged. SzTE BTK ALTAJISZTIKAI TAN SZÉK.

Yudahin, K. K. (1998). **Kırgız Sözlüğü Cilt I-II** . (çev: Abdullah Taymas). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüce, Nuri. (1993). **Mukaddimetü’l-Edeb (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks)**. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yücel, Bilâl. (1995). **Bâbü’r Dîvânı**. Ankara. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Yüksel, Hasan ve diğerleri. (1996). **Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslâmî’nin Mesnevîsi**. Sivas. Dilek Matbaacılık.

Yüksel, Zühal. (2005). **Kırım Tatar Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)**. Ankara. Semih Eğitim Kültür Yayınları.

Yüksel, Zühal. (2007). “Kırım-Tatar Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara. Akçağ Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

1980 yılında Elazığ'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Elazığ'da tamamladı. 1997 yılında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazandı ve 2001 yılında bu bölümden mezun oldu. Aynı yıl yapılan öğretmen atamaları sonucunda Adıyaman Merkez Menderes İlköğretim Okuluna Türkçe öğretmeni olarak atandı ve burada beş ay Türkçe öğretmenliği yaptıktan sonra Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümüne Araştırma Görevlisi olarak girdi (14 Şubat 2002).

Yüksek lisansını bu bölümde tamamladıktan sonra Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalında Doktora eğitimine başladı (2005).

Hâlen Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmakta olan YALÇIN, evli ve bir çocuk babasıdır. Yabancı dili İngilizcedir.